

SORSTÉ

ATTILA ÉS HUNJAI

SZERKESZTETTE

NÉMETH GYULA

MAGYAR SZEMLE TÁRSASÁG
BUDAPEST

1940

ATTILA ÉS HUNJAI

A MAGYAR SZEMLE KÖNYVEI

XVI

E könyvet a Magyar Szemle Társaság tulajdonában lévő „Old Kenntonian Face” anyadúcokkal, a könyvnyomtatás feltalálásának 500. esztendejének április és május havában szedte és nyomta Pápai Ernő műintézete

Budapest.

178392

Minden jogot fenntartunk

S Z E R Z Ő K

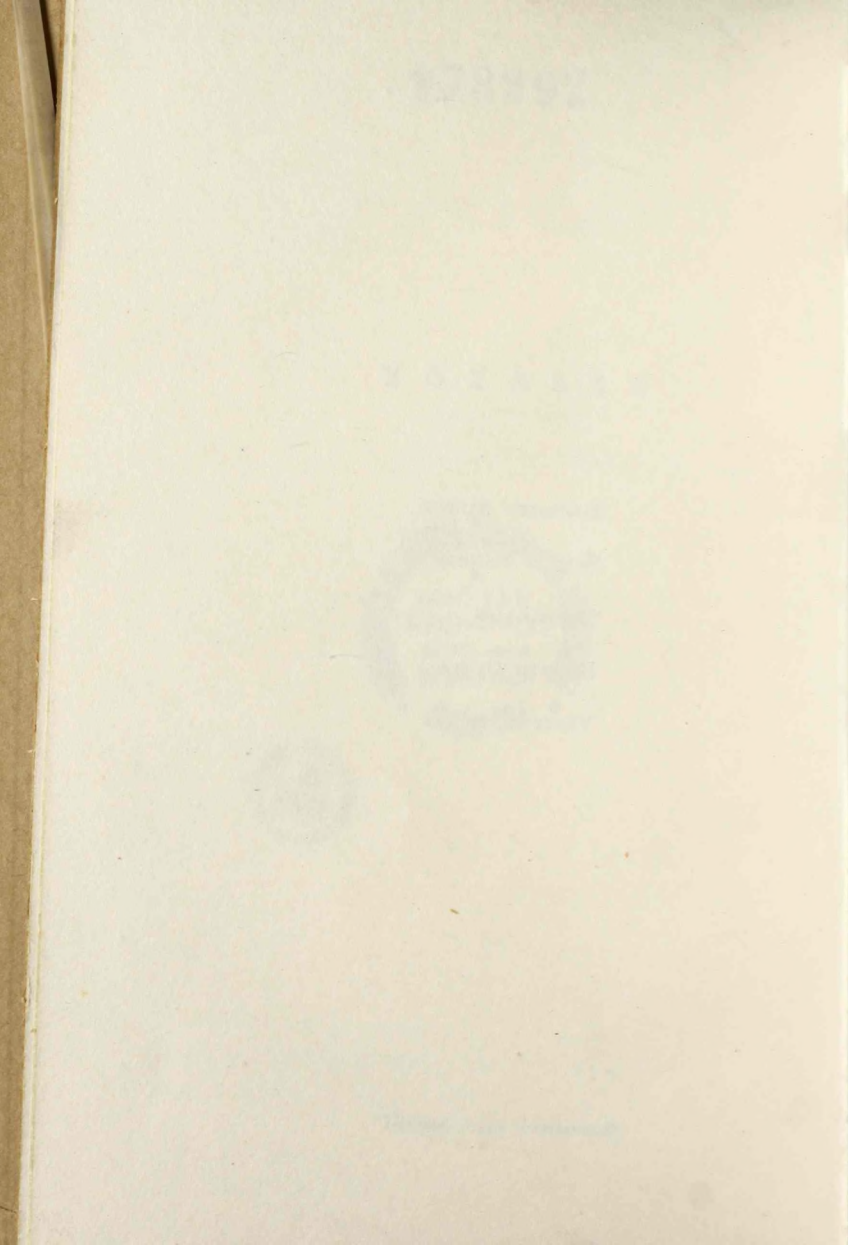
ECKHARDT SÁNDOR

FETTICH NÁNDOR

LIGETI LAJOS

NÉMETH GYULA

VÁCZY PÉTER

ELŐSZÓ

IRTA

NÉMETH GYULA

ATTILA ÉS HUNJAI ezelőtt éppen ezeröttszáz évvel voltak erejük és hatalmuk tetőpontján. Midőn ez alkalommal Attiláról és népéről a magyar közönség kezébe könyvet adunk, úgy érezzük, hogy különös kötelességet teljesítünk és hogy kényes kérdést próbálunk megoldani.

A magyar közönség — legalább is ennek jó része — a hunokról még ma is úgy gondolkozik, ahogyan gondolkozott régebbi századokban. Az a rajongás az ősi dicsőségért, mely a magyar hun-mondát — valószínűleg nem alaptalanul — kialakította s amely a magyar közönséget érzelmileg a világhódító ősrokonokhoz szinte elszakíthatatlanul hozzáfűzte, történetünk egész folyamán, egészen máig él és hat.

A hunok a magyarok ősei: ez volt nálunk a közfelfogás talán már az Árpád-korban. „Huni sive Hungari” mondja Thuróczi a 15. században, a hunok és a magyarok azonosak, Attila a magyarok királya — s ezzel a felfogással találkozunk a következő századokban a magyarság egyetemes történetéről szóló munkákban s megnyilatkozik ez az egész magyar szellemi életben, számos szépirodalmi alkotásban és politikai jellegű iratban is. Mátyás udvarában él Attila kultusza, Zrinyi példaképül állítja elénk Attilát, a magyarok első királyát, s Berzsenyi így sóhajt fel: „óh más magyar kar mennyköve villogott Attila véres harcai közt.” Különösen

sokat szerepel a magyar irodalomban Attila és népe a szabadságharc utáni évtizedekben; 1864-ben jelenik meg a Buda Halála.

Ezzel a felfogással szemben áll újabkori tudósaink egy része, nagyobbára kiváló emberek, akiknek nagy részük van az újabb magyar tudomány kialakításában; ezek azt tanították, hogy a magyarságnak semmi köze sincs a hunokhoz, s a hun-magyar rokonság gondolata tudós kitalálás. Történeti tételek, olyanok is, melyek egy nép nemzeti eszmekörének legfontosabb részét teszik, gyakran tévedésen alapulnak; ilyen hun rokonságunknak csaknem ezeréves tana is; tudományosan ezt nem lehet bizonyítani, politikailag irreális rajongásra, álmodozásra ad alkalmat, el kell hát vetni, már csak azért is, nehogy ellenségeinknek okot szolgáltatjunk, hogy ázsiai barbároknak bélyegezzenek bennünket, — így is lehet a hun-magyar kérdésről gondolkozni.

A kérdés még legújabbán sem jutott nyugvópontra, ahogyan felületes szemlélet alapján valaki esetleg látni véli. Még tudós köreinkben is megvan a szakadás: az egyik rész tudni sem akar a hun-magyar kapcsolatról, a másik ragaszkodik hozzá. A közönség egy része közömbös a kérdés iránt, de ahol él az érdeklődés, ott a hun-magyar kapcsolat gondolata rokonszenves, s e rokonszenvenek, mely néha — nem mindig józan formában — kifejezésre is jut, mélyen vannak a gyökerei; ősi keleti kapcsolataink eszméje néha szerepet játszik még világnézeti és politikai kérdések tárgyalásában is. Íróink képzeletét Attila és a hunok a legújabb időkig foglalkoztatják; Arany, Tompa, Jókai után Gárdonyi Géza, Ady Endre, Herczeg Ferenc és még sokan mások dolgoztak fel hun tárgyakat. Az iskolába járó gyermek a magyar őskor mondáival ma is együtt tanulja a hun mondákat s a kettő szoros egységben marad meg lelkében egész életére.

Nehéz azután a hunokról írni egy másik végletes kettősség miatt is, mely a róluk való felfogásban mutatkozik.

A nyugati népek kezdettől fogva a pusztító barbár típusát

látják a hunokban. Hogy csak egy példát említsünk — egy világszerte elterjedt újabb munka, a Larousse-féle képes francia történet még ma is azt írja róluk, hogy kancatejjel, vad gyökerekkel és a ló hátán puhított hússal táplálkoztak; hihetetlenül vadak voltak, Attila azt szokta mondani, hogy az ő lovának nyomában nem nő fű; említi e munka a régi feljegyzést, hogy a hunok kétlábú állatokhoz hasonlítanak, beszél alacsony erkölcsi színvonalukról.

A hunok nem voltak rómaiak és nem voltak franciák, de mikor valaki ezekkel az alapszínekkel fest képet róluk, tökéletesen félrevezeti olvasóját.

Nekünk a hunok megítélésében az az embertípus van a szemünk előtt, melyet Ázsia és Kelet-Európa nagy pusztái — szemben a délibb, művelt életre alkalmasabb területek lakóival — természet-szerűleg kialakítottak. A szilaj pásztorélet kemény munkájában megedződött nomád típusa ez, aki kitűnő harcos, nemcsak bátor, hanem okos és ravasz, aki az ő véréből való kiváló vezetők keze alatt nagy egységekbe jól megszervezhető. E nomádok gyakran jelentősek gazdaságilag, de még inkább hadi tekintetben; Kína, Irán, Bizánc sokat szenvedtek tőlük, de gyakran segítségüket is igénybe vették.

Nekünk nem lehet ellenszenves a hunok ereje és hatalma, hiszen részben mi is az ő világukból kerültünk ki. Nem is látjuk őket olyan vadaknak, műveltségüket olyan alacsonynak, mint a nyugatiak. Szervezetük, államrendszerük erőben, célszerűségben, a nemzet jólétét és a birodalom virágzását elősegítő célkitűzésekben vetekszik a nyugatiakéval, sőt azt bizonyos tekintetben felül is múlja. Intézményeiket, szokásaikat csak nagyjából ismerjük, de amit ismerünk, az egy gazdag, részint régi keleti műveltségekhez kapcsolódó világ maradványa. Régészeti emlékeik fejlett tárgyi műveltségről tanúskodnak.

A török-fajta pásztornépek a magasabbrendű társadalmi léteztől

nincsenek elvágva, a nomád lelkületétől eredetileg oly távol álló rendszeres földművelés, ipar, kereskedelem, művészet, irodalom művelésére ránevelhetők. Gondoljunk csak az ujugurokra, a kazárokra, a bolgárokra és a mohamedán törökség jelentősebb népeire. Azok a képességek, melyeket e népekben látunk, megvoltak a hunokban is.

Sőt arról is olvasunk, hogy a hunok tulajdonképpen Európa lakosságának és műveltségének felfrissítői, megújítói, nemcsak a lovagi élet megteremtői, hanem a kereskedelmi forgalom meg-
alapozói is, akik nélkül a mai Európa kialakulása nem képzelhető. Ez az irányzat annyira megy, hogy régi német városoknak, pl. Lübecknek, Danzignak, Hamburgnak, mint hun alapításoknak a nevét, hun-török alapon magyarázza. Ezek már képtelen túlzások.

Természetesen nálunk is, külföldön is szóhoz jutott a hunmagyar viszony és a hunok megítélésében a túlzásoktól mentes irányzat is, és ezt óhajtjuk képviselni e könyvben mi is.

Munkánk a közönség szélesebb rétegeinek szól, de megjelenését tudományos szükség is indokolja. A hunokról sokat írtak, sok jót is, de ha akár a művelt ember, akár a tudós szélesebb alapon óhajt tájékozódni a hun kérdésben, nincsen könyv sem nálunk, sem a külföldön, melyet a kezébe vehet. Amennyiben a rendelkezésre álló források megengedik, teljes képet akartunk adni a hunokról s abban a meggyőződésben, hogy ezt a feladatot egy ember nem képes megoldani, többen egyesülve próbáltuk meg, hogy megoldjuk. Munkánkban lehetőleg egységes felfogásra törekedtünk, amit megkönnyített az a körülmény is, hogy merészebb feltevésektől óvakodtunk. Ha a részletekben itt-ott ellentmondás vagy ismétlés van, ez természetes következménye annak, hogy a munka több kézből került ki s ezeknek az ellentmondásoknak és ismétléseknek a megszüntetése tudományos szempontból nem lett volna kívánatos.

ATTILA HUNJAINAK EREDETE

IRTA

LIGETI LAJOS

EURÓPA KELETÉN, az ókori ismert világ e távoli szegélyén a nagy barbár népek mellett, mint amilyenek a kimmeriek, a szkíták, a szarmaták voltak, már a legrégebb történeti idők óta egymás után jelentek meg kisebb-nagyobb ismeretlen törzsek és hordák, amelyekről a klasszikus írók, első sorban a geográfusok, alig jegyezték fel egyebet a nevüknél. A ködös messzeségből bukkantak elő ezek a népek, a legtöbbször rövid idő múlva megint visszahúzódtak az ismeretlenségbe, s végleg eltűntek a nyugatiak fürkésző szemei elől. Honnan jöttek, hová mentek, nem kutatták. És ha néha, különösen olyankor, amikor a kezdetben jelentéktelennek látszó horda veszedelmes nomád nagyhatalommá duzzadt, mégis felmerült a kérdés: honnan indult el hódító útjára ez vagy az a barbár nép, az érdemleges felelettel bizony akkor is adós maradt az ókori vagy korai középkori író.

Így volt ez a hunokkal is.

Élhettek, s bizonyára éltek is egyes hun törzsek Kelet-Európa barbár zónáiban már az előtt a nagy megmozdulás előtt is, amely kilökte régi lakóhelyükről az alánokat, s elindította a népvándorlást. Mint majd látjuk, több ez mint pusztá sejtés. Az érdeklődés mégis csak az alánokkal való konfliktus óta fordult feléjük, s csak Attila hírére, veszedelmes terjeszkedésére vált általánossá a nyugatiaknak ez a félelemmel, gyűlölettel vegyes kíváncsisága.

Kik a hunok, hol laktak azelőtt, s hogyan jutottak Európába?

— vetették fel most már egymásután a kérdést bizánci történetírók és latin krónikások.

E kérdésekre eleve nem várhatunk megnyugtató feleletet olyan korok történetíróitól, akiknek Kelet-Európa földrajzi viszonyairól is hiányos és bizonytalan fogalmaik voltak, nemhogy Belső-Ázsia történetéről, népi mozgalmairól lettek volna alapos és megbízható értesüléseik.

Mi sem természetesebb, mint hogy a klasszikus földrajzi, történetírói hagyományokat kedvelő, azokat sokszor szinte szolgáló módon követő bizánci történetírók a legtöbbször ókori, herodotoszi népekkel azonosították a hunokat, illetőleg ilyen népek utódainak tartották őket. Ez a névcsere persze hovatovább üres külsőséggé változott, anélkül, hogy többé a történetíró valóságos belső összefüggést keresett volna az ily módon összekapcsolt népek között; ugyanabban a történeti munkában ugyanazon nép jelölésére már négy-öt különféle klasszikus névvel is találkozunk.

A leggyakoribb maga a *szkíta* elnevezés, amely Theodoretos és Priskos rhetor óta igen gyakran feltűnik a bizánci történetíróknál. Királyi szkítáknak nevezi a hunokat (pontosabban talán csak egy részüket) az 5. század második felében Zosimos, ugyanez a szerző azonban használja a herodotosi *sigunnai* elnevezést is. Ugyanígy Prokopiosnál (550 körül) a hunok neve hol *ķimmerioi*, hol pedig *massagetai*, e kettősséget itt-ott, úgy látszik, bizonyos földrajzi okokkal magyarázhatjuk. A *ķimmerioi* név például a Káspitótól keletre lakó hunokra vonatkozik, a *massagetai* viszont későbbi elnevezés, és a Maeotistól keletre lakó hun törzseket jelöli.

E tisztára könyvízű, történeti szempontból értéktelen eredeztetések mellett találkozunk egyéb, komolyabb kísérletekkel is.

Ezek szerint a hunok eredetileg a maeotisi mocsarakon túl, a jeges óceán (*glacialis oceanus*) mellett laktak. Tehát nem a mai értelemben vett Ázsia szerepel itt sem, hanem Kelet-Európa. Ezen a vidéken zajlottak volna le a hunok feltehető kisebb méretű, észak-

ról délre irányuló vándorlásai, mielőtt még az alánokra törtek volna. Nem lehetetlen azonban, hogy ezekben az adatokban is inkább az egykorú geográfiai ismeretek végső határait, mintsem a hunok őshazájára vonatkozó hagyományok emlékeit kell keresnünk. E távolabbi vidékekre mutató értesítések, melyek azonban kronológiailag nem sokkal előzik meg a nagy hun népvándorlás megindulását (375), lassan háttérbe szorultak, s már az 5. századtól kezdve a Kaukázustól az Azovi-tengerig nyúló terület vette át a hun őshaza szerepét. Az őshaza nyugat felé való eltolódása nyilván azzal magyarázható, hogy a még nyugatabbra vonult hun központi hatalom támogatására erről a területről újabb rajok érkezettek ezidőtájt, mint arra Kiessling is céloz.

Sokkal gazdagabb, változatosabb anyaggal szolgálnak forrásaink, mihelyst geográfiai és történeti vonatkozású értesítések helyett a hunok eredetéről, vándorlásairól szóló mondákat keresünk bennük. Minthogy Eckhardt Sándor könyvünk más helyén részletesen foglalkozik ezzel az érdekes kérdéssel, most megelégszünk azzal, hogy közülük a legfontosabbat, az ú. n. csodaszarvas-mondát is csak futólag érintsük.

E végeredményben az eredet-kérdéshez kapcsolódó monda szerint, mint ismeretes, a hunok őseit egy csodaszarvas vezette át a Maeotis gázlóin; e csodálatos átkelés után vette volna kezdetét a hunok hódító előretörése. A monda eredetét illetőleg meglehetősen eltérnek a vélemények. Moravcsik Gyula szerint két, egyaránt antik talajból sarjadt részletből keletkezett a csodaszarvas mondája, amely hosszú időn keresztül vándorolt, alakult tovább. Mások ezzel szemben a bizánci feljegyzésekben maguknak a hunoknak az eredetmondáját hajlandók látni.

Azt hisszük, hogy a bizánciak szerepét a monda megszerkesztésénél, végleges alakba öntésénél továbbra sem kapcsolhatjuk ki teljesen. De az is bizonyosnak látszik, hogy a monda magva mégis-

csak barbár földről származik. Elemei élhettek a hunoknál is, eredetét azonban régebbi időkben és más népeknél kell keresnünk.

Sajátságos, hogy a bizánciak csodaszarvas-mondája az egykor Európa és Ázsia határát jelentő kimmeriai Boszporuszhoz kapcsolódik. Olyan földdarab ez, amely a görögök előtt régtől fogva ismeretes. E területnek, de egész Dél-Oroszországnak a régi, szkíta lakossága előtt különös jelentősége lehetett a szarvasnak, mint arra a szkíta művészet, elsősorban a kisplasztika gyakori szarvas-ábrázolásából következtethetünk. Ezt a szarvas-ábrázolást, a legkülönbébb stílizálásokban, a legváltozatosabb anyagból, mindenütt megtaláljuk, ahová a déloroszországi szkíta művészet csak eljutott: Magyarországtól Szibériáig, Mongolországig, sőt Észak-Kínáig. Megjegyzendő, erről a déloroszországi szarvas-motívum-kultusról és az esetleg hozzáfűződő szakrális értelmezésről tudomást szerezhettek a görögök már az ókorban is Fekete-tenger melletti gyarmatosaik és a szkíták közt dolgozó görög művészeik útján.

A hunok körül a mondák különben egyre nőttek, terebélyesedtek s lassanként ellepték nemcsak az eredetükre, bejövetelükre vonatkozó gyér történeti szálakat, hanem még legjelentősebb eseményeiket, legkimagaslóbb személyeiket is, elsősorban természetesen Attilát. Eckhardt Sándor már említett dolgozatából jól láthatjuk, mint alakult a középkori hun mondák özönében Attila vérszomjas, kegyetlen barbárrá, népe állati hordává a nyugati népek krónikásainál, ugyanakkor pedig mint idealizálódott nálunk, s mint vált a honfoglaló magyarság, illetőleg Árpád családjának ősevé, a bátorság, vitézi bajnokság mintaképévé Attila hunjaival együtt.

A hunok régi történetére és eredetére nehezedő köd azonban váratlanul tisztulni kezdett. A legendák világa megcsendesedett, s helyette eddig nem sejtett történeti források adtak újabb tápot a hun probléma kutatásának. A 18. század derekán, nem sokkal azután, hogy a nyugati tudós világ figyelme az addig nem ismert,

majd sokáig nem értett óriási terjedelmű kínai irodalom felé fordult, egy francia sinológus, Deguignes egy több kötetes nagy munkában főbb vonásokban ismertette mindazt, amit a csodálatos gazdagságú régi kínai irodalomban Közép-Ázsia különféle nomád népeinek történetére vonatkozólag talált. Deguignes nem elégedett meg a kínai történetírók adatainak egyszerű reprodukálásával, hanem mindjárt összefüggést keresett bizonyos nagy ázsiai és kelet-európai nomád népek között. Felfogása szerint az Európában oly fontos szerepet játszó hódító barbárok nem a semmiből nőttek nagygyá, hanem jóval előbb tanúságot tettek államalkotó és harci képességeikről: ismertté tették nevüket már Ázsiában, ahol éppúgy örökösen hadilábon állottak a kínai birodalommal, mint később nyugaton Bizánccal. E nagy ázsiai népeket súlyos politikai kudarcok kényszerítették régi hazájuk elhagyására s nyugat felé való vonulásukra.

Ezeknek a velejében helyes összefüggéseknek a felismerése készítette Deguignest bizonyos ázsiai és európai nomádok azonosítására. A legfontosabb, s mai napig is elfogadott feltevései közé tartozik a Kínától északra, a mai Mongoliában lakó és különösen a Kr. e. 3. századtól kezdve nagy politikai jelentőségre jutott *hiung-nu* nevű népnek a népvándorlást megindító európai hunokkal való azonosítása, továbbá a későbbi időben, nagyjában ugyanazon a területen élő *zsuan-zsuan*-oknak az európai avarokkal való összekapcsolása.

Deguignes műve általános feltűnést keltett a tudományos világban, megállapításai körül azonnal élénk vita indult meg.

Különösen az ázsiai *hiung-nu* népnek a hunokkal való azonosítása körül keletkezett kavarodás. Sokan fenntartás nélkül csatlakoztak véleményéhez, azonban olyanok is akadtak szép számmal, akik kételkedésüknek adtak kifejezést, vagy nyíltan szembeszálltak az új elmélettel, felhozván, hogy a *hiung-nu* és a *hun* név hozzátvetőleges azonossága, továbbá a nem is egészen kielégítő krono-

lógiai folytonosság a két nép történetében korántsem tekinthető elegendő súlyú bizonyítéknak e nagy horderejű kérdés eldöntéséhez. Az ellenzők táborában olyan nagy nevekkel is találkozunk, mint Klaproth és Schlözer.

Könnyen elképzelhető, mekkora visszhangot keltettek nálunk ezek a külföldi kutatások, melyek Attila hunjainak ázsiai, távolkeleti eredetét vitatták, s ázsiai szereplésüknek legragyogóbb periódusát a Kr. sz. előtti időkben keresték.

Alig jelent meg Deguignes nagy műve, máris egy terjedelmes könyvben ismertette az új elméletet Pray György, fenntartás nélkül magáévá téve a francia sinológus minden megállapítását. Praynak számos kisebb jelentőségű követője támadt, mint Székér Joákim, Gebhardi nyomán Hegyi József, Horváth Péter stb., akik azonban bizony sokszor el sem jutottak addig, hogy a probléma körül mutatkozó nehézségeket felismerték volna, vagy éppen hogy azok kiküszöbölésére valamelyes kísérletet tettek volna. A hunok multjának, dicsőségének öregbítése szemelláthatólag hízelgett sokak nemzeti hiúságának, ezek lelkében bizony minden kritikai kísérlet terméketlen talajra hullott.

Ennek ellenére nálunk is akadtak Deguignes elméletének ellenzői; Desericzky, Cetto, majd később Fejér György semmiben sem maradt el szenvedélyes tagadásban a külföldi kritikus elmék mögött. A tárgyilagosság kedvéért azonban meg kell jegyeznünk, hogy ez az ellenkező nézet sem mindig tudományos meggyőződésből sarjadt, nem is kényszerítő erejű kritikai meggondolásból keletkezett, hanem igen gyakran személyi szempontok játszottak közre az állásfoglalásban, vagy éppen valamilyen más, az azonosítással össze nem egyeztethető elmélet állott útjában annak, hogy a hitetlenek táborából valaki a hívők közé pártoljon.

E tudományos szempontból gyenge értékű ellenvetések mellett viszont továbbra is egyre-másra jelentek meg az azonosság elméletét pártoló művek, s ezek között most már olyanok is akadtak,

melyeknek valamilyen tudós társaság tekintélye adott nyomatékot. Ilyen volt, hogy mást ne említsünk, K. F. Neumannak a francia tudományos akadémia által 1841-ben kitüntetett műve a dél-oroszországi barbár népek történetéről, melyben részletesen taglalta és védelmezte többek között a hiung-nu—hun azonosságot is. Hiába írta később nálunk is az azonosság elméletétől irtózó Gyárfás István, hogy Deguignes elméletét nem lehet egészen elfogadni, mégis kénytelen volt azt is beismerni, hogy ezt az elméletet egészen elvetni sem meri, és a kunokról írt híres művében külön fejezetet szentelt a nem szívesen fogadott ősöknek „China melléki húnok, vagy hiongnuk” címen.

Az azonosság feltevése lassan begyökeredett a tudományos köztudatba, anélkül, hogy a tudományos kritika tűzpróbáját sikeresen kiállotta volna.

Nagyban hozzájárult e helyzet kialakulásához az is, hogy az azonosság elméletét érdemben csak az helyeselhette vagy kifogáshozhatott, aki a szükséges sinológiai ismeretekkel előbb felvértezte magát: ehhez pedig kezdettől fogva nemcsak a kínai nyelv ismertetére volt szükség, hanem alaposan kellett ismerni a kínai és közép-ázsiai történet szövevényes útjait is.

A régóta várt szakértő végre megszólalt a század elején egy vérbeli sinológusnak, a nálunk is jól ismert német Hirth Frigyesnek a személyében.

Hirth az egyik kínai dinasztiának, a Wei-nek, mely a 4. századtól a 6. századig uralkodott Észak-Kína legnagyobb része felett, az évkönyveiben (*Wei-su*) talált egy szövegrészt, amelynek alapján a hiung-nu—hun azonosság kérdését véglegesen eldönthetőnek vélte.

A *Wei-su* kérdéses helyén arról olvasunk, hogy a Wei-dinasztiához tartozó Kao-cung császár idejében (Kr. u. 452—466) követség érkezett a kínai udvarba a távoli Szu-tő országból. Mint az évkönyvek egy másik helyéből megtudjuk, a követségjárás célja

az volt, hogy Szu-tő Nyugat-Kínában élő kereskedőit, akik Liang-ban (ez a mai Liang-csou) és Ku-cang-ban (ma ezt a várost Kan-csou-nak hívják, s az előbbivel együtt Kan-szu tartományban fekszik) kereskedve a kínaiak fogságába kerültek, megfelelő váltságdíjak árán kiváltsa.

A perdöntő érvelés mármost ahhoz a kínai kommentárhoz fűződik, amelyik ezt a helyet magyarázza. A kínai történetíró ugyanis megjegyzi, hogy Szu-tő neve régen *Jen-c'ai* vagy másképpen *A-la-na* volt, s ezt a nevet az északi Wei-dinasztia idejében (Kr. u. 386—535) törölték el a hiung-nu-k, s helyette ekkor hozták forgalomba új megjelölésül a Szu-tő nevet. Szu-tő követségküldő királyát Hu-ni néven emlegetik a kínai források; e király nevét Hirth tévesen Hut-ngai-ssy alakban hozta forgalomba, a legtöbb kézikönyv ma is így ismeri az ő nyomán, de később Hirth maga is helyesbítette tévedését. Ez a Hu-ni mint Szu-tő uralkodója a harmadik generációban uralkodott azóta, hogy népe elfoglalta az országot. Igen lényeges körülmény, hogy a kínai följegyzés szerint Hu-ni hiung-nu uralkodó, alattvalói hiung-nu-k.

Hirth Szu-tő követségei után kutatva a kínai könyvekben még jóegynéhány egyéb követségjárásra is figyelmes lett, amelyek különféle belsőázsiai hiung-nu-féle népektől indultak a kínai udvarokba. E követségjárásokban fontos közvetítő szerepet vitt Hirth szerint egy nyugatkínai kis dinasztíának, a Pei Liang-nak egyik uralkodója, Ciü-k'ü Mu-kien, akinek családja a régi hiung-nu-któl származott. Ciü-k'ü Mu-kien kiváltképpen az előbb említett Szu-tő-i hiung-nu-kkal állott volna igen barátságos viszonyban. Erről a fejedelemről, egyik kínai életrajzának jellemzéséből Hirth kiemeli, hogy a Wei-császárral támadt összetűzésében a szemére vetette neki az utóbbi, hogy a „nyugati barbárok fensőbbiségéről terjesztett dicsekedő híresztelések által saját gőgjét elégítette ki”. Ez is bizonyítaná a Liang-fejedelem és Szu-tő népének rokonságát. Hirth érvelése a fenti adatok alapján mármost a következő.

A kínaiak szerint a követségmenesztő Hu-ni fejedelem előtt három nemzedékkal előbb, Hirth szerint kereken száz esztendővel korábban, azaz 355 táján vette birtokába Szu-tő hiung-nu népe az országot, melyet régi lakói után A-la-na-nak is neveztek. Más szóval szerinte ez azt jelenti, hogy itt a kínai történetírók burkolt formában arról beszélnek, hogy Kr. u. 355 körül a hiung-nu-k az alánok földjét elfoglalták. A nyugati források szerint ugyanebben az időben az alánokat a hunok győzik le és űzik el régi hazájukból. Ebből tehát az következik, hogy voltaképpen ugyanazt az eseményt beszélik el a nyugati és a kínai történeti források, csak más-más néven: tehát a hun népnek azonosnak kell lennie a hiung-nu-val.

Hirth ezt a meggyőzőnek látszó azonosítást egyéb következtetésekkel is megtoldotta. Hu-ni fejedelem senki más nem lehet, mint Irnik, Attila legifjabb fia; ugyanakkor nem vetette el teljesen az Ellák névvel való azonosítás lehetőségét sem, noha szerinte ez utóbbi nyelvészeti szempontból kevésbé valószínű. A Szu-tő-i követek, véleménye szerint „valószínűleg Attila és Bléda testvérek megbízásából vagy legalább auspiciumai alatt” érkeztek 435-ben és 437-ben a kínai császári udvarba. A 456/7. évi követséget Hirth már Attila utódjának nevében menesztí a kínaiakhoz és Szu-tő kínai rabságban sínylődő kereskedői röviden Attila hunjainak „honfitársaiként” szerepelnek nála.

Hirth fejtegetéseinek igen nagy hatása volt egészen a legújabb időkig, természetesen elsősorban nálunk esküdtek sinológiai tekintélyével körülbástyázott megállapításaira. De külföldön is akadtak lelkes hívei, akik közül egyik-másik, mint Kiessling, nem késett kijelenteni, hogy Hirth megállapításai olyan világosak és meggyőzőek, hogy különbet már kívánni sem lehet.

Sajnos, ha közelebbről megvizsgáljuk a Hirth-féle bizonyítási anyagot, távolról sem csatlakozhatunk Kiessling optimista fel fogásához.

A kérdés sarkalatos pontja, bármilyen szerényen is húzódjék

meg a háttérben, az, hogy Szu-tö lakói hiung-nu-k. Bizonyos, nagyobbára igen kései kínai forrásokban valóban megtaláljuk ezt a megállapítást vagy inkább elnevezést. Mindamellett a bizonyítás ezen a ponton vérezik el. A Kr. u. 5. században ugyanis Közép-Ázsiának azon távoli pontján, ahová a szu-tö nép hazája tehető, többé semmiféle olyan nép nem lakik, amelyet a hiung-nu elnevezés megilletne. A hiung-nu törzsek ezen a vidéken igen korán szétszóródtak, a kínaiak elől mindenestre végképpen eltűntek. Ez az ág valószínűleg nyugatabbra vonult. Kínai történetíróknál ebben az időben kizárólag Kína északi és északnyugati határvidékein hallunk hiung-nu néven emlegetett barbárokról beszélni. Itt is elsősorban arról van szó, hogy a rendszerint határőr szerepre vállalkozó nomád fejedelem családjának származását a régi hiung-nu fejedelmi családéval kapcsolják össze. Hogy alattvalói közt miféle nomád elemek lehettek, s azok milyen fokig kínaiasodtak el, azt ez idő szerint inkább sejtethjük, mint tudhatjuk. Figyelembe kell vennünk továbbá, hogy kínai forrásokban is találkozzunk hasonló archaizáló törekvésekkel a népnevek terén, mint nyugaton a bizánci történetíróknál, s szórványosan itt is előfordul, hogy régi barbárok elnevezését újabb népekre alkalmazzák. Legközönségesebb esete ennek a t'u-kiüe-knek egyszer-másszor hiung-nu néven való aposztrofálása, vagy fejedelmeik címének san-jü alakban való archaizálása.

Szu-tö esetében is alighanem ilyen szórványos archaizálás történt, nincsen ugyanis egyetlen egy kínai forrás sem, amelyik következetesen hiung-nu-nak nevezné ennek az országnak akár a lakóit, akár a fejedelmi családját.

Ma Szu-tö-vel kapcsolatban olyasvalamit is tudunk, ami Hirth idejében még nem igen tartozott az eldöntött kérdések közé. Szu-tö, másként Szogdak lakói az iráni nyelvet beszélő szogdok voltak. E nép politikai jelentősége pontosan az előbb jelzett időben kezdődött, s elhúzódott egészen a türk birodalom virágzásáig. A szog-

dok híres kereskedők voltak. Ellepték Közép-Ázsiának legtávolibb vidékeit is, Tibettől az ujgur birodalomba tartozó Karabalgaszunig kőbevésett, szogd nyelvű feliratok hirdették életrevalóságukat, civilizációs közvetítő szerepüket. Különösen érdekes, hogy Nyugat-Kínában, Sa-csou környékén jelentős szogd kolónia élt, nyilván mint az ott kereskedő szogdok települése. A szogdokra a figyelem különösen a századforduló körül megindult nagy közép-ázsiai expedíciók nyomán terelődött, ekkor ugyanis nagy számmal kerültek elő nyelvükön készült feliratok, papyrusok, s nagyobb buzgalommal vetették magukat a tudósok a rájuk vonatkozó kínai és egyéb nyelvű történeti források tanulmányozására is.

A szogd nyelvészeti kutatások során tisztázódott többek közt még valami. A szogd ugyanahhoz az iráni nyelvághoz tartozik, mint a herodotoszi szkíta, a későbbi alán, a még későbbi jász és a mai oszét. A lényeges különbség köztük az, hogy a szogd több más ma élő kisebb nyelvjárással egyetemben a keleti ágát képezi annak a nyelvcsoportnak, amelyikben a nyugati szárnyat a szkíta-alán-oszét alkotja.

A régi Jen-c'ai lakói ez időben csak a szogdok lehetnek, ezeket pedig semmi esetre sem tarthatjuk hiung-nu-knak és hunoknak. Egy ázsiai szogd fejedelemnek, Hu-ni-nak Attila fiával, Irnikkel vagy Ellákkal való azonosítása pedig olyan kalandos feltevés, melyet cáfolni sem érdemes.

De nem hozhatjuk összefüggésbe Szu-tő iráni lakosságát a kínai határvidéken elterülő Pei Liang hiung-nu származású fejedelmeknek nomád és félnomád alattvalóival sem; ezek ugyanis minden valószínűség szerint valamilyen török, vagy mongol-fajta nép lehettek.

Amióta a figyelem az ázsiai hiung-nu népre terelődött a kínai történeti értesítések nyomán, és felvetődött a hunokkal való azonoságuk gondolata, újra hozzáláttak a klasszikus geográfusok és történetírók böngészéséhez, hátha sikerül a nagy népvándorlás

előtti időkből olyan adatra találni, amely a régi hunokra vonatkozik, és nagyjában olyan helyre lokalizálható, ahol a kínai értesítések szerinti régi hiung-nu-k élhettek.

A legjellegzetesebb s talán legkézzelfoghatóbb eredménye ezeknek az új vizsgálódásoknak néhány térkép idevonatkozó adata. A kiindulópont az ú. n. Agrippa-térkép; ennek a hatására vizsik vissza, hogy Orosiusnál egy *Chuni* nevű nép szerepel a kínaiakkal azonosítható *Seres* mellett. Ide csatlakozik végül a Szent Jeromos-féle térkép *Huniscite* adata a *Seresoppidum* közelében.

Ezekkel a közös forrásra visszavezethető adatokkal többen foglalkoztak, így Tomaschek is. Az idetartozó anyagnak legismertebb és legszorgalmasabb összegyűjtője Némäti Kálmán „nemzetnevelő” volt, aki különben a hiung-nu—hun azonosság legfanatikusabb hívei és védelmezői közé tartozott.

E térképek jelentőségét azonban nem szabad túlbecsülni. A régi római és görög térképekkel foglalkozó szakemberek több ízben rámutattak arra, hogy a másolásokban ezek a különben is sajátosságos térképek igen eltorzultak. Így történt például, hogy a Maeotistnak délről észak felé való mértéktelen megnyújtása, továbbá a Maeotis és a szarmata óceán közti szorosnak az aránytalan összehúzóerősítése következtében az *Alani* és a *Chuni* népmegjelölés egyszerre érintkezett a Maeotisszal és az Északi oceánnal. Csak ilyen, technikai magyarázata lehet a *Seres* és a *Chuni* szomszédságának is.

Van a görög-latin földrajzi irodalomnak még egy másik nevezetes adatcsoportja; ezzel kapcsolatban is rengeteg vita folyt a körül, vajjon összefüggésbe hozhatók-e az itt felmerült elnevezések a hunok, illetőleg a hiung-nu-k nevével.

Strabónál az egyik helyen Apollodoros, illetve egy a Kr. e. 200 tájáról származó adat nyomán a kínaiakat jelentő *Seres* mellett egy hihetőleg a közelében lakó *Phaunoi* nép szerepel. A kéziratok egyrésze ugyan *Phrynoi* alakban ismeri ez utóbbi nevet, de az elmélet hívei ezt a változatot hibának bélyegezték, s kiküszöbölték

a vita anyagából. Dionysios Periegetes ugyancsak a Seres közelében Tocharoi és Phrunoi népet említ, a változatok itt sem hiányoznak. Ptolemaeusnál állítólag a Grynaioi (Grunaioi, Grinaioi) név változat szintén ugyanezt a népet jelentené. A latin forrásanyag szintén igen gazdag variánsokban. Pliniusnál *Phuni* és *Thocari* olvasható; a *Phuni* nevet azonban jóformán ahány kézirat, annyi alakban közli. Íme a fontosabbak: *Phhuri*, *Thuri*, *Thuni*, *Chuni*, *Thunni*, *Thimi*, *Thyri*, *Thyni*. Ezek után persze már nincs mit meglepődnünk azon, hogy *Avenius Phruni*-t ír, *Priscianus* pedig *Phhuri*-t.

Tomaschek szerint a *Tochari* nem más mint a tibetiek, a *Phauni*, *Phuni* pedig a hunok neve, ez utóbbit hangtani úton is megpróbálta igazolni. Tomaschek nézete csekély módosítással másoknál is megjelent. Némäti persze a *Phauni*-t maguknak a kínaiaknál szereplő *hiung-nu*-knak a nevével kapcsolta össze; ezen az úton bizonyos fokig követője, ha nem is tud róla, a svéd *J. Charpentier*.

Megállapíthatjuk, hogy e bonyolult kérdéssel foglalkozók közül a józanabbak eleve elvetették a *Phaunoi*, *Phuni* és a hun, *hiung-nu* névnek, illetőleg népnek az azonosítását és a hunok helyett inkább a kínaiakkal szomszédos tibetiekre, vagy valamilyen tibetivel rokon népre gondoltak.

Attila hunjainak a kínai Nagy Fal tövéből való eredeztetése, a *hiung-nu*-kkal való összekapcsolása olyannyira csábító gondolatnak bizonyult, hogy *Deguignes* óta többé nem voltak képesek nyugodni az elmék, és szüntelenül keresték a lehetőségét a minden kétséget kizáró azonosság-bizonyításnak.

A kínai forrásmunkák, a klasszikus geográfusok és történetírók lappangó vagy annak képzelt tanúságtételei mellett nem maradhatott kiaknázatlanul az a gazdag hagyomány-anyag sem, amely a magyaroknak Attila hunjaival való összekapcsolásából származik.

Ennek az irányzatnak most csak két igen jellegzetes termékére fogunk rámutatni.

Az egyikkel kapcsolatban megint Hirth Frigyesnek a nevét kell megemlítenünk. A német sinológust Szu-tő állítólagos hiung-nu népének Attila hunjaival való azonosítása valósággal bizonyítási lázba hozta.

Deguignes munkájának egyik eldugott helyén a jegyzetben röviden hivatkozik a Thuróczi János krónikájában található családfára, mely Attila nemzetségét felfelé Noéig, lefelé Álmosig taglalja az ismert biblikus formula szerint. Hirth mármost azt bizonygatta, hogy Attila családfája, ha a kiindulópontul szolgáló néhány bibliai nevet figyelmen kívül hagyjuk, igen értékes történeti dokumentum, a benne előforduló nevek hitelesek és pontosan egybevetethők a kínaiaknál feljegyzett hiung-nu fejedelmek neveivel.

Hogyan került a magyar krónikához ez a sajtóságos, történeti becsű családfa, fogas kérdés volt Hirth számára is. Mindenképpen írásos úton továbbszármaztatott hagyományt keresett benne, melyet egy elveszett gót, bizánci vagy szláv feljegyzés közbeiktatásával próbált magyarázni. Mármost, hogy a Thuróczi-féle családfát összehasonlíthassa, ugyanilyen genealógiai jegyzéket rekonstruált magának a kínaiaknál feljegyzett hiung-nu fejedelmek neveiből. Ezt a fiktív hiung-nu családfát oly módon állította egybe, hogy minden nemzedékből, azaz harminc év terjedelmű időből csak egyetlen egy nevet vett fel a jegyzékbe, még pedig mindig azét, aki az esetleges testvérek közül utoljára uralkodott. A tizenöt hiung-nu fejedelem közül ily módon csak nyolcnak a neve került bele a Hirth-féle családfába. A hiung-nu családfa T'ou-man-nal kezdődött, aki az első a hiung-nu fejedelmek névszerint ismert sorában, és tartott Csi-csi-ig, a bomlásnak indult hiung-nu birodalom utolsó kimagasló uralkodójáig. A T'ou-man-tól Csi-csi-ig tartó névjegyzéket Hirth a magyar krónika Rudli (v. Budli) nevéől Leel-ig tartó szakaszával egyeztette. Elképzelhető, hogy az ily módon ki-

kényszerített egybevetésnél a nevek nem igen egyeztek. Hirth most sem jött zavarba, hivatkozott a hiung-nu fejedelmek többnevűségére meg a magyar krónikás torzításaira.

Hirthnek ez újabb bizonyítását azonnal helyeselte és elfogadta a turkológus Radloff, s érdekes, hogy még a háború után is akadt tudós, akinél ez a bizarr bizonyítás visszhangra talált, mint például az ismert angol historikusnál, Burynál.

Az egyébként kitűnő német sinológusnak ez az azonosság-bizonyítása az egész műfaj leggyengébb kísérletei közé tartozik. A kérdés magyar részében teljesen járatlan Hirth nem tudta vagy nem tudhatta, hogy a Thuróczi-féle családfa megvan a Bécsi Képes Krónikában, valamint a Budai Krónika családjához tartozó több munkában is, továbbá, hogy a családfában előforduló összes neveket egytől-egyig magyar történeti személyek viselték (közülük többen nyugati nevű hospesek voltak) nagyjában abban az időben, mikor a családfát egybeállító magyar krónikás élt. A családfának természetesen semmiféle történeti értéke nincs.

A másik kísérlet, mely Attila hunjait a magyarokon keresztül próbálta az ázsiai hiung-nu-khoz kapcsolni, egy pekingi, kínai egyetemi tanárnak, a ma is élő Csang Szing-lang-nak a nevéhez fűződik.

E magyarázat szerint a Szui-dinasztia történetéről szóló Szui-su (szerzője Kr. u. 643-ban halt meg) egyik középzásiai népekről szóló fejezetében többek közt az olvasható, hogy a Külső-Mongóliában, Nyugat-Turkesztánban élő, s egészen a Káspi-tóig terjedő *t'ie-le* törzsi szövetségnek egyik törzsét *pa-su-ki-li*-nek hívják. Csang professzor szerint a *pa-su-ki-li* a baskír nép neve, a *t'ie-le* népről pedig a Szui-su egy másik helye azt mondja, hogy a régi hiung-nu népnek közvetlen leszármazottja. A *t'ie-le* népről tudjuk, hogy török, a török források *tölesz* vagy *tölös* néven ismerik.

Ha ehhez a néhány adathoz még hozzávesszük azt is, hogy

Csang véleménye szerint a magyarokat nyugaton a baskírok leszármazottainak tartják, akkor tetszés szerinti csoportosítás alapján többféle tételt bizonyíthatunk vele.

Azok számára, akik szerint a magyarok a hunok utódai, a napnál világosabban bebizonyítja a fenti néhány adat, hogy a magyarok ősei, a hunok azonosak a magyarok őseinek, a baskíroknak (pa-su-ki-li) az őseivel, a hiung-nu-kkal. De az is kényelmesen bizonyíthat itt, aki kedvünkben akar járni, mint például Csang professzor, és azt akarja igazolni, hogy a magyarok a hunok utódai: a magyarok a baskírok utódai, a baskírok a hiung-nu-k utódai, a magyarok tehát a hiung-nu-k leszármazottai. A kínai tudós el sem tudja képzelni, hogy a hiung-nu esetleg mást is jelenthet mint hunt, illetőleg az azonosság körül valami bizonyítani való is lehet.

Csang Szing-lang nagy könyvének e kérdésről szóló részéből egyelőre egyetlen adatot érdemes csak megjegyeznünk, azt, hogy a tie-le vagy tölösz nép egy törzsét pa-su-ki-li-nek hívták. Ha e törzs nevééről máshonnan is, részletesebben is sikerül igazolni, hogy csakugyan a baskírokra vonatkozik, akkor ez önmagában is elegendő ahhoz, hogy Csang Szing-lang nevét megjegyezzük magunknak.

Tévedés volna azt hinni, hogy a tudósok valamennyien Ázsiában keresték Attila hunjainak bölcsőjét vagy éppen Kína határáig kalandoztak ős-kereső fáradozásukban. Tekintélyes azoknak a száma is, akik szerint a hun őshaza Kelet-Európában vagy a Kaukázusban lehetett. Ezek tanításukat nem annyira történeti, mint inkább nyelvi magyarázatokkal támogatják. Az ázsiai eredetet valló felfogás szerint a hunok török vagy mongol nyelvű nép lehettek. Azok, akik a hunok ázsiai eredete ellen foglaltak állást, azzal próbáltak bizonyítani, hogy a hun nyelvet igyekeztek felettébb gyér számú emlékei alapján valamilyen európai nyelvhez kapcsolni.

E nyelvészeti bizonyítóanyagnak még vázlatos taglalása is megszire vezetne most, ezért egészen röviden csak a főbb elméletek megemlítésére szorítkozunk.

Finnugornak, sőt közelebbről finnek tartotta a hunt például Vivien de Saint-Martin, Neumann és még többen mások is, nem beszélve most azokról, akik szerint Attila hunjai finnugorok és törökök szövetségéből, illetőleg keverékéből álltak.

Egyes szlavisták, nem mondhatni, hogy éppen a legjelentősebbek, mint Venelin, Ilovajski, Zabelin, maguknak reklamálták a hunokat, azon az alapon, hogy a nyelvük — szláv volt.

A hunok germán, különösen gót kapcsolatai túlságosan ismeretesek ahhoz, hogy meglepődjünk egyes germanistáknak ama kísérletén, amely magát a hun elnevezést — az ázsiai eredet egyik látszólagos pillérét — is germán eredetűnek magyarázza, mint például Müllenhof, A. Fick, J. Hoops, R. Much.

Nem feledkeztek meg a kaukázusi nyelvekről sem. Ennek az elméletnek első bajnoka, úgy látszik, L. Jelić, aki különben bevonja a hunok mellé a kaukázusi nyelvrokonságba a veneteket, antokat, szkítákat, avarokat és a régi bolgárokat is. Legújabban nálunk az ismert turkológus, Mészáros Gyula tett kísérletet arra, hogy Attila hunjainak kaukázusi nyelvűségét bizonyítsa.

A vélemények ilyen szertelen szétágazása mellett vajjon hol lehet az igazság?

Azt hisszük, a kérdés bonyolításához nagyban hozzájárultak elfogult szaktudósok egyoldalú állásfoglalásaikkal, akik saját ismereteik bűvköréből nem tudtak vagy nem akartak kilépni, s mindent pántörök, pánmongol vagy pánkaukázusi szemmel láttak, a szerint, hogy érdeklődésük a török, mongol vagy kaukázusi népek és nyelvek felé vonzotta őket.

Éppen ezért azt tartottuk megfelelőbbnek, hogy e sokrétű kérdés áttekintése végén kategórikus megállapítások, véglegesnek hitt elméletek helyett, inkább azokra a főbb pontokra hívjuk fel a

figyelmet, melyek az eddigi meglehetősen alapos kritikai megrosztálás után időállóknak látszanak, és hogy ezek alapján vonjunk le néhány tanulságot, amelyet legjobb meggyőződésünk szerint, a jelenleg ismert anyag alapján, valószínűnek és elfogadhatónak tartunk.

A klasszikus geográfusoknál nem találunk egyetlen kétségtelen, vitathatatlan adatot, a Kr. előtti időkből Kína szomszédságára vonatkoztathatóan, melynek alapján azt hihetnők, hogy a hiungnu-kat ismerték nyugaton, ha egy-egy említés erejéig is, akár hun, akár más néven. De nem találunk ebből az időből Kelet-Európára rögzíthető, kétségtelen hun adatot sem, amelyből viszont arra lehetne következtetni, hogy a hunoknak semmi közük a hiungnu-khoz, és hogy minden kapcsolat nélkül, egymástól függetlenül, egyidőben élt volna a két nép.

Úgy látjuk ezzel szemben, hogy valamivel már a 375. év előtt viszont találunk bizonyos hunokra vonatkoztatható említéseket a klasszikus íróknál. Ebből minden valószínűség szerint arra következtethetünk, hogy a hunok ekkortájt jelenhettek meg, vagy legalább is ekkor érkezhettek ide új hun tömegek keletebből, Közép-Ázsia felől. Feltűnő, hogy nagyjában ugyanerre az időre esik az ú. n. fehér hunok első jelentős politikai szereplése is.

Teljesen elfogadhatónak látszik a kérdést iránista érdeklődéssel vizsgáló Wesendonknak a felfogása. Wesendonk szerint akkor, amikor a nem egységes etnikai összetételű hun konföderáció egyik ága, melyet pontuszi hunnak nevez, az alánokra, majd a gótokra támadt, ugyanekkor ugyanennek a hun szövetségnek a másik szárnya Irán ellen fordult. E másik szárnyat fehér hunnak szokás nevezni, a görögök, rómaiak *chioniták*-nak nevezik, az Aveszta nyelvben *h'yaona*, a pehleviben *xyón*, a szírben *xiyónáyé* a nevük; ismerik őket a georgiai, örmény stb. források is. A fehér hunok nemcsak Közép-Ázsiában, Irán határán játszottak fontos szerepet, hanem a Kaukázusban is, ahol egyik jelentékeny törzsük a Var

nevet viselte. Erre a kaukázusi, iráni habitusú és nyelvű fehér hun kolóniára jól vigyázzunk, mert körülötte, miatta támadt az a konfúzió, amelynek eredményeképpen egyesek, nem téve semmiféle különbséget a kaukázusi fehér hunok és Attila ú. n. pontuszi hunjai közt, a hunokat általában nem-török, iráni-kaukázusi népnek látják, és másokkal is így akarják láttatni.

A fehér hunok, vagy chioniták hatalmát az eftaliták törték meg, akiket egyesek tévesen szintén fehér hunoknak szoktak tartani. Külön megjegyzendő, hogy az Indiában a 6. században megjelenő, *húna* néven ismert népet szintén a fehér hunok, pontosabban a kidarita fehér hunok kivándorolt töredékének tartják.

Mindez azonban kissé távolabb áll a bennünket érdeklő problémától. Ebben az összefüggésben most csak az a fontos, hogy a fehér hunoknak, s velük Attila hunjainak az eredetét követve, több különböző úton egyaránt a hiung-nu birodalomhoz jutunk.

A hunok és a hiung-nu-k feltehető kapcsolata elsősorban politikai.

Bár meglehetősen gyér a rendelkezésünkre álló nyelvi anyag (glosszák, tulajdonnevek), mégis úgy látszik, hogy mindkét esetben alkalmasint török nyelvű néppel van dolgunk. Megvalljuk, nézetünk szerint a török elem Attila birodalmában valósággal el-tűnt a rengeteg indoeurópai, főleg iráni nép hatalmas tömege alatt. Attila uralkodó nemzetségének, törzsének a törökségében mindamelllett nem kételkedhetünk; bizonyosággal hivatkozhatunk az elég szép számmal kimutatható török személynévi anyagra, minde- nek felett azonban arra a jelentős körülményre, hogy Attila halála után a fejedelmi család fitagjainak vezetése alatt megalakult nagy rész-birodalmak tisztára török jellegű népeket foglaltak magukban. Fontos mozzanat, hogy e népelemek régebben a hun birodalom sajátos hun rétegéhez tartoztak.

Hogyan viszonylottak egymáshoz a hiung-nu-k és hunok fajilag? Erre a kérdésre ma még megközelítő pontossággal sem felel-

hetünk. A megbízható, tudományosan ellenőrzött antropológiai anyag, főleg a hiung-nu-kat illetőleg, egyelőre elég kis terjedelmű ahhoz, hogy belőle messzebbmenő következtetéseket vonhassunk le. Ilyen következtetések levonása alighanem még kedvezőbb körülmények közt is illuzórius marad, ha figyelembe vesszük, hogy a hiung-nu—hun történet több mint ezer esztendeje Európának és Ázsiának oly területein zajlott le, amelyek az idegen népekkel való érintkezésnek, fajkeveredésnek mindenkor igen nagy mértékben kedveztek.

Ennyi az, amennyit ma Attila hunjainak eredetéről sejthetünk...

AZ ÁZSIAI HUNOK

IRTA

LIGETI LAJOS

AZ EURÓPAI HUNOK tehát Ázsiából származtak, ahol hiung-nu néven már a Kr. e. századokban veszedelmes ellenségei voltak a kínai birodalomnak. A tudomány mai állása szerint a hunok eredetének ez a magyarázata a legvalószínűbb; Közép-Ázsia és Kína történetének minden számottevő külföldi és hazai képviselője ma ezt a nézetet vallja. A következőkben éppen ezért egyenlőértékű megjelölésként felváltva használjuk a hiung-nu és ázsiai hun elnevezést.

Az ázsiai hunokra vonatkozó, írásos feljegyzéseken alapuló értesüléseinket kizárólag kínai nyelvű forrásokból merítjük. E források megértéséhez, helyes magyarázatához nemcsak a kínai nyelv ismerete szükséges, hanem magának a kínai történetnek aprólékosan megvitattott, néha veszedelmesen összebonyolított labirintusában is el kell tudni igazodni. A másodkéz-tudósok különösen sokat tévednek, amikor a források koráról vagy kritikai értékéről van szó; valljuk meg, csakugyan nem könnyű feladat pusztán érzés alapján eldönteni, hol kezdődik a történeti hitelű feljegyzés, hol a kései kor visszavetítése. Vegyük csak az ázsiai hunokra vonatkozó legrégebbi értesítések kérdését.

Gyakran olvashatjuk még ma is, hogy a kínai feljegyzések Kína többezeréves történetének mindjárt a hajnalán említik az ázsiai hunokat, meg hogy például a hiung-nu nép ősapja a Kr. e. 20. században uralkodó Hia kínai dinasztia egyik leszármazottja volt.

Ha azonban közelebbről szemügyre vesszük a kínai feljegyzéseket, akkor jóval prózaibb megállapításokkal kell beérnünk. A kínai műveltség valóban nagyon régi, azonban a nemrég feltárt paleolit, neolit leletek és a valamivel régebb idő óta ismert, Kr. e. 12—11. századból származó töredékes Jin-kori feliratos csontok után is még mindig ott tartunk, hogy a legrégebb egykorú, összefüggő történeti feljegyzések nem régebbiek a Kr. e. 9—8. századnál. Külön megjegyzendő, hogy ezek is hatalmas hézagokkal folytatódnak a későbbi, írásos emlékekben gazdagabb korok felé.

A Kr. e. 8. századból valók azok a legendaszerű hagyományok, amelyek a kínai nép történetét a Kr. e. harmadik évezredbe viszik vissza. A modern kritikai kutatások megállapították, hogy e kereknek látszó elbeszélés nem valami csodálatos módon továbbhagyományozott történelmi magból készült, hanem ősi kínai kozmogónikus mondarészletekből fűzték egybe a Kr. e. 8. század udvari írástudói. Teljesen elutasító álláspontot foglal el a történeti kritika az első, mitikus kínai uralkodóházzal, a Hia-dinasztiával szemben is, ugyanúgy a második, előbb Sang, majd Jin néven ismert kort illetőleg is; mindössze a Jin-dinasztia utolsó két századára derül először valami vékony, történeti hitelű sugár.

Annyi bizonyos, hogy a hiung-nu-kkal kapcsolatban szó sem lehet Kr. e. 24—20. századi, egykorú (vagy nem egykorú, de valamelyes) történeti hitelt érdemlő feljegyzésekről.

Az ázsiai hunok hiung-nu neve először Kr. e. 318-ban, egy Észak-Sansziban vívott csatával kapcsolatban fordul elő. Minden más, régebb időre vonatkoztatott említésről kiderült, hogy későbbi interpoláció.

A kínaiak természetesen ez előtt az időpont előtt is bőven érintkeztek északi barbár törzsekkel, közülük igen soknak nemcsak a nevét jegyezték fel krónikaikban, hanem portyázásaiknak, kalandozó hadjárataiknak is egész sorát örökítették meg.

Ezek közt az északi barbárok közt vannak olyanok is, akiket

a hiung-nu-kkal szokás azonosítani, mert pontosan azon a területen laktak — Sanszi északi, Senszi északnyugati részein —, ahol közvetlenül utánuk a hiung-nu névvel emlegetett északi nomádok szerepelnek; nyelvészeti úton még elnevezésük azonossága is feltehető. Ezeket az északi barbárokat *hiün-jü*, *hun-jü*, *hien-jün* néven ismerik a kínaiak. A *hien-jün* a Kr. e. 9. században fordul elő csak, akkor viszont valósággal hivatalos elnevezésként szerepel. Az egy-két századdal korábban emlegetett *kui*, *kun*, *hun*, *kiüan*, *k'üan* barbár népneveket is megpróbálták egyesek összefüggésbe hozni a *hien-jün*, *hiung-nu* névvel, ez a feltevés azonban nyelvészeti és történeti okokból egyaránt elfogadhatatlan.

Sokat írtak, vitatkoztak e törzs- és népnevek kínai értelmezéséről. Kínai értelme talán egyedül a nem is idetartozó *kui*-nak van, ez u. i. kínaiul démont, ördögöt jelent, a vele összefüggő *kui-fang* pedig a. m. 'démonok országa'. A *hiung-nu* viszont nem jelent 'hiung-szolgát', a *hien-jün* 'hosszúorrú kutya', *hiün-jü* 'bűzös kása', vagy kásaevő' értelmezése is tökéletesen elhibázott. Mindössze arról van itt szó, hogy egy barbár nyelvi elnevezést, esetleg annak valamilyen változatát is, minden valószínűség szerint szándékosan, pejoratív jelentésű írásjegyekkel írtak át a kínai források.

Északon és északnyugaton, a későbbi hiung-nu lakóhelyeken mozgolódó egyéb barbárok között különösen nagy szerepet vittek a nagyszámú *zsung*- és *ti*-törzsek. De Groot, de mások is, ezeket is a hiung-nu-khoz számítják. Nem lehetetlen, hogy e kollektív elnevezés mögött csakugyan szerepelt már igen korán egy-két hiung-nu vagy azzal rokon népelem is, azonban mai tudományos eszközeinkkel megközelítő pontossággal sem tudjuk eldönteni, hogy e barbárok zöme miféle népből került ki.

Már a legrégibb kínai világrépben megtalálhatók ezek az elnevezések. A világnak, a civilizációnak a középpontját ugyanis a kínai birodalom alkotta ebben a világrépben, körülötte foglaltak helyet a barbárok, akiknek a világtájak szerint más és más nevük

volt. Keleten lakott a *ji*, északon a *ti*, nyugaton a *zsung* és délen a *man*. E szimmetrikusan beosztott barbár-tengerben persze nem négyféle nép lakott. Egyes sinológusok szerint a *ji*, *ti*, *zsung*, *man* nem idegen eredetű, hanem tiszta kínai elnevezés, amelynek semmi köze a megfelelő világtájon lakó bármelyik nép benszült elnevezéséhez.

Forrásaink alapján tehát nem lehet eldönteni, hogy az ázsiai hunok, esetleg a protohunok ott éltek-e a kínaiak szomszédságában már a kínai őstörténet korában is, vagy csak később vándoroltak oda. Ha a csak valószínű feltevéssel is beérjük, akkor azt felelhetjük, hogy e távoli korban aligha kereshetünk hunokat a Góbi-sivatagtól délre a Huang-hoig elterülő régi nomád-hazában, itt u. i. a török-, mongol-, tunguz-féle népek nem voltak őslakók, mint azt a nyelvészeti paleontológia segítségével kikövetkeztethetjük.

A kínaiaknak az ázsiai hunokra vonatkozó értesítései bizony igen vékony erecskében indulnak meg. Hien-jü, hien-jen, hun-jü néven alig hallunk róluk egyebet pusztá említésüknél, s ez annál sajtáságosabb, mert ugyanakkor már bő tudósításokat olvashatunk például a *zsung*-okról és a *ti*-kről. Különösen a *ti* nép történetéről hallunk rengeteget; nemcsak azt tudjuk meg, hogy két igen nagy csoportjuk fehér és vörös *ti* néven volt ismeretes, hanem számos kisebb törzsüknek a nevét és lakóhelyét is közlik a kínai források.

Ezeknek a nem-hun barbároknak a története, éppúgy mint a Kr. e. 4. századtól feltűnő *hiung-nu-ké*, nem önmagáért került a kínai krónikákba. Az északi barbárok a legrégebb időktől fogva bekapcsolódtak Kína történetébe: kisebb-nagyobb, zsákmányoló természetű hadjárataikkal korán felkeltették a határaikat őrző és féltő kínai fejedelemségek és császárok figyelmét, akik igen gyakran bizony maguk is igénybe vették e rendesen nagy katonai erővel rendelkező nomádok szövetségét, segítségét egymás ellen folytatott belpolitikai küzdelmeikben.

A kínai történetírók rendszerint csak annyiban érdekelték az

északi nomádok viselt dolgai, amennyiben azok saját országa vagy dinasztíája sorsával összefüggésbe kerültek. Természetes következménye ennek, hogy a nomádok története az egykorú kínai események ismerete nélkül számunkra jórészen érthetetlen.

Mi volt tehát a helyzet Kínában akkor, amikor a hiung-nu-k megjelentek a színen, és rövidesen oly nagy politikai jelentőséghez jutottak?

Ekkor alakult ki a kínai szellemi élet, Kunfucius és Lao-ce körül és után a nagy gondolkodóknak, filozófusoknak hatalmas tábora támadt. Ebbe a korba tartoznak a kínai művészet történetének első, valóban ragyogó fejezetei.

A politikai helyzet annál kevesebb vigasztalót nyújtott. A hűbéri rendszer alapján uralkodó Csou-dinasztia központi hatalma csak névleges volt, a hatalmaskodó hűbérurak semmibe se vették, és derűre-borúra viseltek hadat egyesekkel, politikai érdekeik szerint szövetkeztek másokkal, köztük nem egyszer az északi barbárokkal is.

A sok vetélkedésnek az lett a vége, hogy a gyengébb fejedelemségek eltűntek az erősebbek csapásai alatt, ezek pedig hatalomban és étvágyban megnövekedve egymás ellen indultak irtóhadjáratokra. A Csou-dinasztia politikai jelentőségének a megszűnésekor mintegy húsz kisebb-nagyobb fejedelemség marakodott egymással. Közülük északon megemlíthetjük a Csou-dinasztia régi birtokán, a mai Sensziben vitézkedő C'in-t; Peking környékén Jen, Sanszi északi részében és Hopei egy darabján Csao, Santungban C'i és Konfucius hazája, Lu, Sansziban Cin, Honanban Cs'en és Cseng magaslott ki különösen. A régi hűbéres fejedelemségeknek ez az élet-halálharca egyre jobban elmérgesedett, maguk a kínai történetírók is külön névvel, mint a Hadakozó Királyságok korát tüntetik fel ezt a gyászos periódust (Kr. e. 255—222).

Az egymás ellen hadakozó régi hűbérestársak harcaiban tűnnek fel először a hiung-nu-k, ekkor történt a már említett Kr. e.

318-as esemény is. Az egyre jobban előretörő C'in ellen ugyanis koalíció alakult, tagjai a már említett fejedelemségek közül Jen, C'i, Csao, továbbá Han és Wei. Ez a koalíció nagyobb biztonság kedvéért még hiung-nu segédcsapatokat is hívott, a vállalkozás azonban így is eredménytelen maradt, mert a 318-as nagy összecsapásból C'in került ki győztesen.

Az ázsiai hunok tehát egyik segédcsapatuk veresége kapcsán jelennek meg a kínai történelemben a Kr. e. 4. században. E vereség azonban egyáltalában nem vette el kedvüket a további hadi vállalkozásoktól. Ellenkezőleg; ettől kezdve u. i. rendszeresen találkozunk a hiung-nu-k kisebb-nagyobb haditetteivel, ill. azokról beszámoló kínai feljegyzésekkel.

Kína belpolitikai viszonyai igen kedveztek az ázsiai hunok sarcoló határjárásainak. A kisebb-nagyobb fejedelemségek egymással voltak elfoglalva, s csak félkézzelel tudtak ellenük védekezni. A Hadakozó Királyságok korának végefelé valamennyire mégis tisztulni kezdett a helyzet: a nagy versenyt mindössze hét fejedelemség élte túl. Ezek közül három, csak a három északi fejedelemség, Jen, Csao és C'in érintkezett a hiung-nu-kkal; az ő védekezésük az északi nomád veszedelemmel szemben már jóval hathatósabbnak bizonyult. Különösen sokat olvasunk Csao védekező hadjáratairól, ezek során ugyanis a kínaiak arra a nevezetes felfedezésre jutottak, hogy veszedelmes ellenfeleiket csak saját fegyvereikkel győzhetik le. Csao volt az első, mely szakítva a régi kínai hadviselési móddal és harci felszereléssel, hun módra szállt szembe a hunokkal. A kísérlet fényesen bevált, a hiung-nu-k hosszabb ideig nem mutatkoztak Kína határán.

Mire a hiung-nu-k újra bátorságot kaptak régi kalandozásaik felújításához, Kínában akkorra már nagyszabású változások történtek. A hét megmaradt kiskirályság közt egy darabig tovább folyt a vetélkedés, azonban végül is egyik a másik után vérzett el C'in egyre növekvő ereje alatt. C'in győzelmével vége lett a Csou-

dinasztia álhűbéres rendszerének, vége a Hadakozó Királyságok egymást pusztító polgárháborúinak. A győztes C'in-fejedelemség C'in-dinasztiává alakult, mely kérlelhetetlenül elpusztította a régi hűbéres rendszernek még az emlékeit is.

Megszületett az erős központi irányítású, egységes kínai császárság.

Az országrendezés nagy munkájával elfoglalt C'in-dinasztia kemény ellenállást fejtett ki a hiung-nu támadásokkal szemben is. A dinasztia-alapító nagy császárnak, Si huang-ti-nak az intézkedéseire lebontották a régi hűbéres fejedelemségek határain egymás ellen emelt védőfalakat. Északon azonban, ott, ahonnan a megújuló hun támadások jöttek, a falakat megerősítették, és a hiányzó szakaszokon kiegészítették. Így jött létre a tízezer mérföld hosszúságúnak tartott kínai Nagy Fal, melynek most már egyetlen rendeltetése az volt, hogy az országot a hun támadások ellen védje.

Nem elégedett meg a védekezéssel Si huang-ti, hanem támadásba ment át. A nagy expedíciós hadsereg élére kitűnő kínai hadvezért állított Mung T'ien személyében. Többszöri sikeres hadjárat után Mung T'ien visszafoglalta az ázsiai hunoktól Ordoszt, s Észak-Kínának azon kisebb területeit, melyeket apró támadásaik gyümölcseként kezükben tartottak. A kínai határon, a falak mentén őrtornyok, katonai állomások épültek, és a határvédő hadseregek ember- és hadianyag-utánpótlásának biztosítására a határmenti katonai állomásokból az ország belsejébe vezető hadiutak készültek.

A hun veszedelem letörésére irányuló nagyszabású intézkedések mégsem hozták meg a Kína szempontjából annyira óhajtott békét és nyugalmat. A C'in-dinasztia, erőskező alapítójának a halála után rövidesen összeomlott (Kr. e. 207), évekig tartó zűrzavar után újabb uralkodóház, a nagynevű Han-dinasztia lépett a helyére, amely rövid megszakítással Kr. e. 202-tól Kr. u. 220-ig uralkodott.

A C'in-dinasztia bukásával járó anarchia meg az új Han-

dinasztia kezdeti gyengesége nagy mértékben kedvezett a hiung-nu-k megerősödésének és az ezzel párhuzamosan meginduló nagyszabású vállalkozásaiknak.

A dinasztia bukásának hírére a hiung-nu-k rögtön megkezdték előnyomulásukat a kínai határ felé. Nem volt nehéz dolguk. A határőrség számban, erőben megfogyatkozott, a határra telepített gyarmatosok elszéledtek, a szervezett ellenállás jóformán megszűnt.

A hunok fejedelmét, vagy ahogyan saját nyelvükön nevezték, a *san-jü-t* ebben az időben T'ou-man-nak hítták. T'ou-man az első hun fejedelem, akit a kínai feljegyzések névszerint ismernek, vele kezdődik meg különben a kínai történetírók nagyarányú érdeklődése a veszedelmes északi nomád szomszéd élete iránt. T'ou-man hunjai felhasználva a kínaiak fegyelmetlenségét, zűrzavarát, benyomultak régi területeikre, melyeket kevéssel azelőtt Si huang-ti elvett tőlük. Átkeltek a Sárga folyón, birtokba vették az egész Ordoszt.

T'ou-man-t a hun örökösödési szokás szerint elsőszülött fia, Mao-tun követte volna a trónon, a *san-jü* azonban egy másik fiát szemelte ki utódjául. Hogy tervét zavartalanul végrehajthassa, el kellett tennie az útból az elsőszülött fiút.

Mao-tun azonban átlátott a cselszövésen, a csapdából bátorsága és ügyessége kiszabadította, és elszántasága, vérszomjas kegyetlensége mégis a fejedelmi trónra juttatta. Mao-tun lett az ázsiai hunok Attilája. Nevétől közel és távol mindenki rettegett, fegyverei, seregei elől nem volt menekvés; minden ellenállást elsöpört, észak valamennyi nomádját hatalmas birodalomban egyesítette.

Mao-tun trónrajutásáról legendák keringtek a hiung-nu-knál, a „hegedősök e csacsogó énekei” eljutottak a Nagy Falon túlra is, emlékük fennmaradt a különben száraz, olykor csaknem komor kínai történeti művekben is. A kínai elbeszélés naív, epikus hullám-

zásán keresztül szinte még halljuk a hun regős énekét a birodalom-alapító nagy király hősi tetteiről.

Mao-tun-t elküldötte királyi apja az újonnan megkötött béke kezeseként a hatalmaskodó, ellenségeskedő szomszédhoz, a jüe-csi néphez. T'ou-man azonban alig várta, hogy fia megérkezzék, seregeivel azonnal megrohanta őket. Mao-tun hirtelen megértette a helyzetet, nem bízta magát a vak sorsra, jó lovat kerített magának és villámgyorsan otthon termett. Tízezer lovasból álló csapat élére került. Füttyülő nyilakat készítettett magának, ahová nyílveszeje szállt, füttyülve, zúgva követte az egész sereg nyíl-erdeje. Vak engedelmességet követelt, aki habozott, a halál fia volt; Mao-tun nem ismert irgalmat. Zengő nyílveszejének jelére így pusztult el legszebb lova, legkedvesebb felesége, a san-jü díszparipája. Mind-egyik vesztét a bátortalanok és habozók hekatombája kísérte. Végül is rázúdította lovasainak nyílzáporát apjára, T'ou-man san-jü-re, vele veszett fiatal felesége fiával, akinek kedvéért mellőzni akarták őt; sorsukra jutott mindenki, aki ellenszegült.

Mao-tun lett a hunok fejedelme.

Amint erről értesültek a szomszédos tung-hu-k, elküldték embereiket az új fejedelemhez, adja ki nekik T'ou-man tízezer mérföldes lovát. Tanácsadói, vezérei haragosan ellenkeztek, de Mao-tun lecsendesítette őket és engedett.

— Csak nem becsülünk többre egy lovat a jószomszédságnál?

A tung-hu-k vérszemet kapva most már egyik feleségét követelték. Emberei megint hiába ellenkeztek.

— Csak nem becsülünk többre egy asszonyt a jószomszédságnál?

Harmadszor is megjelentek a tung-hu-k követei, a két ország közt elterülő lakatlan földet kérték. Mao-tun tanácsadói közül most már többen meginogtak: elhagyatott föld, lakatlan terület, oda lehet adni. A fejedelem azonban haragra gyúlt:

— Földet? Földet, az ország alapját? Soha.

Levágatta rossz tanácsadóit, nyeregbe pattant és vérszomjas seregeivel megindult a tung-hu-k ellen.

Eddig a hegedősök hagyománya.

Az már történelem, hogy Mao-tun alatt a hunok megsemmisítő győzelmet arattak az addig veszedelmes tung-hu népen. Innen keletről a másik kellemetlen rivális felé fordultak: hatalmas csapást mértek a jüe-csi-kre. Délen elfoglalták Lou-lan-t, északon egész sor kisebb-nagyobb népet hajtottak igájukba, ezek közül a kínaiak névszerint is megemlítik a következőket: kie-k'un, ting-ling, szin-li, kiü-su, hun-jü. Kína felé szintén megindultak a hun hódító seregek, a határvidékeket megint birtokba vették, a hun veszedelem fenyegetőbb lett mint valaha.

A hun birodalom legnagyobb kiterjedését Mao-tun idejében érte el. A hun fejedelem egyik állítólagos leveléből, melyet Kr. e. 177-ben küldött volna a kínai császárnak, arról hallunk, hogy egyik főembere leigázta Wu-szun, Ho-ku és Lou-lan népét is valami huszonhat más törzssel együtt. „Ezek most mind hunok, s valamennyi íjlesztő nép egyesült.” A hun birodalom keleten Koreáig ért, északon a Kerulen, Tola, Szelenga, Jeniszej, Ob, Irtis, Isim forrásvidékét is magában foglalta, nyugaton túljutott a Balkas-tón, csaknem elérte az Aral-t is, dél felé pedig a Karakorum, Altyn tag, továbbá az ismert kínai határvidék képezte hozzávetőleges határát.

Az ázsiai hunok veszedelmes terjeszkedésének köszönhetjük a kínaiak intenzívebb érdeklődését szokásaik, harcmódjuk, általában életük iránt. A legtöbb ilyen természetű kínai feljegyzés Mao-tun idejéből származik, azonban elszórtan más korokból is akad egy-egy becses megjegyzés.

A hiung-nu mindvégig állattenyésztő nomád nép volt. Állatai közt a kínaiak megemlítik a lovat, szarvasmarhát, juhot; ritkábban előfordult náluk még szamár, öszvér, egy teve-fajta és még valami három közelebbről meg nem határozható ló- vagy szamár-féle állat.

Nyájaikat legeltetve vonultak egyik helyről a másikra, de a vadászatot sem vetették meg teljesen. Nem voltak körülsáncolt vagy fallal védett városaik. Nem űztek sem földművelést, sem kereskedelmet. Háziállatok és elejtett vadak húásával táplálkoztak. A táplálék java a fiataloké volt, az öregekkel, gyengékkel kíméletlenül bántak.

Igazi éltető elemük nem a béke-idők csendes pásztorkodása volt, hanem a harcok, portyázások kockázatos vállalkozásai.

Az ázsiai hunok hadi életében a legnagyobb szerepet a ló játszotta, ők voltak az első nagy lovas-nép Távol-Keleten, kétségtelenül az ő nevükhöz fűződik a lóháton való gyors közlekedésnek, a lovas harcmódnak a megismertetése, illetőleg elterjesztése.

A hiung-nu-k előtt szereplő északi barbárok még nem ismerték a lovas harcmódot, a kínaiak is csak harciszekerekhez használták lovaikat. Lovat persze nemcsak lovas népeknél találunk. Már jóval a hiung-nu-k feltűnése előtt ismeretes a ló a mai Mongolország és Észak-Kína számos vidékén. Elegendő utalnunk a nagy barbárterület két egymástól távolálló, egyaránt fontos pontjára, Ordoszra és Noin-ula vidékére. Ordoszban például Licent de Chardin több neolit-kori hipparion és equus caballus maradványait fedezte fel. Az 1924—25-ben Noin-ula környékén végzett ásatások folyamán szintén egy hipparion-faunájú gazdag paleontológiai leletre bukkantak. A különböző fajtájú vad és domesztikált lótípusok közt az eddigi meglehetősen sovány anyag alapján nem igen tudunk pontosan eligazodni, még kevésbé lehetséges esetleges vándorlásaik útvonaláról pontosan számot adni.

A tipikus, hun-fajta lovas műveltség azonban, csakugyan úgy látszik, teljesen ismeretlen volt Kína határán egészen a Kr. e. 4. századig.

Már gyermekkorában megkezdte iskolázását a jövődő lovasnyilas hun harcos. Egész aprókorában juhháton kezdte a lovaglást, egérre, menyétre, madárra nyilazott, később rókára és nyúlra,

mire felcseperedett, akkorra már nagyszerűen megülte a lovat és kitűnően értett a lóhátról való nyilazáshoz.

A harcba páncélos lovon mentek. A ló egyéb felszereléséről kevés bizonyosat tudunk, azt is inkább a hun szokásokat követő kínaiak emlékei alapján. A lovat nem vasalták, nem ismerték a kengyelt (Kínában Kr. u. 200—400 közt jelenik meg), de kezdetől fogva használták a nyeret.

Fegyverük az íj, nyíl, kard és a lándzsa volt. Ruházatuk állati bőrből készült, felül viseltek még egy prémes dolmány-féle ruhadarabot is. Ruháikat jobbról balra gombolták.

A kínai források Csao fejedelmének, Wu-ling-nak ama nevezetes cselekedete alkalmából emlékeznek meg bővebben a barbár ruházatáról, hogy a hiung-nu-k elleni harcok céljaira átvette a ruházatukat, és példájukon nyilas lovasságot szervezett. Wu-ling szerepét, úgy látszik, kissé túlozták a történetírók, s nyomukon a nyugati tudósok is, az átvétel folyamata már régebben megindult és sokkal szélesebb felületen folyt, mint Csao területe.

Mindenesetre hun hatásra vezethető vissza, hogy (pl. Csaoban) a régi bő felsőruhát szűkebb, öves kabátfélével cserélték fel, a szoknya-szerű ruhadarab helyett bevezették a lovasok nadrág-viselését. De még a hun főveg is megjelent, melyet elől fém-tücsök, oldalt pedig egy vagy két coboly-fark díszített, olykor forgós toll is járult hozzá. A régi kötött öv helyett az összekapcsolható nomád bőrvet vezették be, az övre különféle tárgyak felakasztására fémkarikák voltak illesztve. A kínai cipő helyét csizma foglalta el.

A hiung-nu lovasság villámgyorsan, rajtaütésszerűen támadt az ellenségre, ha azonban túlerővel találta magát szemben, a futás-szerű visszavonulástól sem riadt vissza. Fogyó hold idején tartózkodtak minden hadi vállalkozástól. Aki elesett bajtársának holttestét kimentette az ütközetből, megkapta a vagyonát. Ellenség megölése és foglyulejtése hadiérdem volt, dícséret és jutalom járt érte.

A kínai forrásokból jól láthatjuk, hogy ha a hiung-nu-k hatal-

mas birodalmukat fegyverrel szereztek is meg, megtartani ezt a hatalmas területet csak azzal a sajátos nomád államszervező tehetséggel tudták, amelyről a nagy ázsiai nomád népek közül elsőben ők tettek tanúságot. Hogy a nomád birodalmak mégsem bizonyultak hosszú életűeknek, annak oka e népek sejtyszerű kisebb alakulatainak abban a rugalmasságában rejlik, amellyel a politikai viszonyok alakulása szerint minden nagyobb megrázkódtatások nélkül tovább osztódtak vagy csoportosultak.

A hun államszervezetre vonatkozó adataink, sajnos, nem elég részletesek, egyetlen fejedelemnek, Mao-tun-nak az idejéből valók, és az is kétségtelen, hogy a fejlett kínai államrend bizonyos fokig befolyásolta a kínai történetírók értesülései pontos továbbadásában.

A birodalom élén a fejedelem, vagy san-jü állott. Hun nyelvű címe 'Ég fiának' nevezte. Valóságos hun elnevezés volt-e ez, vagy inkább csak a kínai császár hasonló címének utánzási vágya? Ma szinte lehetetlen határozottan eldönteni.

A meghódított földet birtokosaival, méltóságaival együtt jobb és bal oldalra osztották be, a baloldalt tartották az előkelőbbnek. A főméltóságokat névszerint is ismerjük, a négy legfontosabbat 'négyszögnek', a rangban utánuk következőket 'hatszögnek' nevezték. Az előkelőbbek tízezres lovassereg felett rendelkeztek, a többieknek csak kisebb csapatai voltak. A kínaiak szerint nem kevesebb, mint huszonnégy főméltóságot ismertek a hiung-nu-k. A törzsek és törzsfők hatalma, befolyása katonai erejüktől, vagyonuktól függött.

A törzsek nem voltak egyenrangúak, a legkiváltságosabb a san-jü-é volt. E törzsből a nagy nomád nemzetségi rend szerint az exogámia volt szokásban. Több más nagybefolyású hun törzsnek is feljegyezték a nevét a kínaiak, közülük kettő arról volt híres, hogy a hun fejedelmek onnan szereztek feleségeiket.

Több alkalommal összegyűltek az előkelők. Az év első hónapjában a san-jü udvarában találkoztak, az ötödik hónapban áldo-

zatot mutattak be az ország egy más helyén az ősöknek, az Égnek, a Földnek, a szellemeknek és az isteneknek. Több sárkány-áldozó összejövetelet is tartottak évente. Egyszer egy évben, ősszel pedig azért gyűltek egybe, hogy számbavegyék emberanyagukat és állatállományukat.

A hunok vallásáról alighogy sejtünk valamit, a kényelmes samizmus szóval semmiesetre sem térhetünk napirendre a kérdés felett. A fejedelemnek különleges helyzete lehetett ebben a vallási életben, talán afféle főpapi hatáskörrel is rendelkezett. Minden reggel kijött a sátorból, meghajlással üdvözölte a napot, este pedig a holdat. Mikor szertartásosan helyet foglalt, akkor arccal észak felé fordult.

A fejedelmet pompával temették, holttestét koporsóba, a koporsót kriptába tették. A sírba rengeteg arany-, ezüsttárgy és szövet került. A fejedelmet feleségei, alattvalói közül igen sokan követték a halálba.

A nem uralkodó osztályhoz tartozó hiung-nu-król vajmi keveset tudunk. Mindenkinek csak egy neve volt. Amikor meghalt valaki, háremét fiai örökölték, azzal a megszorítással, hogy csak azokat az asszonyokat vehették el, akik a kérdéses fiak születése után kerültek a hárembe. Akinek nem voltak nagy fiai, annak a háremét testvérei vették gondjukba.

Szigorú törvényeik voltak. Aki kardot rántott, kardtól veszett el. A rablóért családja felelősséggel tartozott. Súlyosabb bűnökért halálbüntetés járt.

Megegyezéseiket szóban kötötték meg (mindig becsületesen megtartották), írásban nem, írást u. i. nem ismertek. A kínai források lépten-nyomon emlegette nagy levelezés a hun fejedelem és a kínai császár között — ha valóban hiteles a rengeteg levélváltás története —, akkor minden bizonnyal kínai nyelven, kínai írással ment végbe.

Milyen lehetett a hiung-nu-k nyelve? Kínai források alapján

ez idő szerint minden kétséget kizáró módon nem tudjuk eldönteni. Az ókori Keleten éppenúgy, mint Nyugaton a kínai, ill. klasszikus írók érdeklődése rendkívül csekély volt a barbárok nyelve iránt. A természetesen nagy számmal előforduló tulajdonneveken kívül egy-két glossza, sajátosabb szó még csak akad náluk, azonban a nyelv a maga egészében teljesen hidegen hagyta az akkori művelt világ történetíróját vagy geográfusát.

Ilyen szegényes a hiung-nu nyelvre vonatkozó kínai szórványanyag is, de még ennek a helyes magyarázata is komoly nehézségekbe ütközik.

Ennek legfőbb oka a kínai írás természetében rejlik. Az egytagú (monoszillabikus) kínai nyelv nem ismeri a betűírást, hanem minden szavát külön, sokszor elég komplikált írásjegy ábrázolja. Ez az írás eredetileg ideografikus volt, azaz az írásjegy magát a szó tartalmát kifejező tárgyat ábrázolta (fa, ember, nap stb.), később azonban a bonyolultabb fogalmak ábrázolásához az írásjegybe két elemet vettek be: az ideografikus jel mellé odakerült a fonetikai elem is.

Egy dolgot azonban képtelen jelölni ez az írás: a nyelvtörténeti változásokat. Minden nyelv változik a történelem folyamán, még pedig sokszor nemcsak a szókincse megy át jelentős változáson, hanem ősi, minden vihart kiállott szavainak hangtani képe is gyakran igen lényeges mértékben megváltozik.

A kínai írásjegyek mármost éppen úgy nem képesek számot adni a kiejtésnek erről a megváltozásáról, mint például a mi számjegyeink. Tegyük fel, hogy volna a magyar nyelvnek egy legalább ezeréves nyelvemléke, és benne már előfordulhatna például a magyar szöveg közepén a 6-os számjegy. A számjegy tartalma természetesen világos volna ma is, de elolvasni, csak a mai kiejtés szerint tudnánk.

A sinológus nyelvészek azonban nem nyugodtak bele a dologba olyan könnyen, hanem más úton próbálták rekonstruálni a régi

kínai kiejtést. Kiderült, hogy ez a munka egyáltalában nem reménytelen. A koreai és a japán nyelv kínai jövevényszavai a Kr. u. 6. század környékéről valók s mai formájukban is lényegében az akkori kínai kiejtést tükrözik vissza. Nagyjában ebből az időből valók az ú. n. kínai rímszótárak, amelyek segítségével nemcsak azt lehetett megállapítani, hogy melyek azok a ma különböző alakú szavak, amelyek régen azonosan hangzottak (vagy fordítva), hanem kis hibával a szavak teljes alakját is sikerült rekonstruálni, mert a kínai rímetek nemcsak a szóvégek, hanem szókezdetek szerint is csoportosították, ez pedig egytagú szavaknál nagy segítség.

A hun nevek és glosszák szempontjából bennünket érdeklő kínai nyelvállapot ennél a legrégebb, többé-kevésbé ismert, helyesebben rekonstruálható ú. n. régi kínainál hét-nyolcszáz évvel korábbi. Erre a korra vonatkozólag már nagyon szegényes és nagyon szórványos a nyelvtörténeti értékű anyag, a belőle vonható következtetéseket illetőleg pedig ezideig még nem tudtak megegyezésre jutni a nyelvészek.

A kínai nyelvnek régen is, ma is csak bizonyos, korlátolt számú szótípusa volt. Ma például minden szó magánhangzóra, *n*-re vagy *ng*-re végződik, régen nagyobb volt ez a skála, de akkor is az volt a helyzet, hogy egy kínai írásjegyet három-négy, néha még több, egymástól részleteiben eltérő idegen nyelvi szótag átírására használtak. Például régi kínai *pat* átírhatott idegen nyelvi *pat*, *pal*, *par*, *bat*, *bal*, *bar* szótagot. Ingadozás nélkül tehát csak akkor írhatunk át valamilyen kínai átírásos idegen nyelvi glosszát, ha pontosan tudjuk, milyen nyelvtípusról van szó. Ilyenkor mindig megállapíthatjuk, hogy az átírás pontos és következetes. A 7—8. századi kínai átírásos türk glosszákat például ingadozás nélkül, símán visszaállíthatjuk, a későbbi mongol glosszák átírása meg éppen kevesebb nehézségbe ütközik.

A hiung-nu szórványemlékekből sajnos nem állapítható meg minden kétséget kizáró módon, hogy milyen nyelvtípushoz tar-

toznak. A kérdést meg szokás kerülni, s abból indulva ki, hogy a kínaiakkal érintkezésbe került északi nomádok, amennyiben nyelvük hovatarozandósága megállapítható, a törökökhöz, mongolokhoz vagy a mandzsu-tunguzokhoz tartoztak, a hiung-nu nyelv fennmaradt emlékeit is e nyelvek valamelyikéből szokás magyarázni. Többen a mongol mellett törtek lándzsát, nagyobb azonban azoknak a száma, akik a nehezen megszólaltatható glosszáokban a török nyelvek legrégebb emlékeit vélték felfedezhetni. A hiung-nu glosszák közül nem egészen húsz a közszó, egyetlen egynek az értelmezése körül nincs eltérés: a *cs'eng-li* (mai kiejtés) 'ég, menny' a török-mongol *tengri* szóval lehet azonos. A többi magyarázat között is akad elfogadható, vagy valószínű, tárgyalásuk azonban most messze vezetne. Röviden csak annyit, hogy a hiung-nu nyelv a fennmaradt szórvány-emlékek alapján nagy valószínűséggel töröknek, esetleg (jóval feltételesebben) mongolnak tartható.

Persze a kérdés végleges megoldása felé vezető kutatások során erősen figyelemmel kell majd lennünk Közép-Ázsia és Szibéria egykorú nyelvi térképére is. Közép-Ázsia ebben az időben nem török, hanem jórészt indoeurópai, főleg iráni nyelvterület. Úgy látszik, tőlük északra törököket (bolgár-törököket) is kereshetünk. Finnugorok, szamojédok nem voltak ekkor még Szibériában; azok, akik behúzódtak már Ázsia északnyugati csücskébe, még mindig kívül maradtak a kínai világ horizontján, róluk kínai forrásokban semmit sem hallhatunk. A törököket, mongolokat mindenesetre itt kell keresnünk Kína északi szomszédságában, számolnunk kell a tunguz népekkel és a koreaiakkal is. Hogy egy-egy csoportnak mekkora lehetett a jelentősége, ma nem igen tudjuk. Nem szabad megfeledkeznünk az ú. n. paleo-ázsiai, arktikus nyelvekről sem. Mikor húzódtak ezek vissza mai területeikre, a szamojédokon, jakutokon, tunguzokon kívül voltak-e esetleg más, korábbi indítékai is e visszaszorulásnak? E kérdésekre a felelettel ezidő szerint még adósaknak kell maradnunk.

Annyi adat, történeti feljegyzés ellenére is homály fedi tehát a hiung-nu népre vonatkozó ismereteink számos nagy kérdését, köztük nem egy olyant is, amelytől jóformán e nagy nomád nép személyazonosságának a felismerése függ. Nagy jelentősége van éppen ezért minden újabb adatszoportnak, amely a kérdést valamilyen irányban előbbreviheti.

Ilyen adatok a hiung-nu népnek tulajdonított tárgyi emlékek; ezek feltárása, kutatása a kínai írásos feljegyzések tanulmányozásához képest egészen új keletű nyugaton. Ezek az emlékek nem túlságosan nagy számúak, azonban jelentőségük így is roppant nagy, mert tárgyi oldalról is kitűnően megvilágítják azt, amit az írásos források alapján tudtunk: az ázsiai hun nép több, igen magas műveltségi áramlattal került összekötetésbe.

Természetesen nehéz ott tárgyi emlékeket napvilágra juttatni nagyobb számban, ahol nem maradhattak nyomai az építészetnek és írásos feljegyzéseknek, irodalmi műveknek, mint például éppen az ázsiai hunoknál, akiknek nem voltak sem állandó lakóhelyeik, városaik, sem pedig az írást nem ismerték. Ilyenformán velük kapcsolatos tárgyi emlékeket csak a temetőktől és esetleg a mindent hűségesen megőrző sivatagi homoktól várhatunk. Persze az effajta emlékekről nem mindig lehet minden kétséget kizáró módon igazolni, hogy melyik néphez is tartoztak voltaképpen.

A legfontosabb, hiung-nu-knak tulajdonítható tárgyi emlékek ezidő szerint Noin-ula-közeli fejedelmi temetkezési helyről származnak.

1925-ben Kozlov orosz expedíciója az Urga-Kjachta-i útvonalon, Urgától mintegy száz kilométerre, Noin-Ula erdős vidékén derítette fel ezeket a fontos, nem várt emlékeket. A noin-ulai kurgánok feltárásakor az egyik kurgán alatt 9 méter mélységben sírgödörre bukkantak, melynek oldalai pontosan a világtájak szerint igazodtak, a holttestet, úgy látszik, a lejtős, déli oldalon keresztül helyezték a sírba. A sírgödör alján kettős kamra nyílik,

mind a kettőt hatalmas fagerendákkal boltozták ki; a gerendák olyan jó állapotban maradtak ránk, hogy anyaguk ma is minden nehézség nélkül megállapítható. A belső kamrában helyezték el a deszkakoporsót.

Sajátságos, hogy ez a temetkezési forma másutt is ismeretes a Kínától északra elterülő nagy nomád-hazában. A Kr. u. 9—10. századból származó kitaj császár-sírok pontosan e szerint a terv szerint készültek. Itt is a hegyekbe temetkeztek, itt is fával burkolt sírkamrákban fekszenek a koporsók.

A noin-ulai sírkamrákat tartalmukkal együtt meglehetősen megromgálta a beszivárgó esővíz, de mérhetetlenül nagyobb kárt tettek bennük azok az erőszakos látogatók, akik egy vagy több ízben felnyitották s tartalmukat megdézsmálták. Az értéktárgyak eltűntek, a holttestek maradványai a koporsóból kifordítva a földön heverték. Ez a sírrablás is hozzátartozik a nomád fejedelmi temetkezéshez, pusztító emlékeit megtalálhatjuk például a már említett kitaj császár-síroknál is.

Az orosz kutatók mindjárt megpróbálták a sírrablók szereplését is meghatározni. A kínai évkönyvek szerint ugyanis Kr. e. 77—74 között a Liao-tung északi határán lakó *wu-huan*-ok (a régi, szétszórt *tung-hu*-k egyik töredéke) betörték a *hiung-nu*-k földjére, s kifosztották a *san-jü*-k sírjait. Persze nem igazolható sem az, hogy éppen a noin-ulai fejedelmi sírokat látogatták meg a *wu-huan*-ok, sem az, hogy a sírokat csak egyetlen egy banda fosztotta volna ki. Főleg ez utóbbi körül lehetnek kételyeink, hiszen minden zavaros, forradalmi jellegű időszakban újra meg újra kifosztották a gazdagabb sírokat.

A sírkamrák emlékei közt a rablások után alig maradt aranytárgy. Mindössze néhány rozettáról, deszkára erősített koporsódíszről, kövekkel, üveggyönggyel kirakott aranylemezről számolnak be az ásatás vezetői. Kronológiai becse miatt kell megemlíteni néhány Han-kori tükördarabot és nefritet. Bronz-rozettákat, bronz-

végű lakkozott botokat, egy bronzüstöt, háromlapú, durva kivitelű, minden valószínűség szerint helyi készítésű vas-nyílhegyeket találtak még a sírkamrákban.

Különösen értékesek az itt talált laktárgyak. Az egyik lakkcsészét például arany berakások díszítik, belül piros festéssel. Az orosz kutatók szerint a lakkcsészék alján megtalálhatók a noin-ulai hiung-nu fejedelmek tamgái is, a tamgáknak nézett jelek azonban kínai írásjegyek, melyek segítségével megállapítható, hogy a laktárgyak kínai készítmények és a mai Sze-cs'uan tartományból kerültek a nomádokhoz.

Külön kell megemlékeznünk a noin-ulai sírok textil-emlékeiről. Egy részük kínai határról tanúskodik, ilyeneknek tekintik a kínai motívumú, kínai írásjegyekkel díszített szövetdarabokat, selymeket. E textiliák azonban nem voltak tisztára import-cikkek a hunoknál, a kínai anyag egyrészén u. i. helyi, nomád feldolgozás félreismérhetetlen nyomai fedezhetők fel. Más részeik viszont a szkíta-szibériai művészet bélyegét viselik magukon. Legjellegzetesebb emléke ennek a hatásnak az a gyönyörű, sajnos, megcsonkított állapotban előkerült szövetdarab, mely egy griff (más vélemény szerint rozsomák) támadása alatt összeroskadó szarvast ábrázol. (A jelenet nincs megsértve a szövet eltépésével.) A szkíta-szibériai művészet hatása különösen nagy a noin-ulai leleteken; természetesen nem szorítkozik kizárólag textil-anyagokra. Szólnunk kell a görög határról is, amely néha oly nagyfokúnak látszik, hogy egy-két esetben Fekete-tenger-melléki görög gyarmatos importról lehet beszélni. Megjegyzendő, a noin-ulai szkíta-szibériai jellegű ábrázolások ennek a nagykiterjedésű művészetnek sajátos, helyi jellegű változatát képviselik.

Lehetne beszélni még a sírokban talált egyéb tárgyakról is, például a tizenhét, gyász jelül levágott copfról, a sírgödörben talált, temetésnél áldozatul levágott állatok csontjairól stb., azonban ennyiből is eléggé világos a noin-ulai sír-leletek fontossága. Jelentő

ségüket az is fokozza, hogy a hatalmas barbárlakta területen ez az egyetlen lelet-csoport, amely tudományosan végrehajtott, ellenőrzött ásatásból származik, a máshol előkerült tárgyi emlékeket a véletlen vetette felszínre, előkerülésüknek körülményeiről, sokszor származási helyükről sem tudunk semmi pontosat.

A noin-ulai sír-leleteket az archeológusok egyhangúlag a hiung-nu-*knak* tulajdonítják; közvetlen bizonyítékkal ez a nézet ugyan nem igazolható, közvetettl azonban annál többel. A legjelentősebbek e közvetett bizonyítékok sorában a laktárgyak, tükrök, pénzek; ezek alapján ugyanis kétségtelenül megállapítható, hogy a temetkezés a Han-dinasztia idejében történt. Az orosz régészek véleménye szerint közelebről a Korábbi Han-dinasztiáról lehet szó, a mi időszámításunk szerint pontosabban a Kr. e. 2., esetleg 1. századba kell helyezni a noin-ulai sírt. Mások viszont (éppen a kínai írásjegyes lakk-csészék alapján) a Későbbi Han-dinasztiára gondolnak, s a Kr. u. 2. sz. végére teszik a temetkezés idejét; magunk is ezt a felfogást tartjuk helyesnek.

Mármost a Kr. u. 2. században éppúgy mint a Kr. e. 2—1. században mai ismereteink szerint csak egyetlen nép jöhet számításba, amelytől e gazdag fejedelmi sírok származhattak, s amelynek oly messzeágazó kapcsolatai lehettek távoli kulturális pontokkal, s ez az ázsiai hun.

Hasonló nagyszabású, hunoknak tulajdonítható leletünk nincs. A Keleti-Altajban fekvő, ú. n. pazariki lovas-sír ugyan hozzávetőlegesen Kr. sz. körüli időből való, a lelőhelye is beletartozhatott a hiung-nu birodalomba, azonban mégsem állíthatjuk egysorba a noin-ulai sírral s következésképpen nem is tarthatjuk hiung-nu-*nak*, mert teljesen más a lelet anyaga.

Észak-Kínában, mint ismeretes, a Csou-kor végén kezdődött, s a Han-dinasztia alatt különösen nagy volt a szkíta-szibériai művészet hatása. Annyi bizonyos, hogy a legtöbb esetben a kínai művészet teljesen adaptálta, maga dolgozta fel az idegen motívumokat:

a kínai bélyeg rajta teljesen félreismerhetetlen. Az újabban kínai határvidékeken, főleg Ordoszban, Nyugat-Kanszuban előkerült kések, kisebb kardok, bronz-lemezek, melyek szintén a szkíta-szibériai művészetnek a termékei, egyes kutatók (főleg svédek) szerint, maguknak a barbároknek, a hiung-nu-eknek az emlékei. Lehetséges, de nehezen igazolható nézet ez. Hasonlóképpen nehezen tisztázhatjuk a hiung-nu-k állítólagos közvetítő-szerepét a szkíta-szibériai művészetnek Kína felé vezető útjában.

Jól láthatjuk: az ázsiai hun birodalom nem volt egységes, sem etnikailag, sem nyelvileg; nagy konföderáció volt ez is, mint az európai hun birodalom. Adataink arra mutatnak, hogy e nomád nagyhatalom nem zárkózott el az idegen népekkel való keveredéstől, még kevésbé a különböző kulturális áramlatokkal való érintkezéstől.

Forrásaink alapján most már kezdjük sejteni, milyen lehetett a hiung-nu nomád réteg szerepe a nagy birodalomban, valamelyes fogalmaink vannak arról is, miféle hatással voltak rá nomád szomszédai, esetleg más távolabbi nyugati népek is, mindez azonban eltörpül a mellett, amit a kínaiakkal, s a kínai civilizációval való viszonyukról tudunk. Ismereteink aránya aligha fejezi ki hűen a kínainak a hiung-nu népre gyakorolt hatását.

Nagyszerűen vagyunk értesülve arról, hogy a legrégebb időktől kezdve miféle hun san-jü kapott kínai feleséget, kik azok a hiung-nu előkelők, akik nemzetségükkel vagy törzsükkel együtt letelepedtek Kína határán, s behódoltak az Ég fiának.

Ugyanakkor, amikor a kínai értesítések tükrében ködös bizonytalanság lengi körül a hiung-nu-k tulajdonképpeni hazáját, amely valahol fent északon az Orkhon vagy Szelenga forrásvidékén terülhetett el, aránylag pontosan tudjuk, hogyan éltek, mint vitézkedtek a Góbi-sivatagtól délre, a kínai birodalom északi szomszédságában.

A hiung-nu-k, úgy látszik, csak később kezdtek jelentőséghez

jutni Közép-Ázsia nyugatibb részein, mégis kezdettől fogva meg lehetőszen jól vagyunk értesülve az ottani népekkel való kapcsolataikról, összetűzéseikről és szövetezéseikről, hála a kínai történetírók elég terjedelmes feljegyzéseinek. Véletlen szerencse a mi szempontunkból, hogy Közép-Ázsia e területei a hiung-nu történet szempontjából oly nagy jelentőséghez jutottak a későbbi időkben.

E feljegyzések magyarázata azonban ezúttal sem a kínaiak univerzális érdeklődése az ázsiai hunok viselt dolgai iránt, hanem az az érdek diktálta kíváncsiság, amely a Han-kori kínai expanziós törekvések nyomán figyelmüket Közép-Ázsia eddig ismeretlen népeire és területeire irányította. Ilyen körülmények között természetes — bármennyire sajnálatos is —, hogy a hiung-nu-k középpázsiai szereplésére vonatkozó kínai feljegyzések megint hézagosak, mert csak ott térnek ismételten rájuk, viselt dolgaikra, ahol a kínai expanziós politikával összeütközésbe kerültek.

A Han-dinasztia ugyanis alighogy kiheverte a kezdet nehézségeit, a belpolitikai rendteremtés után a külpolitikai helyzet tisztázásához fogott. Mindenekelőtt a régóta fenyegető hun veszedelmet kellett likvidálni. A veszedelmes barbárok megfékezéséhez szövetségeseket keresett, e célra a jüe-csi-eket, a hunok ősi ellenségét találta legmegfelelőbbnek.

A jüe-csi-k a hunok nyomása következtében éppen nem régiben kényszerültek elhagyni régi hazájukat. A megvert jüe-csi-k két ágra szakadva megindultak nyugat felé. Egyik águk (a kis jüe-csi) a Kuku-nor vidékére húzódott vissza, a másik (nagy jüe-csi) Közép-Ázsia távoli vidékeire, Észak-Afganisztánba és Indiába vándorolt, ahol később igen fontos szerepet játszott. Ez az első nagy, nyugati irányú népvándorlás, melyet a hunok elindítottak. E távoli középpázsiai jüe-csi-ágnak a felkeresésére a kínai császár útnak indította egyik bizalmi emberét, Csang Kien-t (Kr. e. 138). Az utazás rengeteg viszontagsággal, nélkülözéssel járt, és még a kívánt eredményt sem sikerült elérnie. Csang Kien rövid utazás

után a hiung-nu-k fogságába jutott, ahonnan csak tízévi raboskodás után sikerült megszöknie. Kiszabadulása után végre eljutott a jüe-csi-khez, ezek azonban a javasolt szövetséget kereken visszautasították, mert éppen másfelé voltak elfoglalva.

Kézzelfogható, közvetlen eredmények nélkül kellett Csang Kiennek visszatérnie hazájába; útja mégsem volt hiábavaló, ellenkezőleg, következményeiben rendkívül nagyjelentőségű vállalkozásnak bizonyult. Közép-Ázsia politikai viszonyairól hozott pontos beszámolójának alapján fordult ugyanis a kínai császárok érdeklődése Közép-Ázsia felé, ahová egymás után küldték expedíciós seregeiket.

A hiung-nu-k elleni hadviselés színhelyét a kínaiak mindenekelőtt az ellenség földjére igyekeztek áttenni. Ez az új haditaktika rengeteg áldozattal, kockázattal járt, de mégiscsak meghozta gyümölcsét. Kiindulópontul Wei C'ing-nek Kr. e. 127-ben a hunok nyugati területeire vezetett hadjáratait vesszük: ez volt u. i. az első döntő csapás a félelmetes hiung-nu-kra; eredményeként Ordosz megint kínai kézre került, s újra Ordosz lett a védelmi vonal. És ami mindennél jóval fontosabb: most már megdőlt a hunok verhetetlenségébe vetett hit.

Ugyanez a Wei C'ing Kr. e. 124-ben ismét nagy győzelmet aratott a hunokon, amikor második nyugati hadjárata alkalmával rajtaütött a hun jobb hien-királyon, seregét szétszórta, rengeteg zsákmánnyal és fogollyal tért vissza. Wei C'ing további hadjáratai, mint pl. a Kr. e. 123-i is, már változóbb szerencsével folytak, a hunoknak is sikerült itt-ott kisebb eredményhez, zsákmányhoz, foglyokhoz jutniok. Végeredményben azonban mégis kedvezőtlen harcok mérlege az ázsiai hunokra: Kr. e. 121-ben már nem kevesebb mint öt nyugati országot hódítottak el tőlük a kínaiak és kényszerítettek a maguk szolgálatára.

E harcokban tünt fel egy új hadvezéri tehetség a kínaiak oldalán, az egészen fiatal, alig tizennyolc éves Ho K'ü-ping, aki egy-

más után aratta fényesebbnél fényesebb győzelmeit a hunokon. A barbárverő nagy kínai hadvezér tumulusa elé kortársai halála után érdekes szoborcsoportot helyeztek; e csoportnak egyik leg-érdekesebb darabja, a karjával, nyilával védekező, földreterített hun katonát legázoló kínai lovas, napjainkig megőrződött.

Katonai fölényének tudatában a kínai császár most már nagyszabású hadjáratra határozta el magát a barbárok ellen. Két nagy sereg indult a hiung-nu birodalom szívébe. Az egyik sereg nagyjában a Pekingtől északnyugati irányban vezető karavánút mentén támadott. Egész napi harc után, a hunokra zúduló homokos szélvihar leple alatt sikerült bekeríteni a san-jü seregét, a hun fejedelem alig néhány lovasával menekült meg veszedelmes helyzetéből. Az üldözésére indult kínai sereg nem tudott ugyan nyomára jutni, útközben azonban egy hun megerősített helyre (városra?) bukkant a T'ien-jen hegység közelében, melyet egy renegát kínai tábornok építtetett a hunoknak. A másik kínai sereget maga Ho K'ü-ping vezette, felvonulási iránya a kínai Ta-t'ung-fu — a hun Lang-kiü-sziü-hegység. Egyesek szerint ez a hegység Külső-Mongolországban, mások szerint Ordosztól északnyugatra volna keresendő.

E kettős hadjárat igen nagy csapást jelentett az ázsiai hunokra. Sokáig azt hitték, maga a san-jü is elpusztult, a hunok már utódjáról is gondoskodtak, mire a vereség után hosszú ideig bolyongó san-jü megint előkerült. Bárha a kínaiaknak ezúttal sem sikerült teljesen meghódításra bírniok a hunokat, a nagy nomád birodalom létének eddig nem tapasztalt kritikus pontjához érkezett. A hunok végképpen elhagyták a sivatagtól délre eső részeket, és most már az Orkhon, Szelenga, Tola folyók forrásvidéke, Ulijaszutai földje lett a hiung-nu birodalom voltaképpen területe.

A hunok és kínaiak párbajának súlyos következményeit legelőbb a kisebb barbár fejedelemségek érezték, mint például a wu-szun-ok, lou-lan-ok, akiket egyaránt zaklatott mindkét fél. Az viszont már az ázsiai hunok hanyatlásának nyilvánvaló jele volt,

hogy a kisebb fejedelemségek nyíltan szembeszálltak velük, mert ez annyit jelentett, hogy a maguk kis erejét is elegendőnek tartották az ellenálláshoz, hiszen a kínai szövetség, jelentéktelen közép-ázsiai helyőrségek formájában, valamint az elérhetetlen messzeségben lévő tartalékkal, nem jelenthetett számbavehető segítséget komoly összeütközés esetén.

A hun hatalom teljes elernyedése nemsokára bekövetkezett. A kis népek egymásutáni lázadásai adták meg a jelt Kr. e. 78-ban, a wu-huan-ok már említett lázadása és a király-sír kirablása után. Alig csillapították le valamennyire a wu-huan-okat, újabb nehézségek támadtak nyugaton, a hol a wu-szun-okat kellett megrendszabályozni. Ezek azonban a kínaiak segítségével keményen ellenálltak és nagy csapást mértek a hunokra (Kr. e. 71). A hadjáratból megmenekült hun seregekben szörnyű tizedelést vitt véghez a zord időjárás és az éhínség. Erre megint fellázadtak sorjában a wu-huan-ok, wu-szun-ok és ting-ling-ek és kegyetlen kaszabolást vittek véghez a hunok soraiban.

A hun birodalom eresztékeiben recsegett. Az ősi ellenség, a kínai egyre veszedelmesebben szorongatta, a leigázott népek szabadulni próbáltak, elemi csapásokkal párosult belső egyenetlenkedések mellett előre lehetett várni a katasztrófát, ha ideig-óráig még sikerült is kilábolni a közvetlen veszedelemből.

A bomlás Hu-han-szie san-jü alatt következett be. Alighogy trónra lépett (Kr. e. 58), megkezdődött a versengés az előkelők közt a főhataloméért. Volt olyan idő, hogy egyszerre öt, egymást el nem ismerő, egymás ellen küzdő san-jü-je volt a roskadozó hun birodalomnak. Amikor úgy látszott, hogy fegyverrel és megegyezéssel sikerült végre megint rendet teremteni, akkor lépett fel Hu-han-szie bátyja, az addigi bal-hien király, tehát méltóságát tekintve, a trónörökös. Ebben a harcban aztán elbukott Hu-han-szie, bátyja elfoglalta az Orkhon forrás-vidékén lévő székhelyét is.

A levert san-jü, híveinek legnagyobb ellenzése közepette, meg-

hódolt a kínai császárnak, előbb fiát küldte az udvarába, majd nem sokkal rá (Kr. e. 52) maga is megjelent az Ég fiának színe előtt, aki szokatlanul kitüntető formák közt fogadta. Az északi hun birodalom ezzel meg is szűnt a kínai politika számára. Maguk a nomádok persze nem pusztultak ki egy szálig, egyrészüik talán nyugatabbra vándorolt, másrészüik azonban ottmaradt régi lakóhelyén, új neveken, új csoportokban megtalálhatók volnának a nyomaik a következő nagy nomád birodalomnak talán alattvalói, talán vezető osztálya soraiban.

Hu-han-szie győztes bátyja Csi-csi néven nyugaton újra nagy hun birodalmat alapított. Úgy látszott, hogy a hiung-nu nomád hatalom megint feltámadt régi nagyságában az új, középzásiai hazában. Egymás után került Csi-csi hun birodalmának fősége alá a *wu-kie*, *kien-k'un*, *ting-ling* nép. Az új, nyugati hun birodalomnak tehát azok a népek lettek volna a főerősségei, amelyeket annak idején már Mao-tun meghódított.

Csi-csi hun birodalmának a nagysága azonban látszólagos volt, virágzása rövidéletűnek bizonyult.

K'ang-kiü királya (kb. Szamarkand vidékén) az ellenséges wu-szun-ok megfékezésére Csi-csi hunjaival szövetséget kötött. Valóságos határőri szolgálatra kellett volna ugyan vállalkoznia a hun san-jü-nek, az mégis örömmel fogadta el a szövetséget és a számára átengedett új területet a wu-szun-ok szomszédságában, mert keletről és északkeletről nem érezte magát többé biztonságban. Csi-csi seregével katasztrófális anabázis után érkezett meg K'ang-kiü-be: emberei a nagy hidegtől, rengeteg nélkülözéstől egymás után pusztultak el, úgy hogy végül is alig háromezer harcossal érkezett meg.

Alig heverte ki ezt a csapást Csi-csi, már is súlyos konfliktusa támadt K'ang-kiü fejedelmével. Szövetségeseiből halálos ellenségek lettek. A teljes szakítás után Csi-csi rávetette magát a környező kisebb népekre, közülük többet meghódított és adófizetésre kény-

szerített, így például Ta-wan-t és Ho-szu-t. Fallal megerősített várost is épített magának.

Az egyre kellemetlenebb hiung-nu szomszédság ellen azonban a wu-szun-ok segítséget kértek a kínaiaktól. Nemsokára (Kr. e. 36) megérkeztek a kínai seregek, és megkezdődött a nagy leszámolás. A kínai hadvezérek, felvonultatva K'ang-kiü és a wu-szun-ok haderejét is, körülzárták Csi-csi városát. Nem volt többé menekülés, a hun fejedelem mégis elkeseredett, drámai küzdelemben védte magát utolsó emberig, s amikor elesett a város a többszörös túlerő csapásai alatt, az áldozatok közt maradt maga is.

Csi-csi halálával végetért az utolsó független hiung-nu birodalom.

Mi lett a népével? Az a felfogás, hogy a nagy küzdelemben nem pusztulhattak el teljesen Csi-csi emberei, törzsei, hanem tovább húzódtak nyugat felé, s valósággal előőrsei lettek a később meginduló nagy hun népvándorlásnak. Az valóban nem jelent sokat, hogy a kínaiak többé nem beszélnek e nyugati hiung-nu birodalom sorsáról, mert hiszen ehhez elegendő volt, hogy nem keresztezte a kínaiak hódító politikáját.

Kétségtelennek tartjuk, hogy Csi-csi népének egyrésze nyugat felé vonult, mint azt történészeink nagy része hiszi, azonban az is figyelembe veendő, hogy — ha nem is beszélnek többé nyugati hiung-nu birodalomról — a kínai források igen is említik a hiung-nu-kat továbbra is, egészen a Kr. u. 1. század végéig a kis közép-ázsiai nomád-államok viselt dolgai kapcsán. Hogy ezek az említések már igen szórványosak, az bizonyára politikai jelentéktelenségükkel magyarázható.

Az európai hun népvándorlás elindításában nézetünk szerint már csak korlátolt jelentősége lehetett a középázsiai hun maradványoknak Csi-csi egykori birodalmának területén. A nagy mozgalom elindítói azok a hun törzsek lehettek, amelyek a kínai érdekkörökön kívül, jóformán a mai Európa kapujában éltek, ezek ter-

mészetesen többízben kaphattak kisebb-nagyobb erősítéseket közép-ázsiai testvéreiktól.

Hu-han-szie, Csi-csi és a nyugati hun birodalom bukása után még mindig felszínen maradt, az északi és déli hunok fejedelme volt továbbra is, a kínai császártól való függése azonban egyre jobban kidomborodott. Hu-han-szie és közvetlen utódai egy ideig még tartották az északi részekkel való kapcsolatot, ha névlegesen is, később azonban ez a hun őshaza egyre jobban elvesztette hiung-nu jellegét. Végül is a kínai források arról értesítenek, hogy az egész területet a szien-pi-k vették birtokukba (Kr. u. 93 körül).

Hu-han-szie utódai, mint mondtuk, egyre jobban Kínához láncolódtak; valóságos külön déli hun-dinasztia keletkezett (Kr. u. 48—303) leszármazottaikból és a velük letelepedett törzseikkel afféle határszolgálatot láttak el.

A legtökéletesebb délen volt a hunok felszívódása, a kínai nép tengerében nyomtalanul eltűntek az odatelepedett hiung-nu-k. Az asszimilálódás azonban hosszú folyamat volt; félig hun, félig kínai állapotukban még sokat hallattak magukról a történelemben, Észak-Kínának hol ezt, hol azt a részét kaparintották kezükbe, s kínai dinasztia módjára uralkodtak rajta. Ilyen volt a C'ien Csao-vagy másként Pei Han-dinasztia (Kr. u. 304—329); uralkodói a régi Han-dinasztia és hiung-nu ősök közös leszármazottainak tartották magukat. A Hou Csao (319—350) dinasztia ősei hiung-nu előkelők voltak. A Hia-uralkodóház (407—431) őseit a déli hiung-nu san-jü-kig tudta visszavezetni. A Pei Liang (397—439) már ismét szerényebb hiung-nu ősökkel dicsekedhetett.

E kései, félig már elkínaiasodott utódoknak a letűntével többet nem esik szó a hiung-nu-król a kínai évkönyvekben.

A hun történet színhelye lassanként áttevődik Ázsiából Európába. A kínai források alapján nyomon követhetjük, mint gyen-

gülnek meg a hunok Ázsiában s mint vonulnak egyes részeik kelet-ről nyugatra, Európa felé, ahol a Kr. utáni második század első felében bukkannak fel. Itt eleinte csak gyér adatok tanúskodnak róluk s voltaképpen csak a negyedik századtól fogva ismerjük őket. Hogy ez az átvonulás Ázsiából Európába hogyan történt, hogy az európai hunok mi módon erősödtek a 4. század végéig, hogy e folyamatban milyen etnikai és politikai alakulatokkal, milyen történeti részletekkel kell számolnunk, arról forrásaink nem beszélnek. Legfeljebb egy-egy sejtelmünknek adhatunk kifejezést, amint ezt fentebb megpróbáltuk.

A HUNOK EURÓPÁBAN

IRTA

VÁCZY PÉTER

Első fejezet

A NYUGATI STEPPÉK ÚJ URAI

A HATALMAS EURÁZIAI STEPPEÖVET az Altai és a T'ien san hegyláncolatai szinte kettévágják derékban egy keleti (Mongolia) és egy nyugati (Turkesztán, Nyugat-Szibéria, Pontus) félre s csupán keskeny homokos átjárót hagy-
nak nyitva Dzungáriában. Mielőtt a hunok (hiung-nu-k) hatalmi terjeszkedése, majd vándorlása megindult volna, az egész nyugati steppén az iráni nomádok voltak az urak. A steppeöv legnyugatibb nyúlványain a szkíták korát (Kr. e. 7—4. sz.) a szarmata idők (Kr. e. 3. sz. — Kr. u. 4. sz.) követték. Mindkét nép tulajdonképpen abból a nagy szaka népcsaládból rajzott ki, mely az egész turkesztáni, sőt a szibériai steppét is megszállva tartotta. A szakák több változatban egy keleti-iráni nyelven beszéltek. Ez a nyelv még ma sem halt ki egészen, él kései leszármazóiban: a turkesztáni jagnóbiban, egyes Pámir-nyelvjárásokban és részben az afgánban. A szogdok nyelve is a szaka volt. Minthogy ők közvetítették a Kínából és Indiából érkező cikkeket nyugatra, a Fekete-tenger felé és Perzsiába, Közép-Ázsiában a kereskedelem hosszú ideig szogd nyelven folyt.

Kínai írók szerint szakák tartják kezükben Fergánát és a T'ien san keleti oldalán Kászárt, a keleti karavánút legfontosabb gócpontjait. Ott is ők ülnek, ahol a Tárím-medencéből a selyemút Indiába ágazódott el. Khotan a fennmaradt nyelvemlékek alapján ítélve még a középkorban is szaka város volt. A Tárím-

medence északi peremvárosaiban többféle dialektusban egy még archaikusabb színezetű indoeurópai, még pedig kentum-csoportbeli nyelvet beszéltek. Lakói csak a 9. század közepe óta törökösödtek el az uigur hódítók nagytömegű betelepődése következtében. Addig minden életmegnyilvánulásukban, a ruházat divatjától kezdve a szellemi világ dolgaiig az indo-iráni kultúrvilághoz igazodtak. A falfestményekről, melyekre hajdani lakóhelyeik romjai közt csak nem régiben bukkantak, európai arcok néznek le ránk. A szőkés-vereses haj, a szem kék vagy zöldesbe játszó színe vitathatatlanul amellettt tanúskodik, hogy nemcsak nyelvük alapján, hanem faji összetételükben is az indoeurópai közöshöz tartoztak. Ezek az indoeurópai és iráni nyomok a Tárimedence keleti kapujáig követhetők. A Nan san északi steppeoldalain, a „selyemút” kiindulási pontjait a jüe-csi-k harcias, hatalmas lovas nomád népe szállta meg; ők Baktria későbbi leigázói. Tőlük délkeletre már a kínaiak földművelő falvai terültek el a Huang ho termékeny lösztalajú völgyében. Tovább észak-keletre és északra Mongolia következett török, mongol és tunguz népeivel. Ide se az irániak, se az indoeurópaiak nem merészkedtek be, de hatottak rájuk, alakították kultúrájukat.

Észak felé az iráni nomádok kitöltötték az egész nyugati steppe-t s felnyomultak egészen az erdőhatár széléig; még a steppe-szigeteket is birtokukba vették. Ők például a Minuszinszk-medence megszállói a Felső-Jeniszejnél. Azok az emberi koponyák, melyek az Oglakty területén kiásott Kr. u. 1—2. századbeli sírok-ból kerültek elő, félreismerhetetlenül indoeurópai jellegűek. Minuszinszk fokozatos eltörökösödése csak a 3. század után következett be egy orosz író szerint. Ezért valószínű, hogy a nyugatabbra eső ligetes steppék lakói is irániak voltak. S valóban Strabon nemcsak Fergána lakosságát hívja szakának, hanem azokat a nomád népeket is, amelyek a Jaxartes másik oldalán tanyáz-

tak. A kínaiak szerint is a T'ien san északi steppeoldala szaka népnek adott hajlékot.

Írániak és indoeurópaiak szállásai sorakoznak a Pontustól a Huang ho forrásvidékéig és az Altajig. Övék a föld, övék a politikai és kulturális vezetés. Más etnikumú népek — és hogy lehetnek ilyenek, azt fel kell tételeznünk — szinte elveszni látszanak ebben az iráni és indoeurópai tengerben. A hunok nyugati eltörésének ép abban van világtörténeti jelentősége, hogy véget vetett az iráni nomádok hegemoniájának a steppén — a városok nem-török jellege hosszabb ideig megmarad — és hogy lehetővé tette a nyugati steppe fokozatos eltörökösítését.

Elsőnek azok az irániak kénytelenek átadni helyüket a töröknyelvű népeknek, akik közvetlenül a mongol steppe szegélyén tanyáztak. Így a jüe-csi-k már Kr. e. 174—160 körül elhagyják Nan san menti hazájukat és Baktriába költöznek, mely ettől kezdve Tokharisztán néven szerepel. Azután három nagy török népet látunk leereszkedni az Altaj és a Tarbagataj hegyoldalairól a nyugati steppe erdősebb szegélyére: a ting-linget, a kie-k'unt és a ho-k'u népet. Az első nevét a török „mókus” (*ting*) szóból kapta, pásztorkodás mellett főleg prémekkel foglalkoztak. A másodikban sokan a kirgizek őseit ismerik fel. A harmadikban, a ho-k'u népben a bolgár-törökök népes családját kell gyanítanunk. Valamennyien a nyugati steppe szibériai erdős övezetében helyezkedtek el. A Kr. u. 3. század közepén egy kínai geográfus (műve a Wei lio) a ho-k'u népet valahol a Balkás-tó és az Irtis között, a ting-lingeket a Szary szu és az Isim folyamterületén, a kirgizeket pedig a mai Turgaj steppén találta. Helyzetüket a szóbanforgó népek megőrizték egészen az 5. század közepéig, az avar időkig. A nyugati steppe déli, turkesztáni szegélye a mindinkább nyugatabbra költöző hiung-nu-knak jutott. Dzungárián eltörve elérik a Jaxartest, az alánok megsemmisítése után a Káspi-tengert. Az alánok bukása a folyamat utolsó eseménye.

Alánia meghódítása után a hunok nem fordultak mindjárt nyugat felé: a római imperium keleti provinciáit kezdték fosztogatni. A 359. évi perzsa hadjárat alkalmat adott nekik arra, hogy megismerjék Kis-Ázsia gazdagságát. 363-373 közt a Kaukázuson át betörnek Arméniába, végig száguldanak a római Mezopotámián és Edessáig is eljutnak. Szent Efraim, a szír egyház kimagasló alakja rövidebbel előbb költözött a városba Nisibisből, így tulajdon szemével láthatta, mint hágtak fel az istentelenek a város magaslatára, hogy meggyalázzák az Úr dicsőségére emelt férfi és női szerzetesházakat. A hunok kegyetlenségükkel és vadságukkal nagy rémületet keltettek a provinciák lakosságában. Efraim Góg és Mágóg népét fedezi fel bennök, akiknek jövedelét előre megjósolta Ezékiel proféta. Azt írja, gyermekek húsát eszik, asszonyok vérét isszák. Kiabálásuk oroszlánok bőgése. Paripáikon szélvészként repülnek tova az ég és a föld határai között. Félelmet keltenek az egész földkerekségen, melyet özönvíz módjára borítanak be hadaikkal. Nincs senki, aki ellent tudna állni fegyvereiknek. Ez az első leírás a hunokról a nyugati irodalomban.

A Donnál feltűnő hunok törökös jellege szembeszökő. Török először is külső alkatuk. Ammianus Marcellinus szembeállítja az iráni alánokat velük, hogy annál élesebben mutatkozzék az új hódítók idegen rútsága. Míg az alánok magas növésűek és szép alkatúak, hajuk jobbára szőke — e leírás a mi alánjainkra, a jászokra is jól ráillik —, a hunok minden szépség nélkül valók, megöregszenek a nélkül, hogy szakálluk kinőne, tagbaszakadt, erős, vastagnyakú emberek, görbék és formátlanok s úgy festenek, mintha kétlábú állatok vagy inkább durván kivájt emberábrázatú tuskók volnának, melyek a hidak párkányait szokták díszíteni. Jordanes leírása se valami hizelgő. Szerinte arcuk ijeszítően fekete, inkább valami idomtalan húsgombóc, mint emberi ábrázat, s szemük helyén csak pontok látszanak. Jordanes is ki-

emeli, hogy bajusz és szakáll nélkül öregednek meg és ifjúságuk szépség nélkül való. Noha alkatra kicsinyek, ügyesen mozognak és gyors lovasok. Széles vállúak és nyilazásra mindig készek, nyakuk izmos és büszkeségtől feszülő. Jordanes Attilát is ilyennek rajzolja. Attilája alacsony termetű, széles mellű, feje nagy, szemei aprók, szakállá ritka, orra tompa, arcszíne rút. A hun külseje Claudianus költő szerint is ocsmány. Sidonius szerint még a gyermekek arca is ijesztő. Szűk fejben végződik zömök termetük. Szemeik távol állnak egymástól a homlok alatt két gödörben. Ő is azt mondja: a szemek csupán pontok. Arcuk széles és orruk nincs is. Mellkasuk hatalmas, válluk széles. Ha gyalog járnak, termetre közepesek, lovon felsőtestük megnyúlik.

A hun jelleg ezekből a leírásokból éles körvonalakban bontakozik ki. Egy mongolos beütésű török fajta áll előttünk. Különös ismertetőjele a rút arcszín, a tompa orr, a kerek fejben ülő aránylag apró szemek, a „kálvinista” nyak és a zömök testalkat. Aki például elolvassa Radloff sorait a kirgizek, vagy az altaji kalmükek külsejéről, annak az egyezések mindjárt fel fognak tűnni. Még az a látszólag semmitmondó megállapítás is, hogy a hunok szakállá, bajusza ritkás, jól ráillik a kirgizre és a kalmükre. A hunok a halotthamvasztás divatját hozzák a pontusi steppére s így sírjaikban alig találni épen maradt csontvázat. Szerencsés véletlennek kell tehát tartanunk, hogy két hunkori sírből (Bécs-Simmering és Stráže-Vágör Nyitra mellett) mongoloid koponyák is előkerültek. (A szekszárdi sír torzított koponyáját valószínűleg egy római szolgálatba állt alán harcosnak kell tulajdonítanunk). A leletek csakis a hunoktól származhattak. Az antropológia tehát igazat ad a latin íróknak. A hunok törökök voltak.

De nemcsak külső alkatuk volt török, hanem nyelvük is. Sikertült kimutatni, hogy a hunok törökül beszéltek. Nyelvük azonban nem a csuvasos bolgárral egyezett, hanem azzal a török nyelvvel, melyet a türkök, ujugurok és avarok is használtak.

Második fejezet

BIRODALOMALAPÍTÁS EURÓPÁBAN

A DONON – A TANAISON – TÚL, mely az ókoriak szemében Európa és Ázsia határát jelképezte, már a gótok laktak. Telepeik az egész oiáh síkságot ellepték egészen az Olt folyóig és északra felynomultak Moldovába és Erdély déli hegyvidékébe. A nyugati gót ágat „erdőlakó”, tervingi visigótoknak hívták. Kis helyi-fejedelmek kormányzata alatt éltek, akárcsak régen, amikor még fent, északon tanyáztak. A keleti gótok országa a Dnyesztertől a Donig terjedt. Ők voltak a „puszták lakói” (*gruntungi austrogoti*). Ellentétben nyugati fajtestvéreikkel — alighanem alán ösztönzésre — egységes királyságot alapítottak, mely a 4. században, Ermanarik királyuk alatt érte el legnagyobb kiterjedését. A herulok az Azovi-tenger körül, a szláv venétek a Dnyeper felső folyamterületén, a baltok (*aesti*) a Keleti-tenger partvidékén, a finnugor merja, mordva és mescera népek, mind-mind nekik szolgáltak.

Birodalmuknak a hunok vetettek véget, kik Alánia meghódítása után közvetlen szomszédai lettek. A kortársak a hunokat hegyóriásokról legördülő szélvészhez hasonlították, mely hirtelen jön és útjában mindent letarol. A kép hamis. A hun, mint minden nomád nép, óvatosan, józan körültekintéssel készült fel a döntő csapásra. Így törte meg a gótok ellenállását is. Kisebb portyázó rajtaütésekkel kezdtek és sikerült nekik mindazokat a népeket fellázítani, melyek csak kelletlenül hódoltak meg Ermanarik-

nak. Aztán a legszörnyűbb rémségeket terjesztették magukról, úgy hogy a döntő ütközet napján már egy megfélemlített, harcban kifáradt sereg állt szembe velük. A gótokat teljesen megzavarta a hunok lovas nomád harcmódora. Ők germán módra szabályos kézitusára készültek fel, nehéz, sűrű hadirendben. Nagy volt a meglepetésük, midőn a hunok semmiképp sem akartak álló harcba bocsátkozni velük, hanem csupán messziről próbálták nyilaikkal, váratlan megrohanással soraikat megbontani. Ermanarik látva seregének szétzúllását, kétségbeesésében önmaga oltotta ki életét (373—374 körül).

A győzők nagylelkűeknek mutatkoztak: a gótok megtarthatták eddigi szállásaikat, sőt királyt is választhattak maguknak uralkodóházukból. De minthogy Ermanariknak nem volt uralkodásra alkalmas fiutóda, az amálok egy másik ágából választottak fejedelmet Vithimir személyében. Ez a gót birodalom helyreállítására törekedett. Zsoldba fogadott kisebb hun csoportokat — nomádok mindig kaphatók portyázásra — és azután megindította hadjáratait a környező népek ellen. Amint a hunok látták, hogy a gótoknak az önállóság a fejükbe szállt, sereget küldtek megleccsztatásukra. A sereget Balamber vezette. De most se nyers erővel akartak győzni. Cselhez folyamodtak. Pártviszályt szítottak a gótok közt és azután szövetségre léptek Vithimir ellenfeleivel, akik a királyi dinasztia félretolt Ermanarik-ágát szerették volna trónra juttatni. A hun sereg megindult... Vithimirnek nyíl fúródott homlokába és rövid, nem egészen egy éves uralkodás után meghalt (375 körül).

Vithimir fia, Viderik még kiskorú volt. Így a megvert gót párt vezérei, Alatheus és Saphrax tanácsosabbnak találták, ha felhagynak a további harccal. A nyugati gótok földjére menekültek, míg a nép zöme továbbra is a Pontusnál maradt és most már ellenkezés nélkül behódolt a hunoknak. Maguk választhatták királyukat, de a függőség jeleként ki kellett kérniök a hunok

„tanácsát”. Királyuk neve, Hunimund mindent elárul új helyzetükről: annyit jelent, hogy „a hunok védelme (*Mund*) alatt élő”. A hunok közeledésének hírére a nyugati gótok feledve minden széthúzást ugyancsak a Dnyeszter partjánál álltak fel Athanarik vezérlete alatt. A hunoknak sikerült az eléjük küldött gót feldeítő osztagot kikerülniök és az éjszaka folyamán, a hold sugarainak gyér világossága mellett, váratlanul a gótokra támadtak. Athanarik először a Szeret felső szakaszához húzódott vissza, hevenyében ásott földsáncok mögé, majd tovább nyugatra. Az Olt és a Duna közén lakó taifalokon átgázolva az erdélyi kaukalföldön keresett menedéket, az alföldi szarmaták közvetlen szomszédságában. A nyugati gótok nagyobbik része azonban nem őt, hanem régi vetélytársát, Fritigern-t követte. Míg Athanarik állandó ellenségeskedésben állott a római imperiummal, addig ez szövetkezett Valens császárral, sőt felvette Valens hitét, az ariánus-kereszténységet. Levonult az Al-Dunához és hivatkozva politikai multjára és ariánus hitére, bebocsátását kérte a birodalomba. Seregét mint valami hátvéd kísérte Alatheus és Saphrax keleti gót népe.

Konstantinápolyban ekkor Valens volt a császár. Akárcsak korán elhunyt bátyja, Valentinianus, mint amolyan félművelt katona, minden áron utánozni szerette volna a dicső Konstantinos-ház görög litterátorságát. Ennek a humanista hagyománynak Rómában Ausonius költő, Konstantinápolyban pedig egy peripatetikus, Aristoteles-követő bölcselő, Themistios volt a hivatalos képviselője. A pogány Themistios nagy befolyásra tesz szert a császári udvarban, Constantiustól Nagy Theodosiusig ő a császári ház legfőbb bizalmasa. Valens is hatása alatt állt. Kormányzata rosszul sikerült, torz illusztrációja annak, amiért a bölcselő hevült és amit oly szeretettel kötött császár-tanítványa lelkére. Minthogy a császárban az isteni világrend nyilatkozik meg és a

császár Isten képmása, nagy feladat az ő feladata: rá vár a lime- sen túli barbárság beillesztése az isteni uralom földi rendszerébe, az imperiumba. Helytelen volna a bűnözőket halállal sújtani. Arra kell törekedni, hogy „megjavuljanak” és hogy ismét érté- kes tagjai legyenek a társadalomnak. Ugyanígy méltatlan volna a császárhoz az is, ha a barbárt, mert külső ellenség, egyszerűen megsemmisítené. A cél csak egy lehet: meg kell őt nyerni, „meg- téríteni” a római kultúra számára. Így gondolkozott Themistios és az udvar e szellemben határozott. A császári tanácsban a dön- tést nagy szócsaták előzték meg. A katonák aggodalmaskodtak. Félték, hogy a sok barbár befogadott még bajt csinál. „Azok azonban — jegyzi meg Eunapios —, akik a császár kegyében az első helyet foglalták el és akiknek szava a legtöbbet ért a tanács- ban, csak letorkolták ezeket, mondván, kitűnő katonák, de a poli- tikához nem értenek.” A „hivatalnok-párt” feje pedig Themis- tios. 383-ban, amidőn már foszladoztak az ábrándok felhői, még így tudott beszélni: A Trákiában letelepített gótokkal az fog történni, ami a galatákkal Kis-Ázsiában. Ezeket senki sem nevezi már barbároknak . . . Nevük még a régi, életmódjuk azonban már római. Ugyanazokat az adókat fizetik mint mi, katonáskod- nak mint mi, hivatalokat kapnak akárcsak a római polgárok és törvény előtt sincs különbség köztük és köztünk. Kétségtelen, hogy a gótok elsősorban ennek a magasröptű, moralizáló béke- politikának köszönhették befogadásukat.

Ez a gótok betelepítésének mintegy szellemi háttere. De más, politikai okok is közrejátszottak abban, hogy a gótok kérése „több örömet mint félelmet keltsen a császári udvarban” (Am- mianus). A római polgár és a római katona útjai már Gallienus császár uralkodása óta (260—268) elváltak egymástól: a katona hovatovább már csak barbár zsoldos. Diocletianus, a nagy kato- nacsászár, úgy próbált segíteni az elpolgáriasodás nyomán jelent- kező rekruta-hiányon, hogy bevezette a volt katonák fiainak

(*veteranorum filii*) kötelező katonaszolgálatát, a földesurakat pedig colonuskatonák kiállítására szorította. Az általános munkáshiány következtében természetesen egyetlen egy földesúr se adta szívesen katonának colonusát, vagy ha eleget is tett a kötelezettségnek, csak a leghitványabbakat küldte a császár seregébe. Valens ép ezért nagy hadi reformra szánta el magát. A rendes hadkeretek kitöltése római polgárokkal és colonusokkal felesleges; elegendő egy egészen kisszámú derékhad is, hiszen a tulajdonképeni seregeket a betelepülő barbárok közül fogják ezentúl összehozni. „Lenézte a veteránokat” — hányják szemére a kortársak —, holott a mult nagy háborúit ezek az érdemes hadfiak viselték. Valensnek azonban colonus-rekrutákra sincs szüksége. A római birtokosztály nagy öröme ezentúl valamennyi provincia arannyal válthatta meg rekruta-kiállítási kötelezettségét. A hiányzó katonaanyagot a betelepülő gótok hadkontingenseiből kívánta pótolni. Nyilvánvaló, Valens császár 376-ban oly reformot akart életbe léptetni, mely csak Nagy Theodosius halála után vált valóra. A hanyatló császárságnak végül nincs már rendes hada, a dicső légiókat és auxiliákat alkalmilag összeszedett zsoldos seregek váltják fel. Valens abban is példát adott az utódoknak, hogy a limesen belül — eddig csak kívül — letelepített barbár néppel kötött foedust. A későbbi foedusok (380, 382) mintája az a szerződés volt, mely közte és a gót Fritigern közt jött létre.

376 őszén a mai Silistriából futottak ki azok a hajók, melyek a gót menekültekért mentek. A nagy zűr-zavarban a rómaiak elmulasztottak túszoikat szedni s arra sem ügyeltek, hogy a gótok lerakják fegyvereiket, noha mindezt a császár a parancsnokok lelkére kötötte. Az éhes, vert csapatot végsőkéig bősztette a római parancsnokok gaz üzérkedése az élelmiszerekkel. Amikor tehát 377 elején Marcianopolisnál viszályba keveredtek kísérőikkel, az

éhségtől és méltatlan bánásmódtól felizgatott tömeg nyílt lázongásba tört ki: megfuvatták szörnyű hangú kürtjeiket, zászlóikat meglobogtatták a szélben és hordákba verődve nekiestek a védtelen falvaknak, csak a megerősített városok tudták tartani magukat. A perzsa hadszíntérről elősiető római hadaknak már-már sikerült beszorítani a gótokat a Haemus és a Duna közé, amikor Fritigern merész fordulattal szövetekezett népe megrontójával, a hunokkal. Nem lehetett valami nagyszámú az a hun-alán raj, mely Fritigern hívására a Dunán átkelt. Mindenesetre elég volt arra, hogy a rómaiak feladják a Balkán-hegység megerősített hágóit, a második „limest”. A torlaszok kinyíltak és a gótok, kikhez időközben Alatheus és Saphrax keleti gótjai is csatlakoztak, egész Konstantinápolyig végigpusztították Trákiát (377 végén). Ezeknek a szomorú eseményeknek hírére a császár a szerencsétlen Arméniát sorsára bízta és a sereg zömével a perzsa frontról a gótok ellen ment. A győzelem könnyűnek látszott. Anélkül, hogy megvárta volna császár-társa, Gratianus nyugat-római segédcsapatainak megérkezését, megütközött velük Hadrianopolis (Drinápoly) közelében. De a hadi szerencse Fritigernnek kedvezett. A győzelmet a barbár ismét a hun-alán segédcsapatnak köszönhette, mely Alatheus és Saphrax keleti gótjaival együttesen váratlan berohanással eldöntötte a csata kimenetelét. Valens halálát lelte a csatatéren és vele odaveszett a római hadseregnek mintegy kétharmad része (378 aug. 9). Így az emlékezetes hadrianopolisi csata — a kortársak innen datálták a birodalom felbomlásának kezdetét — nemcsak a gótoknak hozott dicsőséget, hanem mellettük a hunoknak és alánoknak is.

A megvert római sereg szétszóródott és a védtelenül maradt trák provinciákban nem volt többé senki sem, aki a hunok és alánok kisebb csapatával együtt pusztító gótoknak útját állhatta volna. Csak olyan megerősített városok, mint Hadrianopolis, Heraclea vagy maga a főváros, Konstantinápoly tudtak dacolni a

szörnyű áradattal. Majd ellátogatnak Illyricumba, sőt fosztogató rajaik feltűnnek Itália kapujánál, a Juli Alpoknál is. Az új kelet-római császárnak, Theodosiusnak csak a 379. év végén sikerül a dunai limes mentén a békét ismét helyreállítani, de csak rövid időre. A barbároknak kellett a harc, hiszen jórészt abból éltek. A Dunán átúsztatva Fritigern meg sem állt nyugati gótjaival Madeóniáig. A császárt barbár zsoldosainak árulása folytán teljesen váratlanul érte a támadás, úgy hogy a gótok egész Görögországot kirabolhatták, csupán a városok adtak védelmet a lakosságnak (380 tavaszán). Ezalatt a barbárok egy másik csoportja, Alatheus és Saphrax keleti gótjai, az alán és hun segédcsoportokkal egyetemben, Fritigernnel összejátszva Felső-Moesián át betörték Pannóniába és sok útjukba esett várost, köztük Mursát (Eszék), Stridont (a pannón-dalmát határon), elhamvasztottak.

Ettől az időponttól kezdve a barbár szövetségesek útjai elváltak egymástól. Külön vesznek részt a hadjáratban és amikor végre megbékélnek a rómaisággal és Róma zsoldjába állnak, más-más provinciában kapnak új hazát. Fritigern nyugati gótjait Theodosius Alsó-Moesia és Dácia ripensis egymással szomszédos részein telepíti le, Alatheus és Saphrax keleti gót népcsoportjának, valamint a hozzájuk szegődött hun és alán rajnak viszont Felső-Pannóniában jelöl ki Gratianus szállást. A nomád hunok és alánok e területnek kétségkívül északi stepperészét vették birtokukba a Rába és a Fertő-tó közötti sós pusztaságot, melyet hajdan *deserta Boiorum*nak hívtak és mely több mint négyszáz év múltán ugyancsak egy steppenépnek, a megvert avarságnak válik menedékévé. A keleti gótok telepei minden bizonnyal tőlük délre, a mai Zala megyének megfelelő, erdősebb vidéken feküdtek.

Valens álma beteljesedett. A limesen belül barbárok telepednek le katonáskodás céljából, saját előljáróik fősege alatt. Magukra veszik az eddigi római „*limitanei*” hadi terhet és bizonyos-

számú hadkontingens kiállítására kötelesek. Mindezért adómentességet élveznek és zsoldot húznak. A keleti gótokkal, majd két év múlva (382) a nyugati gótokkal is nyélbeütött foedust úgy ünnepelte a barbárbarát irányzat, mint valami nagy győzelmet. E politika lelke, Themistios büszkén jelenti ki, hogy sohasem volt még ily hatalmas a római had. Theodosius panegyricusa pedig így zengi urának dicséretét: „Kegyességed által elbájolva oly tömegével tódult Hozzád mindannyi szkíta népség, hogy úgy tüntél fel, mintha a sorozást, melyet elengedtél a rómaiaknak, barbáraidnak tetted volna kötelezővé. Ó, megemlékezésre méltó dolog! Római vezérek és római zászlók alatt vonul fel az, aki valamikor még Róma ellensége volt, és oly hadijelvényeket követ, melyekkel nemrég még szembenállott.” És nem kell-e bizakodni a jövőben, amikor a befogadott gót hadfiak szemmelláthatóan a rómaisodás és polgáriasodás útjára léptek? Igaz, a provinciák népe tulajdonképpen nekik adózik, annonát, pénzt, élelmet kapnak ezek a barbárok, de vajjon nem kellett-e a légiókat is fenntartani? Mindez azonban hiú reménynek bizonyult. Fritigern nyugati gótjai azok, akik később Alarik vezetése alatt Invicta Roma kifosztására vonulnak és akik kevéssel utóbb foederált királyságot alapítanak Galliában (418). Ezzel sírásói lesznek a nyugat-római császárságnak.

380-ban a keleti-gótok egy töredékével egy hun és egy alán raj is betelepszik Pannóniába. Számuk nem lehetett túlnagy. Ammianus kifejezetten említi, hogy csak „egynéhányan” voltak, Theodosius császár panegyricusa pedig azt állítja róluk: „Féltek attól, hogy csekélynek tartják számukat.” Régészeti nyomaikkal azonban találkozunk. Hun íj- és nyíl-töredékek a carnuntumi késő-római tábor, valamint a bécs-simmeringi sírok archeológiai anyagában, továbbá egy hun áldozati üstnek fennmaradt darabkája az intercisai (Dunapentele) római tábor egyik késő-kori épületromjában kétségtelenné teszik, hogy a limes római őrsége

között már hun zsoldosok is akadtak. Egy erősen mongoloid jellegű koponyalelet is jelenlétük mellett bizonyít. Noha számuk nem volt nagy, mindazonáltal jelentős szolgálatoakat tettek a római imperiumnak. 380-ban állnak Róma zsoldjába, 383-ban már fontos szerep vár rájuk. Minthogy Gratianus nyugat-római császárt Maximus ellencsászár tartja lekötve, a Raetiába benyomuló alamannok ellen Pannónia foederált hun-alán népe vonul. A Duna mellől előtörve, végigpusztítják az alamann falvakat, elkalandoznak egészen Gallia határáig, tovább is mennének, de magasabb parancsra vissza kell fordulniok: a császár nem szeretné, ha betörésüket Gallia tényleges ura, az usurpator Maximus ellenségeskedés jelének venné. A Strassburg mellett, Mundolsheimben talált korai hun lelet minden valószínűség szerint e betörés alkalmával került germán földre. Róma megbecsüli ezeket az alán és hun limes-őröket. Gratianus császár kedvelt alán testőrségét minden bizonnyal a Pannóniában állomásozó alán foederáltak közül válogatta ki, hiszen ő telepítette le őket katonáskodás céljából. De a hunok közül is bejut egy csapatra való a gárdába. Amidőn Athaulf, Alarik hívására, Felső-Pannóniából Itáliába siet, feltartóztatására egy 300 főből álló hun csapat is kivonul magának Olympiusnak, a nyugati császárság mindenható miniszterének parancsnoksága alatt (408). Ez a hun csapat tehát az imperium elit-hadához tartozott. Ravennában székelte és őrizte az udvart. Kitüntető alkalmazása mindennél jobban mutatja, hogy az imperium mily sokra tartotta a hunok hadi tudományát.

A Duna bal partján csak kisebb portyázó hun rajok száguldoztak. Egy ilyen raj — mint láttuk — alánokkal együtt zsákmány reményében átkel a Dunán, csatlakozik a keleti-gótok menekülő csoportjához, hogy végül mint római foederált Pannóniában kössön ki. A hunok egy másik leszakadt töredéke tovább-

rohan a mai oláh síkságon, átjut a Kárpátokon és egyesül a Duna-Tisza mentén tanyázó szarmatákkal. Ettől kezdve együttesen garázdálkodnak a szomszédos pannón és trák területeken. 378-ban Gratianus már harcban áll velük. Mindezek a kóbor hun rajok számban kicsinyek voltak ahhoz, hogy uralmat követeljenek maguknak a Duna-Tisza mentén lakó barbár népek felett. Önálló politikai életre képtelenek. Beolvadnak idegen népek kötelékébe.

A hunok zöme a gót hatalom megsemmisítése után is régi székhelyén, a Tanaistól (Don) keletre elterülő steppén maradt. A kortárs Claudianus a 391/392. tél eseményeivel kapcsolatban még ezt írhatta: „Van egy nép a jeges Tanaison túl, Szkítiának keletre eső legtávolabbi vidéke felé, melynél bátrabb, vadabb népet nem táplál Észak.” Sőt még az 5. század első évtizedeiben is a Káspi-tó környékén volt a legfőbb hun fejedelem székhelye. Amikor 412 körül Olympiodoros a bizánci császár megbízásából hozzá készült, csak körülményes tengeri utazás után, sok veszély közepette, érkezett meg a hun főszállásra. 430 táján ismét követek mennek Bizáncból a hun nagyfejedelemhez, de ekkor már nem a tengeren keresztül visz az útjuk, hanem a szárazföldön Serdica (Szofia) felé fordulnak és a Duna-menti Margus (Szendrő) városával szemben, a túlsó parton találkoznak a „szkíta királyokkal”.

A pontusi keleti gótok a hun uralom egész ideje alatt megtarthatták ősi szállásaikat. Nem kellett félniök attól, hogy a hunok kizavarják őket onnan, hiszen a győzteseknek volt elég legelőjük. Akkor is a Dnyeszter és a Don között laktak, amidőn a Duna mentén egy új „nyugati” hun birodalom alakult ki. Az új honfoglalók mintegy átugrották őket és a nyugati gótok hajdani országában, az Al-Duna mentén rendezkedtek be először. 379-ben a nyugati gótok Fritigern, az elmenekült keleti gótok Alatheus és Saphrax vezetése alatt, még nagyobb veszély nélkül térnek vissza

a Duna balpartjára. 380 tavaszán azonban már újra menekülniök kell a felbukkanó hun erők elől: előzőnlik Trákiát és véglegesen római földre telepednek. Minden bizonnyal ezek voltak azok a hunok, akik Scythia provincia (Dobrudsza) közelében ütötték fel sátraikat és akik már korán megismerkedtek a kereszténységgel.

A hun birodalom nyugati szárnya eleinte csak azt a területet szervezte meg, melyet előtte a nyugati gótok mondhattak hazájuknak. Délen a Dunáig ért, északon mélyen benyúlt Erdély bérces országába, nyugaton nem lépte át a Szörényi-hegyvidéket, melyen túl a síkságon már a szarmaták földje következett. E nyugati hun törzs természetesen csak a nomadizálásra alkalmas steppeszegélyt szállta meg, vagyis a Duna partvidékét. Székhelyét a Duna-delta felé, a síkság bejáratánál kell gyanítanunk, ahonnan az utakat és az alávetett népeket könnyen szemmel tarthatták. 381-ben vagy talán már egy évvel korábban, arról kapunk hírt, hogy ezek a hunok szkíreket és karpodákokat vontak magukhoz és így együttes erővel betörést kíséreltek meg a szomszédos római provinciákba. Theodosius császár seregei azonban szembeszálltak velük és átűzték őket a Dunán. Ekkor tehát főleg a szkírekre és a karpodákokra támaszkodtak. A szkíreket a veronai laterculus a szarmaták és a karpok közt sorolja fel. Ennélfogva Erdélyben lakhattak, alighanem a Felső-Olt völgyében. A karpodákoknak már a nevük is arra utal, hogy fészüket a hajdani Dáciában kell keresnünk. Valószínűleg Erdély délkeleti völgyeiben húzódtak telepeik.

A kilencvenes években megindulnak a hunok első nagy hadjáratai az imperium ellen. 391 decemberében, amint a Dunát jégkéreg borította, a Káspi-tótól a pannón limesig megmozdult minden barbár nép a határon és a római imperium pannón és trák provinciáira vetette magát. A szarmaták „dákokkal”, vagyis a hajdani Dácia lakóival együttesen berontanak Pannóniába és a Juli Alpokig kalandoznak. Mások megint Trákiát látogatják rabló

bandáikkal. Basztarnok és nyugati gótok a Duna mentéről, alánok a Maeotis partjáról, Káspi-tenger környéki népek, melyeket a költő-tudósító Claudianus archaikusan gelónoknak és masszagetáknak nevez, a hunok parancsára vérfürdőt rendeznek Trákiában. A beözönlő barbárok azonban mindaddig kerülik az összeütközést a római sereggel, míg maguk a hunok is meg nem jelennek. De Stilicho, a rómaiak hadvezére, megveri seregeiket és talán megsemmisítő csapást mért volna a barbárokra, ha a császár véget nem vet az öldöklésnek (392 tavaszán).

A polgárháború, mely Nagy Theodosius halála (395 jan. 17) után szakadt az imperiumra és melyet a nyugati gótok lázadása Alarik vezérlete alatt még súlyosbított, ismét barbárokat csalt a határmenti provinciákba. 395 nyarán már mindkét Pannónia és Dalmácia a barbárok zsákmánya. Még azok is, kik mindeddig távortartották magukat a háborútól, mint a markomannok, a quádok és a vandálok asdingi ága, most megfuvatták harci kürtjeiket és csatlakoztak az örökké nyugtalan szarmaták portyázó hordáihoz. Maguk a hunok inkább Kis-Ázsiát szemelték ki maguknak, mely mindeddig szinte teljesen elkerülte az ellenség pusztításait. A csapatok élére Basik és Kursik állott. A pontusi steppén éppen nagy szárazság dühöngött, így annál nagyobb kedvvel nyergelték fel lovaikat. Átkelnek a Dariel-szoroson és „Észak farkasai” — ahogy a hunokat Jeromos megkülönbözteti „Dél ordasaitól”, a szaracénoktól — végigdúlják az Eufrátes vidékét, megostromolják Antiochiát, sőt Tyrus és a szent város, Jeruzsálem megvívására is gondolnak. Innen visszafordulva, Galatiáig hatolnak, majd perzsa területre merészkednek, de itt rajta vesztenek: a perzsák elszedik zsákmányuk javát és foglyaikat, számszerint mintegy tizennyolcezet, kiszabadítják. Vissza a mai Bakunál haladtak el, ahol „a tenger alatti sziklából láng lobog fel” s ahonnan az út a derbendi szoroson át már csak pár napig tart a hun hazába. 398 őszén maguk helyett elküldik „szolgáikat”, a pontusi „gétákat”,

azaz a keleti gótokat, hogy a még le nem tarolt vidékeket fosztogassák.

E hadjáratokat nem szabad a főtörzs vagy csak az egyik szárny egyéni vállalkozásainak tekintenünk. A 391/2. évi betörés alkalmával oly népek is felbukkannak Trákiában, melyek a Káspi-tó felé laktak, tehát föltétlenül a főtörzs, ha nem a keleti szárny, hatalma alatt álltak. A hadjárat tehát az egész hunságot megmozgatta. A 395. évi sikeres kalandozásban viszont minden biztonnal a nyugati szárny erői is részt vettek. Míg ugyanis e szárny szövetséges népei a szomszédos pannón részeken zsákmányolnak, addig Trákia, mely viszont az aldunai hunságnak volt természetes portyázási területe, a háborútól érintetlen maradt. A pannóniai és a kisázsiai események kapcsolata arra utal, hogy a hun szárnyak és a főtörzs között a legteljesebb együttműködés uralkodott. A dunamenti hunság nem alkotott külön birodalmat, hanem csak része volt egy még nagyobb birodalomnak. Ennek azonban székhelye Ázsiában, a Káspi-tó vidékén feküdt. A két hadjáratban szereplő népek alapján nyomon követhető, mint terjed egyre nyugatabbra a hun befolyás. 391-ben a Duna—Tisza-menti síkságon lakó szarmaták már kénytelenek fegyverbarátságra lépni a hunokkal s azok a nyugati gótok is, kiket talán még Athanarik hozott magával a Szörényi-hegyekbe, bekerülnek a hun érdekkörzetbe. Pár évvel később, 395-ben, azok a népek is, melyek a Tiszától a Morva-folyóig, sőt a cseh medencéig laktak, az új dunai hatalom csatlósaivá szegődnek. Még nem hódolnak^a be, még nem adják fel önállóságukat, de már szövetségeseik a hunoknak.

Alig ült el a csatazaj, a hunok máris új hódításokra készülődnek. Terjeszkedésük iránya most is nyugat, útja — a steppe vonulata. Minden nyugatra sodort keleti nomád nép vágyakozva tekintett a Duna—Tisza közére, mivel itt a nagy eurázsiai steppe utolsó nyúlványát fedezte fel. A hunok nem nyugszanak addig,

míg ezt a nomadizálásra alkalmas vidéket meg nem szerzik maguknak. Másrészt a Tisza mellől nagyszerű utak vittek a Morava-folyó völgyén át Bizáncba, a Dráva-kapun Itáliába s a Duna mentén a Rajnához, Galliába. Az a nagyhatalom, mely keleten és nyugaton egyenlő súllyal kívánt fellépni, jobb törzsterületet nem is kívánhatott volna magának a Duna—Tisza-menti síkságnál. A főszállás áthelyezésére azonban nem mindjárt, csak évek múltán került sor. A hun nagykirály, névszerint Karaton, „Feketeruhás”, még a Donon túl lakott, maga körül a hunság zömével. A nyugati szárnynak feje Uldin volt, kit „regulus”-ként 400-ban említeneek először az emlékek. Ő vezette a hunokat a Kárpátokon túli föld megszállására.

A hunok már a kilencvenes években bizonyos politikai befolyásra tesznek szert a Kárpátokon túl lakó népekre. Még nem kérnek teljes meghódolást tőlük, hanem megelégednek pusztá szövetségkötéssel. Amikor nagy hadjárataikat vezetik a római imperium ellen, a szarmatáktól kezdve egészen a markomannokig oldalukon harcolnak a dunai népek. Most azonban a hunok már a nép teljes alávetésére és a föld egész birtokbavételére törekedtek. Erre mindazok a népek, melyek kevéssel előbb még együtt küzdöttek velük a rómaiakkal, rémülten otthagyják szállásaikat és a római határon befogadásukat kérik a császártól. Az események megisméltődnek. A hunok pontusi előnyomulása dobja a gótokat a római imperium területére. Most hasonlóképpen a hun betörés egy nagy népmozgalmat indít útjára.

Az új honfoglalók a mai oláh síkságról indultak a Duna—Tisza medencéjének elfoglalására. Elsőnek azokba a nyugati gótokba ütköztek, kiket még Athanarik vezetett az ú. n. kaukál-földre, a Szörényi-hegyekbe. Maguk előtt hajtva, a Tisza menti síkságra űzik őket, a szarmaták országába. A szarmaták, Róma hirhedt ellenségei, bizonyára könnyen elbántak volna ezekkel a nyugati gótokkal. De a hunokkal nincs kedvük harcolni. Nagy

tömegekben átlépi a római határt, egyrészüket Pannóniában szállásolják el mint foederáltakat, legtöbbjüket azonban Itáliába és Galliába viszik és 23 praefecturába osztva, beillesztik a rendes római had kereteibe (398). Arra a hírrre, hogy jönnek a hunok, megmozdulnak a többi népek is. A szarmaták északi szomszédai ebben az időben az asdingi vandálok. A Felső-Tisza nyugati oldalán laknak, egyes törzseik azonban, követve a Tisza folyását, a Maros-torkolatig is előre tolták telepeiket. Most ezeknek a vandáloknak egy jelentős raja Godigisel király vezetése alatt Pannóniába költözik és foederált szolgálatot vállal magára. Még a gepidák is megérzik a hunok előretörését. Erdély északi területén, hol hazájuk volt, leszakadt egy népcsoport törzsükről és nyugatra vándorol. Talán a hun veszély indítja a markomannok egyik királyát is arra, hogy népével Noricum ripensében római védelem alá álljon. Egy tribunus élén, ki viszont a *dux Pannoniae primae et Norici ripensis* parancsnoksága alá tartozott, a jövevényeket gens-be szervezték (397).

A nyugati gótok menekülő csoportja Athaulf, Alarik sógorának vezetése alatt, persze nem tarthatja magát soká a szarmaták régi földjén és már 401-ben teljes erővel nekiront a limesnek. Az új védelmi szervezet, mely mindent a foederáltak fegyvereire bízott, képtelen a támadást kivédeni és Pannóniát rövid időre (408-ig) kiszolgáltatja Athaulf hordáinak. Az alán és vandál foederáltak Noricum ripensébe és Raetiába menekülnek, Alatheus és Saphrax keleti gótjai és hunjai azonban kemény ellenállás után csatlakoznak Athaulf népéhez. Ha eddig a barbárok azon a címen laktak e földön, hogy Róma ügyéért harcoltak, most már nemcsak laknak, hanem uralkodnak is Pannóniában. Athaulf mint hódító jelenik meg hadaival. Az imperium természetesen továbbra is sajátjának tekinti Pannóniát, noha a tényleges hatalmat már nem ő, hanem egy barbár seregvezér gyakorolja. Mihelyt azonban Athaulf gót és hun hadával Itáliába vonult (408), nincs semmi

akadálya annak, hogy a római kormányzat ismét helyreálljon. 409-ben megjelenik a *comes Illyrici* és átveszi a parancsnokságot a még fennálló csapattestek felett. 401 óta azonban a provincia rohamosan pusztul. A Drávától északra eső terület mindinkább elveszti kereskedelmi és kormányzati összeköttetését a központtal. Egyes castellumok még állnak s új pénzzel, zsolddal is ellátják magukat (408-tól 423-ig). A hun foglalás (433) azután végleg megpecsételi a dráváninni provincia sorsát. A Dráván túl a romanizmus már sokkal szívósabbnak bizonyult, itt az agónia csak 440 körül következett be.

A hun, mint igazi lovas nomád nép, először a sík steppevidéket szállta meg s csak azután terjesztette ki főségét a szélek felé. A szarmata földet körülbelül 401-ben a nyugati gótok pannóniai berohanásával egyidőben foglalhatta el. Röviddel később, valószínűleg még 405/6 körül, nyomult be a quádok Ipoly és Morva közti területére. Jordanes gót hagyomány alapján tudni véli, hogy a quádok ellenállását a hun uralom alatt élő keleti gótság fejedelme, Hunimund törte meg. A vereség után a nép részben behódolt a hunoknak, részben elhagyva ősi szállásait, a Duna mentén nyugat felé tódult. Arra a hírre, hogy a hunok a quádokat legigázták, a silingi vandálok is vándorbotot fogtak és szinte egészen kiűritették sziléziai hazájukat. 400 után már nem találkozunk vandál nyomokkal Sziléziában.

A hunok megjelenése a Pontusnál a gótokat arra kényszeríti, hogy a római imperium területén keressenek menedéket. Ezek a gótok azután Hadrianopolisnál súlyos csapást mérnek az imperiumra, majd rövid trákiai tartózkodásuk után Róma kifosztására mennek, hogy végül Galliában királyságot alapítsanak maguknak (418). A népvándorlás első hullámát tehát a hunok zúdították a római birodalomra. A második hullám veti a vandálokat, alánokat, a svébeket (quádokat) és burgundokat a birodalom területére. Ily sok belső ellenséggel már nem tud megbirkózni Róma, tagjai

mindinkább megbénulnak. E második népmozgalom felidézői is tulajdonképpen a hunok voltak. Azáltal, hogy rátették kezüket a Duna—Tisza medencéjére, ismét sok nép vált hajléktalanná. A menekülők több kisebb csoportban a Duna mentén a Rajnához tartottak. Útközben magukkal ragadták azokat a vandál-alán foederáltakat is, kik herulokkal és menekült pannóniai rómaiakkal együtt csak kevéssel előbb (401) érkeztek Pannóniából Noricumba és Raetiába. A menet Mainznál érte el a Rajnát. Innen a reguláris csapatokat már korábban Itáliába vitték Alarik ellen, úgy hogy csupán a frank foederáltak tanúsítottak elkeseredett, de végül is hiábavaló ellenállást (406).

A kóbor barbár népeknek azonban csak egy része vándorolt nyugatra, más részük Radagaisus „pogány szkíta” vezérlete alatt Aquileia felé vette útját és 405 végén betört Itáliába. Az Iszteren (Duna) túlról jött és seregének javát gótok alkották. Noha a nyugati császárságnak minden elmozdítható hadosztálya már úgyszólván Itáliában állomásozott Alarik miatt, Stilicho, római vezér mégis tanácsosnak tartotta új seregek fölfegyverzését. Oly nagy volt a szükség, hogy még a rabszolgákat is hadba szólította. Zsoldba vette továbbá Sarusnak, egy nyugati gót vezérnek seregét, s még a hun Uldin is megígérte segítségét gazdag zsákmány fejében. A római hadvezér ezeknek a segédcsapatoknak, főleg a hunoknak köszönhette, hogy Radagaisust Fiesolénál körülfogta és seregét megsemmisítette (406 aug.). A győzelmi pálmát azonban a római hadvezér kapta. Stilicho nevét egy diadalíven és a forumon örökítették meg a győzelem örömére.

A mai morva és cseh mezőkről vissza kellett fordulnia a hunoknak, hogy folytathassák a Duna—Tisza-medence elfoglalását. Erdély teljes bekebelezésére tulajdonképpen csak most került a sor. Persze, ahol csak tehették, kímélték saját vérüket, s inkább más népeket küldtek országok meghódítására. Különösen sokat vérzett

helyettük és érettük a Pontusnál hatalamuk alá jutott keleti gótság. A quádokat e néprész fejedelme, Hunimund veri le, az erdélyi gepidákat ennek fia és trónutódja, Thorismud, „ékesítve a fiatalság virágjával”, veti hun főség alá. Győz, de oly szerencsétlenül esik le lováról, hogy szörnyet hal (410 körül). Thorismud nem hagy fiú gyermeket maga után; vele kihalt az amálok uralkodóházának Ermanarik-ága. „És amikor meghalt — írja Jordanes régi gót hagyomány alapján — az osztrogótok gyászból negyven éven át más királyt nem helyeztek a trónra, hogy emléke örökké éljen az ajkakon...” Ez azonban csak szépítgetése a rideg ténynek: szívesen választottak volna uralkodót, ha a hunok megengedik.

A 406. évi áttöréskor a burgundoknak csak egy része maradt római földön, a másik megtartotta szállásait a Majna—Neckar völgyeiben. A hunok valamivel 430 előtt érkeznek hozzájuk, megrohanják, pusztítják területüket. Ebben az inségben a „rómaiak istenénél” keresnek védelmet, megkeresztelkednek és azután rátámadnak a hunokra és legyőzik őket. Pár évre rá azonban mégis hun főség alá jutnak (435 előtt). A hun terjeszkedés nem állapodott meg a Majnánál, hanem még ugyanakkor, amidőn első csatáikat vívták a burgundokkal, a frankokra vetették magukat. A ripuari frankok országa a Rajna jobbparti részein terült el és pedig a Majna-torkolattól egészen a Rajna deltájáig terjedő szakszon. A hunok a burgundok országán keresztülszáguldva, egészen az Alsó-Rajnáig elportyáznak. Oly nagy réműletet keltenek, hogy sokan a frankok közül át próbálnak jutni a Rajnán római területre. Aetius azonban visszaűzi őket (428). Így lefelé veszik útjukat s angol és szász rajokkal egyesülve áthajóznak a szembenfekvő Britanniába. Ezek voltak a jütök. Róluk újabban azt sikerült kimutatni, hogy nem Jütlandból, hanem az Alsó-Rajna-vidékről érkeztek. A római uralom tehát Britanniában is azoknak a népeknek beözönlése következtében rendül meg, melyeket a hunok vetettek ki szállásaikból.

Egyszerre csak megnyílt előttük az Északi-tenger. Vajjon mit éreztek ők, a steppe fiai, e látványkor? Bántotta őket a nyirkos, sós lég, száraz éghajlathoz szokott tüdejükre mázsaként nehezedett az égbolt. Tudták, nem lakni jöttek erre. Még zsákmányolni se nagyon. Csak uralkodni akartak s főleg biztosítani kívánták maguknak a rajnai átkelőhelyeket, egy jövőbeli galliai támadás számára. A germán törzsek a római limes mentén meghajoltak akaratuk előtt. Egyes markomann töredékek a mai Csehország területén, az alamannok Svájc felé, a burgundok néhány törzse, a frankok, köztük a ripuari frankok is az Alsó-Rajna mellől — mind hun főség alá kerültek. Amikor Attila 451-ben megindítja nagy hadjáratát a nyugat-római birodalom ellen, az alamannok, burgundok, frankok hadkontingensei is csatlakoznak seregéhez. A hadjáratban a thüringek is kivették részüket. A „toringi” — miként a kútfők említik nevüket — a Harz-hegység és a Thüring-erdő, a Werra és a Mulde völgyei közt éltek. Attila birodalma azonban valószínűleg még ennél is északabbra ért, hiszen Priskos szavai szerint „hatalmát egészen az oceáni szigetekig kiterjesztette”, már pedig ezek a szavak csak a holland-dán szigetvilágra vonatkozhatnak, minthogy a dalmát szigetek nem jöhetnek tekintetbe.

A hunok — kétségen kívül — megelégedtek e népek pusztá meghódolásával. Csak fontosabb pontokon helyezték be saját emberüket fejedelemnek. A sziléziai kijáró jelentős volt számukra az északra vivő utak miatt. A höckrichti hun lelet talán azon hunoktól származik, akik ennek a kapunak a védelmével voltak megbízva. A leletek közt talált áldozati üst, diadém, fejedelmi sírra vall. Tovább keletre minden jel szerint a mai Oroszországnak csak steppeterülete jutott hun uralom alá, tehát a Kiev—Permonaltól délre elterülő síkság. A Káma mentén talált gyér számú hun lelet talán azoktól a hun őrségektől maradt fenn, amelyek az erdőhatár mentén lakó akatzir törzsekre vigyáztak. Ez igen harcias nép volt, „a gabonát nem ismerte”, állattenyésztéssel és vadá-

szattal foglalkozott. Ők szállítottak prémet a Volgán le a pontusi nomádokhoz. A hunoknak már a prémkereskedelem hasznáért is érdekükben állott, hogy főségük alá vessék őket. Attilának Arykántól származott legidősebb fia, Ellák uralkodott felettük és „a szkíta Pontus mellékén tanyázó más népeken.”

A hun hatalom felemelkedésével egyidőben az ázsiai steppeken is egy új nomád birodalom alakult ki. A steppe új urai, a zsuan-zsuanok (avarok?) 400 körül már a Balkas- és az Aral-tó-menti steppeken is éreztetik hatalmukat. A hunok nem szállnak velük szembe, inkább meghátrálnak nyugatra, hol több lehetőség kínálkozik hatalmi érvényesülésre. Feladják hajdani törzsszállásukat, a Talasz és a Szir darja-menti steppét, továbbá Szogdiánát (K'ang-kiü) s keleti védőbástyájukat az alánok ősi földjén, az Aral- és Káspi-tó közén rendezik be. E keleti kapu birtokában szoros összeköttetéseket tarthatnak fenn nemcsak a többi ázsiai steppenéppel, hanem Kínával, Indiával és Perzsiával is. Kínával a közös zsuan-zsuan veszély miatt több mint szívélyes a viszony. E keleti határterület hun fejedelme elküldi Kínába nemcsak köveit, de karavánjait is. Perzsiában II. Jazdgard (438 vagy 439—457) felújítja a szaszanidák hódító politikáját és sokat csatázik a hunokkal a Káspi-tó körül (445—446 kör.). A hunok a perzsák ellenségeskedéseire azzal válaszoltak, hogy az örményeket támogatták a 451. évi nagy felkelés idején. A Kaukázuson át csapatokat is küldtek nekik. Attila különben egy nagy perzsa hadjáratra is készülődött. Tervét azonban nem valósíthatta meg. A hun területekből csak a Gurgán-nal (Hyrkania) határos stepperészek, Balkhan és környéke kerültek rövid időre perzsa kézre.

E sok és sokfajta népet a hunok — bármilyen különösen is hangzik — a rómaiak szövetségében, az imperium hallgatólagos jóváhagyásával hajtották igájuk alá. Az együttműködés nem volt pusztán szeszély vagy véletlen műve. Létrejött, mert két hatalom

érdekei találkoztak. Az imperium örült, hogy egyszeriben megszabadult a barbár népek zaklatásától. A hunok, miután uraikká lettek, rendben tartották őket s ezzel közvetve örködték a limes békéje fölött. A hunok viszont biztosak lehettek abban, hogy ezek a különféle barbár népek, szétszórva a Pontustól az Északi-tengerig, nem kapnak majd ő ellenük bátorítást és segítséget az imperium részéről. Magukra hagyatva könnyebben végezhetek velük. A római szövetség természetesen csak addig volt a hunok számára értékes, míg hódításaik előtt álltak. Mihelyt uralmukat megszilárdították a barbár övezetben, menten ők maguk váltak az imperium rémeivé. Így járt különben Bizánc az avarókkal, a türkökkel is, akik a hunok után hosszabb-rövidebb ideig hegemoniát gyakoroltak a barbár világban. Eleinte ezek a nomádok is keresték barátságát, később, győzelmes hadjárataik után, ellene fordultak.

A hunok perzsa szövetségben döntenek meg a gótok uralmát, midőn azonban a mai magyar Alföld megszállására indulnak, vállalkozásukat már bizánci szövetséggel fedezik. A nyugati hun szárny fejedelme, Uldin „regulus” 400 végén egy lázadó bizánci serevezér, a gót Gainas fejével kedveskedik Konstantinápolyban a császárnak és udvarlása nem is marad hatás nélkül: a császár szövetségre lép vele és szép ajándékokkal halmozza el (401 jan.). A Duna—Tisza közének megszállása azonban nagyobb nehézségek nélkül ért véget. Tehát pár év múlva felbontja a bizánci császárral kötött szövetséget, hogy annál meghittebb viszonyba lépjen a nyugat-római császári udvarral. A Radagaisus-féle gót invázió idején Rómát tulajdonképpen Uldin hunjai mentették meg a pusztulástól. Ettől az időtől kezdve a hun hatalom mindig különbséget tesz a keleti és a nyugati imperium között. Míg Konstantinápoly felé folyvást mennydörgött és gyilkos villámokat szórt, Róma felé a legnyájasabb arcot mutatta. És mialatt seregei Bizánc provinciáit dúlják, fosztogatják s a megfélemlített konstantinápolyi udvarra évről-évre mind nehezebb adókat ró, Róma a hun béke boldog

éveit élvezi és ha lázadó germán foederáltjai már-már nagyon szorongatják, a hun szövetséges segédcsapataira mindig számíthat. E kétféle mértéknek magyarázata világos: Uldinnak nincs már mit várnia Bizánctól. Azok a területek, melyek a bizánci trák határ mentén feküdtek, teljesen hatalma alá tartoztak, az ott lakó népek neki engedelmeskedtek. Ezzel szemben a mai magyar medencét és az azon túl eső germán területeket még csak most kellett megszereznie, vagy megszerveznie, az erre lakó népek még szembe-helyezkedhettek vele. Érdekében állott tehát, hogy mind e népek ellen biztosítsa magának a szomszédos nyugat-római birodalom segítségét, vagy legalább is hallgatólagos beleegyezését. Szerződik a nyugat-rómaiakkal és ez a szerződés alkalmas arra, hogy évtizedekre szólóan meghatározza a hun hatalom viszonyát Rómával.

A hun szövetség Róma kezében ostor, melyet mindannyiszor megsuhint, valahányszor a területére befészkelődött germán népek már nagyon is rohamozzák. Alarik tüstént kezes bárányként kezdett viselkedni, amikor híre ment annak, hogy Honorius császár 10.000 hun lovasból álló segédcsapat érkezését várja. A hun hadak ellátására az udvar elrendelte, hogy gabonát, birkát és marhát szállítsanak Dalmáciából. A legsúlyosabb csapást a Rajnánál mérte a germánokra a hun-római szövetség. 436-ban a hunok átkelnek a Rajnán és szörnyű pusztítást vittek végbe a római területen tanyázó burgundok között. A burgundok királya, Gundahár meghalt a csatában egész nemzetségével együtt. E csata köré csakhamar mondák szövödtek, melyeknek anyagából született meg azután a Nibelung-ének. A nép megmaradt töredékét Aetius később a mai Savoyába telepítette át (443). Még ugyanabban az évben, amikor a hunok leterítették a burgundokat, a nyugati gótok ellen is megsegítették a rómaiakat. A galliai zűrzavarban a nyugati gótok Aquitániából egészen Narbonne-ig merészkednek (436), de a pogány Litoriusnak, Aetius jeles hadvezérének sikerül őket hun segédcsapataival székvárosukig, Toulouse-ig űzni.

Megsemmisítő győzelmet azonban a római-hun fegyverek nem érnek el, főleg Litorius halála következtében (439). E harcokkal kapcsolatban írja a moralizáló Salvianus emlékezetes sorait: „Amikor a gótokat a félelem rázta, mi nem áttalottuk a hunokba vetni reményünket. A gótok Istenben bíztak. Amikor békéért esdekeltek, mi visszautasítottuk kérésüket. Amikor püspökeiket küldték közvetítőkként hozzánk, mi visszaküldtük őket... Ők félelmük ellenére elnyerték a győzelem pálmáját, miránk azonban határtalan felfuvalkodottságunk miatt a vereség szerencsétlensége szakadt...”

A nyugatrómai-hun barátság lelke, biztosítója Flavius Aetius volt. Mint az udvar neveltje, egy alkalommal túszként a hunokhoz került, hol sok barátot szerzett magának. Ez a hun barátság lett a különben is nagytehetségű ifjú szerencséje. Mert amilyen mértékben emelkedett a hun szövetség értéke Róma szemében, oly arányban lett Aetius nélkülözhetetlen hazája számára. A római hadvezérek ekkor már — rendes had híján — felfogadott barbár zsoldosokkal és foederált népekkel mentek ütközetbe. Hun összeköttetései révén Aetius valamennyi seregvezérnél jobb helyzetben volt. Így már Johannes usurpator számára sikerült neki tekintélyes számú hun sereget, állítólag 60.000 lovaszt mozgósítani. De elkésett: közben Johannest már kivégezték a bizánciak (425). És amikor a ravennai udvar a becsvágyó *magister utriusque militiae*-t elmozdította állásából, nem sokat habozott, hanem Ruga hun fejedelemhez menekült. Hun hadakkal 433-ban megjelent Itáliában és keresztülvitte, hogy ismét visszahelyezzék méltóságába. A hunok segítségét azonban meg kellett hálálnia valamiképpen. Így jut nemcsak Pannonia prima és Valeria (a mai Dunántúl), hanem a Dráva—Száva köze is egészen a hegyvidékig (Pannonia secunda, talán még Savia is) a hunok birtokába, csupán Sirmium és környéke marad római, értsd kelet-római, minthogy ez a terület már korábban, 424-ben, Bizánc kezére szállt. Jóval később, amikor ugyancsak egy nomád nép, a magyar talált a Duna—Tisza meden-

céjében hazát, a határ Bizánc felé szintúgy errefelé húzódott. A hunok, abból a barátságból kifolyólag, mely őket a ravennai udvarhoz kötötte, nem gondolhattak erőszakos foglalásra s mindig tiszteletben tartották a római határokat. Foglaltak hát baráthoz illően — békés eszközökkel . . .

A barbár idillnek Sirmiumnál hirtelen vége szakadt. A bizánci partokon a hun már nem nyájas szomszéd, hanem rideg ellenség, akitől félni kell. Már 403 körül újra előtörnek a Dariel-szoroson és Kis-Ázsiát fosztogatják. 405 körül megismétlik hadjáratukat Trákiában. Pár évvel később a nyugati hun szárny fejedelme, Uldin foglalni kezd. Befészkelődik Castra Martis várába (408 közepén), de a rómaiaknak sikerül a hun őrseget megvesztegetni. És amikor Uldin 409 elején meg akarja bosszulni a sérelmet, csatát veszít és embereinek nagy része — különösen sok szkír — elpusztul.

A lecke azonban csak rövid ideig használt. Mihelyt 421-ben a perzsák és a bizánciak közt az ellenségeskedések kiújultak, ismét pusztítva rontottak be Trákiába (422). De többé már nem elégszenek meg azzal, amit harc közben zsákmányolnak; ha Bizánc békét akar, fizessen. A „béke ára” ekkor még csak évi 350 libra arany. A vandálok afrikai hódításai Bizáncot arra kényszerítik, hogy a társ-császárságnak segítségére siessen katonáival. Ez újabb alkalmat ad a hunoknak a beavatkozásra. Hadjáratra ugyan nem kerül sor, talán azért, mivel fejedelmük, Ruga időközben meghalt (434). De a tributum kétszeresre, 700 libra aranyra (50.400 solidus) emelkedik, s azonkívül a hunok még más előnyöket is kicsikarnak. A császárnak köteleznie kellett magát, hogy a jövőben tartózkodni fog a hun szökevények befogadásától, a meglevőket pedig kiadja. Kiadja továbbá azokat a rómaiakat is, akik megszöktek a hunok fogságából, máskülönben 8 solidust fizet fejenként értük. Nem köt oly barbár néppel hadi szövetséget, mely háború-

ban áll velük. A margusi béke utolsó pontja szerint a hunok a határkereskedelemben ugyanolyan jogokat élveznek, mint a rómaiak (434).

A békekötés vérig alázza a bizánci udvart, de mit tehetett — félt és fizetett. Most már mindenki előtt nyilvánvalóvá vált, hogy a hunok a kelet-római birodalmat amolyan portyázó, zsákmányoló területnek tekintik. A békét most sem tartották meg sokáig. Mihelyt a vandálok új nehézségeket támasztottak a Földközi-tengeren és a bizánci flotilla, katonákkal színültig megrakva, kifutott a hazai kikötőből, a hunok újra megmozdultak. Elszenvedett sérelmekre hivatkozva leöldösték a dunamenti vásárhelyek római kereskedőit és Margus püspökének kiadását kérték. Közben a perzsák, a szaracénokkal együtt, és kisázsiai vad hegyi törzsek is pusztítani kezdték Bizánc birtokait. Amikor a császár visszautasította a hunok követeléseit, seregeikkel átkeltek a Dunán és romba döntötték nemcsak Sirmium, Singidunum, Viminacium, Ratiaria parti városokat, hanem az ország belsejében fekvő Naissust, Philippopolist, Arcadianopolist, Constantiát és még sok más virágzó helységet (441). A Sziciliából visszaérkező bizánci sereget már az átkeléskor, a trák Chersonesoson megverték (442). Ezekután az új béke feltételeit természetesen Attila és Bléda szabta meg. A Bizáncre kivetett sarc legalább is két-háromszorosra emelkedett. Az elmaradt tributumok megtérítéséért Attila 6000 libra aranyat vagyis 432.000 solidust kért; a jövőben fizetendő adó magasságát 2100 libra aranyban (151.200 solidus) állapította meg. Drágában számította azokat a rómaiakat is, akik a hunok kezéből el tudtak szabadulni. Vagy vissza kellett küldeni őket, vagy 12 solidust kellett adni értük váltságpénz címén. És a rómaiaknak újra meg kellett fogadniok: hun szökevényeket nem tartanak maguknál és akik még náluk vannak, azokat is sorsukra bízzák (442 vagy 443).

Am a nomádokat nem lehetett kielégíteni. Mindíg a zsákmány volt gazdagságuk legfőbb forrása. Nem hiába írja Claudianus a

hunokról: „eleségük az, amit zsákmányolnak”; Jordanes is, Priskos nyomán, csalárd, ragadozó népnek tartja őket. Ammianus Marcellinus szerint kapzsik, pénzsóvárok, megbízhatatlanok, *auri cupidine immensa flagrantes*. Pedig, amikor művét írta, még nem élt Ruga, vagy Attila. A békét Attila, miután egyedül maradt a trónon (445), már 447-ben megszegte és nagyszámú seregével Trákiába nyomult. Egy bizánci hadvezér, a barbár eredetű Arnegisclus merészen szembezállt vele a parti Dáciában, de Attila győzött és az egész Balkán-félsziget le a Thermopylákig és Konstantinápolyig újra átélte a hun invázió borzalmait. Több mint 70 város, köztük Marcianopolis és Serdica, a barbárok martaléka lett. A következő évben (448) a hun fejedelem megint háborúval fenyegetőzött, ha a Duna bizánci oldalán nem marad pusztán öt-napi járőföldnyi területsáv, Pannóniától egészen a trák Novae (Szvistov)-ig. Az illír vásárt se tartsák ezentúl a Duna partján, hanem Naissus (Nis) piacán, melyet így Attila határvárosnak szánt. Attila, évszázados nomád hagyományt követve, amolyan gyepű-elvét kívánt felállítani. Alighanem meg akarta gátolni, hogy elégedetlenkedő népei bizánci területre szökjenek.

A megkínzott, anyagilag végsőkig kiszipolyozott császári udvar már csak Attila halálától várja jobb napok virradtát. Gyilkossági terve azonban nem sikerül. Ebben a nehéz órában hirtelen megváltozik a szín. Attila az előkelő bizánci követeket nyájasan fogadja, még a kért területsávot is meghagyja a rómaiak kezén (449). Attila végre kegyes és nagylelkű Bizánchoz, de csak azért, hogy most már Nyugatot kezdje sanyargatni. Ezzel elérkeztünk a hun politika fordulópontjához.

Harmadik fejezet
ATTILA ÉS HUNJAI

A MEGTELEPEDETT NÉPEK, földművelő parasztok és városlakók egyaránt, mindig nagy ellenszenvet éreztek a steppe pásztor-fiai iránt. Barbároknak tartják őket, mert nincs szilárd lakhelyük és szüntelen kóborolnak a végtelen steppéken. Vannak-e egyáltalán törvényeik, élnek-e egyáltalán szabályok és kötelezettségek szerint? — még ezt is kétségbevonják műveltségük gögijében.

És mégis minden elfogultságuk ellenére, egészen helyesen vélekedtek a nomadizálás okairól. Jól látták, hogy a nomádot nem valami nyugtalan kóborlási vágy hajtja egyik helyről a másikra, hanem az a szükség, hogy barmainak fűvet és vizet találjon. A fű ugyanis meglehetősen gyér a steppén és még ez a gyér növényzet is gyorsan kiég a száraz éghajlat alatt. Mihelyt a nap erősen kezd tűzni az égbolton és a legyek rajai ellepik az embert és állatot egyaránt, a nomádnak nincs többé maradása, nagyszámú juhaival, lovaival — a marhát már kevésbé becsüli — oly helyekre költözik, hol kisebb a hőség és a források vize még nem apadt el egészen. Tehát az északabbra eső régiókat fogja felkeresni, vagy ha hegyvidéken él, az északi steppeoldalakra hág fel. Télen megfordítva, a naposabb déli lejtőkre, a folyók, mocsarak bozotos partjaira, vagy mély völgykatlanokba, erdők szélére húzódik, hogy a szelek ellen némi védelmet és a legeltetésre egy kevés zöld növényzetet biztosítson állatai számára. A nomád „szilaj pásztor” nem

ismeri a takarmányozást és istállózást; jószága még a legnagyobb hidegben is kint didereg Isten szabad ege alatt és abból él, amit éppen előkapar a hó alól. Csak az érzékenyebb fajta telet át nyitott, fedetlen kerítés mögött.

A nomádnak egész életét a legeltető állattenyésztéshez kellett formálnia. Ha folyvást vándorol barmaival, nem lakhat szilárd, nehezen mozdítható kő-, fa- vagy sárépipítményben. Oly „házat” kellett magának szerkesztenie, melyet mindenhova könnyen szállíthatott. Ezért él szekereken vagy gyorsan szétszedhető sátrakban. De az is természetes, hogy a nomád az állattenyésztésen kívül csak annyiban foglalkozhat más egyébvel is, amennyire ezt a vándoréletmód megengedi. A földművelés többé-kevésbé helybenlakást követel; ez az oka annak, hogy a kirgizek, turkománok, kalmüök még manapság is csak egészen kis mértékben űznek földművelést és az is kimutathatóan idegen eredetű. Végtére is a nomád nem teheti bevetett földjét a ló, vagy a teve hátára, amikor új legelőkre hajtja barmait. A vadász-halász népek is foglalkoznak állattenyésztéssel és a földművelő paraszt se mond le nyájak, csordák, ménesek tartásáról. De a nomád számára az állattenyésztés a létfenntartás és vagyonszerzés legfőbb, sőt egyedüli forrása. Sorsa annyira összefonódik állatai sorsával, hogy pusztulásuk egyet jelent anyagi romlásával. Kíméli is a jószágot, amennyire csak tudja. Nem vágja le, amolyan „tőke” számára, melynek csak „kamatait” szabad élveznie. Főleg tejen, tejkészítményeken él; a húst inkább vadászva-halászva szerzi be.

A hunokat — hiung-nu néven — már a kínai források igazi steppe-népnek ábrázolják. „Vizet és fűvet keresve vándorolnak erre-arra. Nincsenek fallal körülvett városaik vagy állandó lakhelyeik, földművelést sem űznek...” Hasonló jellemzést adnak a hunokról a nyugati írók, Ammianus Marcellinus, Claudianus. „A földművelést kerülik” — írják ezek — „senki sem művel náluk földet, vagy fog egyszer is ekeszarvat a kezébe; szilárd lakó-

hely, otthon, szabály és meghatározott életforma nélkül élnek és mintha csak menekültek volnának, egyik helyről a másikra vándorolnak szekerekkel, melyek nekik lakásul szolgálnak . . .” Utazók, akik nemrégiben jártak a kirgizek közt, írják, hogy ezek a nomádok mily nagy ellenszenvvel viseltetnek minden kő- vagy agyag-épület iránt. E sorokat olvasva Jordanes Geticájának egyik részlete jut az eszünkbe: Attila fából összerótt házait többre becsülte a meghódított városoknál. Idézhetjük Ammianust is, kinek leírása e ponton kétségenkívül helyes megfigyelésen alapszik: „Sohasem kerülnek házak tetői alá — jegyzi meg a hunokról —, óvakodnak azoktól, mintha csak sírkamrák volnának. Még szalmával fedett kunyhót se találni náluk . . . Idegenben is csak a legnagyobb szükség esetén lépik át valamely ház küszöbét, mert nem érzik magukat biztonságban tető alatt.” Nekik is a tej és a hús volt főtáplálékuk; az utóbbit félnyersre főzve ették. Mint hódítók természetesen sok mindenhez hozzájutottak, amit maguk nem természetek. A bort, a kenyeret alávett népektől szerezték be. Szerettek vadászni; ezt az ázsiai hun fejedelmekről és Attiláról egyaránt tudjuk.

Afrika nomádjai főleg marhát tartanak, csupán a mórok és a tuaregek kivételek, ezzel szemben az eurázsiai steppe pásztorai a ló tenyésztését tekintik legfőbb foglalkozásuknak. A ló mellett még a juh a legfontosabb háziállat, húsa és gyapja miatt.

A nyugati írók nem győzik eléggé csodálni a hunok lovas művészetét. A természet nem köti oly szorosan a kentaurt törzséhez, mint ahogyan a hun megüli paripáját — írja Claudianus. Sidonius szerint alig áll meg a lábán a hun gyermek anyja segedelme nélkül és már is mellette áll a hátasló. A lovas mintegy odanőve ül lován. Más népet a ló a hátán viszi, a hun rajta lakik. *Equis prope adfixi* jegyzi meg Ammianus is, majd így folytatja: A hunok akkor sem szállnak le a lóról, ha természeti szükségleteiknek kívánnak eleget tenni. Lovon adnak és vesznek, esznek és isznak,

sőt még, az állat vékony nyakára borulva, aludni is tudnak, szépetek álmodva. Fontos határozatokat is úgy hoznak, hogy lovon tanácskoznak. Ammianus leírása hitelt érdemel. Amidőn a bizánci követek egy ízben Margusnál a Duna mentén összejöttek a „szkíta királyokkal”, hogy megerősítsék a békét, lóháton voltak kénytelenek tárgyalni, mivel a hunok nem akartak leszállni a nyeregből. A hunok ebben is nagyon hasonlítottak a mai lovas nomád népekhez. „A kirgizek — állapítja meg Fr. von Schwarz — lovon kötnék minden üzletet, lovon isszák teájukat és a kumiszt s lovon tartják összefüveteleiket.” Egy másik jelenkori utazó, W. Radloff azt figyelte meg náluk és az altaji kalmüköknél, hogy igen nehezükre esik a járás. Szerinte ez onnan van, mivel lábuk lovagláshoz szokott és csizmájuk is inkább lovaglásra, mint gyaloglásra való. Ammianus is ezt írja: az alán méltóságán alulinak tartja a járást és a hunt rosszul szabott lábbelije gátolja a szabad mozgásban. Nem alkalmasak tehát gyalogharcra. Zosimos — valószínűleg Eunapios elveszett leírása alapján — szintén azt jegyezte fel a hunokról, hogy „a földön nem tudnak biztos lábon állni s a lovakon élnek és hálnak.” Az avarok sem képesek megállni a földön, lábuk anyyira elsatnyult — mondja túlozva egy másik író.

A ló elröpíti lovasát sohasem ismert tájak felé. Lovon távoli országokat lehetett leigázni és szolgaságban tartani. A hunok, avarok, türkök, mongolok, hatalmas birodalmaikat lovon élve, lovon harcolva alapították meg. Szemben a földművelő népek állóharchoz szokott gyaloghadaival, a lovas nomádok taktikájukat a gyorsaságra és mozgékonyaságra alapították. Ők voltak az elsők, kik felfedezték a gyorsaság nagy harcászati jelentőségét. A meglepedett népek nehézkes paraszthadai felett felülmulthatatlan fölényt szereztek azzal, hogy lovon vágatva egyenlő biztossággal tudtak előre, hátra, oldalt nyilazni. Nyilazva ide-oda repdestek az ellenség arcvonala előtt, támadtak, majd hirtelen megfutamodást tettek és csak akkor bocsátkoztak küzdelembe, amikor már megbom-

lasztották az ellenség tömör hadállásait. Nem nehéz phalanxok megsemmisítő erejével, hanem csellel, nagyobb véráldozat nélkül szerettek győzni. Így harcoltak a hunok is.

„Gyors lovasok” — ismeri el Jordanes a hunokról. A megrémült lakosság szemei előtt úgy jelentek meg mint a szélvihar és úgy tűntek el, mint valami felrebbenő madársereg. A lovat persze nem szőrén ülték meg, hanem felnyergelték és szépen, díszesen felkantározták. „Kitartóak, de rútak és idomtalanok lovaik” — állítja Ammianus. Minthogy a tarpán kicsi, de arányos termetű lófajta, e leírással kapcsolatban a mongol *taqi*-ra kell gondolnunk. Egészen a legújabb időkig a nomád főfegyvere az íj volt. A hunok is bámulatba ejtették a nyugatiakat nyilazó művészetükkel. Tanú erre Olympiodoros, Sidonius és Jordanes. Íjuk — a rómaiaknál is igen keresett jószág — a maga nemében műremek. A csontlemezekkel kétoldalt megerősített íj többféle anyagból készült, melyet természetes görbülésével ellenkező irányban kellett felajzani („reflex-íj”). De akárcsak a többi lovas nomád nép, ők sem elégedtek meg kizárólag az íjjal és a nyíllal. A közelharcban karddal és törrel (rövid kard), hajító dárdával és pányvával küzdöttek és vértet hordtak.

Télen kisebb erdei vadak prémjébe öltöztek, nyáron ruhájuk könnyebb anyagból, vászonból, selyemből, vagy gyapjúból készült, melyet színes hímzések tarkítottak. A tunica-szerű, előlnyíló, térdig vagy combközépig érő kabátot övvel szorították össze. Rendszerint kecskebőrből varrott hosszú nadrágot hordtak, melynek szárát bokában összehúzták és børsaruba — nem csizmába — bújtatták. Fejüket csúcsos előrehajló görbe süveg (sisak) fedte. Az előkelő, gazdag hunok persze szépen öltöztek. Az Attila lakomáján résztvevő előkelő „szkíták” (nemcsak hunok) kardkötőjét, saruszíját, lovaik zabláját arany borította és különféle drágakövek ékítették. A közrendű hunok azonban „látásra mocskosak voltak” (Claudianus). Ammianus Marcellinus az őszinte megvetés és felháboro-

dás hangján emlékezik meg arról, hogy a hunok nem tettek különbséget otthoni és kimenő ruha között. Amit egyszer magukra öltöttek, azt addig nem vetették le és nem váltották, míg ronggyá nem foszlott rajtuk. Ezt említi Rubruck a tatárokról, Radloff a mai altajiakról is.

Első sorban harc, zsákmányolás a nomád élethivatása. Hadjárat vagy más szükség esetén a legnagyobb megpróbáltatásokat és nélkülözéseket is zokszó nélkül szokta elviselni. A hunokról Claudianus verse zengi: „Náluknál vadabb, bátrabb népet nem táplált Észak, lelkük olyan, hogy sohasem hátrál meg kemény megpróbáltatás elől. Békeidőben annál inkább szeret henyélni.” „Amint a veszély elmúlik — jegyzi meg egy kínai író —, a hun ismét örül a gondtalan életnek.” S hogy jobban múlték az idő, előkerül a kocka. Szent Chrysostomos úgy tudja, hogy a hunok a kockát állandóan maguknál hordják s még harcra-készen is játszanak. Néha a játékon elvesztik egész zsákmányukat, fegyverzetüket, sőt még életüket is felteszik a tétre és szolgaságba esnek. Más nomád népekről is tudjuk, hogy szerettek játszani. Egy kievi magyar sírban például zsetont és játékkockát találtak. A nyájjal nincs sok baj, az állat szinte magától legel. Van tehát idő henyélésre, evésrevivásra, játékra . . .

A lovas nomádoknál a had és nép még azonos fogalmak. Annak a bizonyos viminaciumi kereskedőnek, akit Priskos Attila székelyén talál, ép az tetszik a „szkíta” életben, hogy annyira kezdetleges. A társadalom még nem oszlik meg foglalkozások szerint, még mindenki harcos számba megy. Az előkelők azonban nem magukban, hanem egész kísérettel vonultak hadba. Kíséretük részben szolgálókból, részben olyan szabad elemekből rekrutálódott, akik hozzájuk szegődve mint a germán „kísérő emberek” (Gefolgsleute) udvarukban éltek és ellátásban részesültek szolgálatuk fejében. E tekintetben érdekes az előbb említett görög kereskedőnek a története. 441-ben Viminacium ostromakor hun fogságba esett és mint-

hogy gazdag volt, Onegesiosnak, Attila főemberének jutott zsákmányul. Röviddel rá már saját honfitársai ellen harcolt ura seregében, résztvesz az akatzir hadjáratban, sok kincset szerez, de „szkíta szokás szerint” háborúban szerzett vagyonát urának kell kiszolgáltatnia, hogy felszabadulhasson. Mint szabad „szkíta” azután barbár nőt vesz feleségül és gyermekei is születnek. Jómódba jut, szépen öltözködik, fejét nem római, hanem hun módra nyírja, szóval alkalmazkodik barbár környezetéhez. Belép előző urának, Onegesiosnak kíséretébe és egy asztalnál ül vele. Jelen sorsát különbnek tartja korábbi életénél. Ilyen harcosokat valószínűleg más hun nagyok is szolgálatba vettek. Különben az intézményt a többi lovas nomád népnél is megtaláljuk. A dunai bolgárok kánjai nem egyszer emlékeznek meg kedves „etetett” embereikről; a kazárok-nál a kíséret egészen zsoldos jelleget vett fel. Nem kell tehát mindjárt germán hatásra gondolnunk.

A szolgák nagy része házimunkát végzett. Amikor Priskos felkereste Attila nejét faházában, számos szolgát talált körülötte. Szolgálólányai a padozaton ültek szemben vele és színes fonalakkal szövöetet hímeztek. Onegesiosnak is sok a szolgája. Neje az érkező Attila elé járul számos szolgálólányával és Attila lakomáján is sok szolga sűrög-forog a tálakkal. A rabszolgák másik része falvakban él és földet művel, vagy más módon dolgozik urának. Az egyik faluban, hol Priskos meghált követtársaival, Bléda egyik özvegye volt a földesúr. Berikhosról, akit Attila követnek szemelt ki a császári udvarba, szintén azt írja a görög, hogy „Szkítiában sok falunak az ura.” Minden bizonnyal azok a falvak is, melyeken Priskos útközben áthaladt, javarészt ilyen szolga-telepek lehettek. Kalibák-ból, fakunyhókból álltak és lakóik a jövevényeket kölessel és mézborral (*met*), szolgálkat ugyancsak kölessel, de *met* helyett árpasörrel vendégelték meg. Nomádok aligha lehettek, mert akkor vagy szekereken, vagy sátrakban tanyáztak volna. Ételeik és italaik arra vallanak, hogy inkább a megtelepedett népek körébe tartoztak.

A nomádok is különbséget tudnak tenni gazdag és szegény, nemes és közrendű között, sőt társadalmuk legjellegzetesebb vonása az arisztokratikus rétegződés. Minthogy uralomra temett fajta, minthogy népet, birodalmat is úgy alkot, hogy hatalmilag rétegződik, egész életét a rangok fokozatosan emelkedő rendszerébe foglalja. Nemcsak politikai szervezete, hanem társadalma is hierarchikusan tagozódik. Legfelül állnak azok, kik származásuknál fogva nemesek. Fejedelmek, törzsfők, bégek ivadécai, a tisztséget mindig közülük töltik be. El se képzelhető, hogy valaki parancsolhasson a nomád társadalomban, a nélkül, hogy nemes volna. Az uralomra való képesség ugyanis karizma, mely öröklődik a vérben apáról-fiúra. Aki nem nemes és mégis kitűnik a harcban, mint „hős” (bagatur) szerepel. Ha nagy hírnévre tesz szert, felemelkedhet a nemesi rendbe; ilyenkor egy új nemesi dinasztia alapítója. A nemeseknek nagy a befolyása a politikai életre. Noha a nomád fejedelem teljes engedelmisséget követel népétől, még sem abszolút uralkodó: nagyjai tanácsát ki kell kérnie, legfeljebb nem hallgat rájuk. A hun fejedelmek is „tanácsban” határoztak.

A hierarchikus tagozódás az *aulon*, családon belül is érvényesül. Minden családtagnak megvan rangjához mért helye a jurtban, amin nem változtathat. Szigorú etikett szerint kap helyet az étkezésnél s e tekintetben nincs különbség szegény és gazdag, közrendű és fejedelem között. Az etikett arra való, hogy a rang szerinti tagozódást kifejezésre juttassa. Attila lakomáján a legelső hely Attila jobbján volt, bal oldalán a második. Így azután Attila jobbján Onegesios, balján Berikhos ült. Hasonló ültetési rendet figyeltek meg az arab utazók a volgai bolgároknál.

A lovas nomádoknál még ma is többnejűség dívik. Az asszonyért persze nagy árat kell adni, az előkelőért egész vagyont (*kalym*). Tehát alapjában véve csak gazdagnak áll módjában, hogy háremmel vegye magát körül. A hierarchikus szellemnek megfelelően az asszonyok közt is különbséget tesznek. Rendszerint a legidősebb

a rangban első, ő egyúttal a ház úrnője, a többi feleség mind alája tartozik s tulajdonképpen egyszerű szolgálk és ágyasok. Így volt ez már a hunoknál is. Krisztus születése előtt 110—104 körül a kínai császár politikai érdekből egy hercegnőt küldött feleségül az egyik barbár nép, a wu-szunok fejedelmének. A kínai hercegnő, mint „jobboldali feleség” az udvar első asszonyának helyét foglalta el. Valamivel később ugyancsak politikai célból — az ázsiai hunok (hiung-nu) is adtak egy királylányt a wu-szunok fejedelmének. Ő azonban már csak a második, a „baloldali” helyet kapta a rangsorban. Ugyanilyen viszonyokat találunk az európai hunoknál is. Blédának és Attilának is volt háreme. Attila rangban első feleségét név szerint ismerjük: Ary-kán-nak, „Tiszta-fejedelem”-nek hívták. Noha Attilának Arykánon kívül még számos felesége volt — utolsó nászát Ildikóval ülte — s noha ezektől is születtek gyermekek, a trónöröklésnél mégis csak az „első asszony” három fia jött számításba. Az asszonyok megbecsülését mutatja, hogy Arykán külön udvart tart. Van udvarmestere, van önálló gazdasága. Lakomát ad házában a görög követek tiszteletére. Bléda fejedelem feleségéről meg azt halljuk, hogy az a falu, hol Priskos és követtársai megszálltak, az övé volt. Ám az asszonyt vette a nomád. Mi sem volt hát természetesebb, mint hogy ugyanúgy hagyományozta örökösire, fiaira vagy testvérére mint más vagyontárgyát (levirátus).

Az állat a nomád vagyona, létének alapja. Életét, egész gondolatvilágát a legeltető pásztorkodás formálja ki. Nem természetes-e ezek után, hogy társadalma is a nomád életmód követelményeihez igazodik? Csak bizonyos számú család szokott együtt legeltetni. Rendszerint hat-tíz. Így alakul ki a nomád csoportosulás legkisebb egysége, az aul. Az aulban egyesített családok nem állnak szűkségképpen rokonságban egymással. Vannak, akik csak „barátai” a vezető-családnak, mások megint amolyan szegény vagy elszegényedett nomádok, akik vagyonuk romjával csatlakoznak az

aulhoz. Vannak köztük teljesen nincstelének: egyszerű pásztorok. Másrészt a gazdag nomád több aulra kénytelen osztani sok ezerre rúgó állatállományát. Ilyenkor csak egy-két családtag, szolga van az aulnál, ezek legeltetnek, irányítják a gazdaságot. Látnivaló, hogy már az aulban sem érvényesülnek pusztán vérségi kötelékek. Bonyolult, összetett társadalmi képződmény. Ennek megfelelően az aul vezére sem holmi „nemzetségfő”, hanem annak a családnak legidősebb tagja, amelyik vezet. Az parancsol az aulban, akinek legnagyobb a vagyona és legtekintélyesebb a családja, rokonsága.

Már az aul-fő is „kagán” a maga birodalmában, mert nemcsak családi, hanem egyúttal politikai hatalmat is gyakorol. Még inkább áll ez az altörzs fejről. Az altörzsek törzsekbe, a törzsek egy még nagyobb politikai egységbe, a törzs-szövetségbe kapcsolódnak össze. Akár az altörzseknek, az egyes törzseknek is megvannak a külön, határokkal körülzárt legelői. Az egyik azonban jobb, mint a másik. Különösen a téli szállások mineműsége befolyásolja nagyon az állatállomány gyarapodását. A steppén tehát folyvást harc dúl az egyes aulok és altörzsek között. Az erősebb kiterjeszti hatalmát a gyöngébbre és a népek ádáz küzdelmet folytatnak a steppe hegemóniájáért. Ebben a folyékony, szüntelenül ide-oda hullámzó politikai életben időnként kisebb-nagyobb hatalmi gócok alakulnak ki, melyek körül mind több és több altörzs, törzs, nép szervezkedik. Ahogy terebélyesedik egy ilyen uralkodó góc hatalma, családok, aulok, altörzsek tódulnak oda abban a reményben, hogy nagyobb biztonságot nyújt nekik és hogy ők is részesednek a hatalomban és az anyagi gazdagságban. Megkezdődik a nagy hódítások ideje. A népek vagy önként csatlakoznak az új politikai alakuláshoz, vagy az erősebb jogán alávetetnek. Ilymódon szerény kezdetekből hirtelen, máról holnapra előáll a nomád nagybirodalom.

Az aulok az altörzsben, az altörzsek a törzsben, a törzsek a törzs-szövetségben és a népek a birodalomban továbbra is megtartják önállóságukat. Nem olvadnak fel egymásban, csupán egymás-

hoz tapadnak mint a homokszemek. Így azután még a legnagyobb nomád birodalom is valójában végtelen sok, apró önálló „államocskából” rakódik össze. Hiszen már a családot *el*, azaz „birodalom” néven emlegetik. A szervezetnek e lazaságából nagy előnyök, de nagy hátrányok is adódnak. Minthogy az uralkodó dinasztia az idegen népeket csak hódoltatja, hatalma hihetetlen gyorsasággal terjed szét a steppén minden irányban. Mind több és több nép küzd vezérlete alatt, következőleg mind kevesebb nép tud neki ellentállni. Az uralkodó törzs végül már csak vékony réteg, mely gyöngén borítja be a leigázott népeket. Ameddig ez a vékony réteg kezében tudja tartani a hatalmat, nincs baj. De amint prestige-veszteség éri, trónviszály tör ki, vagy csatában alul marad, uralma könnyen meginog. A leigázott népek fellázadnak, a népek, törzsek szétválnak egymástól és a birodalom, ahogyan létrejött, ugyanolyan hirtelenséggel széthull alkotó elemeire, hogy azután más dinasztia, más nép vezérlete alatt ismét feltámadjon.

Az előadottak alapján könnyen belátható, hogy az egyes szemcsék időnként és népenként hol szorosabban, hol lazábban kapcsolódnak egymáshoz. Nem minden kagán rendelkezett oly hatalommal mint Attila, vagy Dzsingisz-kán. Ismerünk olyan nomád fejedelmeket is, akiknek semmi tekintélyük sem volt. Sokszor a törzs-szövetségnek magának külön fejedelme sincs, csak a törzsek élén áll egy-egy vezér. Ezek azután háborúskodnak, szövetkeznek idegen hatalmakkal, portyáznak kényük-kedvük szerint, zsoldba szegődnek, mintha nem is volnának ugyanannak a politikai tömörülésnek a tagjai. Csak a közös veszély órájában tartanak össze, segítik egymást. Így éltek például a magyarok Árpád megválasztásáig. Biborbanszületett Konstantinos császár szerint csak egyes törzsek felett uralkodnak vajdák. A honfoglalás után a vezérlő fejedelem hatalma annyira aláhanyatlott, hogy a nyolc törzs külön-külön élt magának. A besenyők népe, a magyarság nagy ellenfele sem ismerte a központi hatalom fogalmát. Nyolc törzsre, az megint

negyven altörzsre tagozódott, minden törzsnek és altörzsnek fejedelem parancsolt, de magának a törzsszövetségnek egy sem. A hunok, amikor leigázták az akatzirok népét, az noha hatalmas volt, mégis sok fejedelem uralma alatt állott, törzsek és nemzetségek szerint megoszolva.

A hunok szintén csak idővel alakítottak ki egy szorosabb politikai szervezetet. Amikor átlépték a Volgát, és az alánokat, majd a gótokat hatalmuk alá hajtották, még korántsem engedelmeskedtek egyetlen fejedelem parancsának. Ammianus szerint „nem vezeti őket a királyi hatalom szigora, hanem megelégszenek azzal, hogy egyik törzsfőjüket viharos tülekedéssel vezérré válasszák. De aztán keresztültörrik magukat minden akadályon.” Ha hinni lehet Ammianusnak, akkor a gótverő Balamber sem volt egyeduralkodó, csupán a legelőkelőbb törzsfő. A hunok ekkortájt körülbelül abban a laza politikai szervezetben éltek, mint a magyarok Levediában. A politikai hatalom megoszlik az egyes törzsfők között, a „fejedelem” még nem több mint „primus inter pares”. Hogy ekkor még mennyire hiányzott a hunságból az összetartó erő, mutatja egyes hun rajok fellépése. A gót király talál olyan hunokat, kik zsold fejében hajlandók küzdeni a seregében. Megtörtént tehát az a különös eset, hogy hunok harcoltak a hun fejedelem által csatába küldött alánok ellen. Egy hun raj Alatheus és Saphrax keleti gótjaihoz csatlakozik, egy másik szintén leszakad a törzsről és az oláh síkságon bolyongva végül a szarmaták hadait szaporítja. 412 körül a hunok nagyfejedelme, Karaton még mindig csak „az első a többi fejedelem között”. A hunságnak később is sok a fejedelme, de ezek a fejedelmek a nagyfejedelem mellett egészen eltörpülnek. Karaton idejében azonban még oly hatalmasok, hogy a görög írók érdemesnek találják megemlékezésüket. Egy ilyen hun törzsfejedelmet név szerint is ismerünk. Uldin-t „regulusnak” hívják és „azoknak a barbár népeknek a fejedelme, melyek a Duna mentén tanyáznak.” A nagyfejedelem hatalma csak Oktar (megh.

430) és Ruga (megh. 434) uralkodása alatt erősödik meg a törzsi és népi fejedelmek rovására. Ők már igazi nomád uralkodók Attila fajtájából.

A népnevet a hódító nép, törzs, dinasztia adja. A türk nevet a 6. század közepén egy törzs viseli. Midőn ennek hatalma szét-sugárzódik a steppén, nevét a többi törzs, nép is felveszi. Az ujugrok tizenegy törzse közül a rangban első, a kagán törzse az „ujgur”, ettől kapja az egész törzsszövetség az ujugur nevet. A meghódításra bírt vagy leigázott népek magukévá teszik a hódítók nevét, türkök, ujugurok lesznek belőlük, de azért nem vesznek el teljesen. Régi nevüket továbbra is megtartják és amikor kedvezőre fordul sorsuk és visszanyerik függetlenségüket, újra előbukkannak régi nevükön. Csak azok a népek, vagy néprészek süllyednek el a hódító népben, melyekben végleg elsorvadt a közös leszármazás és együvértartozás tudata.

A hunok közül sem volt valamennyi születésre nézve hun. Sokszor a hun elnevezés csak azt akarta kifejezni, hogy az illető a hun konföderáció tagja. Így beszél például Priskos „akatzir hunokról”, értvén alatta akatzirokat, kik hun főség alá jutottak. Amikor az ázsiai hun(hiung-nu)birodalmat megalapította Mao-tun san-jü, büszkén írta a kínai császárnak, hogy a leigázott népeket „mind hunokká tette és egyetlen családdá egyesítette.” A legtöbb hunná lett nép később, a hun hegemonia bukása után, ismét szerepel régi nevén. A hun birodalom felbomlásakor természetesen megfordult a helyzet: a hunok azok, kik felcserélik nevüket új uraik nevével. Kr. u. 93-ban közülük számosan „megtagadták eredetüket és szien-pi-knek vallották magukat, hogy kedvezőbb helyzetbe kerülhessenek.” A hun, akárcsak a szkíta vagy a türk, birodalmi név is. Azért terjedt el annyira.

A leigázott vagy meghódításra bírt népek általában megtartották népi különállásukat. A hódítók nem szórták szét a meghódítottak fiait más népek fiai közé, asszonyaikat, gyermekeiket sem

vették el, szállásaikat is meghagyták birtokukban, csupán akkor űzték el őket hajdani otthonukból, ha maguk is rászorultak arra, hogy új haza után nézzenek. Bizonyos fokú politikai önállóságot is élvezhettek. Persze, ennek mértéke nagyon is függött a körülményektől. Az ádáz ellenféllel a győző másképp bánt, mint a könnyen hódolóval. Ismerünk népeket, melyek veszített csata után igazi szolgaságba estek. Kagánjuk koponyájából ivókupát készített a győző és előkelőik nagy része is elveszett. Ily népeknek az idegen kagán ad vezetőt és vezéreket; önálló politikai életet nem élhettek. Mások megint, idegen főség alá jutva, továbbra is megtarthatták kagánjukat és ha a trón megüresedett, újat választhattak uralkodóházukból a trónöröklési rend szerint, de ki kellett kérniök új uruk tanácsát és megerősítését. „Szolgaságuk” jeleként terményekben vagy pénzben adóztak és harcoltak, ha erre parancsot kaptak. Fejedelmek évente az „udvar” látogatására voltak kötelezve.

Ammianus írja, hogy a hunok a Don menti alánoknak csak egy részét fosztották ki vagy öldösték le, „a többit egyezséggel szövetségessékként magukhoz csatolták”, más szóval a hun konföderáció tagjaivá tették. Az új hun alattvalók a nomádok politikai hagyománya szerint a legutolsó helyet kapták a konföderációban: az elő- és utóvéd nehéz feladata nekik jutott. A hunok e korai időben javarészt az alánokat küldték maguk helyett győzni, így például a keleti gótokkal szemben is. A keleti gótok zöme — mint látuk — hun főség alá került. Jordanes már most büszkén jelenti ki, hogy „a gót nép felett — igaz, a hunok választásából — mindig gót fejedelem (regulus) uralkodott.” Ettől az időtől kezdve a keleti gótok látják el az elő- és hátvéd feladatát: ők állnak a rangsor legvégén. Uldin hadjárataiban a szkírek véreznek legtöbbet. Ők is királyostól szolgálták a hunokat. Később királyuk, Edeko, Attila legmeghittebb tanácsosai közé tartozott. Követségben járt Konstantinápolyban és ha soros volt, csapatával őrt állt Attila háza előtt. Fivérét jellegzetesen „Hunvulf”-nak nevezték. A gepidák

élén is saját vérükből származó királyt találunk. Minthogy ádáz ellenfelei voltak a keleti gótoknak, a hunok az egyikkel ellensúlyozták a másik germán nép hatalmát. A mauriacumi — „catalaunumi” — ütközetben (451) már a gepidák alkotják a hátvédet.

Mindebből látjuk, a hun nagyfejedelem udvarában „a szkíta királyoknak” — miként Priskos mondja — egész raja nyüzsgött, a nélkül, hogy ez a sok „szkíta király” mind hun lett volna. De természetesen akadtak olyan népek is, melyek sokkal súlyosabb körülmények között „szolgáltak” a hunoknak. Jordanes szerint volt egy időszak, kerek negyven év, amikor a keleti gótok sem választhattak maguknak királyokat. A Volga mentén, az erdőöv szegélyén lakó akatzirokról pedig tudjuk, hogy a hunokkal „szövetkezve” még törzsek és nemzetségek szerint sok fő uralma alatt éltek, később azonban — árulás gyanújába keveredve — elvesztették politikai önállóságukat: Attila legidősebb fiát helyezte föléjük királynak. Míg tehát az előbbi népek — azt lehet mondani — teljesjogú polgárai voltak a nomád törzsszövetségnek, ez utóbbiak idegen vezetés alatt állva valóban szolgái lettek a hunoknak.

Az alávetett népek, akár ilyen, akár olyan szabadságot élveztek, az uralkodó réteg szemében pusztán „rabszolgák és rabnők.” Megtaláljuk ezt a felfogást a türköknél, az avaroknál, de ugyanúgy a hunoknál is. Az Attila-fiak a Pannóniába menekülő gótokat mint „szökött rabszolgákat” akarják visszahajtani uralmuk alá. Azok a szavak is jellemzőek, melyeket Attila a görög követ arcába vágott, amikor az tagadni merte, hogy hun szökevények volnának még náluk. Attila azonnali visszaküldésüket kérte, „mert — idézzük szavait — nem fogja tűrni, hogy tulajdon szolgái keljenek ellene csatára.” Mint tudjuk, a bizánciak súlyos évi adókat fizettek a hunoknak a „béke kedvéért”. Bárhogy is szépítgették a bizánciak ezt a gyalázatot, Attila nyíltan megüzente a császárnak, hogy mint vélekedik e felől: „Theodosius — így hívták a császárt —

nemes, előkelő atyának gyermeke, ő is nemes születésű s mint atyja Mundzsuk, nemességét sértetlenül meg is őrizte. Ezzel szemben Theodosius az atyjától örökölt nemességet elvesztette, neki adót fizetve szolgálja lett." Amilyen mértékben nőtt a nomád birodalom, már nemcsak törzsek s nemcsak népek, hanem egész birodalmak jutottak „szolgaságra”, melyeknek megint voltak „szolgái”. Ezért hirdeti az egyik türk kagánnak felirata az Orkhonnál: „Ebben az időben a rabszolgáknak maguknak is rabszolgái, a rabnőknek rabnői voltak; az ifjabb testvérek nem tudtak az idősebekről, a fiúk apáikról. Oly nagy volt a birodalom és az a terület, melyet megszereztünk és megszerveztünk.”

A nomád társadalom olyan mint a homok: könnyen szétguruló apró szemcsékből áll. Önállósághoz szokott részeit csak hatalommal, „nem szeretettel, hanem rettegetéssel” lehet összetartani. Attilának is az minden gondja, hogy „szkítái” szökését megakadályozza. A rendezetlen, sok kis aulra tagolt embertömegeből a kagán teremt rendezett népet. Büszke is arra, hogy a népet „rendbe szedte” és gazdaggá, hatalmassá tette. Ezért aztán a kagán úgy tekint népére és birodalmára, mint nagykiterjedésű auljára, amelylyel kénye-kedve szerint bánhat. Családi vagyonként oszthatja, átörökítheti fiaira, testvéreire. Bléda és Attila megosztóznak a nagy birodalmon. Bléda, mint idősebbik, kapja a nagyobbik, öccse a kisebbik részt. Talán ugyanígy járt el Oktar is Rugával. Ugyanez a tulajdonjogi álláspont nyilatkozott meg abban is, hogy az Attilafiak apjuk halála után maguk közt fel akarták osztani az egész birodalmat. De a germán népek fellázadnak. Szerfölött ellenszenvesnek és megalázónak találják, hogy „rabszolgák módjára” osztokodjanak rajtuk.

A nomád fejedelem igényt tart a meghódított földre, ingó javaira is. Attila lopással vádolja meg azt a római hitelezőt, aki a sirmiumi püspöktől egyházi kelyheket fogadott el zálogba, mert Sirmium most az övé, következőleg az aranykelyhek is őt illetnék.

A dinasztia törzsével, népével mintegy ráfekszik a többi törzsre, népre és minden hatalmat, minden javat magának biztosít. Ők a „nemeselek”, „a királyiak”, „a fehérek” vagy „fehércsontúak”, a többiek a „feketék”. Székhelyük „fehérvár”, a kagán sátra, palotája, a „világ közepe”. A legfelsőbb tisztségeket és rangokat, a birodalom vezető helyeit maguk szállják meg, a kagán családja és emberei. Az ázsiai hun birodalom megalapítója, Mao-tun fiai és kisebb testvérei számára tartja fenn a birodalomrészek kormányzását. Ugyanígy Attila is legidősebb fiát állítja a meghódított akatziroknak és mindazoknak a népeknek élére, melyek a Pontusnál tanyáztak. Minél nagyobb a birodalom, természetesen annál több a méltóság: számuk az ázsiai hunoknál huszonnégy, a türköknél huszonnyolc volt. Több népnél találkozunk egy következetesen keresztül-vitt jobboldal beosztással és ennek megfelelően a méltóságok is párosak. Az európai hunok a jobboldalt tartották előkelőbbnek.

A tisztségek örökletesek. Ez a szabály nemcsak az uralkodó törzsekre, hanem a leigázott népekre is áll. A szogdok fejedelme minden nagyobb nehézség nélkül hagyományozhatja trónját fiának, noha türk uralom alá jutott. Nem kell messze mennünk példáért — a honfoglaló magyaroknál a gyula és a karkhász méltóságok ugyanannak az „uralkodóháznak” kezén maradtak évtizedeken keresztül. Minthogy a legkisebb altörzs feje is végeredményben „kagán” a maga birodalmában, csak természetes, hogy ugyanazok az elvek érvényesek rá is, mint a nagybirodalom fejére, a nagyfejedelmre. Így azután a legkisebb törzs élén is dinasztia uralkodik. Ez jól szemlélteti, hogy a nomád állam egészen apró, önálló részek egyesülése révén áll elő. A méltóságok nem üres címek, hanem tényleges hatalmat jelentenek. A rangfoknak megfelelően a méltóságok hordozói nagyobb vagy kisebb tömegű sereg, nép vezérei. Amikor a hunok 395-ben betörték a kisázsiai provinciákba, a hadakat Basik és Kursik vezette. Priskos szerint a „királyi szkíták” közül származtak és sok nép felett uralkodtak. Hogy a törzsek és

népek fejedelmei milyen rangfokozatot, méltóságot érdemelnek, azt a törzs, nép ereje, sokasága, tekintélye szabja meg. A törzseknek, népeknek egész hierarchiájával találkozunk s jaj annak az idegennek, ki mit sem tudva e rangokról, az egyes törzsek, népek fejedelmeivel tárgyalásba bocsátkozik. Priskos meséli, hogy II. Theodosius császár azért nem ért célt az akatziroknál, mivel követe elvétette a rangsort: azt az ajándékot adta a rangban első, legidősebb fejedelemnek, amely tulajdonképpen a második fejedelemnek volt szánva. Ezen a fejedelem annyira megsértődött, hogy társait beárulta Attilánál.

A nomád nagyfejedelem csak saját törzse, népe és a főméltóságok felett gyakorol közvetlen hatalmat, az alsóbb tisztségeket már nem ő, hanem az alája tartozó méltóság-viselők töltik be. Az ázsiai hun birodalomban a huszonnégy főember maga választja ki a vezéreket az ezredek, a századok és a tizedek élére. A nép ugyanis hadakra oszlott, még pedig a tízes számrendszer alapján. Az ázsiai hunok a legfelsőbb méltóságok viselőit „tízezer lovasnak” hívják. A nomád népek politikai szervezete tehát lépcsőszerűen tagozódik lefelé. Törzs uralkodik törzs, nép nép felett jól kiépített hierarchikus rendben.

A hatalom birtokosai és boldog élvezői nagyon is jól tudják, mi mindent köszönhetnek a kagánnak. Vele emelkedtek fel, vele buknak hát, ha nem — általa. Sorsuk, úgy érzik, teljesen egybefonódott kagánjukével. Támogatják is jóban rosszban, engedelmesen követik parancsait. Csak ily módon, ekkora összetartással és katonai fegyelemmel tudják továbbra is biztosítani uralmukat. Számuk elenyészően csekély a leigázott népek tömegéhez képest. Amint nő birodalmuk, népek kerülnek uralmuk alá, melyeknek maguknak is van birodalma és kagánja. Így végül is csupán vékony réteget alkotnak „szolgáik” sokasága felett. Félnék a trónváltásoktól. Sohasem tudhatják előre, mit rejt számukra a jövő, nem lesz-e kagánjuk sírja tulajdon vermük.

Lehet, hogy az új uralkodó körül vizsály támad és nem állja meg a helyét. A hatalmi szervezet egyensúlya meginog és a birodalom összeomlik máról-holnapra könnyű kártyavárként. S azok, akik annyi nép felett uralkodtak, most megtanulnak szolgálni korábbi szolgálóiknak.

Vigyáznak is arra a pusztai népek, hogy lehetőleg ne kerüljön alkalmatlan utód a trónra. A nomád fejedelmek — említettük — több feleséget tartottak maguknak. A sok fiú közül trónörökösnek általában azt tekintették, aki a fejedelem rangelső feleségétől elsőnek született. A legidősebb örökjoga azonban korántsem szükségyszerű. Ha túlságosan fiatalon venné át elhunyt apjától az uralmat, vagy ha más okból látszik alkalmatlannak a trónra, a fejedelmi méltóság egyik testvérére száll át, rendszerint azonban apja testvérére s csak ennek halála után érvényesítheti örökjogát. De azt senki sem vonja kétségbe, hogy csak az uralkodó dinasztíának van joga a fejedelemségre. Az uralomhoz ugyanis különleges képesség, isteni „charisma” szükséges, melyet egy mitikus ős, egy isteni herosz szerzett meg a dinasztia számára, s azóta ez a képesség apáról fiúra öröklődik a nemzetség minden tagjában. A nomád trónutódlási rend tehát nem alapszik sem a nemzetségi jog, sem a primogenitura, sem az idoneitas elvén, hanem e három kombinációja s teljesen az adott helyzettől függ, hogy esetenként a három közül melyik érvényesül. Ezt a rendet látjuk az ázsiai hunoknál, a türköknél, az eftalitáknál és még sok más nomád népnél, többek közt — az európai hunoknál is.

Az első név szerint ismert európai hun fejedelem Balamber. Ő volt az, aki a hunokat a gótok ellen vezette (373—375 körül). A következő hun király, akiről hallunk, Uldin (400). De ő csupán „regulus”, a nyugati hun szárny vezére s talán nem is tartozott az uralkodó dinasztíához. 409-ben szerepel utoljára. Karatonról már biztosan tudjuk, hogy az egész hun törzsszövetség élén állott. Nevét egyedül Olympiodoros jegyezte fel a 412

körüli eseményekkel kapcsolatban. Oktar és Ruga (Rua) Attila atyjának, Mundzsuknak voltak a testvérei, ők tehát kétségtelenül a nagyfejedelem nemzetségéhez tartoztak. Attilának még egy másik nagybátyjáról is van tudomásunk. Ezt Aj-bars-nak, vagyis „Holdpárducnak” nevezték. Lehetséges, hogy már Oktar és Ruga megosztották egymás közt a hatalmat. Az előbbi 430 körül, a másik 434-ben halt meg. Ruga halála után testvérének, Mundzsuknak legidősebb fia, Bléda következett a trónon. Trónra léptekor mindjárt maga mellé vette öccsét, Attilát társuralkodónak. Elhatározásának indítóokait nem ismerjük, annyit azonban gyaníthatunk Priskos leírása alapján, hogy tartott erőszakos, uralomra vágyó öccsétől. Fél fejedelemségét azért engedte át neki, hogy békében uralkodhassék. Bléda még sem kerülhette el sorsát, mert amikor gyámkodását és felsőbbségét Attila már túlságosan megalázónak találta, végzett vele (445). Amíg azonban együtt kormányozták a birodalmat, Attila része minden jel szerint keleten, a bizánci határ szomszédságában feküdt, míg Blédáé nyugat felé terült el. A hunok Oktar és Ruga idejében már elérik terjeszkedésük legnyugatibb pontját, az Északi-tengert, s Ruga az, aki Aetiustól megszerzi Pannoniát. Így hát Attilának tulajdonképpen már nem akadt sok küzdenivalója a barbár világban, figyelmét ezért inkább a római imperium felé irányította. Az európai hun birodalom alapjait nem ő, hanem közvetlen elődei rakták le.

A trónutódlás gyakorlatából az világlik ki, hogy hosszabb időn keresztül a hun birodalom — talán gyermek, talán alkalmas utód hiányában — nem az elhunyt fejedelem fiára, hanem testvérére szállt. A testvérágban az öröklés szintén a primogenitura elvéhez igazodott; nem Attila, hanem Bléda foglalta el a trónt. Jordanes szerint Attilának sok gyermeke volt. Az utódlás szempontjából mégis csak az a három testvér jött tekintetbe, akik Attila rangelső feleségétől, Arykántól származtak. Noha Attila

közülük a legfiatalabbat szerette a legjobban, trónörökösnek mégsem ezt, hanem legidősebb fiát, Ellákot jelölte ki. Erre abból következtethetünk, hogy azon a lakomán, melyen Priskos résztvett, Ellák ült Attila mellett a kereveten. Ellák helyét egy más alkalommal Aj-bars foglalta el. Ebben viszont a testvérág jogigénye jutott kifejezésre.

A steppén a társadalmi és politikai élet határai elmosódnak, mintegy széttáruznak a végtelenbe. Az események a kozmoszban játszódnak le. A prehistórikus ember élt így s ebből az életmagatartásból sok maradt meg Kínában és Ázsia steppéin. Hogy a fősátortól merre lakjanak az asszonyok és merre a szolgák, hogy az étkezésnél mi legyen a rend, hogy a halott mily szertartások közt vonuljon át a túlvilágra, — az egész köznapi élet kozmikus háttérben jelenik meg. Természetesen az állam is elvesztette kizárólagos politikai értelmét és kozmikus vonatkozásokkal telítődött. A birodalom erős kagánok kezén olybá tűnt fel, mintha csak a mindenségnek volna kicsinyített mása.

A főégtáj észak. A világmindenség a sarkcsillag körül forog, mint szilárd pont körül. Ép ezért mindazok, kik hatalmat gyakorolnak az emberi társadalomban, fejedelmek és családfők a sarkcsillag alatt foglalják el helyüket. A fejedelem széles, egyszerű trónusa palotájának északi oldalán, emelvényen áll és fekvése a „világ közepét” jelképezi. A fejedelemnél senki sem tartózkodhat magasabban, épúgy tilos lakóhelyet keresni palotájától északra, vagy délre. A négy világtájnak megfelelően az ázsiai hunok (hiung-nu-k) „négy saroknak” hívták a birodalom négy főtisztét, a rangban továbbkövetkezőknek is szimbolikus a nevük: ők alkotják a „hat sarkot”. Mindezek az elnevezések kozmogóniai elképzelések hatására vallanak. A világmindenség rendjét utánozták az ázsiai hunok akkor is, amidőn csatasorba fejlődtek. Miként a kínaiak, ők is színekkel jelezték az égtájakat. Lovakat tehát az égtájak színeinek megfelelően állították fel: nyu-

gatra, vagyis szerintük a legelőkelőbb szárnyra kerültek a fehér, keletre a kék (szürke), északra a fekete, délre pedig a vörös színű lovak. A kínaiak még azt is feljegyezték róluk, hogy csak növekvő holdnál támadnak, fogyó holdra sietve visszavonulnak. Így tettek később a türkök is.

A kagán nem pusztán politikai hatalom, sokkal több annál: a mindenség rendjének őre s alkalomadtán helyreállítója az emberi társadalomban. Ő biztosítja az emberiség és a mindenség között az összhangot, mely ha felbomlik, szörnyű csapások, nyavalyák zúdulnak a népre. Ő a közvetítő népe és a felső hatalmak, a szellemvilág között, éppen tiszténél fogva. Tehát „papi teendők” is végez. Az áldozati üst és csésze hatalmi jelvényei közé tartozik. Nagy az ő felelőssége: nemcsak földi ellenséggel, hanem kozmikus hatalmakkal is meg kell birkóznia. Alattvalói megkívánják tőle, hogy szembeszálljon a rontó szellemekkel, a jóknak pártfogását viszont megőrizze javukra. Hatalma mágikus erejű. Jaj neki, ha egyszer mégis elemi csapás, szárazság, fagy látogatja meg az országot. Alattvalói reá rohannak és sokszor meg is ölik. A kagán mintegy magában hordja népe végzetét, pusztulását vagy felemelkedését.

A nomád fejedelmet különleges „erény”, karizma képesíti az uralkodásra. Ezt a karizmát rendszerint nem is ő, hanem egy mitikusős, hősosz szerzi meg a dinasztia számára. Különös, csodálatos jelek adják tudtul a népnek, hogy fejedelme „megszületett”. A hősosz egyik szülője, apja vagy anyja, madár, ragadozó állat. A mitoszképző gondolkozás ilyen formán próbálja megmagyarázni az uralkodó nemzetség mágikus hatalmának eredetét, azt a kapcsolatot, mely közte és a mindenség közt fennáll. A mongol dinasztia például kék farkastól és fehér nőstényszarvastól származtatta magát. A türk eredetmonda szerint a farkasanyától született gyermek szelet és esőt tudott elővarázsolni, míg

testvérei, természetes atyának, anyának gyermekei, megmaradtak közönséges halandóknak.

„A nagy *šan-jü*, kit az Ég emelt a trónra” — így címezteti magát Mao-tun ázsiai hun fejedelem abban a levélben, melyben a kínai császárnak bejelentette birodalma megalapítását. Fia és trónutódja még fennhéjázóbb szavakkal beszélt magáról: „A hiung-nu nép nagy *šan-jü*-je, akinek az Ég és a Föld adott életet és akit a Nap és Hold helyezett méltóságába.” A *šan-jü* az egész mindenség akaratából, legteljesebb támogatásával uralkodik a Földön. Alattvalói előtt mint az Ég fia, mint az Ég hasonmása jelenik meg. Egy kínai feljegyzés szerint az ázsiai hunok fejedelmüket az „Ég fiának” hívták s fejedelmi címének, a *šan-jü* szónak is tulajdonképen az a jelentése, hogy „nagy” és „széles”, mivel az ég, melyet jelképez, ilyen. Az istenkegyelmiség tana a következő századokban sem vesztett erejéből. „Én az istenhez hasonlatos égi szülött türk Bilge kagán . . .” — olvassuk az egyik orkhoni türk feliraton.

Krisztus születése után 448-ban görög követek hagyják el Konstantinápolyt s a mai Nis (Naissus) felé haladva a hun fejedelem udvarába igyekeznek. Kíséretükben találjuk Priskost is. A menethez még Konstantinápolyban két hun csatlakozott; követségben jártak a császárnál és most hazafelé tartanak. Midőn Serdicába érkezett a csapat, a bizánciak nagy lakomát csaptak, melyre természetesen a kíséretükben lévő hun követeket is meghívták. Evés-ivás közben a barbárok Attilát, a görögök császárjukat kezdték magasztalni. Az egyik görög — eléggé vigyázatlanul — azt jegyezte meg: nem való istent emberrel összehasonlítani. Emberen persze Attilát, istenen Theodosiust értette. Erre a hunok módfelett felfortyantak és mindinkább feldühödve, végül is szitkokban törtek ki. Nyilvánvaló, noha ezt a görög Priskos már nagy bölcsen elhallgatta, a hunok éppen megfordítva, Attilát jelentették ki isteni eredetűnek, míg a császárt csupán

embernek voltak hajlandók elismerni. A bizánciak igen elcsodálkozhattak ezen, sehogysem érthették, mikép lehet egy barbárt isteni eredetűnek tartani. Attila udvarában Priskos újra találkozik ezzel a sajátos nomád felfogással. Egy ízben ugyanis a hunok elbeszélték neki, hogyan vetették hatalmuk alá az erdővidék felé lakó akatzir népet. Sikerüket az egyik akatzir fejedelem tette lehetővé, akit Attila ép ezért busásan meg akart jutalmazni. Ez azonban cselvetéstől félt és nem tett eleget a hívásnak. Azt üzentte: nehéz az embernek isten színe elé járulni. Hogyan is nézhetne ő az istenek legnagyobbikára, amidőn még a napba se tud szemrebbetés nélkül betekinteni.

Az „Ég fia” végtelen göggel nézett le a világra. Úgy érezte, amit csak lát, mind az övé. Az isteni kiválasztottság és a magas küldetés jogán magáénak tekintette az egész világot. Szent örülettel országokra és népekre tört, csakhogy birtokába vehesse jusát, az egész Világot. Sátra a mindenség közepe, birodalma pedig képzeletben már átfogja a mindenséget. Valamennyi eurázsiai pásztor királyra jellemző az a levél, melyet a türkök kagánja intézett Maurikios császárhoz: „A rómaiak császáranak a nagy kagán, hét nép parancsolója és a világ hét tájának ura.” Persze a hét itt nem veendő szó szerint. Ez a kevély beszédmód sokszor bizony nem állt arányban a tényleges hatalommal. 400 körül a hunok még nem jelentenek félelmes erőt az Al-Duna mentén, Uldin fejedelmük mégis úgy lép fel a bizánciakkal szemben, mintha a Világ csak arra várna, hogy őt szolgálja. A 408 körül folyó hun harcok idején a *magister militum per Thracias* békét ajánlott neki, ő azonban válasz helyett a keleten felkelő napra mutatott és így szólt: mindazt, ahová a napnak sugarai érnek, egykönnyen elfoglalhatom, ha akarom. Ami Uldin esetében még barbár dölýfnek tetszett a bizánciak előtt, Attila uralma alatt már valóság lett. Ő valóban már az egész „Szkítia” felett uralkodott, sőt a bizánci birodalmat is adófizetőjévé tette. Egy alka-

lommal régi kardot találtak a mezőn legeltetés közben. A talált tárgyat Attilához vitték, ki igen megörült neki s „amennyire merész volt a tervezetésben, — írja Jordanes Priskos nyomán —, azt hitte már, hogy az egész mindenség fejedelméül van elrendelve”.

A görög követség azt hallja a hun udvarban, hogy minden barbárt remegés fog el, ha beszélnie kell Attilával. E tekintetben Edeko szkír fejedelem az egyedüli kivétel. Még Ellák, Attila legidősebb fia sem mer atyjának szemébe tekinteni. Azon a lakomán, amelyen Priskos is részt vett a görög és az itáliai követekkel együtt, Ellák tisztos távolságra ült atyjától a kereveten és szemeit folyvást a földön járatta. Mindenki szolgamódra engedelmeskedett Attila parancsainak. „Királyok, különféle népek vezetői — írja Jordanes — testőrség módjára várták rendelkezéseit és ha szemével intett, mindannyian mormogás nélkül, de rettegés és félelem közt álltak elő és bizton teljesítették azt, amit követelt tőlük.” De aztán gondoskodott is Attila főembereiről. A bizánciak szerették volna, ha Attila Onegesios hun fejedelmet küldi Konstantinápolyba. De Onegesios így felelt: Nincs sok értelme annak, hogy követként Konstantinápolyba menjek, hiszen a császár tanácsosainak csak azt mondhatnám, amit nekem Attila parancsol. Vagy talán azt hiszik a rómaiak, hogy majd engedek esengéseiknek és elárulom uramat, megfeledkezem szkíta neveltetésemről, asszonyaimról, gyermekeimről? Tudják meg, szívesebben viselem el a szolgaságot Attila uralma alatt, mint a gazdagságot a rómaiaknál.

A megfélemlítés a nomádok régi taktikájához tartozott. Könnyebben hódít az, akitől félnek — ezt már a nomádok is tudták. Attila híre — írja Jordanes — oly rettenetes volt, hogy mindent félelemmel töltött el. „A népek megrendítésére, a földkerekség réméül jött a világra.” Folyvást fenyegetőzött. A leg-

kisebb sérelem szörnyű haragra lobbantotta és máris háborúval rémítette a rómaiakat. Így azután sok mindent elért, a nélkül, hogy seregeit megmozgatta volna. Mily boldog megelégedéssel láthatta ő, a barbár, hogy a császártól kezdve mindenki meghajol akarata előtt. Bizonyára sokszor csupán erejét akarta érezni és éreztetni „kevélységével”, haragjával. Micsoda ünnep lehetett számára, amikor egy ízben a császárt római eredetű írnoka érdekében megleckéztette. Theodosius adja meg az ő írnokanak azt, amit ígért, mert nem illenék a császárhoz, ha hazudna.

A bizánci udvar persze minduntalan tudtára adta Attilának, hogy nem tartja őt többre, mint a többi barbárt. Attilát ez a bánásmód vérig sértette, hiszen a nomád fejedelmi eszmekörben élve magát az Ég fiának képzelte. Mindenekelőtt nagy sértésnek vette, hogy a császár „akármilyen jött-ment embereket” szemelt ki hun követekül. Ő csak consulságot viselt előkelő férfiakkal volt hajlandó tárgyalni. A bizánci udvar a kérésnek nem igen akart eleget tenni s arra hivatkozott, hogy az előző hun királyokhoz s Szkítia más fejedelmeihez is akármelyik hírnök vagy katona is elment követként. Attila azonban nem tágított s mindjárt nyájasabb lett, mihelyt Bizánc követei a birodalom gazdag és magasrangú polgárai közé tartoztak. Ilyenkor Attilát mintha kicserélték volna. Csupa udvariasság és nagylelkűség. A jövevények elé megy egészen a határig, hogy megkímélje őket az út fáradalmaitól. Mindjárt jelentős engedményeket tesz és elhalmozza őket ajándékokkal. Attila azt akarta minden áron elérni, hogy a császár egyenrangú fejedelemnek tekintse. Honoriával való házassági tervei is ezt a célt szolgálták. Mert igaz ugyan, hogy Honoria révén politikai előnyökhöz szeretett volna jutni: mint Honoria férje könnyen birtokába vehette volna a nyugati birodalmat. De az is kétségtelen, hogy dinasztikus szempontok is vezették. Geizerik vandál király legidősebb fia csak nem régiben jegyezte el III. Valentinianus császár mindössze hatéves leányát, Eudociát.

Miért ne tudna ő is császári hercegnőt kapni feleségül? Házasságkötése Honoriával az egész világ előtt megmutatná, hogy egyenrangú uralkodó a császárral.

A bizánciak természetesen annál inkább ügyeltek tekintélyükre, minél kevesebb volt tényleges hatalmuk. Mint az elszegényedett gazdagok, legalább a látszatot akarták menteni. Attilának a legsúlyosabb adókat fizették, csak hogy békére bírják. A bizánci udvar azonban azt hirdette, hogy a küldött összeg zsold fejében jár Attilának. A csodálatos a dologban az, hogy Attila belement a játékba és szívesen vette, hogy őt a császár magister militum-jának szólítsa. A magas bizánci rang kétségkívül hiúságot legyezgette. Így lett Attila merő prestige-kérdésből forma szerint császári hivatalnok. Rövidesen azonban Priskos azt hallja egy hun főség alatt élő pannon rómainótól, hogy Attila már kevesli bizánci rangját. A császárság birtokára vágyik. „Mert már zugolódva mondja, hogy a császárnál a tábornagyok hitvány szolgák, ő nála azonban a rómaiak császársaival egyenrangú férfiak.” A gögös barbár lelke mélyéből beszélt.

A kép, melyet Jordanes festett Attiláról, mindenben, egészen a legapróbb vonásokig, egy lovas nomád fejedelmet mutat. Olyan ember volt, mint az avar Baján avagy a türk Silzibul. „Dölyfösen járt — halljuk Jordanestől — szemeit ide-oda járatta, hogy ily módon büszke testének ereje már mozgásán szembetűnjék. Noha a harcot igen kedvelte, mégis megfontoltan cselekedett és a legtöbbet az eszével érte el. Az esdeklőkkel szemben könyörületesnek mutatkozott és kegyesen bánt azokkal, akik neki meghódtak. Alacsony termetű, melle széles. Nagy fejéhez képest szemei apróknak látszottak. Ritkás szakálla már őszbevegyült; lapos orra, ocsmány arcszíne származásának bélyegét viselte magán.” A leírás nem hagy kétséget a felől, hogy Attila a mongoloid típusú török fajtához tartozott. A lapos orr, az apró szemek, az

arcszín föltétlenül erre vall, akárcsak zömök termete, a nyak hiánya. A ritkás szakáll jellegzetes tulajdonsága a török fajú ázsiai nomádoknak (kírgiz stb.).

A lovas nomádnak eleme a csel, taktikája is ezen alapszik. Attila abban is igazi nomád uralkodó, hogy „vadsága mellett ravasz, hogy legtöbbet eszével ér el” (Jordanes). Priskos sok oly történetet tud elbeszélni róla, melyek furfangos, barbár észjárását igen megvilágítják. Szinte örömet érzünk például azon, hogy Attila mily ügyesen járt túl a görög követség eszén. Úgy tett, mintha semmit sem hallott volna arról a cselszövényről, melyet a bizánci udvar tervelt ki élete ellen. Hagyta, hogy a görög tolmács, név szerint Vigila a megvesztegetésre szánt pénzen visszatérhessen Konstantinápolyba. De megtiltotta mind Vigilának, mind a követség többi tagjának, hogy római foglyokat vagy barbár rabszolgákat, lovat vagy más egyebet vegyenek, a napi ellátásra szükséges dolgok kivételével, mindaddig, míg a viszály közte és a bizánci udvar közt nem rendeződik. „S ezt a barbár — jegyzi meg Priskos — ravasz számításból tette, midőn majd nem tudja elegendő magyarázatát adni annak, miért hozza az aranyat.” Így is történt. Amint Vigila a pénzzel visszatért a hunokhoz, ezek menten közrefogták és a pénzt elszedték tőle. S amikor védekezni próbált, Attila rárivalt: „Te gazálat, ravaszkodásaidal nem mented meg magadat az ítélet alól és nem találsz eléggé alkalmas ürügyet arra, hogy elkerüld megérdemlett büntetésedet. Ugyanis sokkalta több pénz van nálad, mint amennyi szükséges lenne magad és embereid ellátására, sőt lovak, barmok vásárlására vagy foglyok kiváltására is, mit pedig, midőn Maximoszsal hozzám jöttél, megtiltottam.” De végül is, haragja csillapodván, meglegedett ötven font arany váltságdíj lefizetésével.

Mínthogy a barbárok — de leginkább a nomádok — elsősorban zsákmányból szerettek gazdagodni, természetesen úgy nyúzták, szipolyozták a görögöt, a rómaid, amennyire éppen tudták.

Ezért szokták oly gyakran emlegetni a görög-római írók: a barbár pénzsóvár. Attiláról szintén ezt mondták. Egyik írnokának, akit Aetiustól kapott, Theodosius császár gazdag leányt ígért feleségül, ha kieszközli a békét a hunok és a rómaiak közt. A kiszemelt leányt azonban időközben másnak adta. Az írnok persze mindjárt panaszt tett Attilánál és ő írnoka ügye mellé állt. Az udvarában tartózkodó görög követség útján azt üzenve a császárnak, az írnok nem csalatkozhat a császár ígéretében, mert nem illenék a császárhoz, ha hazudna. „Azért hagyta ezt meg Attila — állapítja meg Priskos —, mivel az írnok pénzt ígért neki, ha dúsgazdag lányt kap nőül a rómaiak közül.” Attila azonban nemcsak a maga, emberei hasznát is szem előtt tartotta. Priskos szerint mindaddig halogatta hazabocsátásukat, míg „maior domus”-a, Onegesios meg nem érkezett. „Ezt pedig azért tette, hogy Onegesios az ajándékokat, melyeket a császár küldött neki és a miket még a követektől is remélt, átvehesse.” Attila követei sokszor minden különösebb ok nélkül jelentek meg Bizáncban, tudván azt, hogy dús ajándékokban lesz részük.

Más a hatalomnak magas ormán állva pompázó ruhában mutatná magát és ezüstben-aranyban tobzódna. Attila az egyszerűséget szerette. Amikor Priskost követtársaival együtt első ízben maga elé bocsátotta, közönséges fakarszéken ült, s az a sátor sem lehetett valami különös, amelyben tartózkodott. Pompának sehol sincs nyoma. Igaz, a főszálláson szépen faragott fapalotát építtetett magának. De ebben a ragyogó környezetben ő, a fejedelem oly egyszerűen élt, mint valami közrendű hun. Míg vendégeinek ezüst tálakon a legkülönfélébb étkeket szolgáltatva fel, addig ő maga megelégedett a fatállal és csupán húst evett. De más dolgokban is — írja Priskos elismerően — mértéktartó volt. A vendégek elé arany és ezüst kupákat raktak nagy sokaságban, neki ellenben fakupa jutott. Öltözéke is egészen egyszerű volt s

csupán tisztasága által tünt fel. És sem kardkötője, sem barbár alkatú sarújának szíja, sem lovának zablája nem volt teledíszítve, mint a többi „szkítáké”, arannyal, ékkövekkel vagy más drágaságokkal.

Ezt a komor egyszerűséget kell Attila legjellegzetesebb vonásának tartanunk. Hun uralkodó-elődjeinek egyike, Oktar egy napon túlságosan sokat evett össze s ebbe belehalt. Idősebb testvére és egy ideig uralkodótársa, Bléda — minden jel szerint — vidám ember volt. Szerette az élet kellemes, derűs oldalait, szeretett nevetni. A kormányzás teendőit inkább nyűgnek érezte. Talán ez is közrejátszott abban, hogy uralkodótársnak maga mellé vette kisebbik testvérét. Egy alkalommal a hun foglyok közt egy bolond is akadt. Zerkonnak hívták és születésére nézve mór volt. A bolondot az udvarba továbbították; Attila undorral fordult el tőle, Bléda ellenben oly mulatságosnak találta beszédmódját és bicegő járását, hogy magánál tartotta. Noha dédelgette és mindenhová magával vitte, egy nap a bolond megszökött tőle. Amikor rátaláltak és elküldték Blédához, az faggatni kezdte szökése oka felől. A válasz a fejedelmet nagy hahotára készítette. Zerkonnak asszony kellett. Bléda tüstént körülnézett a királyné udvarhölgyei között s választásával a bolond meg lehetett elégedve. Bléda halála után Attila sietett túladni rajta. Elküldte Zerkont Aetiusnak, az pedig visszaadta hajdani urának, Aspar bizánci hadvezérnek. Ez jól jelzi azt a nagy lelki ellentétet, mely a két testvérfejedelmet elválasztotta egymástól. Attilát sohasem lehetett mosolyogni látni. Még a lakomán is komoran ült. Azokat a dalokat, melyeket barbár énekmondók adtak elő győzelmeiről, bizonynyal büszke meglelégedéssel hallgatta. Maga elé meredt, nem vigadt. Midőny egy féleszű „szkíta” zagyva beszédével általános derűtséget keltett a vendégserégben, az ő arca mosolytalan maradt, rideg volt. Csak akkor derült fel hirtelen egy pillanatra, amikor kinyílt az ajtó s legkisebb fia lépett be, Irnek . . .

A harcos nomád arab törzseknek Mohamed adott vallást. Mohamed katona és próféta volt egy személyben. A nomád uralkodók is az „Ég rendeletéből” uralkodnak és hódítanak a földön, az „Ég fiainak” lobogó tüze ég bennök. Attilánál senki sem érezte jobban, hogy isteni sugallat vezényli kardját s hogy kozmikus erők emelik népek fölé. Komor egyszerűsége talán innen adódik. Nyomta vállát a kiválasztottság súlya. Borzongva gondolt arra, lám, a szellemek és az istenek a sokrétű égben mellette harcolnak. De meddig harcolnak érte? Jól hallja-e mindig szavukat, mágikus ereje nem csökkent-e meg? Ki mondhatja ezt meg neki? Attila a jósokat nem nélkülözhetette. Ő, aki annyi népnek ura, a babonának foglya. A nagy kagánok mind ilyenek. A mongolok — írja Rubruck a 13. században —, amit a jövőmondók és sámánok parancsolnak, mind megteszik vonakodás nélkül. S megjegyzi: a kagánokon papok uralkodnak.

Attilát is papok vették körül. Abból, hogy a papot „kam”-nak hívták az európai hunok, ugyanúgy akárcsak az altaji törökök, azt következtethetjük, hogy varázslattal, sámánkodással is foglalkoztak. Attila egy lépést se tett anélkül, hogy ne kérte volna ki orákulumukat. Egyszer papjai megjövendölték neki, hogy nemzetsége el fog bukni, de legkisebb fiában, Irneken tündöklő fényben újra fel fog emelkedni. Ettől kezdve Irneket dédelgette, noha trónjának várományosa nem Irnek, hanem legidősebb fia, Ellák volt. Ezzel sokat ártott a birodalomnak. A trónörökös nem tudott kellő tekintélyre szert tenni; következésképp, midőn Attila meghalt, nagy zavarok támadtak, s a birodalom csakhamar elmerült a felkelő népek harcaiban. A mauriacumi (helytelenül catalaunumi) csata is bizonyára másképp dőlt volna el, ha Attila nem lett volna annyira babonás. Jövőmondói azonban verebéséget jósoltak s ennek a jóslatnak hatása alatt Attila csak a védelemre, elsősorban saját életének biztonságára gondolt. A babona gyöngévé tette. Babona miatt mondott le arról is, hogy Rómát

birtokába vegye. „És midőn esze azon járt — írja Jordanes —, hogy Rómára rontson, ettől őt övéi, mint Priskos történetíró tudósít, visszatartották, nem azért mintha a város javát nézték volna, melynek ellenségei voltak, hanem mivel féltették királyuk szerencsáját.” Alariknak, a nyugati gótok hajdani királyának emlékét idézték fel, aki meghalt, miután Rómára tette kezét. Attila megint megingott lelkében s nem mert Róma ellen menni. Így azután, amint seregei közt ragály tört ki s egy díszes római követség a pápa vezetésével megjelent táborában s kérlelni kezdte őt, nem habozott sokáig s visszafordult, igaz, szörnyű fenyegetések közben. Megtorpant abban a pillanatban, amikor legfőbb vágya látszott beteljesülni. Rómát, az Arany Várost, a caput mundi-t könnyű szerrel elfoglalhatta volna. Mégsem tette, Alarik sorsára emlékezve inkább megfutott.

A hunok, amióta átlépték a Dont, oly népek fölé telepedtek, melyek nem tartoztak az euráziai lovas nomádok közé. Igaz, az euráziai steppeöv, hol a nomád kultúra otthont talált, felfelé a Duna mentén a morva medencéig is elnyúlik, de ezeken a legnyugatibb steppenyulványokon ekkortájt nem-nomád, megtelepedett életmódot folytató népek élnek. Már a gót sem nomád, még kevésbbé tarthatók annak azok a germán törzsek, melyek nyugatabbra laknak a Rajna felé. Nagyobb tömegű lovas nomád néptöredékekkel, főleg visszamaradt szarmata-jazyg rajokkal az új hódítók csak a Duna—Tisza-menti síkságon találkoznak. Főszállásukat még steppeterületen, a Tisza mentén rendezik be, a birodalom határai azonban észak és nyugat felé mélyen benyulnak az erdőövbbe. Ennek megfelelően a hun konföderáció sem áll kizárólag nomád népekből, hanem ellenkezőleg, tagjai közt sok a más életmódú, más kulturájú germán. A hunok különösen a keleti germán törzsekkel kerülnek szorosabb kapcsolatba. Ezeknek fejlődemei bejáratosak Attila udvarába s többen közülük, így például

a gepidák királya, Ardarik, vagy a keleti gót Valamir, a hun fejedelem legbizalmasabb tanácsadói: Edeko szkír fejedelem oly mértékben élvezi Attila bizalmát, hogy Bizáncban követségben jár s ha rá kerül a sor, őrt áll ura palotájában.

Régi lovas nomád állambölcsesség, hogy a legyőzöttet nem szabad porba sújtani, hanem sorstárssá kell fogadni. Így gondoltak a hunok is. Ez tette lehetővé a „csalárdul” levert gótoknak, szkíreknek, gepidáknak, hogy megbékéljenek a hun uralommal s Attilát saját fejedelmüknek, legfőbb uruknak tekintsék. Jól illett ehhez, hogy „atyácskának” nevezték (a gót *atta* „atya” szóból az *-ila* kicsinyítő képzővel). Az együttélés következtében a hun szívesen vesz fel gót, a germán hun nevet. Erre a szokásra Jordanes maga is utal. „A legtöbb nevet a népek szokás folytán veszik fel, mint ahogy a rómaiak a makedonokét, a görögök a rómaiakét, a szarmaták a germánokét, a gótok pedig többnyire a hunokét kapják cserébe.” Germán eredetű Rua (Ruga, Rugila) neve, Attila egyik rokonát pedig Laudaricusnak hívják, ami a gót *Lauda-reiks*-nek felel meg. A keleti germánoknál viszont oly nevek is előfordulnak, melyek a hun uralomra látszanak emlékeztetni. Egy keleti gót és egy svéb királyt Hunimund-nak neveznek, egy szkír fejedelem a Hunvulf névre hallgat. A fennmaradt hun személynevek legtöbbje azonban a török eredetű hun nyelvből való, mint például Ary-kán, Mundzsuk, Irnek, Dengizik, Aj-bars, Kara-ton, — hogy csak párat említsünk. Ez arra vall, hogy a hódító hunok a germán környezetben sem veszítették el hun jellegüket. Minden jel szerint nemcsak az államban, hanem a társadalmi és kulturális életben is övék volt a döntő szó. Az a viminaciumi kereskedő, aki barbárrá vedlett át a fogságban, nem a germánok, hanem az uralkodó hun réteg lovas nomád szokásait választotta mintaképül. Szép ruhába bújt és fejét ősi nomád szokás szerint köröskörül megborotváltatta. Ha a hun birodalomban a számban kétségkívül fölényben lévő germánság hagyomá-

nya lett volna az irányadó, erre a lépésre aligha szánta volna rá magát.

Nem annyira a hunok germánosodtak el, mint inkább megfordítva, a germánok vettek át sokat a lovas nomád kultúrából. E hatások átvevői a keleti germánok, elsősorban a gótok voltak. A gótok mint a nagy keleti germán vándorlás utolsó hulláma Kr. u. 250 körül benyomulnak a pontusi és az alduvai steppére és megdöntik az iráni szarmaták (alánok) uralmát. Csupán a Duna—Tisza-menti steppe marad a szarmata jazygok kezén. A hódítók csakhamar az iráni steppekultúra hatása alá kerülnek, mely a szkíták és a szarmaták kezén görög és perzsa ösztönzésre igen magas fokot ért el. Megismerkednek a steppe lovas életével, elsajátítják a nomádok államszervező művészetét, átveszik és továbbfejlesztik azt a színhatásra (polychrom) törekvő, drágakő- és üvegberakással dolgozó fémművességet, mely azután a népvándorlás korában mint ú. n. barbár stílus mindenféle elterjed nyugaton. E hatásoknak a mitológiában is megtaláljuk nyomait. A germánok még a koponyatorzítás szokását is eltanulják az iráni nomádoktól. Különösen meglepő azoknak a szarmata jazygoknak a szerepe, akik a Duna—Tisza-menti síkságon tanyáznak. Megtanítják quád szomszédait a lovas életre, úgy hogy végül szokásban, fegyverzetben teljesen hasonlítanak egymáshoz (Amianus). Ezért oly nehéz különválasztani az alánok hagyatékát a gótokétól.

A hun leletanyag felismerése ma már nem nehéz. A hunok mongoliai örökségüket a nyugati steppén gyorsan levetették. Amikor felbukkannak a Donnál, tulajdonképeni távolkeleti hagyományuk vajmi kevés. Oly hosszú időn át éltek a turkesztáni steppén, hogy teljesen magukévá tették annak kultúráját. Nyugat-Turkesztán és Pontus műveltsége közt pedig nincs eltérés. Azt látjuk, hogy a hunok a kínaival rokon, erősen távolkeleti jellegű bal-tájékozódásukat Turkesztánban felcserélték a jobboldalival,

mely a nyugati steppén, az iráni lovas nomádok körében már a Krisztus születése előtti időben kialakult. Ugyanígy átvették az irániak legjellegzetesebb mitológiai alakját, a Hadistent a kardkultusszal egyetemben. A hun kultúra a késő-alán fejlődéshez kapcsolódik, de persze oly újításokat is tartalmaz, melyek már a következő türk kort jellemzik. (Pl. a halotthamvasztás szokása.) A hun kultúrának ez a pontus-turkesztáni verete érteti meg velünk, hogy miért fordulnak elő hun sírokban talált tárgyak gót temetőben is és megfordítva. Gótok és hunok minden különbség ellenére, mely köztük fennállott, testvéreknek érezhették magukat.

E műveltségi szinkretizmus kialakításában a romanizmus is kivette a maga részét. A hun birodalom 433-ban megszerzi Aetiustól Pannóniát, szóval azokat a római határprovinciákat, melyek a tiszai hun főszálláshoz legközelebb feküdtek. Pannónia így a hun birodalom kötelékében is fontos küldetést tölthetett be: latin műveltségi javakat közvetíthetett a barbárokhoz. Minthogy békés formában, szerződészerűen került hun kézre, római lakosságának nem kellett attól félnie, hogy kemény sors várja. Így mindazok, akik túlélték a különféle barbár inváziók borzalmait, helyükön maradtak, sőt közülük nem egy készséggel felajánlotta szolgálatát a Róma-barát hun fejedelmeknek. A romanizmus sorsa más-más volt a Drávától északra és délre. A mai Dunántúlon már 380 óta egyre több a barbár s egyre kevesebb a latin elem, ezzel szemben a Dráva—Száva köze a hun hódításig is meg tudta őrizni római jellegét. Innen származott az az Orestes is, aki Edeko szkír fejedelemmel együtt egy napon mint Attila követe jelent meg Konstantinápolyban. De feltehető, hogy más latin ajkúnak is sikerült szerephez jutnia a hun udvarban. Egy ilyen „beérkezett ember” lehetett az a Konstantiolos, aki „az Attila alá vetett Pannóniából származott” s értékes felvilágosításokkal szolgált Priskosnak. Attila birodalmában, sőt udvarában

a germánokon kívül latinokat is találunk. Ezeket írja Priskos egy helyütt: „a szkíták — így nevezi Priskos Észak barbárjait általában — kevert népűek, a maguk barbár nyelvét, a hunt vagy a gótot — (a gepida is „gót” nyelven beszélt) — beszélnek, azonkívül még a latint is, azok tudniillik, akik közülük a rómaiakkal sűrűbben érintkeznek, de hellén nyelven nem könnyen beszél köztük valaki.” Ez érthető: Pannónia latin-római.

A latin kultúra hatását még az a mély és hosszantartó barátság is elősegítette, mely a hunokat már Uldin idejétől kezdve a nyugat-római császársághoz fűzte. Attilát és Blédát Ravenna látja el a kancelláriai teendőikben jártas írnokokkal. Kétségkívül nekik kellett azokat a leveleket megfogalmazniok, melyeket a hun udvar küldött alkalomadtán Ravennába és Bizáncba. Két Constantius írnokról tudunk. Az egyik Nyugat-Galliából érkezett a hunokhoz, de árulás gyanújába keveredett s Attila és Bléda karóba húzatta (445 előtt). A másik Itáliából származott s Aetius küldte Attilának 445 és 448 közt. Természetesen a kereskedők is sok műveltségi javat közvetítettek. A hatalmas kiterjedésű hun birodalom Északot összekötötte Déllel, Keletet Nyugattal; szervezete lehetővé tette, hogy a műveltségi javak a birodalom egyik végéből a másikba akadálytalanul áramolhassanak. Legkeletibb tagállama valahol az Aral-tó partján egészen Kínáig elküldte karavánjait. Ugyanígy rendszeres kereskedelmi kapcsolatokat kell feltételeznünk a hunok és az imperium Romanum közt. Attila még a görögökkel sem szakította meg a kereskedelmi kapcsolatokat, noha folyvást harcban állt velük. A 434. évi békekötés alkalmával ugyanazokat a jogokat követelte kereskedői számára, mint amilyeneket a rómaiak élveztek. Ennek a kereskedelemnek főútőere a Morava völgye a mai Szerbiában. A vásárokat a dunaparti városokban, így elsősorban Viminaciumban tartották.

A római kultúra terjesztői közt első helyen állnak Krisztus

tanításának hirdetői, hiszen ekkor már a kereszténység ügye teljesen összeforrott a romanizmus sorsával. Ennek a sorsközösségnek ad hangot Nola-i Paulinus, amikor szép költeményében magasztalja Nicetas remesianai püspök működését „a szkíták és a géták” közt. A szkítákon talán hunokat kell értenünk.

Orbis in muta regione per te
 Barbari discunt resonare Christum
 Corde Romano, placidamque casti
 Vivere pacem.

(Carm. 17. Ann. 398.)

A hunok térítgetése a Duna-menti püspöki városokból történt. Ezt két esetből is látjuk. Tomi és egész *Scythia provincia* püspöke, a szerzetesi tudományokban jártas szentéletű Theotimus (393-430 körül) oly nagy tekintélyre tesz szert „a Dunához közel lakó barbár hunok között, hogy őt a rómaiak földreszállt istenének tartották.” Ez a térítőmunka az Al-Duna területén — úgy látszik — szép gyümölcsöket hozott, mert Szent Jeromos egy 403-ban kelt levelében lelkendezve írja: „a hunok zsoldárokat tanulnak.” Egy másik egyházi író, Theodoretos szerint „egyes szkíta nomádok, kik sátraikat az Iszternél (Duna) ütötték fel, az üdvösség után szomjúhoztak.” Erre Johannes Chrysostomos alkalmas térítőkről gondoskodik, bizonyosan még konstantinápolyi pátriarchátusának első, békésebb éveiben (398-403). Margum püspöke is átmegey a Dunán és próbál téríteni a hunok között. De rajta veszt, a barbárok megvádolják őt, hogy rabolt. A térítés eredményei láttára Orosius már úgy véli, a barbárok talán csak azért nyomultak be a rómaiak határaiba, hogy Krisztus híveinek számát növeljék. A megtért népek közt felsorolja a hunokat is. Az ortodox kereszténységen kívül az ariánus egyház hatásával is számolnunk kell. Pannónia lakói közt valószínűleg akadt ariánus hitű is, hiszen Pannónia egyidőben az ariánizmus

főfészke volt. A hun uralom alá jutott gótok is ezt a hitet vallották.

E sokfajta műveltségi hatás és népi befolyás a hunokat nem tudta egészen kiforgatni nomád hagyományaikból. Mint igazi hódítók igényt tartottak mindazokra a javakra, melyeket a leigázott népek nyújtottak. Attila barbár „udvarmesterének”, Onegesios-nak egy sirmiumi fogoly római fürdőt épített, melyhez a köveket Pannóniából szállították. Talán Attila remek fapalotáját is germán szolgák emelték. A puszták nélkülözésekhez szokott fiai gyorsan beleszoktak a nagyobb kényelembe, a „civilizáció” áldásaiba. Asztalukra nehéz sirmiumi bor kerül s kenyeret esznek a húshoz, kenyeret, a földművelők irigyelt eledelét. Lehet, hogy idővel éppúgy átalakultak volna, mint például a bolgárok, vagy oly sokan eleik közül Kína határterületén. Lehet, hogy idővel rómaiakká vagy germánokká vedlettek volna. Uralmuk azonban nem tartott soká és eltűntek, mielőtt még elszakadtak volna nomád hagyományaiktól.

Negyedik fejezet

A BIRODALOM FELBOMLÁSA

ATTILA nagy bizánci hadjáratai idején a ravennai udvar még boldogan mondhatta, hogy a hun fejedelem szövetségese és barátja. 448 óta azonban mind több és több viharfelhő gyülekezik Róma felett. Róma megtanul félni a hunoktól. Szorongó szívvel kell látnia, hogy Attilánál oltalmat találnak ellenfelei. A galliai parasztforradalom egyik vezére, egy Eudoxius nevű orvos, 448-ban a hun fejedelem védőszárnyai alá menekül és az sem volt valami jó jel, hogy a ripuari frankok trónviszályában a két testvér-vetélytárs közül az idősebbik Attilánál, az ifjabb Aetiusnál keresett támogatást. Közben Attila mindinkább azt a kevély, fenyegető hangot ütötte meg a latínokkal szemben is, mely Bizáncban már oly gyűlöletessé tette nevét. Egészen nevetséges követelésekkel állt elő. Holmi elzálogósított egyházi arany kelyhek miatt, melyeket Sirmiumból, a mai szerémségi Mitrovicából még idejekorán kimentett a város püspöke, lopással vádolta meg a hitelezőt, egy köztisztületben álló római funkcionáriust és annak kiadását kívánta. Ravennában, a császári udvar székhelyén, mindenki tisztában lehetett azzal, hogy a hun fejedelem csak ürügyet keres a fegyveres beavatkozásra.

Az alkalom nem késett sokáig. A ravennai udvarban III. Valentinianus császár mellett nemcsak anyja és felesége élt, hanem nővére, Honoria is. Hogy ennek a Honoriának esetleges leszár-

mazói mint veszedelmes trónkövetelők fel ne léphessenek a császár gyermekeivel szemben, örök lányságot kellett fogadnia. De az akkor harmincegy éves augustáról rövidesen kitünt, hogy szerelemre gyuladt saját jószágigazgatója iránt és tiltott pásztorórákra jár. A megtévedt tisztviselőre mindjárt ráhúzták az összeküvés vádját és fejét vették, a szerelmes császárléányt pedig sürgősen Konstantinápolyba küldték erkölcsi leckére (449). Amikor Attila ennek neszét vette — és az udvari mende-mondák ugyancsak gyorsan kapnak szárnyat —, azonnal lánykérőként jelentkezett a bizánci udvarnál. Nem sokkal előbb jegyezték el III. Valentinianus császár mindössze hatéves leányát, Eudociát a vandál Geizerik legidősebb fiával (445) és természetesen Attila semmivel sem akart hátrább maradni: ő is császárléányt kívánt háremébe. Azt híresztelte, hogy Honoria védelmet kért tőle „brutális” öccsével szemben. Úgyis mint jegyes, úgyis mint pártfogó, Attila már 450-ben teljes császári hatalmat igényelt Honoria számára és amikor ezt a kérést Ravennában elutasították, atyai örökségként az imperium felét követelte védenca számára.

Az összecsapás ilyen körülmények közt kikerülhetetlen volt. Ekkortájt az imperium hadereje jóformán már csak alkalmilag toborzott barbár harcosokból, elsősorban a területén élő foederált germán népek seregeiből állott. Közülük a nyugati gótok komoly ellenállást fejthettek volna ki Attila hódító terveivel szemben. A hun fejedelem jól tudta, hogy csak úgy tud végezni a nyugati imperiummal, ha előzőleg a nyugati gótokkal számol le. Hadjáratát ezért kifejezetten Gallia ellen s ott is a nyugati gót királyság ellen vezette. A gótokban természetesen azt a hiedelmet keltette, mintha tulajdonképen Aetius és a rómaiak ellen menne. A rómaiaknak viszont azt üzenté a galliai határról, ne féljenek, ő mint az imperium barátja vonul római földre: nem a rómaiakkal, hanem egyesegyedül a nyugati gótokkal fog megütközni. Ezzel a

ravasz csellel azt akarta elérni, hogy se a rómaiak, se a gótok ne készüljenek fel a támadásra. Azt is meg akarta akadályozni, hogy a két egymással szembenálló fél, a római és a nyugati gót a közös veszély órájában kezet adjon egymásnak.

Még alig engedett fel a hó a mezőkön és a hun fejedelem Mainznál már a Rajnához érkezett megszámlálhatatlan sokaságú hadával. Az átkelés minden nehézség nélkül ment végbe, noha idő kellett ahhoz, míg ez a tenger-sok nép a hevenyében összeácsolt fatörzseken átúszhatta a folyót. Metz polgárai éppen a husvéti ünnepekre készülődtek, amikor 451 április 7-én feltűnt Attila a város előtt. Rövidre rá fáklyaként égett az egész város. Innen azután mint valami tüzes láva — gyújtva, pusztítva, öldökölve feltartóztathatatlanul hömpölygött tova hada a Loire völgye felé. Orléans-nál elérte a nyugati gót királyság határát. Útjában a virágzó galliai városok egész sora lett tűz és pusztulás martaléka.

Aetiust a támadás teljesen felkészületlenül érte. Attila már sorra ostromolta Gallia városait, amidőn hozzáfogott serege megszervezéséhez. Az imperiumban uralkodó zsoldos-rendszer, meg aztán a 450—451. év telén Itáliában dühöngő éhínség következtében seregének felállításához idő kellett. Seregének zömét — akár csak az Attiláét — germán népek alkották: a Rajna-part frankjainak Róma-barát szárnya, a burgundok egy része, a száliak, a szászok. Legnagyobb erőssége azonban a nyugati gótság volt, mely még idejében felismerte a veszélyt és csatlakozott hadához. Orléans falai már-már omladoztak, amidőn szembekerült Attilával.

A hun fejedelem azonnal felhagyott a város ostromával és alkalmas csatamezőt keresve visszavonult Champagne síkjára. Itt, a Troyes közelében fekvő Mauriacum — nem pedig, miként általában mondják, Catalaunum — mellett csapott össze a két sereg. Mindkét hadvezér már eleve lemondott nagyobb haditerv alkal-

mazásáról. Aetius minden leleményessége abban merült ki, hogy megakadályozza megbízhatatlan zsoldos seregének szétfutását. Akikben legkevésbé bízott, az alánokat középre fogta, nehogy eszükbe jusson az árulás, a gótokat pedig ketté osztotta: a kisebbik részt szinte túszként maga mellé vette, a nagyobbikat királyuk, Theoderik vezérlete alatt a jobb szárnyra állította. Attila éppen ellenkezőleg rendezte el csapatait. A csata kezdete előtt, amilyen babonás volt, megkérdezte jósait a harc várható kimenetele felől és ezek vereséget ígértek. A sereg zömét tehát a közepén maga köré gyűjtötte, hogy így élete a legkevésbé forogjon veszélyben.

A csatát nagy aggodalommal a napnak kilencedik órájában, tehát mai időszámításunk szerint jó későn, délután három óra tájt kezdte meg, arra számítva, hogy a közelgő éj segítségére lesz, ha meg kell hátrálnia. Lovas nomád nép fejedelme volt, seregének zömét azonban nem nomád, hanem germán eredetű népek alkották. Ezekről persze nem kívánhatta meg, hogy hun módra harcoljanak. Így azután kénytelen volt alkalmazkodni a germán harcmodorhoz, mely sok vért, sok áldozatot követelt. A makacs, kegyetlen kézitusában csakhamar felbomlott minden rend, úgy hogy rövid idő múlva a hadvezérek teljesen elvesztették a tájékozódást. A szürkületben tovább folyt az öldöklés és ekkor a nyugati gótoknak sikerült Attilát hunjaival együtt kocsitáborukba szorítani. Aetius csak akkor értesült gót szövetségeseinek sikeréről, amikor már a harc elcsendesült és övéinek keresésére ment. Egyik fél sem hátrált meg, az egyik is, a másik is elsáncolta magát táborában és a holnapi naptól várta a végleges döntést.

A döntés azonban elmaradt. A gótok és a rómaiak már támadásra készülődtek, Attila pedig a halálra: lónyergekből hatalmas máglyát rakatott, nehogy élve vagy holtan az ellenfél kezébe kerüljön. Aetiusban azonban az államférfi legyőzte a hadvezért.

Helyesebbnek találta, ha nem erőszakolja a döntést. Félt, hogy a győzelem nagyon fejébe száll majd a nyugati gótoknak és talán még egész Galliát követelni fogják a maguk számára. És akkor vajjon ki segít a birodalmon? A hunok, akiket ép megsemmisített? Attilából még mindig jó barát válhatik. És végül azzal is számolnia kellett, hogy a szerencse megfordul és ellenkezőleg, Attila lesz a győztes. Eszerint cselekedett. Szélnek eresztette gótjait, frankjait és engedte, hogy Attila elhagyja a kocsitábort.

Aetius azonban rosszul számított. Attila semminemű hálát nem érzett azért, hogy Galliából futni hagyta, sőt nagylelkű gesztusát sértésnek vette. Már a következő évben (452) berontott Venetiába és az első útjába eső várost, Aquileiát hosszú ostrom után romhalmazzá változtatta. Kezére került Milánó, Pávia. Sok város pusztta félelemből, vagy jobb sors reményében megnyitotta előtte kapuit. Aetiust a hirtelen támadás meglepte. Abban a biztos hiedelemben élt, hogy az elszenvedett nagy vérveszteség miatt Attila hosszú ideig nem fog támadni. Sereg híján alkudozásra kényszerült. Hogy minél több remény legyen a sikerre, maga Leó pápa, a keresztény világ legfőbb feje ment két magasrangú római férfiú kíséretében Attila táborába. Attila ekkor már a Pó és a Mincio összefolyásánál állt. Itt kanyarodott le az út Róma felé. Övéi próbálták lebeszélni arról, hogy az Örök város ellen forduljon. Alarik végzetét festették szemei elé. Közben éhség és ragály kezdte pusztítani seregét és híre jött annak is, hogy a bizánciak a 451. szeptemberi könnyű győzelmen felbuzdulva, betörték birodalmába. Az új császár, a harcias Marcianus így próbált a nyugati testvér-birodalmon segíteni. Mindez kétségkívül elég ok volt arra, hogy meghajoljon az előkelő követség kérése előtt. Távozóban még megfenyegette a rómaiakat. Rövidesen visszajön, ha nem adják neki Honoriát, a királyi javaknak őt illető részével egyetemben. Kétségkívül le akarta igazni az imperiumot, miként terveket forralt Perzsia ellen is. Fenyegetéseit azonban nem tudta beváltani. Már

a következő évben (453) meghalt. Életét nem ellenséges kéz oltotta ki, sem nem alattomos gyilok. Orrvérzés ölte meg annak a násznak éjszakáján, melyet új feleségével, Ildikóval tartott.

A trón Ellákot illette volna meg, Attila rangban első feleségének, Arykánnak három fia közül ő volt a legidősebb. De testvérei, Dengizik és Irnek részt kértek a birodalomból, úgy hogy csakhamar áldatlan trónviszály tört ki közöttük. Az alávetett népek csak erre vártak. Emlékezni kezdtek arra, hogy számbelileg mily fölényben vannak elnyomóikkal, a hunokkal szemben és sorra fellázadtak. Elsőnek a leghatalmasabb fejedelem, a gepida Ardarik ütött pártot, mert — miként mondta — nem akart „legsilányabb rabszolgák módjára” osztály alá kerülni. Példáját követte a szomszédos többi nép is, így a rugiak a Felső-Tisza mentén, a szkírek, akik ekkor már a Duna—Tisza közén laktak Edeko és Hunvulf fejedelmeik uralma alatt, továbbá azok a quád (svéb) néptörédek is, melyek a nagy vándorlás idején visszamaradtak a Garam és Vág között fekvő ősi hazájukban és Hunimund meg Halarik vezetése alatt „szolgáltak” a hunoknak. Végül a gepida ligához még a herulok is csatlakoztak. Ezek valaha a Pontusnál tanyáztak, úgy látszik azonban, a hunokkal együtt beköltöztek a mai Magyarországra és valahol a szkírek és rugiak szomszédságában telepedtek le. Később is e népekkel szerepelnek együtt. Rajtuk kívül még egy-két szarmata néptörédék is a gepidákhoz húzott.

Az Attila-fiúk oldalán a rugiaknak és a szkíreknek csupán egészen jelentéktelen törédei maradtak. Ezek minden bizonnyal oly seregek voltak, melyek szorosabb kapcsolatba kerültek a hunsággal s talán nem is állomásoztak a Duna—Tisza-menti steppéken. Feltűnő ugyanis, hogy a hunokat egyedül a mai oláh síkság és a Pontus-vidék népei támogatták. A Duna—Tisza-menti birtokból csupán a bejárót, Alsó-Pannóniát és a szörényi részeket

tudták hosszabb ideig tartani egyes hun (*sadagari*) és szarmata népcsoportok jóvoltából. Legerősebb támaszuk a Pontus mentén uralmuk alá jutott keleti gótság volt. Ez két felől is hun telepek közé ékelődve nem gondolhatott arra, hogy urait cserben hagyja. Azután meg ők voltak azok, akik hun uralom alá hozták a gepidákat. Ezt pedig a gepidák sohasem tudták megbocsátani nekik. Ilyen körülmények közt arra kényszerültek a keleti gótok, hogy a gepidákkal szemben a hunoknak fogják a pártját.

A seregek Pannóniában, az ismeretlen fekvésű Netao folyó mellett csaptak össze és a szerencse Ardariknak és szövetségeseinek kedvezett. A hunok elbuktak, maga Ellák, Attila legidősebb fia is halálát lelta a csatatéren (454). A győzelem után a gepidák birtokukba vették a hunok főszállásait, szövetséges népeik meg nagyjából megtartották eddigi területüket, legfeljebb csak helyenként gazdagodtak egyes elárvult hun telepekkel. Legfőbb jutalmuk az volt, hogy visszanyerték szabadságukat. De minthogy a győzőknek tartaniok kellett a hunok támadásaitól, siettek biztosítani a maguk számára a római imperium barátságát. Ardarik „békét és évjáradékot” kért a bizánci udvartól és ott hajlottak a kérésre. Ettől az időtől kezdve a gepida-liga tagjai és Bizánc szövetségesei. A Netao-menti győzők annyira tiszteletben tartották az imperium jogait, hogy a gazdátlanul maradt hajdani pannón provinciákra sem tették rá a kezüket. Avitus, az új nyugat-római császár minden nehézség nélkül állítja vissza a nyugat-római imperium főségét ezen a területen (455 őszén). De ez volt az utolsó alkalom, hogy Pannónia nyugat-római császárt látott földjén.

A csatavesztés után a hunok Attila két fiának, Dengiziknek és Irneknek vezetésével a Fekete-tenger északi partvidékére menekültek, úgy hogy a keleti gótok ottani főszállásai csakhamar megteltek megvert, hazátlan hun rajokkal. Amint mult az idő és mind nyilvánvalóbb lett, hogy a gepidák ligájával szemben mit sem tudnak elérni, végleg berendezkedtek a pontusi steppén és a keleti

gótokat hazájuk elhagyására kényszerítették. Mint amolyan elővéd-népnek, a legveszélyesebb területeket utalták ki nekik. Valószínűnek kell tartanunk, hogy a hunokkal egyetértésben költöztek át a pusztán maradt pannón területekre, a gepidák és szövetségeseik közvetlen szomszédságába. Az ő feladatuk lett volna a hun érdekek védelme a Duna—Tisza medencéjében. Amint azonban kikerültek a hun királyfiak ellenőrzése alól, haraggal fordultak elnyomóikkal szembe és hogy új hazájukban, ellenségtől körülvéve, megállhassanak, inkább Marcianus kelet-római császár (megh. 457 jan. végén) védelmét kérték. Bizánc szívesen teljesítette kérésüket és őket is felvette a foederáltak sorába. Kétségkívül alkalmas eszközt látott bennük a gepidák sakkban tartására. A hunok, látva a gótok árulását, szörnyű haragra gerjedtek és „mintha csak elszökött rabszolgák után kutatnának”, értük jöttek Attila fiainak vezetése alatt. De a gót Valamer, a nélkül, hogy testvérei segítségét bevárta volna, visszaverte a támadókat „Szkítia azon részébe, mely mellett a Danaber (Dnyeper) folyam vize folyik.” A keleti gótok már oly erőseknek érezték magukat, hogy egész Alsó-Pannóniát birtokukba akarták venni és evégből rátámadtak az otlakó hun sadagarikra. Dengizik azonban nem hagyta pusztulni véreit és segítségükre sietett. Mindazokat összegyűjtve, akik még uralma alatt álltak, Alsó-Pannóniában termett, Bassiana-t (Sirmium és Singidunum között) ostrom alá fogta és a vidéket pusztította. A hunok azonban most sem értek el maradandó sikereket, sőt oly érzékeny veszteségeket szenvedtek, hogy nincs többé kedvük összemérni erejüket a keleti gótsággal (466 előtt).

Ezzel a hun történet elérkezett az utolsó fejezethez. „Szkítia” büszke urai és az imperium Romanum rettegett ellenségei örülnek már, ha békében megszervezhetik hatalmukat az aldunai és pontusi részeken. A két hun királyfi közül — úgy látszik — az idősebb, Dengizik, uralkodott a nyugati részeken, a mai oláh síkságon, míg a Fekete-tenger menti steppeterületen Irnek volt az úr.

Mindketten nagyon is tisztában voltak azzal, hogy harcban kifáradt, menekülés közben szétzüllött népüknek mindenekelőtt nyugalomra, békére van szüksége, máskülönben sohasem fog új erőre kapni. Ezért már 466 táján követséget menesztenek Leó bizánci császárhoz és felajánlják neki békejobbukat. Kéri, szüntesse meg az ellenségeskedést és engedje meg a hun kereskedőknek, hogy újra megjelenhessenek a Duna-parti vásárokon. De a követség nem talált meghallgatásra a bizánci udvarban, ott még a hun kereskedelmi kapcsolatok felújításáról sem akartak hallani. Az elutasító válasz természetesen vérig sértette az Attila-fiakat. Hogy mer a császár így bánni velük? Hát idáig sülyedt már a hunok tekintélye? Hol van az az idő, amikor a császár követei még félve ácsorogtak atyjuk fapalatája előtt! A bukás csak most vált bennük tudatossá. Dengizik mindjárt háborúval akarta megtorolni a megaláztatást, de Irnek mérsékletre intette és amikor bátyja mégis felnyergeltette a lovakat, ő belső zavarokra hivatkozva, otthon maradt.

Azokat a belső zavarokat, melyekre Irnek hivatkozott, az ogur-törökség pontusi előtörése váltotta ki. Az ogur-törököket az 5. század közepén nagy csapás éri. Keletről rájuk támadnak a szabirok, akiket viszont az avarok tettek hajléktalanná, és ezért nyugatra menekülnek. A steppe vonulatát követve, eljutnak a Középső-Volgához, hol az erdőhatár szegélyén a hunoknak szolgáló akatzirokra bukkannak. Miután leverik ezeket, elküldik követeiket Bizáncba és szövetségre lépnek a császárral (465—466 kör.). Rövidesen mindazokat a népeket is hatalmuk alá hajtják, melyek a Kaukázustól északra tanyáznak. 466-ban a Kaukázuson keresztül betörnek Perziába s az ibériai és örmény területeket pusztítják. Vezető népük a saragur, ami annyit jelent, hogy „fehér vagyis királyi ogur”, ezenkívül még ogur és onogur („tíz ogur”) népekről hallunk.

Az ogur-törökök foglalásai következtében Irnek elvesztette az

egész Dontól keletre eső területeket. Amikor Dengizik és Irnek 466-ban elküldik követeiket Konstantinápolyba, még oly kevéssé tartanak veszélytől, hogy békés, kereskedelmi kapcsolatokra gondolnak. Amikor követségük üres kézzel érkezik vissza Bizáncból, már oly válságosra fordul a helyzet, hogy Irnek seregével nem tudja bátyját megsegíteni. Amikor végül Dengizik 466/467 telén betör a parti Dáciába, hadjárata már inkább meneküléshez hasonlít. Szekerestül kel át a befagyott Dunán, vagyis az egész nép, asszonyostul-gyerekestül követi hadát. Ennek megfelelően nem portyázni jön, hanem hódítani, új hazát szerezni. Amikor a partok védelmével megbízott római vezér, Anagastes, szándéka felől tudakozódik, szóra sem méltatja, hanem követeit egyenesen a császárhoz küldi. Letelepülésre való földet kér és évi subsidiumot. De milyen gőgös, követelőző hangon! A császár persze csak úgy hajlandó a kérésnek eleget tenni, ha feltétel nélkül meghódol. Erről azonban tudni sem akar a büszke Dengizik. A császár Anthemiust, a későbbi nyugat-római császárt bízza meg a betolakodók kiverésével. A seregek birokra kelnek és kemény harc után Dengizik kénytelen meghátrálni.

Dengizik balsikerű honfoglalásával egyidőben a Pontus-menti steppékről is hanyatt-homlok menekültek a hunok és szövetséges népeik a Duna túlsó partjára, a római imperium védőszárnya alá. Nekik még több okuk volt arra, hogy a császártól engedélyt kérjenek a betelepülésre. A Perzsiáig kalandozó ogur-törökségtől csak a Don választotta el őket. A jövevények készségesen elismerik a császár főségét és mint „foederati” magukra veszik a Duna-menti limes védelmét. És a császár örömmel fogadta őket. Ismerte íjaik félelmes erejét és azt is tudta, hogy utolsó emberig fogják védeni a limest megrontóik, a gótok, gepidák és a steppe új urai ellen. Attila fia, Irnek *in extrema minoris Scythiae* talált új hazát övéivel együtt. Hogy hol kell e hun királyfi menedékét keresnünk, nem lehet kétséges. Aligha valahol a mai dél-orosz steppén, ahon-

nan éppen elmenekült, hanem kétségtelenül a Duna védőgátja mögött, Dobrudzsa északi részében. Dobrudzsát nevezték ugyanis a rómaiak Kis-Szkítiának. Irnek rokonai is bizánci zsoldba léptek. Emnedzur és Ulcindur a partmenti Dáciában, a Vit-, Iszker- és a Lom-folyók mentén jutnak szállásokhoz. Jöttek rugi néptörödékek is. Ezek minden jel szerint leszakadtak népük törzséről és hűen kitartottak a hunok oldalán; balszerencséjükben is osztoztak. Biziszt (Bizye) és Arcadiopolist, Konstatinápoly két előerődjét kérték állomáshelyül. Még a legnyugatabbra lakó hun szárny sem érzi magát biztonságban és római területre költözik. Azok a szarmaták és cemandrok, kik egyes hun rajokkal együtt a végsőkig ellenálltak a gót terjeszkedésnek Alsó-Pannóniában, Dacia ripensiben Castra Martis városánál kapnak földet megtelepedésre. A gótok által szorongatott másik népcsoport, a sadagarik szintűgy elhagyják pannóniai földjüket és szkír néptörödékekkel, továbbá egynéhány alán rajjal együtt Kis-Szkítiában, a mai Dobrudzsában szállásolják be magukat. Egyedül Dengizik nem akar megtörni. Mint sebzett vad még utolsókat mar, 469-ben azonban bizánci kézre kerül. Anagastos, *magister militum per Thracias* fejét veszi, melyet karóra tűzve látványosságként mutogatnak a konstantinápolyi csöcseléknek. Egyedül maradvá az elárvult hun steppéken bizonyára tudta, miért harcol: a halált akarta.

Ily nagyarányú vándorlás után nem maradhatott túlsok hun a mai oláh és orosz síkságon. Pannóniától egészen a Fekete-tengerig mindenki, aki a hunokkal tartott, áthúzódott római területre. Hogy az elárvult pontusi és dunai síkságot mely nép vette birtokába, az az elmondottak után nem lehet kétséges. A kelet felől betörő ogur-törökök a saragurok vezetése alatt átgázolnak az akatzirok harcias népén és ellenállhatatlan erővel özönlének egészen a Kaukázus heglánolatáig. Eredményes perzsiai hadjáratuk után (466) csakhamar átkelnek a Donon és a pannóniai Sirmiumig meg sem állnak. Közvetlenül felbukkanásuk után szövet-

segre lépnek a bizánci császárral és a szövetség több éven keresztül kiállja a próbát. 482-ben Zenon császár segítségül hívja őket a keleti gótok ellen, akikkel azután Sirmium környékén véres csatákat vívnak. De már 499 után ellenségesen lépnek fel Bizánccal szemben és pusztítják Trákiát és Moesiát. Ezt az új, hatalmas népet a források több alkalommal „bolgárnak” nevezik, ami „keveréket” jelent. A bolgárok nyelvéről sikerült kimutatni, hogy elütött a hunok nyelvétől. Mert míg ez utóbbiak azt a török nyelvet beszélték, amelyet a türkök, ujugurok vagy az európai avarok, addig a bolgárok eredeti nyelve igaz, török volt, de csuvasos nyelv volt, melyben az előbb említett nyelvjárások z-je helyén r-et találunk. Ez is azt mutatja, hogy a Pontusnál és az Al-Duna mentén kialakuló új nomád „birodalom” vezető rétege nem a hun, hanem az ogur volt. Az a kevés hun néptöredék, melyet a hódítók új hazájukban találtak, már nem sokat változtatott a törzsszövetség ogur jellegén. Az új uralkodó dinasztia, hogy híre és neve még nagyobb, még félelmetesebb legyen, persze magáévá tette a Pontusnál és az Al-Dunánál továbbélő helyi hun hagyományt és Attilát meg Irneket mitikus őseivé fogadta. Különben a magyarok is büszkén hangoztatták hun eredetüket. De ismerünk más példákat is. Az eftaliták messze keletről jöttek a kusánok Oxus-menti országába, mégis uralkodóik a leigázott kusánok nagyhírű dinasztijából származtatták magukat.

A hun birodalom szétesett, az uralkodó nép felmorzsolódott. Csak most, az összeomlás percében tudódott ki, hogy a hatalmat egy maroknyi nomád nép tartotta a kezében a Káspi-tótól egészen a dán szigetekig. Elbuknak, akik még nemrégiben az egész világ leigázásáról ábrándoztak, rövid pár év alatt. A „királyi törzs” apró törzsekre, rajokra, csoportokra hullott szét. Egyesek megmaradtak a steppén és felolvadtak az új államképződményekben és népi alakulatokban. Legtöbbjük azonban tovább harcolt, bár idegen zsoldban. Bizánc katonája lett Irnek, Attila kedves fia, és

példáját mások is követték. A következő években nincs olyan távoli garnizón, ahol ne élne császári zsoldban egynéhány hun Attila népéből. A tisztí és hadvezéri állásokat eláraszttják ezek a barbárok, az imperium hajdani ellenfelei. Nyugaton hasonló a helyzet. A nyugati imperiumot azonban első sorban azok a germán népek rohanják meg, melyeket mindeddig a hun hatalom tartott féken. Először szkír—herul—rugi elemek játsszák a főszerepet, ők a katonák, ők a vezérek. Nem egy közülük Attila közvetlen környezetéhez tartozott és Rómában a legmagasabb méltóságig vitte. Az az Orestes, aki Iulius Nepost elűzte a császári trónról, hogy helyébe fiát ültesse, az utolsó „római császárt” Nyugaton, Attila egyik meghitt embere volt. Orestest — mint ismeretes — Odovakar buktatta meg. Ő az első itáliai barbár király. Ez az Odovakar azonban annak a szkír Edekonak a fia, akit Attila bizalmával tüntetett ki. Amit „Isten ostora” hatalmának teljében, nagy csaták után sem tudott elérni, azt „szolgái” játszi könnyűséggel kapták meg a sorstól: uralkodtak Róma felett.

ATTILA A MONDÁBAN

IRTA

ECKHARDT SÁNDOR

HA MA ATTILA-MONDÁKRÓL BESZÉLÜNK, korántsem vagyunk olyan könnyű helyzetben, mint az 50—60 évvel ezelőtti tudós- és írónemzedék, mely még abban a tudatban élt, hogy valamikor Attila-mondakörök éltek az európai nemzetek, de főleg a magyar nép ajkán s felmentve érezte magát a feltevés kritikai megvizsgálásától, mert hiszen az idők időtlenségébe nyúló mondavilágot csak a kései feljegyzésekből lehetett visszakövetkeztetni. Így kényelmesen lehetett minden Attila-vonatkozású mesés adatból képzelt mondaköröket alkotni, holott ezek a valóságban sohasem éltek.

Ma már tudjuk, hogy amit hun mondának neveznek, az a legkülönbözőbb természetű és rendű adat, állítás, hiedelem és csupán a tudománytalan szemlélet kereshet bennük egységet azon kívül, amit Attila személye természetszerűleg képvisel ebben a tarka egyvelegben. Van közte igazi, még Attila korára visszamenő mondai hiedelem, hagiográfiai díszítő motívum vagy kegyes célú elbeszélés, tudákos névmagyarázat, kolostori eredetű ráfogás, van ismeretlen eredetű, természeti vagy emberi kéz alkotta tárgyakhoz fűződő helyi hiedelem, mely halvány történelmi emlékekhez fűződik, sőt van költői hagyomány is. Csak azt nem találjuk sehol, amit korábban kerestek, sőt bírni vélték: népies mondaköröket, rég elfeledett eposzok töredékes emlékeit.

A hunokat már történelmi megjelenésük idején valami félelme-

tes nimbusz veszi körül: apokaliptikus képzetek, világ-végétől való rettegés, az Antikrisztus megjelenése kapcsolódik a hatalmas erejű lovas tömegek előnyomulásához.

GÓG ÉS MÁGÓG FIAI

Ezékiel látomásából (37:1—3) és az Apokalipszis jóslataiból (20:7—8) alakult ki a keresztény világ félelme Góg és Mágóg ivadékainak előtörésétől. Az utolsó ítéletnek ezt a félelmetes előjelét mindig az északi hideg öv felől várta s így az első nép, melyet Góg és Mágóg népének tartott a keleti zsidó és keresztény világ, a szkíta volt. Aztán került a sor a hunokra, gótokra, alánokra, arabokra, kazárookra, törökökre, magyarokra, pártusokra, tatárookra, dákokra, sőt Izrael tíz törzsére.

A hunok 4. századi keleti betöréseinek következményeképpen a keleti keresztény, de különösen szír és örmény forrásokban keletkezik a hunok első legendája. A „Nagy Sándor szír keresztény mondája” szerint éppen a hunokhoz fűződik a Dariel-szorosba helyezett kaukázusi kapu lezárása.

E forrás úgy tudja, hogy a kaput Nagy Sándor zárta le észak felé, nehogy a hunok elpusztítsák országait, kifosszák alexandriai könyvtárát és levéltárát. Hadjárata folyamán ugyanis a Tigris és Eufrátes forrásvidékétől kiindulva Örményországba jut, majd a Musas hegyen át a Bahl-Lebta síkságába hatol, amelyet roppant hegyek határolnak. Kereskedők elmondják neki, hogy ember azt a hegyet még meg nem mászta, hogy mögötte a hunok tanyáznak s királyaik Góg, Mágóg és Naval, Jáfet fiainak királyai, továbbá Gig és Temron, Tiyamron, Beth-Gamli, Japhobar, Sumardak, Glusika, Eksaphar, Salgaddo, Nislik, Amarphil, Kaoza. Ez a hun királyok névsora. Nagy Sándor nagyon elcsodálkozik a hallottakon, odarendel 3000 kovácsot és lakatost s hozzá 3000 rézművest. Egy hatalmas, 12 könyök magas és 8 könyök széles kaput kovácsoltat velük és hozzáerősítetteti a hegyekhez vassal és rézzel. Majd

ráíratja, hogy a hunok majd egyszer kijönnek és elfoglalják a rómaiak és perzsák országait, de aztán visszatérnek földjükre. 926 év múlva újra előtörnek a szűk völgyből, s akkor a föld remegni fog lábuk alatt, de megjósolja azt is, hogy 940 év múlva végre a szoroson át előjön egy hun király, ki Isten parancsából uralkodni fog a világon.

Körülbelül ugyanígy mondja el a hunok apokaliptikus győzelmét a szír Efraimnak tulajdonított „Sermo de fine extremo” is. A kapuk Isten parancsára hullanak le, s akkora seregek törnek elő, mint égen a csillag, tengerben a homokszem. A sok nép között lesznek a hunok is, kiknek utálatos és szörnyű erkölcseiről külön fejezet szól. Ez az a nép, mely Ezékiel hasonlata szerint ellepi majd a földet mint a felhő.

E keleti eredetű forrásokból jutott el bizonyára Szent Jeromoshoz, majd Szzevillai Izidorhoz is az a hit, hogy a hunok a kaukázusi kapu mögül törtek elő s ez utóbbi, kinek a középkorban általános volt a tekintélye, így ír: „A Hugniakat azelőtt hunoknak hívták s utóbb királyukról avaroknak. Ezek előbb a Maeotis szélső határán laktak a jeges Tanais és az undorító masszageta népek között. Aztán fürge lovakon a kaukázusi sziklák közül, ahová Sándor a vad népeket zárta, előtörtek és a keletet húsz évig tartották rablásban, az egyiptomiaktól és etiópoktól pedig évi adót szedtek.”

De a hunokról más származási hiedelem is volt nyugaton elterjedve: ennél még kedvezőtlenebb mendemondák. Bizonyára ezért találkozunk a kaukázusi eredet hitével aránylag ritkán a középkori írónál, így az olasz Szent Geminiánus-legendában és a késő középkori Juvencus Caelius-féle Attila-életrajzban.

A HUNOK ARCKÉPE

A hunok legáltalánosabban ismert mondája, amely az iskolai tanítás révén az egész európai kultúra területén mint történelmi hiedelem ma is el van terjedve, a hunok külső leírása. Ezért a

legendás meseszerű jellemrajzért, melyből csak a leghihetlenebb részleteket hagyták ki újabb időben, a hanyatló ókor görög és latin írói felelősek. A mai Európa még ma is azt tartja a hunokról, amit 1500 évvel ezelőtt antik közhelyekből, antik geográfiai irodalmi recept szerint állítottak össze olyan írók, akik a hagyományt többre becsülték a saját tapasztalatuknál.

Ezekben a leírásokban a hun nép vadsága minden képzeletet felülmul. Lovukhoz nőtt rút lények, kik a földön alig tudnak lépni, csupasz képük van, az erkölcsről a leghalványabb sejtelmük sincs, éppen ezért a félelmet nem ismerik s a vallásnak, sőt a babonának ismerete is teljesen hiányzik náluk. A harcban csak úgy összeverődnek, mert magasabb kormányzatról szó sem lehet náluk. Bőrből vagy vászonból összerótt ruhájuk cafatokban lóg le róluk, házaik nincsenek, szekéren születnek, szekéren hányódnak ide-oda. Az öreg szülőket leöldösik. Főtt ételt nem esznek, gyökereket rágcsálnak és a félig nyers húst úgy puhítják-melegítik meg, hogy combjuk és lovuk háta közé rakják.

Ez Ammianus Marcellinus, 4. századbeli geográfus-történetíró hun arcképe. Ma már tudjuk, hogy ennek az arcképnek minden egyes vonása hamis: mindegyikről ki lehet mutatni, hogy antik, Herodotosig visszamenő közhelyek átvétele, illetve továbbrajzolása. Különösen világos ez a nyereg alatt puhított hús meséjére vonatkozólag, melyet újabban etnográfusok úgy magyaráztak meg, hogy a nomád steppe-népek a ló hátának kímélésére tesznek húst a nyereg alá. Itt voltaképpen arról van szó, hogy az antik geográfia fogalmai szerint minden a népvándorlás folyamán feltűnő nép a hideg északi vidékről, a jeges Óceán mellől jön; még pedig minél északabbról jön, annál vadabb erkölcsű, mint ezt Hippokrates óta minden ókori író hiszi és tanítja. Ezért a szkíták vagy az alánok vadak ugyan, de nem annyira vadak, mint a még északabbról jövő hunok, akik már egészen bestiális életet élnek. Így lesz abból a közhelyből, melyet Pomponius a germánokra alkalmaz („a germánok

a fagyott nyers húst úgy eszik, hogy az állat bőrében levő hústömegre ülve és nehézkedve kézzel-lábbal tapodják, hogy azt felfrissítsék valamennyire”), Ammianus Marcellinus nyereg alatt puhított húsa, mely csak egy jellemző adata a Maeotison túl élő népek túlzott és képzeletbeli vonásokkal megrajzolt természetrajzának.

Nem kevésbé tanulságos a szír Efrainnak tulajdonított latin beszéd (*Sermo de fine extremo*) hun képe: „Ugyanis mikor a hunok háborúra és ütközetre mennek, összeszedik a terhes asszonyokat és tüzet raknak fölöttük és varázsdalokat énekelve tódulnak oda és így megfőzik a foetusokat azok altestében, majd altestüket felvágva kivesszük a foetusokat és mikor kivették, tányérokra teszik és vízzel hintik meg és tagjaikat varázsos vízben vágják le; majd előveszik kardjaikat, íjjaikat, lándzsáikat és eszközeiket és belemártják a vízbe. S egész felszerelésük, melyet így megmártottak a varázsos folyadékban, úgy tűnik fel, mintha hatezer emberé volna, holott csak egy ember harcol a csatában. Mindenki közülük, aki kezét nyújtja, mintha kést tartana. Gyermekek húsát eszik és asszonyok vérért isszák. Bőrökbe öltöznek és széllel zivatarral ruházkodnak és szempillantásukkal felfordítják a városokat és földre rontják falaikat, törik a megerősített várakat, könnyedén kötözik meg és mészárolják le a legerősebb férfiakat. Szélnél és zivatarnál gyorsabban futnak.” Mindebből kitűnik, hogy varázslók; kardjuk, lándzsájuk villámlik, egyszerre két-három lovat vezetnek, mindegyikük 40—60 embert hajt maga előtt, ordítanak mint az oroszlánok és retteg tőlük az egész mindenség, melyet ellepnek mint a vízözön. Eléri a világ végét is, senki sem áll meg előttük.

Ne képedjünk el túlságosan ezen a keleti jellegű és a zsidó kabalisztikus hiedelmekből könnyen magyarázható leírásán. Mágikus praktikákat később az avar-hunoknak is tulajdonítanak; így feljegyezték róluk, hogy Sigibertus frank királyt a mágikus tudó-

mányokban jártas hunok mindenféle varázsképzetekkel ijesztik meg s így sikerül Sigibertust elfogniok és meghódolásra kényszeríteniök. A catalaunumi csata Jordanes-féle leírásából ismeretes adat is, mely szerint Attila a csata előtt megkérdezi a jósokat a csata kimenetele felől, több ízben szerepel a középkori írónál mint ördögi praktikáik bizonyítéka.

De ami az emberevést és vérivást illeti, az tipikusan keleti, zsidó-görög eredetű közhely, melyet egymásután alkalmaznak aztán a középkori írók az északról jött népekre; effélet mesél Justinus a szkítákról, egy hagiográfus a kazárokról és sajnos, a német Regino is a magyarokról, miért is ez a másfélezer éves ostoba etnográfiai pletyka ma is szerepel oláh, sőt amerikai tankönyvekben a magyarok jellemzéseképpen.

Ugyanilyen antik eredetű a hunoknak az az eredetmondája, melyet Jordanes Orosiusra, egy 5. századi hispániai történetíróra támaszkodva mesél el. A vélt ősei hírnevét féltékenyen őrző Kézai Simon hevesen kifakad ez ellen a mendemonda ellen és teljes teológiai tudását latba vetve cáfolja krónikája elején. Orosius szerint ugyanis Filimer gót király népe között haliurunnákat, vagyis varázslónőket talált és azokat egy pusztába kergette. Itt ezek fertelmes csavargó szellemekkel, egy későbbi forrás szerint faunokkal érintkeznek és ebből az ördögi egyesülésből származott a hunok kicsi, fekete, állatias külsejű népe, mely eleinte a Maeotis ingoványai közt élt és csak aztán került ki Scythiába. Ezekben a mesékben elég könnyű felismerni az amazonok eredetmondájának hasonló vonásait.

S ha mindehhez hozzáadjuk, amit a későbbi keresztény irodalom, a hagiográfia mond Attila pusztításairól, megérthetjük, hogy a késő középkori kompilátorok oly ellenszenves vonásokban rögzítették meg a hunok arcképét. Ideiktatjuk példaképpen Vincencius Bellocensis (Vincent de Beauvais) leírását. A hun nép, mely szerinte is a pusztába űzött boszorkányok és faunok egye-

süléséből keletkezett, előbb a Maeotis mocsarai között élt: „Kicsi, fekete fajta és mintegy az emberi nemből kitaszítva élt ott és előtte semmiféle emberi beszédhez hasonló hang nem volt ismeretes. És akiket a háborúban talán nem tudtak volna felülmúlni, azokat arcuk félelmetességével, roppant rémületet keltve futamítottak meg, mert arcuk ijesztő volt és olyan . . . mint egy alaktalan hústömeg és inkább pontok voltak rajta, mint szemek. Lelkük minéműségét jól mutatja vad ábrázatuk. Már születésük napján kimutatják vad dühük jeleit. Ugyanis a fiuk arcát vassal összevagdaltják, hogy mielőtt szopnának, már megszokják túrni a sebeket. Ezért szörztelenül öregszenek meg és az ifjúság bája nélkül ifjak maradnak, mert a vassal összevagdalt arc forradásai a szörzetnek kellő időben fellépő szépségét elveszik. Bár alacsony termetűek, könnyedén és ügyesen mozognak, lovaglásban igen gyorsak, széles válluk és az íjakhoz, nyilakhoz alkalmas nyakuk erősekké teszik és büszke gögjük mindig egyenesen tartja őket. Ebből a törzsből származnak a hunok, minden szomszédos nép borzalmára és rémületére.”

Ebben a jellemzésben talán csak az arc vagdalása hiteles adat, melyet Sidonius Apollinaris őrzött meg az utókor számára. A többit már ismerjük Ammianus Marcellinusból, Jordanesből, legfeljebb Plinius-Solinus-Isidorus kutyafejű embereitől került még át egynéhány vonás, nevezetesen, hogy emberi hang helyett afféle ugatás a beszédjük. Mindez, vagy még különb ráfogás is kijárt minden az Oceán mellől, vagyis a világ végéről jött népnek, ahol az antik világ geográfiája szerint csak szörnyetegek vagy félig állati külsejű népek laktak.

A HUNOK MONDÁI

Az Európát megfélemlítő nagy hun király alakja körül már Attila életében alakult ki valami legendás nimbusz és éppen a legértékesebb anyag, igazi monda az az anyag, melyben maga

Attila és hunjai is hittek. Ez a teljes hitelt érdemlő Priskos rhetor feljegyzéseiből származott át az utókorra. Minthogy Priskos rhetor történeti műve elveszett, hiteles töredékein kívül kompilátoraiban kell keresnünk az általa feljegyzett hiteles hun mondai hiedelmeket. Ilyen elsősorban a hunok kijövetelét igazoló, a vezérállatra vonatkozó monda. Ezt a görög Sozomenos és a gót Jordanes egyértelműen mondja el; Priskos kortársa, Sozomenos csak röviden, az egy századdal később író Prokopios és a gót Jordanes bő részletességgel. Sozomenos még kétféle változatról tud; egyik szerint a görög Io-mondához hasonlóan bögöly-üldözte tehén, másik szerint egy menekülő szarvasűnő mutatja meg a Maeotis tulsó partján élő hunoknak az ingoványon át vezető utat. A későbbi két szerző hozzáteszi, hogy vadászat közben egy szarvas tűnik fel a hunok előtt, mely azután a mocsárba menekülve mutatja az utat. A szarvast követve kiérnek Scythia termékeny és gyönyörű legelőire, de ekkor a nemes vad eltűnik szemük elől. Erre a hun vadászok visszatérnek és az új hazába vezetik népüket. Prokopios még azt is feljegyzi, hogy a gótokat leigázó hunok birodalmán két testvér osztozik: Uturgur és Kuturgur; ezzel, mint tudjuk, két bolgár néptörzs nevét őrizte meg. De nem ők azok, akik népüket Scythiába vezetik, mint a magyar krónika testvérpárja.

Ma már tudjuk, hogy a görög történetírók bizonyos értetlenséggel itt maguknak a hunoknak eredetmondáját jegyezték fel. A mongolországi Noin-Ula-vidéki hun sírokból előkerült hímzés például eredeti alakjában mutatja a mitikus eredetmondát: látjuk amint a mesés menyétállat, a szárnyas rozsomák beleharap az üldözött rénszarvasba; a szarvas ősanynja, a rozsomák ősapja a hun népnek. A honfoglalásra pedig kitűnő analógiát nyújt az az osztják mese, melyben a szárnyas és a szárnyatlan paszker, — ez is rozsomákot jelent, — üldözi a jávort és ahol az előbbi elejti a szarvast, ott a halban és vadban bő földön találja meg új hazáját és maga után hívja a gyalogos paszker is. A magyarok ősanynjá-

nak, Enehnek neve is szarvasünőt jelent és talán egy hasonló eredetmonda emlékét őrzi.

Tudjuk, hogy a nyugat állandóan Isten ostorának nevezte a nagy hun királyt, ki isteni küldetéssel jött büntetni a bűnbe merült kereszténységet. De adatunk van arra is, hogy már maga a hun király is hitt isteni küldetésében: hiszen kezében volt az isteni küldetés szimbóluma, az Isten kardja.

Erre egykorú tanúságunk van, Priskos rhetor, ki Constantiolus római követtől hallotta, hogy mikor Attila Rómával a neki járó címen vitatkozott, nagyon felháborodott azon, hogy neki csak a „vezér” címet adják. Nem lehetetlen, hogy méltatlankodásában közrejátszott az a tudat, hogy hiszen Isten kezébe adta a világ feletti uralmat, mert nyomban ezután a római követ elmondja Priskosnak, hogy Attila birtokában van Ares kardja, „melyet valamikor a szkíta királyok szent tárgyként tiszteltek és amely a seregek felügyelőjének volt szentelve. És miután sokáig nem tudták, hol van, egy tehén segítségével megtaláltatott”. Jordanes még részletesebben megőrizte Priskos elbeszélését: ő már azt is tudja, hogy egy pásztor találta meg a csodás kardot, mégpedig egy sántító üszője vérző nyomát követve. A pásztor sietve viszi a kardot Attilának, ki azt jelnek veszi: Isten kezébe adta a világ uralmát.

Ez a történet a legérdekesebb valamennyi Attilára vonatkozó mondai hiedelem között, mert Attila életébe is befolyt és maga Attila is végzetszerűen hitt benne. Összehasonlító kutatások alapján tudjuk, hogy kardot hegyével felfelé földbe ásni keleti eredetű szokás, melynek nyomait Herodotos szkítáitól kezdve a háromszéki székelyekig lehet követni és a magyar népmesékben is fellelhetjük. Egy ilyen kardba lépett bele a legelésző barom.

Attila korára nyúlik vissza még az aquileiai gólyák történeti anekdotája is, mely oly sűrűn szerepel a középkori történetírók-nál. Prokopios és Jordanes teljesen megegyezően adja elő, hogy

Attila előnyomulása a megerősített olasz város falaiba ütközik és ostromló hadai már-már csüggedni kezdenek. Ekkor a falak alatt sétáló hun király látja, amint a gólyák kezdik fiaikat a város tetőről a közeli síkságra költöztetni. Nosza odahívja katonáit, mondván, hogy kétségtelen jele ez a város közeli elestének, mert a madarak már érzik a veszedelmet. A hunok erre nagy lendülettel támadnak, különféle gépek segítségével lerontják a falakat és elpusztítják a várost. Mindkét elbeszélés Priskost követve Attila ravasz cselének tudja be a magyarázatot, holott egészen nyilvánvaló, hogy az égiekben bízó Attila, ki a földben talált kardban Isten küldetésének jelét ismerte fel, a gólyák költözésében is égi jelet látott. Attila, mint minden keleti fejedelem, sokszor társalgott az istenekkel, kik hol jelekkel, hol jósok útján közölték vele szándékukat s így érthető Priskosnak az az emberileg oly mélyen szántó adata is, hogy Attila Irnek fiát szerette mindenek felett, s a görög követ tiszteletére rendezett lakomán is ellágyult tekintete, ha ráesett, mert megjósolták neki, hogy az a fia tartja fenn birodalmát.

E néhány igen jellemző adatból kiderül, hogy már maga Attila benne élt a mítoszban, magát a mítosz hordozójának tekintette, isteni elhatározások függvényének, Isten kegyeltjének.

Nehéz megmondani, hiteles-e Attila temetésének Jordanesnél megőrzött leírása és milyen mértékben színezte azt ki Priskos fantáziája, főleg amikor arról beszél, hogy az Attila sírját ásó szolgákat a hely színén leöldösték és urukkal együtt temették el. Lehet, hogy itt is, mint az Isten kardjának esetében, keleti hiedelemmel van dolgunk, ugyanazzal a hittel, mely később Lél mondájában jelentkezik, amikor Lél így szól a kürtjével agyonvágott Konrád császárhoz: „Elöttem mégy és szolgálsz nekem a másvilágon”. Mert, teszi hozzá a magyar krónika, a szkíták (értsd: a magyarok) azt hiszik, hogy akit megölnek, az a másvilágon szolgálni tartozik azt, aki megölte.

BIZÁNCI MONDÁK

Amilyen természetfelettinak tünt fel kora előtt Attila pályájának magas emelkedése, épp oly rendkívülinek érezték a kortársak váratlan elhunytát. Priskos rhetor kivonatolóitól, Jordanestől és Theophanestől tudjuk, hogy egyik nászéjszakáján ölte meg valamilyen belső vérzés. De már közvetlen halála után kezdenek hírek szállingózni Bizáncban arról, hogy talán mégis meggyilkolták a nagy hun királyt; talán saját testőrei közül valaki, kit Aetius megvesztegetett, esetleg — ami még romantikusabb és Judit-Holofernes esetére emlékeztet, — a leány, kivel a nászéjszakát töltötte. A 6. századi görög Malalas krónikája szedi fel először ezeket a kósza híreket, majd tovább adja egy 10. századi szláv krónikának, mely azonban — talán bizánci hatás alatt — Attilát már „magyar” királynak tudja és Magyarországon temetteti el.

Ez a Hellén Kronográfusnak nevezett forrás elmeséli a hiteles orrvérzés történetét is, de azt is megrakja regényes elemekkel: Attila a római fejedelemtől fenyegetésekkel csalja ki világszép leányát és amikor a leány már lába előtt fekszik, öli meg az orrvérzés. Ugyancsak a 6. századi Bizáncban szedte fel Attila meggyilkolásának meséjét a latinul író Marcellinus comes is. Nyugaton azonban mégsem terjedt el ez a bizánci fantáziára valló mende-monda.

Már a véres nászéjszaka bizánci átköltésében is mutatkozik az egyházi kultúra hatása, a Judit-Holofernes analógiában.

Egészen hagiografikus színezetű egy másik szintén egykorú legendás adat. Ez Attila halálára vonatkozik és aztán Priskosból kiindulva Jordanesen át a legtöbb nyugati forrásba és végül a magyar hun történetbe is átkerül. Eszerint Markianos császár, Attila politikai ellenfele azon az éjszakán, midőn Attila meghalt, álmában Attila íját összetörni látta. A szent történetekben könnyű

volna egész sorát idézni a profétikus és szimbolikus álomlátásoknak, az ilyesmi az ótestamentomtól kezdve a szentek legendáiig a hagiografikus stílus aprópénze. A szimbolum különben mély és megkapó: az Isten kardja helyébe itt a hun sikerek titka, a keleti íj került.

Ugyancsak már a bizánci íróknál felbukkan a később közhellyé váló *flagellum Dei* gondolata: a barbárokat Isten az emberek megbüntetésére küldi a keresztény világ ellen és Philostorgios „az isteni felháborodás korbácsairól” beszél a barbár betörésekkel kapcsolatban. Nem más ez, mint az a kép, melyet Ézsaiás próféta használ, mikor a zsidókra büntetésképpen küldött Assurt az isteni harag vesszejének nevezi. „*Vae Assur, virga furoris mei et baculus ipse est, in manu eorum indignatio mea.*” Természetes gondolat ez a keresztény történetfilozófiában mindenfelé, de nyugaton azért mégis a legnépszerűbb egyházatyá, Szent Ágoston terjeszthette el, ki a „*De civitate Dei*”-ben (I. 8.) a Rómát feldúló Alarich gótjaira alkalmazza a szentírási eredetű „*flagellum Dei*” kifejezést. Tőle származhatott át a félszázaddal később pusztító Attilára és a hunokra, de Attila állandó szinonimája gyanánt csak a 11. századtól, különösen olasz földön lett általános.

GÓT-LONGOBÁRD MESÉK

Nyugaton a kis idővel Attila halála után író gót humanista, Cassiodorus a hunokra vonatkozó adatok és valószínűleg mondai jellegű hagyományok megőrzője. Gót történetét azonban csak a következő századbeli Jordanes kivonataiból ismerjük s így a kompilátor Jordanest tekinthetjük a nyugati Attila-mendemondák ősforrásának. Tőle való Attila testi és lelki arcképe. „Háborúk kedvelője, de ő maga mérsékelt kezű, igen éleseszű, a könyörgésre hajló, a bizalmába bejutott emberekkel szemben igen kegyes, rövid testalkatú, széles mellű, nagyfejű, aprószemű, ritka szakállú,

melybe ősz szálak vegyülnek, pisze orrú, fekete színű, származásának külső jeleit magán hordja.”

Alföldi András szerint nem lehetetlen, hogy a catalaunumi ütközet jordanesi leírása fantasztikus méreteivel együtt szintén csak legendás kitalálás. Magának az ütközetnek színhelye, a „catalaunumi mezők” neve Alföldi András szerint csak tudákos kombináció szüleménye lehet. Eutropius Breviariumának és az őt másoló Hieronymus-féle krónikának egy sorát (Aurelianus Tetrico apud Catalaunos prodente exercitum suum Gallias recepit) vetette össze egy kompilátor Grégoire de Tours egyik hiteles adatával, ahol már csakugyan Attiláról van szó. Eutropiusnál nem is szerepel a hun király, hanem csak a Letricus nevű usurpátorral hadakozó *Aurelianus* császár; Gergelynél pedig Orléans (*Aurelianus*) ostromáról olvasunk és egy bizonyos Theodorus nevű gót királyról, ki Aetiuszal együtt siet a város felszabadítására és megfutamítja Attilát. Ebből a két adatból lett volna Cassiodorus színes tollán keresztül Jordanes híres helye: „Campos Catalaunicos, qui et Mauriaci nominantur” és az elsőből került volna elő az a rejtélyes Theodericus nevű gót király, kit Jordanes és az ő nyomán a magyar krónikák is mint Attila ellenfelét szerepeltetnek.

Akárhogy áll is a dolog, bizonyos, hogy a humanista Cassiodorus retorikus fantáziájából való az ütközet leírásának epikai kiszínezése: az ütközet előtt megkérdezett bél- és madárjósok szereplése, kik Attilát csak az ellenfél vezérének elestével biztatják, a csata hullámozása, az elesettek véréből kiáradt folyócska, mely Homeros-Virgiliusra emlékeztet és a holtak tömegeinek epikai túlzással megállapított száma. Talán csak az utolsó menedékül hagyott nyeregmaglya gondolata vall keleti lovasnépi hagyományra.

Érdekes, hogy ezekben a gót eredetű történeti tudósításokban nyoma sincs az ú. n. német hősmondáknak, hol pedig Attila és a gót nép jelentékeny szerepet visznek. Ez már magában véve eléggé

megingathatja hitünket abban a hagyományos német elméletben, hogy a német hősmonda hun vonatkozású részeit Attila korára visszanyúló gót-germán történeti emlékezés őrizte volna meg az irodalmi emlékek koráig.

Jordanes színes előadása nagyon megkapta a középkori történetírókat; kézről-kézre adják legendás adatait, éppúgy mint egész történetét, alig változtatnak rajtuk egy-egy vonást.

Másik ilyen nagy tekintélyük a 8. századi longobárd történetíró, Paulus Diaconus (*Historiae Miscellae*); ez néhány újabb itáliai mendemondával gyarapítja Jordanes hagyatékát. Míg Jordanesnél a gót-hun érintkezés igazolja a nagy érdeklődést Attila személye iránt, Paulus Diaconusnál úgy látszik a longobárdok és avarok harcai irányítják az író figyelmét a hunok felé, mert korával együtt az avarokat a hunokkal azonos népnek tartja.

Ő az első, ki Attila itáliai pusztításait részletesen, számos városnév felsorolásával meséli el; úgy látszik, már az ő korában elterjedt szokás volt az összes észak-itáliai városok őstörténetét, pusztulását és újjáépítését Attila nevéhez fűzni. Így pusztult volna el Concordia, Altinum vagyis Pavia, Vicenza, Verona, Brescia, Bergamo, éppúgy mint Milano és Ticino, Pál szerpap szerint. Aquileiának már Jordanesnél is legendás színezetű ostroma újabb epizóddal bővül: a szép és szemérmes Digna történetével, ki házának tornyából a Nantissa folyóba veti magát, nehogy a barbárok kezére jussan. Ugyancsak Paulus Diaconusnál jelenik meg Leó pápa és Attila találkozásának legendás elbeszélése.

Attila a Mincionál ütött táborn, ott ahol az a Póba ömlik, mivel nem mert egyenesen Róma alá vonulni. Ott jön elébe Leó pápa, hogy szavával megállítsa a barbár előnyomulását. Attila vissza is fordul, de mikor utóbb megkérdezik tőle, hogy szokása ellenére miért mutatkozott ilyen engedékenynek, elmondja, hogy mialatt a pápa hozzá beszélt, egy tisztos öreget látott mellette főpapi ruhában, kivont karddal, ki halállal fenyegette meg, ha nem enged a

pápa kérésének. Az egykorú források szerint Attila valóban örült, hogy maga a pápa ereszkedett le hozzá és így készséggel egyezett bele abba, hogy hadait a Duna tájékára visszavonja. A szimbolikus értelmű csoda már csak a hagiografikus stílus hozzáadása, de festői és drámai jelenetézése oly megkapó, hogy a középkori Attila-hagyomány magáévá teszi.

A gót Idatius krónikájában olvassuk azt a fantasztikus híradást, hogy Martianus uralkodásának második évében a hunok néhány itáliai várost megrohannak, de részben éhségtől, részben betegségtől elpusztulnak, sőt égi csapások is tizedelik őket. Ráadásul még Aetiustól is kikapnak. Ugyanezt meséli el Szevillai Izidor is gót történetében; szerinte a sok égi csapás és a Martianustól szenvedett vereség után a hazamenekülő Attila is rövidesen meghalt. Halála után egymást ölik le a hunok, amiből Isten csodálatos és velük szemben kivételes eljárása kitűnik, amennyiben a hunok csak a bűnbeesett emberiség megfélékezésére küldettek ki, mint a perzsák. „Ők ugyanis Isten haragjának vesszeje, és valahányszor felháborodását akarja éreztetni híveivel, általuk ostromozza őket, hogy e csapásoktól megjavulva a világ kapzsiságától és bűneitől visszatartsa őket és hogy mennyei örökségüket bírassák. Ez a nép ugyanis oly borzalmas, hogy mikor éhség gyötri a háborúban, felnyitja a lovak ereit és vérrel kergeti el az éhséget.” Izidor ismeri a Góg—Mágóg-eredetét is és ő mondja el azt is, hogy a catalaunumi csatát micsoda szörnyű égi jelek előzték meg: földrengés, holdfogyatkozás, üstökös, égi vörösség észak felől, mely olyan volt, mint a tűz vagy vér, lándzsaalakú sávok látszottak az égen (északi fény?) stb.

A gót-longobárd mendemondák tehát a keleti és görög hagyományt fejlesztették tovább, eleinte csak kedvezőtlenül színezve a történelmi eseményeket, később hangsúlyozva Attila antikrisztusi szerepét és hozzáköltve katasztrófális vereségeinek sorozatát.

ATTILA A LEGENDÁBAN

Az egyházi jellegű legendás Attila-elbeszélések mind egy szel-
lemben készültek: céljuk kimutatni, hogy a szörnyű barbárnak,
a világ urának, a vele szemben álló lefegyverzett, látszólag neki
kiszolgáltatott szentéletű egyházi emberek mindig fölėje kereked-
nek, mert nagyobb hatalom birtokában vannak: Istent bírják ma-
gukban, ki érettük a kellő pillanatban csodát is hajlandó tenni.
Van köztük olyan is, aki csak a martirológiumot gyarapítja, de
ezzel is megmutatja erkölcsi fölényét a kegyetlen barbár hódító
felett.

Attila után egy századdal Gallia híres történetírója, a mon-
dai színezést kedvelő jámbor Toursi Gergely adja elő a két leg-
régibb galliai Attila-legendát, Orléans és Metz ostromával kapcso-
latban. Történeti tény — erről a kortárs Sidonius Appollinaris
egyik levele is tanúskodik —, hogy Szent Ányos, Orléans püspöke
jelentékeny szerepet játszott Orléans felmentésében és így Gré-
goire de Tours elbeszélésének alapja nem mondai. De legendás,
ahogy azt részleteiben előadja; Anianus ugyanis leimádkozza
Istentől a várost felmentő sereget. „Menjete a falakra, mondja,
miután megimádkoztatja népét, nézzétek meg, segít-e már Isten?”
Látják-e már Aetiust közeledni? A nép nem lát senkit. Újra imád-
koznak és Ányos újra a falakra küldi embereit. De újra nem lát-
nak semmit. „Csak imádkozzatok, mondja a püspök, Isten még
ma megszabadít benneteket!” De most már jelentik Ányosnak,
hogy porfelhőt látnak emelkedni a láthatáron: Isten segítsége meg-
jött Aetius és Thorismund képében, kik elkergetik a falakat immár
törni kezdő hunokat. Későbbi változatok aztán még jobban ki-
színezik a hunok vereségét. Két-három napi eső áztatja az ostromló-
kat, végre óriási vereség éri őket: egy részük a Loireba fullad,
más részüket kardélre hányja a felmentő sereg. Szent Ányos ros-
szat jóval fizetve, egyeseket megment a haláltól, a többiek elmene-

külnek, de ezekre is vár már a végzet, a nagy csata, melyben megsemmisülnek.

A másik legendás feljegyzés Metz pusztulására vonatkozik. Itt Toursi Gergely leírja a hunok szörnyű rohamát, kik Pannóniából kiindulva mindent elpusztítanak, majd Metz felgyújtják, a lakosokat kardélre hányják, s a papokat az oltár mellett lemészárolják. Egyesegyedül Szent István protomártír oratoriuma marad épen, mert egy ájtatos ember (vir fidelis), ki városa meneküléséért imádkozott, látomásában hallotta, amint a protomártír és a két nagy apostol tárgyaltak a város pusztulásáról, majd közlik a jámbor férfival, hogy Isten ítéletét, mely a nép bűneiért és gonoszságáért sújtja a várost, nem tudják megváltoztatni, de Sz. István oratoriuma épségben marad.

A harmadik csodálatos galliai történet, mely a hun betöréssel kapcsolatos, Szent Aravatusnak, a belgiumi Tongres püspökének esete, kit a 9. századtól kezdve bizonyos Servatio püspökkel vetnek egybe és így Szent Szervác legendájának szolgáltatja alapját. Ez a rendkívül jámbor főpap a hunok közeledtének hírére Rómába zarándokol és az apostolok sírján éjjel-nappal, étlen-szomjan imádkozik, hogy népe számára elnyerje Isten irgalmát. De egyszerre megszólal az apostol: „Miért zavarasz engem, szent férfiú? Isten elhatározta, hogy a hunokat Galliába viszi és velük elpusztíttatja az országot. S most fogadd meg tanácsomat: indulj el sürgősen, csinálj rendet házádban, készítsd el sírodat...” Mert lelke rövidesen kiszáll testéből és az ő szemei nem látják meg, mit művelnek a hunok Galliában. Így is történik. A szent püspök hazatér Tongresba, elrendezi ügyeit, elbúcsúzik papjaitól és híveitől, kik nagyon megsiratják. Majd Maestrichtba megy, ott ágyának dől s a láz rövidesen végez vele; ott is temetik el.

A későbbi változatokban a metzi eset és Aravatus-Szervác legendája egyesül. Szervác ugyanis visszatértében elmondja az apostolok üzenetét Szent Auctor metzi püspöknek, s csak aztán

tér haza. Röviddel ezután Metz falai leomlanak, és a hunok, akik meghallják, hogy Metzben újra keresztelni merészelnek, abbahagyják egy szomszéd város ostromát, megrohanják Metzét, az újonnan keresztelt gyermekeket lemészárolják, a lakosok nagy részét Szent Auctorral együtt elhurcolják. A városban mindent elpusztítanak, de mikor a Sz. István-templomhoz közelednek, Isten vaksággal veri meg őket és bárgyú módra sziklatömbnek látják a székesegyházat, bár köröskörül tapogatták, mint a vakok. Majd a lakosság nagy részét elhurcolják a szent püspökkel egyetemben. Dieuze-nél sűrű köd lepi meg őket. Az egyik fogoly megmagyarázza: ez csak a miatt van, hogy őket elhurcolták. Sz. Auctor erre követeli, hogy mindnyájukat bocsássák szabadon, mit a hunok kénytelenségből meg is tesznek.

Szent Szervác, ki itt mint a vészes események hirnöke szerepel, sajtáságon módon került bele Attila legendakörébe. A belgiumi Tongres püspöke a 4. század végén halt meg és Maestrichtban temették el. Röviddel halála után, 406-ban történik a barbár betörés. A helyi hagiográfusok erre Szent Szervácnak csodálatos jóstehetséget kezdtek tulajdonítani, hiszen már életében elrendelte, hogy Trajectumban temessék el! Nincs ugyan tudósítás arról, hogy a hunok elpusztították volna Tongres-t, de ott voltak a római romok, Aduatua Tungrorum romjai, amelyeket a hun pusztítások nyilvánvaló bizonyítékainak néztek. Így keletkezett Tongres hun pusztulásának és Szervác jóstehetségének hite. Később már azt állítják, hogy nemcsak temetkezési helyét, hanem a püspökség székhelyét is áttette előrelátásból Maestrichtba, mely egyedül maradt épen, hiszen Péter és Pál apostolok előre megjósolták neki a bekövetkezendő szörnyű pusztulást.

A 8—9. században keletkezett Szent Genovéa legendájának az az epizódja is, mely szerint Attila galliai pusztításainak hírére Páris polgárai rémületükben el akarnak költözni a városból biztosabb helyre, kincseikkel együtt. Erre Judit és Eszter példá-

jára Genovéva összehívja Páris asszonyait, imádkozik, bőjtől velük egy baptisteriumban, a férfiaknak pedig látnoki erővel megmondja, hogy a biztosabbaknak hitt városok mind zsákmányul esnek a dühös hun népnek, míg Páris megmenekül a pusztulástól. A párizsiak — kik úgy látszik már ekkor hajlamosak voltak a kételkedésre —, feldühödnek, álprófétának mondják a szent leányt és már-már kiszemelték a helyet, ahonnan letaszítják a falakról, vagy belefojtják a folyóba, mikor követ jön Auxerreből Szent Germanus üzenetével, ki mindenben megerősíti Genovéva jóslatát és tekintélyét. Puvis de Chavannes híres pantheoni freskóján belső áhítattal festette meg a kedves legenda Páris felett őrködő hősnőjét, de ugyanitt vannak az előcsarnokban más festmények és Maindron szoborcsoportja is, ahol Attilával szemben áll a Párizsért esengő szent leány; így ábrázolják ugyanis az újabb monda-változatok.

Nem sokkal ezután kezdik említeni Szent Lupus legendájában is Troyes védőszentjének hunvédő szerepét, egészen futólag csak annyit említve, hogy Lupus Attilát megkéri, kímélje meg városát. „És ama vad kegyetlen Attila mély eszével megértette hitét és saját, valamint seregének épségéért arra kötelezte, hogy jöjjön vele egészen a Rajnáig; ott majd elbocsátja.” Úgy is történt. A szent püspök elmegy Attilával az utat mutatva és Attila visszaadja szabadságát. Ez az egyetlen eset, amikor Attila a galliai legendákban némi kegyességre hajlik.

Egészen legendaszerűen szerepel már Szent Lupus — igaz, a háttérben — Szent Memorius presbyter 8. századi, kevésbé ismert legendájában, ahol Attila alakja kegyetlen, vérengző, szinte ördögi színekkel van megfestve, mintha valami epikai ének pogány királya lenne. „Mikor ugyanis Szent Lupus mint püspök és apostol tevékenykedett, abban az időben egy gonosz király; kit Attilának hívtak, szörnyű népével együtt uralkodik vala Gallia felett.” Akkor Szent Lupus imádságaival és bőjtöléssel könyörgött az égi

úrhoz, hogy a keresztény lakosság, mely Troyes városában lakott, ne bántassék tovább. „Álmában egy angyal azt parancsolja neki, kereszteljen meg 12 ártatlan gyermeket és szerpapjaival, továbbá Memorius presbyterrel együtt küldje őket Attila elé, keresztelkezükben, zoltárokat énekelve. Akkor Isten megkönyörül a városon.” Így is történik. A szent menet énekelve eléri Broliumot, vagyis a később Memoriusról elnevezett Saint-Mesmin-t. „Mikor a szentek zsolozsmáját hallja, a hun király megrémül és vezéréből kérdi: Kik azok, akik ily sértést mernek ellenem elkövetni?” Nem sokára kiderül, mert Memorius bátran Attila elé áll Szent Lupus üzenetével: a városhoz nem szabad nyúlnia. A vezér tanácsára Attila azonnal lenyakaztatja a szerpapokat és az ártatlan gyermekeket. Az öreg Memoriust meg hírmondónak vissza akarja küldeni, hadd jelentse, hogy ő előbbre való mint a keresztények istene. Majd megparancsolja, hogy a varázstárgyakat, vagyis a keresztet égessék el, de íme a tűzből szikra pattan ki és megvakítja Attila inasát. „Ha hiszel, meggyógyítom”, mondja Memorius. „Hiszek”, hazudja Attila. Erre Memorius kézzel meggyógyítja a gyermeket. „Mi a neved?” kérdi Attila. „Ha hiszel, megmondom.” „Hiszek.” „Memoriusnak hívnak.” „És téged hogy hívnak?” „Engem Atthelának hívnak és vezéremet Selenusnak.” Minden hitvallása ellenére Attila elrendeli, hogy vágják le Memorius fejét. Erre ez imádkozik Troyes-ért, majd Attila sajátkezűleg lenyakazza és a „mágus”-nak nézett pap holttestét bedobhatja a folyóba. A szolgák azonban összevesznek a mártírok holmijain és egymást leöldösik. Csak egy alszerpapnak sikerül Memorius ruháit megmenteni, majd elrejtőzni egy fűzfabokorban. Éjjel aztán zeng az ég és reng a föld: Attila seregével együtt hanyatt-homlok menekül. Lupus megsiratja hű szolgálait, de megnyugszik az Ég akaratában. — Valamennyi legenda között ez a legregényesebb; színei már közel járnak a naiv chanson de geste-ekhez.

Így válik lassanként Lupus, Szent Farkas, Troyes védőszentjévé.

Már 1102-ben éneklük róla, hogy imádságaival megvédte a várost. Később aztán magának Szent Lupusnak története is mindjobban színeződik; az Aranylegendában és a későbbi kompilátoroknál mindenütt olvassuk azt a drámai jelenetet, melyet Thuróczból is ismerünk, mikor is Troyes püspöke Attila elé áll és felteszi a kérdést: „Ki vagy te, ki e földet pusztítod és taposod?” Mire Attila: „Ego sum Attila, rex hunorum, flagellum Dei”. Erre Lupus nagy sóhajtások közben, de kegyes szójátékkal élve így válaszol: „Én meg Farkas, óh jaj, Isten nyájának pusztítója, aki megérdemeltem Isten ostorát”. És miután kinyitattja a kapukat, a barbárok keresztülvonulnak a városon, de nem tehetnek semmiben sem kárt, mert Isten vaksággal veri meg őket, mint Metzben.

A késő középkori forrásokban Szent Nicasius rheimsi püspök és nővére, Szent Eutrópia mártiromságát is Attila számlájára írják, bár a legrégebb források szerint a vandál betörés idején pusztultak el. Így Sigebertus Gemblacensis (12. század) a hunokat teszi meg hóhéraikká, míg Vincentius Bellocensis (13. század) a vandálok rovására írja halálukat. Egy kései kompilátor, Antoninus szerint (1484) Attila közeledtére Nicasius kijelentette, hogy Galliának szodomai erkölcsi és fősvénysége miatt kell elvesznie; majd felszólította népét, tartson penitenciát, de ne adja meg magát Attilának. Végre is nővérével együtt megy Attila elé és beszédében irgalomra inti. De Attila irgalmatlanul levágatja Nicasius fejét, mely csodálatosképpen még lehullta után is folytatja a megkezdett zsoldárt. Eutrópia folytatja a szemrehányásokat, mire őt is elpusztítják. Reims kapujához különben maga a Sátán vezette a barbárok vezérét. A *Chronicon Vedastinum* pedig egyenesen Attila vezérlete alá helyezi a vandálokat, alánokat és svéveket, velük együtt pusztíttatja Metzét, Reimset és végezteti ki Szent Nicasius.

Legismertebb azonban az Attilára vonatkozó legendák között az egyetlen németországi legenda: Szent Orsolya és a 11.000 szűz vértanúságának története. Ennek pontosan követhetjük kialakulá-

sát. Egy kölni feliratos kőből indult ki, mely elmondta, hogy egy bizonyos Clamitius újjáépíttette a templomot, „ahol szent szűzek Krisztus nevéért ontották vérüket”. A 9. században már az officiumban mutatkozik a mártir szűzek tisztelete: neveket kapnak, előbb egyet, majd kettőt, ötöt, nyolcat és végül tizenegyet, élükön Ursulával. Ez a tizenegyes szám a feléje húzott vonás hibás olvasása folytán aztán egyszerre 11.000-re ugrott. Mikor a vértanú szűzek száma így megállapodott, Britanniában kezdték hazájukat keresni. Végre a 10. században létre jön az első Passio Ursulae.

Régi időben egy angol királytól egy hatalmas pogány herceg kéri feleségül leányát, Ursulát. A szűz isteni felszólításra látszólag belemegy a házasságba azzal a feltétellel, hogy három évig megőrzi szűzességét, míg vőlegényét a keresztény hitben tanítják. Melléje adnak tíz előkelő leányt és mindegyik mellé egyenként ezer kísérőt egy-egy hajóval. A szűzek hadserege a vőlegény városa előtt a hajókon tartózkodva szent gyakorlatokat végez. A három év elteltével egy gondviselészerű vihar a hajóhadat Tielbe hajtja, onnan a Rajnán Kölnbe mennek és kikötnek. Itt egy angyal megjósolja vértanúságukat. Majd újra hajóra szállva Baselig vonulnak, innen gyalog zarándokolnak Rómába, imádkozni az apostolok sírjain. Vissza ugyanezen az úton jutnak el Kölnbe, melyet akkor éppen a hunok pusztítanak. A hajóból kilépő szűzeket mind lemészárolják, de a hun fejedelmet megkapja Orsolya szépsége. Feleségül kéri, s a tagadó válasza őt is lenyíllazzák. Mikor azonban a hajókat ki akarják fosztani, tizenegy angyali légiót látnak rajta a hunok és megfutamodnak: Köln megszabadul az ostromtól.

A későbbi változatokban egy latin szöveg félreértése folytán Orsolya apja is nevet kap (Deonotus), kit az angolok nagy nemzeti krónikása, Galfrid de Monmouth, Dinoot néven be is illeszt az ő mesészerű angol történetébe. Nála Guanius a hun király neve, ki a pikt Melgával szövetségben lemészárolja le a szűzeket. Ránk nézve e legenda kialakulásában az a legérdekesebb, hogy minden

valószínűség szerint a hunok azért kerültek bele ebbe a történetbe, mert az első passio írója, saját bevallása szerint, a gerresheimi kanonisszák számára készítette művét, kiknek kolostorát a magyarok 922-ben elpusztították. Művét Gero kölni érseknek ajánlja, ki a kanonisszáknak ideiglenes otthont adott, tempломukat újra felépítette és felszentelte. A hunokkal korán egynek vett magyarok pusztításainak emléke bizonyára benne van ebben az egész nyugaton elterjedt és számos művészi ábrázolás révén ismert legendában.

Így lettek a nyugat, de különösen Franciaország és Páris legnépszerűbb szentjei a dühös, ördögi lelkű Attila ellenfeleivé. Párisban ma is áll Saint-Servais és Saint-Germain-l'Auxerrois középkori temploma, a déli hegy ma is Szent Genovéva nevét viseli és ereklyéit őrzi. E szentek kultusza, melyhez az orléans-i Ányosé, a troyes-i Farkasé járul, elevenen tartotta minden időben a hunok túlzottan kiszínezett tetteinek emlékét, melyek bizonyára nem voltak szörnyűbbek mint pl. a normannoké és amelyekről egykorú feljegyzések alig maradtak. Ezek a legendák és az antik etnográfiai közhelyek alakították ki nyugaton a hunok mindenek felett rossz hírnevét s így a világháború alatt a francia-angol-amerikai sajtó nem tudott nagyobb sértést mondani a beözönlő németekre, mint, hogy hunoknak nevezte őket. Maga Vilmos császár is hozzájárult némileg e kép kialakításához, mert a világháború alatt a franciák az egykorú német liberális sajtóból kiásták egyik 1900-ban mondott beszédét, mikor a meggyilkolt német követ megbosszulására kiküldött büntetőexpedíciót a hunok példájával ösztönözte: „Kegyelem nincs, foglyok ne legyenek, aki kezetek közé kerül, veszve van! Valamint a hunok ezer évvel ezelőtt Etzel király alatt olyan hírnevet szereztek maguknak, mely még ma is él a történelemben és mondában, úgy éljen a német név ezer év múlva is tetteitekben, úgy, hogy soha többé kínai ember ne merjen görbe szemmel nézni a németre.” Más változat szerint: „Ne irgalmazzatok, foglyokat ne ejtsetek. Aki kezetekbe esik, tegyetek vele amit

akartok. Szereztek magatoknak olyan hírnevet, amelyen a hunoknak és Attilának volt.”

A francia ember képzeletében úgy él Attila, mint a barbárság legnagyobb, szinte emberfeletti példája és iskolakönyvek útján rögződött meg benne e csúf, mongolképű, vérengzésben kéjelgő lovas nép emléke, mely gyönyörűséggel pusztít, éget, gyilkol és a nyereg alatt puhítja a nyers húst, főtáplálékát: „Emlékszem — írja egy magyarbarát francia publicista, gyermekkori emlékeit idézve —, hogy a kitűnő Guizot úr Histoire de France racontée à mes petits-enfants c. könyvében egy metszet a hun lovasokat vicsori képű lényeknek ábrázolja, fejükön csodálatos kerek kucsmákkal. Ezek az ördögi lovasok szőrükön ülnek meg apró borzas lovaikat (ott tartják a vesepecsenyét vagy a ramsztekét, miből a monda szerint nyeret csináltak, hogy megpuhítsák) és nyargalnak asszonyok és gyermekek holttestein átgázolva.” És minden francia ismeri Attilának azt az állítólagos kijelentését, hogy amerre az ő ló jár, ott többé nem nő fű: „L’herbe ne croît plus où mon cheval a passé”. Valószínűleg a catalaunumi sík helyi hagyománya is őrzi itt Attila rossz emlékét, hiszen már a forradalom idején írják a metzi polgárok a Thionvilleban állomásozó katonapolgártársaknak, hogy „a szabadság barátai mint az áradat özönlik el Châlons síkságait; jól emlékeznek arra, hogy Attila és barbár hordái ott találták meg széles sírmezőiket; nemsokára, semmi kétség, új áldozatok számára nyitják meg ölüket”. Béranger a francia földet megrohanó kozákokban érzi meg Attila szellemét (Chant du Cosaque) és ma is Attilára hivatkozik az újságíró, ha valami szörnyű, nagyarányú, de esztelen pusztítás példáját akarja idézni.

Ezért jól teszi a hazája hírnevét féltő magyar, ha nyugati ember előtt nem dicsekszik Attila ősapjával és a hun-magyar atyafisággal, meg szoborba öntött Attila-kultuszunkkal, mert ha igaztalan is ez a torzkép, mégis oly erősen gyökerezik a lelkekben, hogy semmiféle propaganda onnan ki nem irthatja.

AZ OLASZ ATTILA-MONDA

Olasz földön egészen különös sorsa van Attila mondájának. A nagy történelmi események, Aquileia ostroma és Felső-Olaszország meghódítása, Leó pápa és Attila találkozása a Mincio mellett, továbbá a Honoriával kötendő házasság terve a történetírók révén bekerültek a köztudatba és kiapadhatatlan forrásai lettek helyi hiedelmeknek és regényes átköltéseknek. Ehhez járult még az a körülmény, hogy Attila és az egy századdal később Rómát megszálló keleti gót Totila neve a forrásokban összeolvadt és sokszor Attilára fogták rá Totila győzelmeit, vereségeit, itáliai halálát. Flórenc őstörténetírói, Malaspina és Villani szerint Attila egyenként csalogatta magához és nyakasztotta le a flórenci urakat és mikor így 20.000 embert kivégeztetett véres lakomáin, feldúlja és elhamvasztja a várost, hogy Catilina miatt bosszút álljon a flórenciakon.

Ezért helyezi Dante Attilát a vérengző zsarnokok közé a pokol hetedik körébe és ezért mondja honfitársairól, hogy városukat „arra a hamura építették újra, mely Attilától visszamaradt” (Inferno XIII, 148):

qui cittadin, che poi la rifondarno
sovra il cener che d'Attila rimase . . .

Totila valóban ostromolta a várost s így jut Attila Róma falai alá is, holott tudjuk, hogy sohasem lépte át a Pó vonalát. Damascius, Justinianus kortársa mondja, hogy Rómát a halottak védték meg a hunok ellen: sírjukból kikeltek és három nap, három éjjel hadakoztak ellenük.

A legendaírók Attilája csak elszórtan jelentkezik az olasz legendákban. Modena Szent Geminianusa az egyetlen, ki legendájában a troyes-i Lupus szerepét ölti magára, szinte szóról-szóra. A falakról népét bátorító tisztes öreg főpaptól kérdi Attila, kicsoda ő. „Isten szolgálja”, feleli a szent atya, mire Attila hetykén így szól:

„Ha te Isten szolgálja vagy, én Attila vagyok, Isten ostora. Az engedetlen és uruk parancsait megvető szolgálkat méltán verik és ostorozzák!” Itt tehát a troyes-i Lupuséhoz hasonló szellemeskedő szójáték fűződik a párbeszédhez. Geminianus alázatosan felel. „Minden hatalom Isten kezében van és minthogy te azt mondod, hogy Isten ostora vagy, én nem állok ellent és nem szegülök ellene az ő ostorának, ha szolgáljaul ismerem el magam”. Majd kinyitja a kapukat és a hunok átsétálnak a városon, de vakság veri meg őket és támolyogva, üres kézzel mennek ki a városból. A legenda írója maga árulja el önkénytelenül Lupus történetének és így saját legendájának végső forrását, mikor Elizeus próféta esetére utal, kinek kérésére az Úr vaksággal verte meg az elfogatására érkező és városát körülvevő szíriai sereget.

És így csak természetes, hogy Modenában visszaemlékeztek Attilára, mikor 924-ben a magyarok elleni védekezésre készültek és helyi szentjükhöz folyamodtak a hunok utódjainak nézett barbár nép, az újabb „flagellum” ellen:

Confessor Cristi, pie Dei famule,
 O Geminiane, exorando suplica
 Ut hoc flagellum quod meremur miseri
 Coelorum regis evadamus gratia;
 Nam doctus eras Attilae temporibus
 Portas pandendo liberare subditos.
 Nunc te rogamus, licet servi pessimi,
 Ab Ungerorum nos defendas jaculis.

Krisztus hitvallója, Isten szent szolgálja, óh Geminianus, imádkozva könyörögj, hogy ezt az ostort, melyet mi nyomorultak megérdemlünk, az egek királyának kegyéből elkerüljük. Nemde bölcs voltál, mikor Attila idején a kapukat kinyitva megszabadítottad híveidet? Most kérünk téged, bár hitvány szolgálid vagyunk, védj meg minket a magyarok nyilaitól.

És mikor a magyarok be is törtek Modena vidékére — anélkül, hogy a várost elpusztították volna — megint Szent Geminianus ereklyéinek tulajdonították, hogy a városnak baja nem esett. „Így a már halott (szent) megvédte a magyaroctól saját kis népét, mint

hajdan Attilától, a magyarok királyától, megszabadította egyházát.”

Hasonló városmentő szerepet juttat a 9. századi Agnellus ravennai egyháztörténetében Ravenna érsekének, Jánosnak. A bőbeszédű hagiográfus legendája egészen külön helyet foglal el a hasonló elbeszélések között, nemcsak regényes színezése miatt, hanem azért is, mert Attila egészen keresztényi vonásokat kap, s mindamellett megtartja rettegett hírnevét.

Attila hunjai mint a sáskák lepik el Ravenna vidékét. A veszély láttára János hosszasan imádkozik népéért és felkínálja saját életét az Istennek engesztelésül. Majd papjaival Attila elé megy, ki királyi székében aranyos ruhába és bíborba öltözve nézi, mint közeledik a papok serege. Agnellus tolla kenetteljes szavakat ad Attila szájába: „Kik ezek a szent férfiak, kik így zsolozsmáznak? Honnan jönnek? Mit akarnak? Sohasem láttam ilyet, hiszen fehérebbek a hónál, mindeneknél szebbek és igen válogatottak!” Megmondják neki, hogy vezetőjük, az érsek, fiaiert jött magát feláldozni. Attila halállal fenyegeti meg emberét: hogy mer ilyen bolondságot mondani, hogy egy embernek annyi fia legyen? Mire a barbár megkapja a spirituális leckét: itt csak szellemi gyermekekről van szó, a püspök értük akar meghalni.

A tirannus elsápad. „Esze elkalandozik, gondolatai szerteszéjjel ragadtatnak, egész testében megbénul és elragadtatásba esik.” Révületében látja a paradicsomot, Krisztust a keresztfán. Mikor magához tér, elkiáltja magát: „Óh jó atya, ki fiaiert magát kínálja a halálnak! óh kimondhatatlan szelidség! óh szent türelmesség!” Megkegyelmez a városnak és a megrémült nép között a tiszteletére felvirágozott városon átvonul egyik kaputól a másikig, éppúgy, mint Troyesban. Itt azonban inkább Isten malasztjától érintve, egy magasabb szellemisség síkján jelenik meg a másutt szinte állati vonásokkal rajzolt Antikrisztus. Pedig szinte a szavakig érezhető Sz. Lupus és Sz. Memorius legendájának hatása. Megjegyezzük

még, hogy Agnellus ama ritka nyugati írók közé tartozik, kik Attilát egy „hitvány asszony” áldozatának tüntetik fel, ki őt késével leszúrta.

Lombardiában és Venetiában egy történelmi tény, Attila itáliai hadjárata a kiindulópont a helyi hagyományok kialakulásában. Majdnem minden valamirevaló város Attila rombolásával és a város újjáépítésével kezdi őstörténetét. Legkövetkezetesebben Velence középkori történetírói ragaszkodnak ahhoz az állításukhoz, mely talán nem is monda, hogy őseik Aquileia elpusztítása idején menekültek a szigetekre. E hiedelem legrégebb említése már Paulus Diaconus *Historiae miscellae*jában megvan és ő meséli el a lombardiai városok feldúlását is. Tehát a hagyománynak volt tudós alapja az általánosan ismert longobárd író műveiben.

De valószínűleg helyi hagyományok is éltek a velencei partokon. A legrégebb velencei krónika, a 10. századi *Chronicon Altinate* már úgy tudja, hogy Aquileiát a trójaiak alapították, de aztán előtört „ama déli vidékekről” egy Attila nevű, igen kegyetlen és istentelen pogány és nagy sereggel benyomul az Ó-Venetiába. Erre a parti városok Geminianus vezérlete alatt vízre épített házakba költöztek. De Isten büntetése eléri a hunokat, felkavarja eszüket, mire egyesek a vízbe ugrálnak, másokat ördögök gyötörnek, úgy, hogy egymást kövezik meg, mások meg a hegy tetejéről ugranak vízbe vagy tűzbe. Magát Tottilát (!) a férgek rágják meg. A velencei krónika meséjének ez a része, a hunok és Attila olaszországi megsemmisülése, szinte állandó motívuma lesz az olasz mondai hagyománynak. Eredetét nem Attila, hanem Totila történetében, továbbá Idatiusnál és egyes Jordanes-kéziratok betoldásaiban kell keresnünk, mert ezek a források már tudnak Attila és a hunok csodálatos pusztulásáról. A keleti-gót Totila csakugyan Itáliában pusztult el a Spoleto mellett vívott ütközetben a kelet-római vezérrel, Narsesszel szemben, kinek seregében a longobárdok nagy számmal szerepeltek. Az olasz földön igen otthonos Viterboi

Gottfried is ennek az olasz eredetű azonosításnak visszhangja, mikor ezt írja: „Thotila a hunok királya, vagyis Attila a vandálok királya Bélát (értsd: Blédát) megöli”.

A 10. században Bíborbanszületett Konstantin is ismeri Velence őstörténetét és Attila hadjárataival hozza összefüggésbe. Szerinte is, mikor „Attila, az avarok királya jött és egész Frankországot végig zsákmányolta és elpusztította, az összes frankok Aquileiából és Frankország többi váraiból kezdtek menekülni és Velence lakatlan szigeteire jönni s ott kunyhókat készíteni Attila királytól való félelmük miatt”. Mikor aztán Attila egészen Rómáig és Kalabriáig pusztította a szárazföldet, a Velencébe menekült aquileiaiak és a többi frank-olaszok elhatározták, hogy ott maradnak a szigeteken.

A velencei ősmonda talán Liutprand követsége útján jutott el Bizáncba.

Az Ó-Venetia megkülönböztetése a második, újonnan alapított Venetiától tehát az összes velencei őstörténetekben Attila pusztító hadjáratának eredménye. Egy 13. századi velencei történetíró már pontosan meg is mondja, hogy Paulitius volt az első velencei dózse az Attila pusztításai után épített Új-Velencében.

A nyugati források ellenszenves ábrázolásából született meg a kutyaképű olasz Attila. Legelőször a Kézaival egykorú Ricordano Malaspinanál († 1281) olvassuk, hogy Attila flageilum Dei-nek kopasz feje volt és fülei mint a kutyának. Nem lehetetlen, hogy Jordanes leírásában az Attila szakálláról mondott „canis aspersus”-t, vagyis „őszbe vegyülő”-t, olvasták tévesen „canis aspectus”-nak, kutyaképűnek s ezért azonosították Attilát az antik kutyafejűekkel, kikről már Plinius óta beszélnek a tudósok.

A következő században aztán valóságos regényt ír valaki Attiláról és kutyaszármazásáról s ez végleg megrögzíti Attila képét az olasz hagyományban. E regényes életrajz legrégebb alakja egy francia nyelvű kézirat, az *Estoire d'Atile*, melyet a

San Marcoban őriznek. Ezt dolgozzák át latin nyelvre, adatai bekerülnek az egykorú krónikákba és már a század közepe táján akad egy költő, Nicolò da Casola, ki az északolasz földön igen elterjedt francia-olasz keveréknyelven nagy eposzt ír e meséből. A francia-nyelvűség ellenére is úgy látszik, hogy e regényes életrajz első alakjában olasz földön készült, ahol a francia nyelv ez időben igen el volt terjedve. Valamennyi kéziratát itt őrzik a könyvtárak, Párisba és máshová csak olasz változatai jutottak.

A regény Attila északolasz hadjáratának a lovagvilághoz alkalmazott átköltése s a szerző egyúttal ürügyet keres arra is, hogy egyes nagy olasz családok történetét hozzákapcsolja a trójai alapítások után Attilával folytatódó olasz őstörténethez. Aquileia itt királyt kap: Menapusnak hívják. De ezek a francia chanson de geste-ekre emlékeztető ostromok, csataleírások, párbajok nem tették volna oly népszerűvé ezt a regényt, ha a szerző nem kezdte volna Attila történetét a hun király származásának egészen új, addig még nem ismert meséjével. Attila különben itt már magyar király és az alatta szolgáló népek oláhok, tatárok, bolgárok és magyarok.

Élt tehát Magyarországon egy Ostrubal vagy Osdrubal nevű király, kinek igen szép leányát sok előkelő ember megkérte, de anyja Eracliusnak, Justinianus görög császár fiának szánta és ezért egy magas toronyba zárta női kíséretével együtt. A toronyba kötéllel húzzák fel még az élelmet is, annyira el van zárva a külvilágtól. A leány egy fiatal agarat visz magával a toronyba s vele hál. Mikor megnő az agár, a királylány teherbe esik tőle. A király, hogy a szégyent elkerülje, hozzáadja lányát egyik grófjához, de mikor a magzat világra jön, kiderül a szörnyű bűn, mert az újszülöttnek állatias külseje van. A fiút Attilának nevezik el s mikor felnő, nagypja trónjára kerül. A környező fejedelmek és urak, becsületessége, éles esze és nagylelkűsége miatt nagyon szeretik. Attila gyűlöli a keresztényeket és

mikor meghallja, hogy a katolikus hit országához közeledik, nagyon felháborodik és rettenetes nagy sereggel indul Itáliába és Illiriába, mindent pusztítva egészen Aquileiáig. Ezután következik a hadjárat egyes mozzanatainak hosszadalmas elbeszélése.

E mesének nagy nemzetközi rokonsága van. A bolgárok hasonló dolgokat regélnek az oszmán-törökök őseiről. Egyik turkesztáni nép magát egy hun hercegnő és egy farkas egyesüléséből származtatja, az ainók szintén effélet mesélnek származásukról. A magyarok is azt tartották, hogy Álmos-Árpád nemzetsége Emese és a turulmadár egyesüléséből származott. A népnek vagy a vezető nemzetségnek egy isteni küldetésű szent állattól való származása a keleti népeknél az isteni származás bizonyítéka volt. A francia-olasz mese tehát egy ilyen származási monda keresztény átköltése lehetne, ha régebbi feljegyzéseink lennének róla. Éppúgy nehéz a keleti népeknél gyakori fejtorzításokkal magyarázni a monda keletkezését. Így vagy a kereszteshadjáratok útján keressük a mese keleti eredetét vagy kénytelenek vagyunk azt hinni, hogy a hunoktól független nyugati változatai is voltak, s ugyanabba a mesecsaládba tartozik, mint pl. Marie de France-nak a 12. században írt „Yonec” című verses novellája, ahol a toronyba zárt fiatalasszonyt héja képében ejti teherbe a nyitott ablakon beröppenő ifjú herceg.

Ez a mese Attila flagellum-Dei, magyar-hun király képét végleg megrögzítette az olasz hagyományban és töméntelen sok mese, elbeszélés, hősi ének, regény szól a kutyaképű, gonosz Attiláról és a vele megütköző olasz lovagokról és királyokról, kik között Nicolò da Casola epikai költeménye óta az Esték szerepelnek első helyen. Aquileia, Concordia, Altino, Pádvia ostroma szerepel a legrégebbieken. Ebből a regényes történetből kerül aztán már 14. századi olasz krónikákba az aquileiai golyamonda fordítottja: az aquileiaiak előre látván városuk veszedelmét, idejében elmenekülnek a városból, de hogy futásukat fedez-

zék, fabábukat raknak a falakra. A csel csak akkor derül ki, mikor Attila egyik sólyma az egyik fabábu fejére repül és a bábu is, meg a sólyom is hosszabb ideig mozdulatlan marad. A legtöbb olasz változatban Attila olasz földön pusztul el. Van olyan elbeszélés is, melyben kém útján fogják el és egyszerűen felakasztják. Nicolò da Casola befejezetlen eposzában különben Attila ép olyan lovag mint ellenfelei, csak alattomos, mint a francia eposzok szaracén királyai.

Az olasz Attila-hagyomány nem került ki olasz földről, más nemzetek irodalmában nyomát sem találjuk. De Itáliában sokáig él e monda, sőt a 17. században még érmekeket is vernek a kutya-fülű, horgas orrú Attiláról, a hátlapon Aquileia várának képzeletbeli hatalmas falaival.

A GERMÁN ATTILA

Míg a franciáknál egyetlen hősi énekben sem találjuk meg Attila nevét, a germán népek középkori költésében hagyományos alak a nagy hun király. A német mondatakutatók egyhangú véleménye szerint a hun király az ú. n. „Heldensage” középpontjában áll, sőt sokan a hunok történeti szerepléséhez kötik az egész Heldensage keletkezését. E mellett azonban igen sokszor elfelejtik, hogy a germán népek írástudó emberei állandóan forgatják és kivonatolják Jordanest és Paulus Diaconust, a hun történet hagyományos forrásait. A legnépszerűbb legenda is, mely Attilával összefügg, Szent Orsolya passiója, német-angol helyi hagyományokból alakult ki.

Az ó- és középfelnémet költészetben Attila alakja nem több, mint Nagy Károlyé a francia eposzokban vagy Arturé a francia verses lovagregényekben. Ő az a hatalmas király, kinek udvarában élnek a germán uralkodók vagy nevelkednek a királyfiak: roppant nagy úr, jóindulatú, olykor szelíd, de mindig passzív, tétlen. A 9. századi ófélnémet Hildebrandsliedben bukkan fel

először Attila neve: a hazatérő és apjával kötözködő Hildebrand Veronai Dietrich fegyvernöke, Veronai Dietrich pedig Odoakar elől menekült Attila udvarába. Itt tehát Attila egyszerű háttér, meg sem jelenik a színen.

A 10. századból való a „Waltharius manu fortis”, egyesek szerint I. Szent-Galleni Ekkehart († 973) mások szerint Geraldus nevű strassburgi szerzetes latin nyelvű epikai költeménye.

Ha az előbbi, általánosabb feltevés a helyes, akkor lehetséges, hogy mint az Orsolya-legenda szerzője, Ekkehart is a magyarok betörésének hatása alatt jutott arra a gondolatra, hogy a hunokról írjon hőskölteményt.

„Testvérek, mondja a költemény, a föld harmadik része Európának neveztetik. Itt különféle erkölcsű, nyelvű, nevű, viseletű és vallású népek laknak. Ismeretes, hogy köztük van Pannónia népe, ezt azonban többnyire hunoknak szoktuk nevezni.” Körülbelül ezer éven át, teszi még hozzá, tartották a hunok kezükben a gyeplőt a szomszédos országok felett, hatalmukat egészen az Oceánig kiterjesztve, szövetséget kötve a barátságot keresőkkel és leigázva a lázadókat.

Ez a földrajzi bevezetés, melyből az antik geográfia világvégefogalma, az Oceán sem hiányzik, — innen származnak a legvadabb népek, — arra vall, hogy a szerző az ő korában is Pannóniában élő népnek tartja a hunokat, kiket különben sok helyen avaroknak is nevez s ezért tulajdonít nekik ezeréves uralmat is, mert hiszen az avarokon át a magyarokig, ha nem is ezer, de fél-ezer esztendő titesz a hun nép uralmának folytonossága.

Egyszer aztán Attila király meg akarja ismételni régi győzelmeit és a frank Gibicho ellen készül hadat indítani, de hallva, hogy az Isteren át nagy had jön ellene, kibékül a frankokkal, miután a még kiskorú Trójai Hagent megkapja kezesül. Aztán a burgundok ellen vonul, ott meg Herrich király lányát, Hildegundét nyeri meg biztosíték fejében. Végül Alphertől, Aquitá-

nia királyától fiát, Walthariust kapja túszul ugyanilyen kötéssel. A fiúk a hun király udvarában kitűnő lovagi nevelést kapnak, sőt Hagent és Walthert hadvezéreivé teszi Attila. Előbb Hagen szökik haza, mert ott közben Gunther került trónra. Ospirin, Attila felesége hiába figyelmezteti urát, hogy jobban vigyázzon Waltherre, ez egy lakomán leitatja a hun királyt és vitézeit és a kis burgund királylánnyal megszökik, majd sok kaland után hazajut Aquitániába. Attila pedig kétségbeesetten sóhajtozik fogadott fia után.

Mind a Hildebrandsliedben, mind ebben a humanista alkotásban Attila alakját a történelemhez csak nagy neve fűzi, meg az a tény, melyet Jordanes is említ, hogy germán királyok hódoltak neki, udvara tele van germánokkal. A többi mind költői elképzelés, mesés vagy mondai motívumok történeti háttérbe helyezése.

Időrendben következik a Nibelungenlied, egy 13. századi ismeretlen nagy bajor-osztrák költő műve, ki régi hagyomány, esetleg egy korábbi költemény felhasználásával hozta létre a német irodalom legszebb epikai alkotását. Itt a költemény második felében, első neje, Helche halála után, a 20. kalandtól kezdve lép fel Attila-Etzel, mint a szintén özvegy burgund Kriemhildnek, a meggyilkolt Siegfried feleségének kérése. Etzel nagytekintélyű, hatalmas és nemeslelkű király. Pogány és éppen e miatt aggályoskodik, lesz-e követségének sikere, de követe, a Bechelarenben székelő Ruedeger von Ungern azzal nyugtatja meg a habozó Kriemhildet, hogy Etzel udvarában számos keresztény vitéz van és hogy az ő kedvéért szívesen meg is keresztelkedik. Olyan uralkodó ez az anakronisztikus Attila, mint a 13. századbeli német vagy magyar királyok: udvarias, bőkezű, előkelő osztrák hűbérurak veszik körül. Mikor Kriemhild megérkezik, udvarába sok kitűnő vitéz tódul mindenfelől; keresztények és pogányok nagy serege. Oroszok, görögök, lengyelek, vlachok

lovagolnak oda és mindenki megtartja nemzeti szokásait. Kiewből is jöttek és a vad besenyőktől. Ezek különösen kedvelik az íjlövést, úgy vadásznak a madarakra és a húrt nagy erővel feszítik meg. Ez a huszonnégy idegen fejedelem mind hűbérúrnőjét jön üdvözölni. Jön Râmunc herceg a vlachok földjéről, Hawart Dániából, Irnfrit Türingiából, majd Blödelin, Attila testvére és végül Kriemhild elé jön Tulnba maga Etzel és Dietrich úr is. Lovagjátékokat rendeznek, lándzsát törnek. Maga a Bécsben tartott lakodalom tizenhét napon át folyik és Siegfriednek sem volt annyi vitéze, mint Attilának ezen a lakomán, semmiféle király nem ajándékozott annyi gazdag köpenyt és öltözéket annyi lovagnak, mint Kriemhild e napon. Aztán Hainburgon át Mosonba (Misenburg) jutnak, ott hajóra szállnak és így érnek Etzel várába, vagyis Budára.

Mikor pedig Kriemhild bosszúját kiforralva meghívja a burgundokat hatalmas urának udvarába, Attila mit sem sejtve a legszívélyesebb fogadtatásban részesíti sógorát, Gunthert és a rettetes trójai Hagent, ki Siegfried meggyilkolását kieszelte.

A nagy mézszárlást megelőzőleg is nagy lovagi játékok folynak, melyen a lantos Volker egy hun vitézt megöl. A lovagias Attila védelmébe veszi Volkert saját népével szemben. Végre Krimhildnek fényes ígéretekkel és egy szép leány odaigéréssel sikerült Attila testvérét, Bloedelt megnyernie.

A hun királyné Attila fiát, Ortliebot is bemutatja a burgundoknak, Attila meg éppen rájuk akarja bízni a gyerek lovagi nevelését és ezért velük akarja küldeni Wormsba. De a véres harc megkezdődik és Bloedel lesz az első áldozata. Attila azonban még akkor sem tud semmiről, mikor vitézei már ezrével esnek el a burgundokkal vívott szörnyű csatában. Hagen Attila fiát vágja le. Így sodródik bele aztán az apa is a harcba, bár a költő még ezután is szenvedőleges szerepet juttat neki. Hagen joggal csúfolja ki a hun királyt, hogy környezete olyan nagyon óvato-

san ügyel életére. Mikor Rüdiger is elesik, Attila, ki korábban árulással gyanúsította hű emberét, üvöltöni kezd mint egy orosz-lán, úgy hogy Dietrich vitézei azt hiszik, ő kapott halálos sebet. De vendéglátói lojalitása oly nagy, hogy fájlalja, mikor neje levágja a már megkötözött Hagen fejét, kinek pedig éppen az ő fia volt az első áldozata. A mézszárlás végén is csak sírni tud, még Kriemhild halálát sem bosszulja meg.

Attila alakja a Walthariusból öröklődött a Nibelungi ének költőjére; a költő jól ismerte ezt a latin eposzt, hiszen többször céloz rá művében. Attila a Walthariusban is nyájas, nemeslelkű, jóindulatú uralkodó: inkább békés hajlandóságú és a kardhoz csak akkor nyúl, ha lázadókat kell megfékeznie. Már Waltharius Attilája is lovagkirály, sisakot hord, páncélinget, nagy aulában fogadja embereit, bíborral és lenszövetekkel bevont trónuson ül és őseinek hősi tetteit ábrázoló, faragott kupából iszik. A Nibelungi ének Attilája még közelebb áll a középkori hűbérfejedelmekhez és szinte a francia chanson de geste-beli Nagy Károly germán-hun lefordításának tekinthető, hiszen a germán történelemszemléletnek nem lehetett más központosító személye, mint a hun király, kinek udvarában számos germán fejedelem élt Jordanes tanúsága szerint.

Nagyon valószínű, hogy a magyar kutatásnak van igaza, mikor a Nibelungi ének hun udvarának és Attilának képében a magyar történeti hagyomány, nevezetesen a Szent László-kori Gesta Hungarorum hatását is keresi: erre utalnak elsősorban az Attila nászára összeseregülő népek nevei Kiew említésével, a Magyarországra helyezett Etzelnpurc, melyek így együtt csak a magyar krónikában fordulnak elő. Az osztrák-bajor szerző nemcsak az ő passai és Enns-Traiszen-vidéki hagyományait viszi bele a költeménybe, hanem a magyar Gestának Szent István-Gizella-ellenes felfogását is; itt Szent István ép oly pipogya, tehetetlen ember az ármányosnak feltüntetett Gizella királyné és a németek

kezében, kik Vazul herceg és családjának életére törnek, mint amilyen tehetetlen báb Etzel Kriemhild cselszövényei közepette. Csakis a Nibelungenlied szerzője helyezi a német hősmonda alakjait az általa jól ismert magyar földre, melynek fényes királyi udvarát akár tapasztalásból, akár hallomásból jól ismerhette. Köztudomású ezenkívül, hogy a Nibelungenlied egészen pontosan a korabeli Magyarországra lokalizálja az eseményeket: Mosont, Esztergomot és Budát meg is nevezi Misenburc, Gran és Etzelnburc néven.

A későbbi német hősköteményekben, mint a Biterolfban, a Rosengartenban, Etzels Hofhaltung-ban és a Klageban már csak a Nibelungi ének geográfiájának és hun udvarának elmosódott képét leljük meg, de Etzel alakja a régi; a nagytehetségű ismeretlen költő szemléletes freskói megrögzítették a német költők képzetében a magyar Etzel és hun-magyar vitézeinek lovagias képét.

Az északi germán népeknél is megtaláljuk Attila alakját: az ó-izlandi nyelvű Eddákban Atli néven szerepel. De itt már nem az a passzív, szelíd, lovagias uralkodó, mint a nagy német eposzban. Atli kincsvágyó zsarnok, alattomos ember, ki törbe csalja a büszke gót-burgund hősokeket, hogy kirabolja őket.

Az Atlaquida című edda-dalban Atli sógorához, Gunnarhoz küldi ravasz szolgáját, hogy vendégségbe hívja népével együtt. Atli neje, Gudrun hasztalan küld figyelmeztetésül farkasszőrrel bevont aranygyűrűt, Högni-Hagen hiába ellenzi az utazást, a nemes és büszke hősök mégis elindulnak. Atli katonákkal megrakott tornyos várban fogadja sógorát és embereit. Gunnart megköti. Erre váltságot ígér, de előbb kéri Hagen szívét, mert egyedül Hagen ismeri a Nibelungi-kincs helyét. Persze mikor Hagen már nem él, ő is inkább hagyja magát a kígyók közé vetetni, mintsem hogy a kincs rejtekhelyét felfedje. De Gudrun bosszút áll testvéréért: a harctérről hazatérő Atlinak saját gyerme-

keit, Erpet és Eitelt szolgálja fel, sőt Atlit saját fia koponyájából itatja meg. Majd szolgálait megvesztegetve, a részeg Attilát leszúrja és palotáját rágyújtja.

Az Atlamâiban Gudrun szolgálával küldött rúnákon figyelmezteti testvérét a rá váró veszélyekre, de a ravasz szolgálta útközben meghamisítja az üzenetet. Hagen neje, Kostbera ugyan észreveszi a hamisítást, de a vitézek lenézik az asszonyi fecsegést és álmokat. Mikor megérkeznek, Atli gonosz szolgálja dicsekedve gúnyolja az érkezőket, mire a vendégek leütik. Gudrun is előrohán és törrel harcol testvééréért. Atlinak, aki szemrehányásokat tesz neki, hogy nincs mellette nyugalma, szemére veti, hogy anyját és nénjét is megölette. Mikor aztán Atli Gunnart felkötteti, az ismeretlen skald részletesen leírja, hogy mézárolja le Gudrun a gyermekeket, hogyan találja fel őket apjuknak. Majd Hagen fiával együtt álmában leszúrja Atlit s a haldokló királynak szemrehányásképpen elmondja egész szerencsétlen élete történetét.

Az Edda-dalok izlandi költők művei, kik tudatosan foglalkoztak költészetükkel, mint a francia trouvère-ek. Epikai dalaik régibb csoportja 12—13. századi kéziratokban maradt ránk s így nem tudjuk teljes biztossággal, mikor keletkeztek ezek a véres történetek. Egy bizonyos: Atli itt még kevésbbé hun és még kevésbbé történeti, mint a német hagyományban. Maga a hun név nem is fordul elő a két fentebbi edda-dalban, illetve csak egyszer (hunske), Gudrun első férje vagyis Sigurd jelöléseképpen, de itt is talán csak óriást vagy vitézt, hőst jelent, hiszen Sigurd birodalma, a Hûnaland, az óriások országa. A Gudrunarhvot c. költeményből kiderül, hogy ezt a Sigurdot is Atli ölte meg ágyában. Viszont az Atli név másutt is előfordul, pl. az egyik edda-dalban egy Atli nevű hős beszélget a madarakkal. Az eddák költőinek, úgy látszik az Atli név már nem jelentett hun királyt, Attila csak a nevét adta oda egy meghatározatlan

gonoszlelkű fejedelem arcképéhez, kinek országát csak egyes Edda-dalok nevezik Hunmörknek.

A Nibelungi ének fontosságát tekintve megérthetjük, hogy Attila alakjának ez a kettőssége, a déli szelíd, lovagias és az északi, vérengző típus ellentéte a német hősmonda központi problémája lett. Két történeti eseménnyel szokás Attilának német mondai szereplését magyarázni. Az első Attilának Jordanesnél említett tragikus halála, mely egy Ildicco nevű, talán gót nemzetiségű leány mellett érte s melyből a nemzeti érzés a feltevések szerint mihamar hősi büntettet kovácsolt.

Másrészt a kutatás megállapítottnak veszi, hogy a Nibelungenlied második részének, a hun—burgund csatának történeti kiinduló pontja az a 435 körüli hun támadás, melynek a regényes kiszínezéseket kedvelő Idatius rövid feljegyzése szerint 20.000 burgund esett áldozatául. Ennek a katasztrófának emlékét őrizték volna meg az egyes germán törzsek, míg a költők aztán fel nem használták a történeti hagyományt.

Nem akarunk ezúttal a germán hősmonda problémájának útvésztojébe belekeveredni, csupán azt jegyezzük meg, hogy a német kritika még ma is túlságos nagy jelentőséget és tartósságot tulajdonít a népi hagyománynak és történeti emlékezésnek, holott a bizonyíthatatlan hipotézis helyett sok esetben egyszerűbb megoldás is kínálkozik. Így az egyik kritikus, ki éppen Attila germán mondai szerepéről értekezett, azt a feltevést kockáztatja meg, hogy az északi, kegyetlen Attila képét a Pontus körüli gótság adta át az izlandi skaldoknak az élő Attilával folytatott küzdelmek emlékeképpen, míg a szelíd, kegyes patrónust Attila halála után alakították ki ugyancsak a keleti gótok Attila udvarának dicső emléke gyanánt. Főérvül a német kritika által Hunnenschlachtnak nevezett költeménytöredéket szokták felhozni; ez a költemény arra vallana, hogy a germán népek jól megőrizték a gót-hun ellentétek véres emlékeit. Ez a hősi ének a Hervararsaga

végén található és legrégebb kézírata a 15. századból ismeretes, de ez csak 8 strófát tartalmaz. Teljes kézírata a 17. századból való. Ez már magában legalább ezer esztendő's történeti emlékezést tesz fel, vagy bizonyos elveszett korábbi kéziratokat.

Az ének szerint Heidrekr gót királynak két fia van: a törvényes Angantyr és a fattyú Hlodr, ki igazi apjánál, Humlinál, a hunok földjén nevelkedett. A gót király halála után megjelenik a hun fattyú Angantyr gót udvarában és követeli jussát, mindennek a felét és többek között Myrkwidet, a sötét erdőt, a szent sírt az út mellett és a ragyogó követ a Danpar partján. Angantyr elutasítja a vakmerő követelést, mire Hlodr hazamegy és elmondja Humlinak, milyen sérelem esett rajta. Humli erre nagy sereggel indul a sötét erdőn át a gótok ellen. A sereg közeledtének hírére a gót király kihívhatja a hun hadat a Dyljához (*at Dylgiu*), a Duna pusztájára (*oġ á Dúnheidi*), a jász hegyeknél (*und Iassarfiollum*), hol a gótok oly sokszor víttak lándzsaharcot. A nagy csatában el is esik Hlodr és Humli: a gótok győznek, a folyók kiáradnak a völgyben feltorlódo tetemektől.

Mindez azt bizonyítaná, hogy a gótok nemcsak a hunokkal vívott harcaiknak emlékét őrizték meg, hanem még régi hazájuk pontos topográfiáját is, a jász hegyeket, a sötét erdőket, a Duna pusztáját, sőt népük régi nevét, a Grytingalidiban rejlő Greutung szót is és ezeket eljuttatták az izlandi költőknek, kik az ezeréves történeti hagyományt versbe foglalták, folytatva azokat a halotti énekeket, aminőket Jordanes szerint a hunok énekeltek körüllovagolva Attila holttestét.

Érdekes azonban, hogy az egész költeményben nincs szó Attiláról. Tehát az egész történeti-mondai hagyomány központi alakja hiányzik az epikai emlékezésből. Másrészt nem volna egyszerűbb feltenni, hogy a skald, ki ezt a költeményt szerezte, ismerte Jordanes gót történetét? Jordanesnél ugyanis a gót föld pontos leírását megtalálhatta: a Danaper számtalanszor előfordul

itt a Greutung népnévvel együtt. Ott olvashatta, hogy Gótiát nyugat felől a jászok, dél felől a Duna határolták. Sőt még az Angantyr nevét is talán a Jordanesnél szereplő gótokkal szomszédos „gens Acatzirorum fortissima”-ban kell keresnünk. Ugyancsak Jordanes beszéli el, hogy Attila halála után fiai, kik apjuk bujasága folytán egész népet alkottak, népeiknek egyenlő osztozkodást követeltek (*sibi dividi aequa sorte posebant*). Ebben pedig benne van a Hunnenschlacht alapgondolata. Az izlandi skaldnak tehát nem kellett a gót történeti hagyomány, hogy fantasztikus epikai elbeszélését megszerkessze, keze alatt volt a középkor egyik legnépszerűbb történeti forrása, Jordanes gót története. A másik két hun vonatkozású edda-dalban is könnyen felismerhető az irodalmi tradíció: Atli mint a görög monda Thyestese saját gyermekéből lakmározott, míg Alboin-Rosamunda szörnyű történetének reflexeképpen saját fiának koponyájából iszik.

Meggyőződésem, hogy a Hunnenschlachtnek sincs több hagyományértéke, mint például az 1200 körüli Saxo Grammaticus-féle fantasztikus dán történet hun epizódjainak. Itt a hunok Hun nevű király alatt Olimár keleti királlyal egyetértésben harcolnak a dánokkal. Olimár vezeti a hajóhadat, a hun király a szárazföldit. A dán Erik Ruscia közelében ütközik meg velük, az ő oldalán harcolnak a norvégok, a szlávok és az oroszok is. Előbb a dán evezősök semmisítik meg a hun hajóhadat; a halottak és a fegyverek annyira elöntik az öblöt, hogy a hajók kénytelenek megállni. A szárazföldi hunokat ezalatt éhínség gyötri a sivatagban, úgy hogy számarhúst és bűzös dolgokat kell enniök. Egy Uggerus nevű hun jós átszökik és elmondja a hunok haditervét. Az ütközet első napján aztán akkora csata fejlődik ki, hogy a három nagy orosz folyó a halottak tömegein keresztül járhatóvá lesz. Majd elesik Hun is, de ugyanolyan nevű testvére veszi át a vezérletet és megadja magát 170 hun királlyal együtt

a dánoknak. A nagylelkű Frotho dán király a fogoly Hunnak adja Saxoniát, Olimárnak Holingardiát.

A Thidreksságának nevezett 13. századi költeményben aztán már teljes összevisszaság uralkodik, mert a Nibelungenlied hagyománya itt már összekeveredik a skaldok költésével és az Artusmondával. Attila itt Susatban (Soest) lakik, melyet a fríz királytól foglalt el. A szomszédos Bertanga (Britannia) királyának, Artusnak két fia hozzámenekül: ezeknek adja Brandenburgot és a rajnai Ungarskog-ot (magyar erdőt), melynek neve német helynevek elferdítéséből ered. Thidrek (Dietrich) Attila tanácsosa, míg Högni (Hagen), Aldrian fia bosszúból bezárja Atlit a kincseshegybe és ott éhen pusztul.

Későbbi krónikák is fantasztikus szabadsággal kezelik forrásaik hun adatait; így a königshofeni (1400 körül) elmondja, hogy Attila Leó pápával való találkozására után hazafut meghalni. Fiainak egy része Angliába, másik spanyol földre vagy Itáliába vonul. Majd Dietrich von Bern lesz király a hunok és gótok felett.

Mikor a délgermán „kegyes” Attila-képről beszélnek, azt sem szabad elfelejteni, hogy a köztudatban bizony itt is élt a vérszomjas zsarnok képe. Nemcsak Szent Orsolya legendája tartotta azt ébren, hanem általában a közös keresztény egyházi és történeti hagyomány. Egy erfurti verselő Adolf 1294-iki tübingiai támadását Attila, a vad hun király gazzetteihez hasonlítja: „Per pravos actus sic Adolfus ut Athila factus.”

Mindebből csak az derül ki, hogy a germán hun-hagyománynak sem szabad sokkal több régiséget és történeti értéket tulajdonítani, mint például a francia szaracén meséknek, melyekkel a francia énekszerzők hősi énekeiket tarkították. Az izlandi skaldok ép úgy olvashatták Idatiust és Jordanest mint mi és nem szükséges Attila koráig visszamenni, hogy homályba vesző nemzeti hagyományokat tételezzünk fel hősi énekeik magyarázatánál.

A költők és írók gyenge történeti információjukat aztán képzeletük termékeivel gazdagították; önámítás, ha elbeszéléseikbe többet olvasunk bele, mint amit maguk a szerzők akartak velük kifejezni.

A MAGYAR ATTILA

Az újabb magyar kutatás eldöntöttnek veszi, hogy a magyarság már a honfoglalás előtt benne élt valamilyen módon a nagy hun birodalomban. A magyarság azonban epikai arányokban növeli meg ezt az ősi kapcsolatot s itt, a hun mondák tárgyalásánál illik megemlékezni arról a nagy szerepről, melyet a magyar nép ennek az együttélésnek saját történeti mítoszában juttat.

Úgy látszik, az őshazákból magával hozta azt a hiedelmet, hogy a magyar és a hun egyazon nép. Erre ugyan a Nyugatot nem kellett megtanítania, mert az ösztönszerűen, már a legelső rohamok idején egynek veszi a pusztító, lovas, nyilas magyarságot, a „hungarus”-okat a hunokkal. A modenai himnusz, a Waltharilied, a bizánci szláv krónika, az Orsolya-legenda keletkezési körülményei, melyekről fentebb szó esett, egyhangúlag tanúsítják ezt, még ha a krónikások egyelőre csak gyéren veszik is ezt a hiedelmet tudomásul. A két népnév véletlen összecsengése is bizonyára segíthette az azonosítás terjedését.

Annyi bizonyos, hogy a 11. század végén összeírt Gesta Ungarorum, a nemzeti Gesta, melynek létezését számos forrásból következtette ki a magyar történetírás, tud már egy bizonyos magyar-hun hagyományról, melyet jóformán a maga egészében mondának tekinthetünk. A Gesta szerint a hun és a magyar azonos nép, Árpád Attila egyenes leszármazottja, mindketten a jáfedita Mágóg ivadékai, Árpád mint jogos örökségét foglalta el Attila országát. Maga Attila római romokon építette fel székvárosát, melyet a magyarok Budavárának a németek Ecilburgnak neveznek. Végül Attila népének egy töredéke, a székely nép a

honfoglaláskor csatlakozott Árpád magyarjaihoz. Tudta azt is a Gesta, hogy Attila mellékeve a „flagellum Dei”.

Mindebből csak a hun-magyar azonosság és az örökség hiedelme lehet ősi hagyomány. A többi már Nyugatról szerzett vagy itt helyben kialakított hiedelem. Ilyen lehetett az aquincumi romokhoz fűződő Attila városának mondája, mely egyúttal kulcsa a későbbi magyar-hun hagyomány kialakulásának is. Anonymus, II. vagy III. Béla jegyzője mondja el, hogy Attila „királyi székhelyet állított magának a Duna mellett a hévizek fölött; minden régi épületet, amit ott talált, megújított és az egészet igen erős kőfallal vétette körül. Ezt magyar nyelven most Budavárnak mondják, a németek pedig Ecilburgnak hívják”. Mikor pedig Árpád Megyernél átkel a Dunán és bevonul Attila király városába, „látták a királyi palotákat — egyeseket földig romban, másokat nem, — és fölötte csodálták mindazt a kőépületet. Kimondhatatlanul felvidultak, mivel érdemesek lettek arra, hogy elfoglalják — s még hozzá háború nélkül — Attila király városát, kinek az ivadékból származott Árpád vezér. Ott lakomáztak mindennap Attila király palotájában, egymás mellett ülve”.

Attila városának hagyománya tipikus eset: a magyarok, látva a hatalmas római város maradványait, Attilához fűzték valami módon a város történetét s ha az udvarnál élő klerikusok tudták is, hogy a város római alapítás lehetett, Attilának tulajdonították legalább az újjáépítés érdemét, hogy így a nagy római városokhoz kössék Attila első székhelyét, ami megfelelt Attila nagyságáról alkotott véleményüknek és Ó-Buda mindjobban kialakuló magyar fontosságának. Az elnevezés és a hozzá fűződő hiedelem tudós eredetű lehetett, mint később a Sicambriával való azonosítás és valószínűleg „urbs Attilae” volt az első alakja. Ezt fordíthatták a németek a maguk nyelvére, mikor Etzelburcnak nevezték el Aquincumot, melynek igazi nevét természetesen senki sem tudta.

Hogy a magyar udvarnál már a 11. században erősen élt Attila emléke, arra nem egy bizonyítékunk van. A királyi családban őrizték például az „Isten kardját”, mellyel Attila világbirodalmát megalapította. Herzfeldi Lambert említi évkönyveiben (1071), hogy Merseburgi Lipót, IV. Henrik bajor király kedves embere lebukik lováról és saját kardjába esve meghal. Hozzáteszi, hogy ez a végzetes kard Attilaé volt, vele pusztította Galliát. A kardot Salamon magyar király anyja ajándékozta Nordheimi Ottó bajor hercegnek, hogy annak segítségével fiát a magyar trónra visszaültesse. Ottó viszont Dedi örgróf fiának adományozta, mire ezt megölték. A kard ekkor a királyhoz került s tőle Merseburgi Lipóthoz. „Ezért többen, akik Ottó hercegnek kedveztek, Isten ítéletére magyarázták, hogy Leopoldot az a kard ölte meg, mely egykor Ottó hercegé volt, mert, így beszéltek, épp ő ösztönözte a hatalmas királyt arra, hogy Ottót a palotából kiüldözze”. A lovagok úgy vélekednek, hogy a kardot el kellene dobni. A krónikás aztán még elmeséli a kard feltalálásának történetét, úgy ahogy azt Jordanesből ismerte, — Mars kardjának nevezi, — de hozzáteszi, hogy „ezt a kardot Isten haragja bosszuló eszközének vagy Isten ostorának (flagellum Dei) nevezték még a barbárok is.”

Mindebből az derül ki, hogy a magyar udvarnál őriztek egy kardot, melyhez mágikus hiedelmek fűződtek: ezek a hiedelmek ragadtak át a német születésű magyar királynéra is, mikor a kardot a bajor herceghez csempészte, remélve hogy segítségével visszaszerzi fiának Attila örökségét. Sőt a mágikus hiedelem tovább terjedt, hiszen a bajor lovagok átkos erőt tulajdonítanak neki: a kard okozta szerintük valamennyi tulajdonosának halálát és az isteni bosszú művét ismerik fel Lipót tragikus balesetében. A hun varázslat tehát 600 év múlva új erőre kap és tovább pusztít a keresztény nyugaton.

Tóth Zoltán nagy tanulmányban bizonyította be, hogy a

magyar származású, hunnak hitt kard a német császárok jelvényei között szereplő karddal azonos. Ezt a kardot ugyan Nagy Károlyénak tartja a német hagyomány, de minden arra vall, hogy a Salamon király anyja által kicsempészett karddal van dolgunk: 1085-ben már IV. Henrik kezében van a „bosszú kardja” (*gladium ultionis*), mint egy kortárs nevezi. Természetesen a valóságban semmi köze a hunokhoz: ornamentikája, alakja, minden külső jel arra mutat, hogy honfoglalás kori magyar munkával van dolgunk és talán valamelyik magyar vitéz sírjából került elő vagy afféle földbe szúrt kard volt, mint amilyeneket a keleti népek szoktak mágikus célból a földbe dugni. Az a történetileg bizonyított tény azonban, hogy egy ilyen talált kardhoz már Salamon korában Attila-hiedelem kapcsolódhatott, arra vall, hogy a hun történettel és mondával már a keresztény Árpádok családjában jogi — talán politikai örökséget vitató — hagyományok éltek és ismerték Attila személyes mondai hitét.

Nem kevésbé érdekes egy következő századbeli adat. IV. László idejében a cseh király megígéri, hogy a magyar királynak visszaadja valamennyi kincset, melyet nagynénje, Mazowi Anna magával vitt Csehországba, a királyi koronát, a királyi jogart és „egy igen drága arany edényt, melyet mindenütt igen finom és csodás szépségű drágakövek díszítenek és sok más aranyékszert, melyet Attila magyar király és más utódjainak idejétől fogva mostanáig Magyarországon őriztek.” Tehát a magyar udvarnál úgy tudták, hogy Attila kincse birtokukban van. Bár nem valószínű, hogy e kincseknek több közük lett volna Attilához, mint az 1799-ben előkerült nagyszentmiklósi besenyő aranyeletnek, melyet a közvélemény Attila-kincsnek nevezett el, mégis rendkívül érdekes, hogy Kun László idején e kincseket Attilának tulajdonították és a hiedelem régiségét hangsúlyozzák. A 11. századi *Gesta* tanúskodik arról, hogy a dinasztia Attilát ősenek tekintette, ezért beszél talán Anonymus mindig Attiláról és sohasem a hunokról.

Az Isten ostorától való származás csak növelte az Árpádokban katonai hivatásuk, uralkodási képességeik tudatát.

Hogy a magyar hun hagyomány további alakulását megértessük, gondolnunk kell arra, hogy Attila kettős képpel szerepel az európai közvéleményben: mint világpusztító és — sajátságosképpen — mint építő Attila is. A világpusztító képe már eddigi fejtegetéseinkből is előttünk áll; itt azonban külön figyelemre kell méltatnunk kézzelfogható nyomait. Nemcsak a venetiai, hanem más városok romjait is Attila dúlásaihoz fűzik. Így Arrasról olvassuk, hogy Szent Vedastus életében senkisésem lakta a várost, melyet Attila lerontott. Petronelláról Bongarsius a 16. században, Carnuntumról Ranzanus és Brown, az erdélyi római vízvezetékekről Dernschwam még a 16. században is azt állítja, hogy e nagyszerű római alkotásokat Attila pusztította el az ő magyarjaival.

De van építő Attila is. Németországban a Trier melletti Igel-nél még ma is meglevő római diadalívról már a 12. században azt írják, hogy Attila emeltette. Ugyanakkor említik „Attila hidját” is. A 14. századi Jacques de Guise Annales Hannoniae-jában elmondja, hogy Attila a keleti gótokkal és gepidákkal együtt elpusztítja Austrasiát (az elpusztított városok között említi a Castrum Cesaris-nak nevezett római romvárost is), de fia Hernac erődöt épít Douai mellett, melyet ma is Hornaing-nek neveznek. Almericusra hivatkozva elmondja azt is, hogy a hunok Bavai bevétele után „Hoyum (Hui), Hugniam (Heigne), Hugniacum, Subhugniacum, Hunoniam et consimilia edificaverunt.” Folyónevek is őrzik a hunok emlékét: Hayne, Hunelle, le Honneau s más efféle. Ugyancsak a hunok adták a Bavai melletti Hugnies (Bougnies), Hon (Hon-Hergies), Surhon és más falvak nevét is. Sőt szerzőnk szerint a tartomány Hanonia neve is eredetileg Hunonia volt. E fantasztikus névelemzéssel szemben a toulai Hugo azt állítja, hogy a hunok semmit sem építettek, csak

romboltak. Olasz földön Udine városát maga Attila alapította és egyik kapitányáról nevezte így. Udine dombját ugyanis a hun katonák sisakjukban és pajzsukon hordták össze. Viterboi Gottfried a 12. század végén arra járt és megbámulja ezt a csodát. Egy római tornyot ugyanitt Attila tornyának neveznek még a legújabb korban is.

Ugyanígy vagyunk a magyar Attila-mondákkal is. Már láttuk, hogy Aquincum romjai milyen korán lettek Attila városává. Ez a római világot romboló és újra felépítő Attila képe lebegett Kézai Simon előtt is, mikor hun történetét megírta. A magyar udvarban már ismeretes volt Attila, mint a magyar honfoglalók elődje, Álmosnak Mágóg révén ősrökona, a világ meghódítója. De nem sokkal Kun László előtt, a mongol pusztítás után, 1254-ben, IV. Béla segítséget kér a pápától a tatárok ellen és azzal érvel, hogy Magyarország a nyugat kapuja, melyen át a pusztító keleti hordák hamar elérik a nyugatot is. „Például idézzük Totilát, ki keletről jött a Nyugat leigázására és főleg Magyarország közepére helyezte székét.” A magyar udvarnál tehát ismerték Attilának Totilával való olaszos azonosítását is és szívesen felhasználták példáját, ha a kereszténység megfélemlítéséről volt szó. IV. Béla e levelében ép oly idegenül áll Attilával szemben, mint bármely más nyugati uralkodó. Ez volt, úgy látszik, az Egyház álláspontja; a 13. századi zágrábi breviárium például így állítja szembe Attila „magyar király” zsarnoki, kegyetlen és pogány uralmát utódjával Szent Istvánéval:

Nam ut Attila sub rege
 Hungarorum populus
 Tyrannidis lata lege
 Sevit incredulus,
 Sic sub Stephano regnante
 Vertitur crudelitas
 Quo figuras transmutante
 Formatur credulitas.

Érdekes különben, hogy e korban kezd divatba jönni az Attila személynév is. 1138-ból van az első adatunk, a többi hét 1221 és 1395 közé esik. Van Attila, Atila, Ethela, Etele, Etila alak is. A mai somogy megyei Atala község neve is ide tartozik, 1138-ban még az Atila nevet viseli a dömösi prépostság adománylevelében.

Attilának és a hunok emlékének azonban különösen kedvezett az a légkör, melyben IV. László udvari papja, Kézai Simon magyar hun történetét megírta. A kunnak csúfolt király alatt a keleti, mondhatnók turániaskodó pogányos szellem erősen lábra kap és így érthető, ha olyan mű születik ebben a légkörben, mely a nagy keleti pogány világhódító képét közelebb hozza a magyarsághoz és mintegy beleolvasztja a magyar históriába, teljesen elmagyarosítja. De nem csekély része lehetett Kézai hun történetének megírásánál a kun és hun népnév azonosságának is.

E tekintetben jellemző, hogy mindjárt a hunok apológiájával kezdi és teológiai érveket felhozva cáfolja a gót eredetű nyugati hagyományt a hunok démonikus származásáról. Szerinte a hunok és magyarok a bábéli torony építőjétől, a jáfetita Nemróttól vagy Menróttól származnak és ennek Eneh (Ünő) nevű feleségétől. Nemrót két fiát Hunornak és Mog(y)ornak hívták. Többi gyermekei Perzsia földjén maradtak, melyet akkor Evilátnak hívtak. Egy nap Hunor és Mogyor vadászat közben egy szarvast vettek üzőbe, mely a Maeotis mocsaraiba csalta őket. A hely megtetszik nekik és apjuk engedelmével a két fiú népével együtt odaköltözik. Ott öt évig maradnak, a hatodik évben egy pusztaságon Belar fiaira bukkannak, kik között tartózkodott éppen Dula alán fejedelem két lánya is. A lányokat elrabolják és feleségükké teszik. Tőlük származnak a hunok és a magyarok. Onnan Scythiába vonulnak a Don, vagyis az Etül mellé. 406-ban aztán a hunok kapitányokat választanak, még pedig Velát, Küvét, Kaducsát és Ethelát, Bendacuz fiát. Utóbbinak két testvére, Reuva és Buda szintén a hunok vezérei. Bírónak Kádárt teszik. A közösség azon-

ban bármelyiküket letehetette a tisztségéről. Majd felemelt zászlókkal kivonulnak Scythiából és a besenyők, fehér hunok földjén, Sosdalián, Ruténián és a fekete kunok földjén át a Tisza folyóig hatolnak. A hely nagyon megtetszik nekik; sátraikat és kocsijait is maguk után rendelik. Az időben a Sabariából származó és longobárd születésű Macrinus volt Pannonia, Panfilia, Frigia és Macedonia kormányzója, ki meghallva a hunok közeledtét, segítséget kér a rómaiaktól. A rómaiak királya, a német Veronai Ditrícus maga jön nagy sereggel a Dunához egészen Potentia városáig. Míg azonban Macrinusszal a haditerven tanácskozik, a magyarok az éj leple alatt Sicambriánál tömlőkön átússzák a Dunát, a Potentia alatt táborozó római sereget meglepik és szörnyű mészárlást visznek véghez benne. Ditrícus a Tárnokvölgybe húzódva ütközik meg a hunokkal és megveri őket. A hunok közül 125.000 ember esik el, Küve kapitánnyal együtt, a római seregből 210.000. Ditrícus azonban jónak látja Tulnig visszavonulni. Ezalatt a hunok eltemetik halottaikat. Majd újra összeszedelőzködve, a hunok követik a visszavonuló rómaiakat és Cezunmaurnál újra megütköznek. Itt hun részről Vela, Reva és Kaducsza kapitányok esnek el, de a római sereg teljesen megsemmisül, Macrinus is elesik, Ditrícusnak pedig egy nyíl halálos sebet üt homlokán. A győzelem után a hunok Attilát római módra királyukká teszik, de ő Budának adja a Tiszától a Donig terjedő országrészt. Magát pedig a hunok királyának, a föld rémületének, Isten ostorának neveztetette alattvalóival. Következik Attila külső és belső jellemzése; színes képet kapunk fényes és gazdag udvaráról is: „Ethela király ugyanis barna színű, fekete s villogó szemű, széles mellű, büszke járású, alacsony termetű vala; szakállát, mint a hunok, megeresztve hordja vala. Vakmerőségben magamérséklő, csatákon ravasz és ügyelő, testéhez illő erejű, akaratjában nagylelkű, fegyvere csinos, sátra s öltözete tiszta. Szerfölött buja is vala. Szekrényében pénzt tartani nem szeretett; miért is az idegen nemzetek szerették, minthogy

bőkezű és barátságos vala, szerfölött nagy keménységéért pedig hunjai csodálatosan félnek vala tőle. Azért is az egész föld kerekességéről különféle országok nemzetei tódulnak vala hozzá, kikhez tehetsége szerint bőkezűen viseli vala magát. Mert táborában tízezer kaszás szekeret vitet vala, különféle művekkel, melyekkel a városokat és várakat romboltatja vala. Sátrais is a különböző országok módja szerint szokta vala készíttetni, s egy sátra oly híres és pompás vala, hogy csodálatosan összekapcsolt aranylemezekből lévén összealkotva, az ember tetszés szerint szétszedhette s újra egybeállíthatta, melynek vert munkájú aranyoszlopai kapcsolokra jártak, közepette azonban üregesek s eresztékeiknél bámulatos mívű drágakövekkel voltak egybefoglalva. De aklai is, mikor táborba szállt, különféle országok lovaival valának telve, melyeket, bár látszott, hogy kedve telik bennük, oly bő kézzel osztogat vala a szűkölködőknek, hogy olykor-olykor magának nyereg alá alig volt egy-két lova. Azon aklok készsége bársonyból és bíborból vala, királyi székei aranyból és drágakövekből valának készítve, asztala s konyhaedénye is arany vala. Legtisztább aranyból, csodálatos munkával készült ágyát magával hordja vala a táborban.”

Győzelme után Szőnyben udvart ül Attila és fogadja a német fejedelmek és Veronai Ditricus hódolatát, kiről az író közben elfelejtette, hogy a csatában halálos sebet kapott. Aztán Sicambriából új hadra kelve Konstancot foglalja el, Zsigmond királyt Bázelnél megveri, aztán Argentínát támadja meg s falait lerombolva elrendeli, hogy e város mindenfelé nyitva legyen, miért is azóta Strassburgnak nevezik. Aztán Luxeuil, Besançon, Chalon-sur-Saône, Mâcon, Langres és Lyon városát rombolja le és a Rhône mellett eljut a katalánokig, hol seregét kétfelé osztja; egyik részét Miramammona, marokkói szultán ellen küldi, mire az eszét veszítve átmenekül Sevilleből Afrikába a gibraltári szoroson át. Attilát ezalatt meglepetésszerűen Etius római patricius rohanja meg tíz királlyal egyetemben. A Belvider mezején szörnyű csatát vívnak,

melyben elesik Aldaricus gót király is és Attila teljes győzelmet arat. A Miramamma ellen küldött sereg azonban nem érkezvén meg idejére a nagy csatába, Attilától féltében Katalóniában marad; a hun nyelven „spán”-oknak (ispánoknak) nevezett kapitányokról a földet ma is Ispaniának hívják. Aztán Toulouse-t, Reims-et, Franciaországot és Flandriát dúlja fel és Kölnben Szent Orsolyát a 11.000 szűzzel együtt kegyetlenül lemészároltatja. Majd Tübingiába vonul és Eisenachban udvart tart. Végül a dánokat (Dacos), norvégokat, frízeket, litvánokat és poroszokat igázza le. Hazatérve sajátkezűleg megöli testvérét Budát és a Dunába dobhatja testét, mert Sicambriát saját nevééről merte neveztetni. A németek ezért Attila haragjától tartva Echulburcnak, a magyarok azonban nem törődve a tilalommal ma is Ó-Budának hívják Attila városát. Aztán megfigyelőket állít a világ négy sarkára. Majd újra nagy sereggel indul Itália meghódítására. Az adriai városokat egymásután rombolja le és Aquileiát, hová a pannoniai longobárdok nagy része menekült, úgy veszi be, hogy nyergekből ostromló tornyot rakat a város falai alá, miután látja, hogy egy gólya már költözni kezd a városból. A lakosok nagy része azonban elmenekül a Realt (Rialto) mocsaraiba és megalapítja Ó-Velence városát (Vecca Venesia). Aztán Venetia városai kerülnek sorra. Ravennában az ariánusok püspöke ráveszi, hogy Róma ellen vonuljon. De a római pápa Ethela elé megy és kéri, menjen ki Lombardiából. Minthogy Attila egy kivont karddal fenyegető aggot lát a pápa feje felett, megrémülve visszafordul és miután Ravenna ravasz ariánus püspökét megzsarolja, megöleti papjaival együtt. Ez alatt Zoárd kapitány Apuliát és Calabriát dúlja fel egészen a montecassinoi kolostorig. Pannóniába visszatérve, a braktánok királyának leányát, a csodaszép Micoltot hozzák ágyához. De nászéjén a sok ital és szeretkezés következtében orrvérzést kap és a vér torkába folyván, megfullad. Micolt álmából felriadva látja, hogy mellette a király hült teteme fekszik s jajgatásával felveri a

házat. A hunok megsiratják királyukat és odatemetik, ahová a honfoglaláskor elesett kapitányokat. Veronai Ditricus és a német fejedelmek ármánykodása folytán aztán a hun nép megoszlik; egy része Csaba mellé áll, ki Honorius görög császár leányától született, a másik Cremild fiát, Aladárt támogatja és akarja királlyá tenni. Az örökségért vívott csatában, melyet a hunok a mai napig „prelium Crumhelt”-nek neveznek, temérdek német hullott el; Csaba pedig 15.000 hunnal Görögországba fut Honoriushoz és bár ott marasztalják, mégis Scythiába tér vissza rokonaihoz, kik megfogadják, hogy eljönnek Pannóniába bosszút állni véreikért a németeken. A „prelium Crimildinum”-ból csak 3000 hun marad vissza, aki onnan elmenekülve a Csigle mezejére vonul, Árpád idejéig ott marad és magát már nem hunnak, hanem székelynek nevezi. Csaba fia, Edemen, vissza is jön a magyarokkal, korozmin születésű anyjával együtt. Csaba nemzetségéből származik Aba király.

Kézai hun honfoglalástörténetének alapjául azok a mendemondák szolgálhattak, melyek az előtte igen ismerős Dunántúlon egyes tárgyakhoz, dombokhoz, római romokhoz fűződtek. Egész pannóniai hun története efféle látható tárgyakra van lokalizálva. A hunok Sicambriánál, vagyis Aquincumnál kelnek át és ugyanide teszi krónikásunk Attila későbbi székhelyét. Százhalom az Érd mellett látható kelta dombtető, Potentiana civitast a római Matrica romjaira teszi Kézai. Macrinus és Detricus csapatai Tulnhoz vonulnak vissza és Cezumaurnál ütköznek meg újra a hunokkal: mindkét hely az ausztriai római limes nevezetes pontja; az előbbi Comagene, az utóbbi Citium néven szerepel a római térképen; Citium — Cetii muri-ból lett a mai Zeiselmauer. Végül győzelme után Attila nagy udvart tart Sceuenben, vagyis Szönyben, melyről mindenki tudja, hogy az Brigetio, Aquincum és Savaria után a legjelentékenyebb római város mellett épült.

A Tárnokvölgyben vívott nagy ütközet hunjait azonban nem

ugyanott temetik el társaik, hanem lejjebb a vaáli völgyben, amiért is e völgy Kézai szerint a „Cuve azoa”, vagyis Küve völgye nevet kapja. (Ez a mai Kajászó.) Kézai pedig azért viteti el a holttesteket 15 kilométerre délnyugat felé, távol a csata színhelyétől, mert ott van a római út és mellette egy különös kő, amely magához köti a hagyományokat: „Cuve kapitányt pedig amaz út mellett, ahol kőszobor van felállítva, szittyva módra ünnepélyesen a földnek adták át és ennek a területnek egyes részeit aztán Küve aszóának hívták.” Egy idegen, talán francia szerzetes 1308 táján jár erre és ezt írja: „És megküzdöttek (t. i. a hunok) azon a nagy mezőn, mely Sicambria és Fejérvár között van, a tíz említett királlyal és legyőzték őket és a győzelem emlékére ott egy roppant nagy márványkövet emeltek, ahol fel van írva az előbb mondott győzelem, amely a mai napig fennmaradt.”

Ez a kő valóban megmaradt, mégpedig, mint újabb idő óta tudjuk, mind a mai napig. Kajászószentpétertől délkeletre a vaáli völgyben állott 1928-ig, ugyanott, ahol a katonai térképen egy pusztatemplom romjai vannak berajzolva. Mikor a pusztatemplom romjait a vidék lakosai kezdték saját céljaikra széthordani, Baracska község előljárósága a templom mellett álló római követ bevitette főterére s a kő jelenleg is ott áll. Az emlék egy 170 cm. magas 60 cm. vastag Jupiter-oltárkő, melynek három oldalán Athene, Bacchus és Juno képmásai láthatók, míg a hátlapján levő rossz állapotban levő feliratból csak annyi olvasható ki, hogy Jupiternek volt ajánlva. A legkülönösebb azonban az, hogy a kő hátlapján egy középkori keletű, domborművű kettőskereszt, az Árpádok jelvénye van a római felirat kellős közepébe bevésve.

Szerintem e kőnek döntő fontossága lehetett Kézai hun történetének megírásában. A helyi hiedelem a római követ egyszerűen a hun ütközet emlékének fogta fel és a rajta levő három római isten-ábrázoláshoz költötte bizonyára Kézai a magyar nevet viselő Béla, Reuva és Kaducsza kapitányokat, kik szerinte itt a tárnok-

völgyi csatában lelték halálukat. Kézai ide temetteti különben Attilát is. Ennek a helyi kultusznak lehetett kifejezése az a középkori puszta-templom és a kőbe, a latin felirat középebe vésett kettős kereszt is, mellyel a kereszténnyé lett Árpádok talán ősük, Attila, és pogány vitézeinek emlékét óhajtották megszentelni. Vajda János „Magyarság és nemzeti önérzet” c. könyvében írja (71. l.): „Kajászó-Szentpéter és Vaál között van egy régi kormos templomfal, erről minden ökrész gyerek azt tartja, hogy itt folyt hajdan a Duna egyik ága, itt lakott Attila és ez fal az ő városából, talán az ő házának omladéka.” A néphit tehát még a mult század végén is Attilához kötötte a puszta-templom keletkezését, ahonnan a Jupiter-oltárkő előkerült. A baracskai kő a magyar hun és vele együtt a magyar nemzeti mondai hagyomány egyik legérdekesebb emléke.

E szétszórt helyi hagyományok összeegyeztetésére eszelte ki pannóniai hun-történetét Kézai, ki ezen a vidéken, a Dunántúl északi felében, különösen ismerős volt, hiszen szülőfaluja Kéza is erre a területre esik.

Bizonyára fejlett magyar hagyomány volt Attila gazdagságának hite is, hiszen láttuk, hogy éppen Kun László, aki számára Kézai történetét írta, tárgyalt Ottokárral Attila kincseinek kiadásáról; Kézai leírása Attila gazdagságáról, csodálatos sátrairól, talán a magyar király és a kunok sátrainak szemléletéből és ama mesés gazdagságra vonatkozó hiedelemből keletkezett.

A nyugati források felhasználásával Kézai tudatos módszerrel vagy tudattalan naivitással keveri össze Attilát, Totilát, sőt a spanyol VIII. Alfonzot is, mert ő az, ki a mórok szultánján, a Miramammonán, az „amír al mu'minín”-en nagy győzelmet aratott Navas de Tolosa mellett s kiről talán a spanyol földről jött Bojót urai, a martinsdorfiak beszélhettek neki. Ausztriába meg talán azért viszi Kézai a hunokat, mert ezen a vidéken kezdődött Nagy Károly irtóhadjárata a hunnak mondott avarok ellen. Ein-

hard évkönyveiben meg is nevezi Tulnt, „Comagenos civitas”-t, mint az ütközet színhelyét. A kapcsolatot Kézai annál könnyebben megtalálhatta, mert hiszen külföldi forrásokban is előfordul az a vélemény, hogy Nagy Károly avarirtó hadjárata bosszú volt Attila pusztításaiért, sőt van olyan forrás is, mely Attilát éppen avar királlyá teszi. Az is feltűnő, hogy Nagy Károly e hadjáratának egyik vezére a Theodericus (= Ditricus) nevet viseli. Tuln körül tehát élt az avar-hun ütközetek emléke és bizonyára Comagene romjai tartották fenn a köztudatban.

A hun-avar azonosság hitében tölti meg Kézai hun történetét az avar-longobárd harcok egyes mozzanataival is, sőt Tübingiába is talán azért viszi el Attilát, mert forrásaiban olvasott az avarok harcairól, melyeket ott Chlotar király, majd Brunihild frank királynő és két fia, Theudebertus és *Theudericus* ellen vívtak.

Legkedveltebb eljárása azonban Kézainak, hogy a későbbi magyar történelmet, bizonyos honfoglaláskori neveket, Péter—Aba harcainak epizódjait, sőt a német-magyar ellenségeskedések egész történeti szemléletét visszavetíti Attila korára, hogy kitöltse a helyi vértelen és eseménytelen mendemondák hézagait.

Kézai tudományos és jogos eljárásnak tekintette a Sevillai Izi-dor óta különösen elterjedt névelemzést is s ennek segítségével a nyugati források catalaunumi csatájából katalóniai megszállást csinált, a magyar ispán szóból pedig levezette Hispánia nevét. Mint-hogy így a catalaunumi mezők eltűntek a történelemből, egy más, talán francia eredetű helyi hagyomány alapján egy Belvider (Beal-wier, Beauvoir) nevű helyre teszi a nagy csatát, melyhez hasonló adatot egy 14. századi fantasztikus belga-francia világkróniká-ban is találunk. Kézai különben nagy hun győzelemmé alakítja a catalaunumi csatát, a nyergeket pedig, melyekből Attila Jorda-nes szerint máglyát rakatott végső szükség esetére, átviszi Aquileia falai alá és ostromló falat épít belőle. Ugyancsak névelemzés alapján csinál a történeti Blédából Budát, hogy az Etselburg és

Budavár elnevezések különbségét megmagyarázhassa, kiépítve a nyugati forrásokból merített gyilkossági adatot egy valóságos Romulus—Remus-féle városalapítási történetté. Ugyanilyen naiv merészséggel magyarázza Strassburg nevét is; a helyi történelemben nyomát sem találjuk annak, hogy Attila azért romboltatja le Strassburg falait, hogy mindenki szabadon járjon-keljen át rajta.

Hősenek nagyságát vélte növelni azzal, hogy egy híres középkori meseszerű Nagy Sándor-életrajzból a másik világbíró feleségének, Roxanenak braktán származását alkalmazta Attila utolsó ágyására és a bibliai Dávid király feleségének, Micolnak nevét ruházta rá csekély módosítással.

Ma már tudjuk azt is, hogy a „proelium Crumhelt”, illetve „Crimhild” is sok más eseménnyel együtt egy későbbi magyar eseménynek, a kelenföldi, vagyis német azonosítással kreenfeldi csatának visszavetítése Kézainál, de valószínűnek látszik, hogy a magyar krónikás tudomást szerzett valamilyen formában a német hősmondákról, esetleg a Nibelungi énekről is és ezért változtatta a krónikából ismert Kreenfeld nevet is Crumheltté. S valamint Sicambria és Etzelburg idővel hivatalosan használt nevekké lettek, úgy találunk később *Krumhelt ferdeje* nevű patakot Óbuda mellett, melyet Mária királyné 1388-ban az óbudai klarisszáknak ajándékoz.

Sok fejtörést okozott már a kritikának, hogyan került bele a Veronai Detre és Aladár (= Ardaricus), mint Attila fia a hunok összeomlásának történetébe. Erre sem a német hősmonda, sem a történelmi adatok nem látszottak fogódzót nyújtani. De ha elővesszük Theodoricusnak egyik 12. századi életrajzát, kiderül, hogy ez a sajátos történelmi szinkretizmus már Kézai előtt külföldi forrásokban is végbe ment. Itt is Theodoricus vezeti a hunokat megsemmisítő germán hadakat és bár Ardaricus gepida király nem mint Attila fia harcol a nemzeti párti hunok ellen, mint Kézainál, ott van ő is a germánok hadai között. A híres keleti gót

királyból Kézai romantikus fantáziája sötétlelkű intrikust csinált, afféle cselszövőt, akire alkalmazta a Salamon-kori eseményekből ismert Vid történeti szerepét. Ardaricus gepida királyból pedig könnyű szívvel csinálhatott Attila-sarjadékot az, aki Dávid király és Nagy Sándor feleségéből állította össze Attila utolsó nejeinek nevét és származását.

Igen bonyolult a Csaba-monda és a székelyek hun eredethagyományának kérdése, mert itt Kézai valószínűleg valóságos hagyományt rongált meg tudákos átköltésével. Főötrekvése talán az volt, hogy egy Csaba nevű őson keresztül Aba király nemzetségét Attiláig visszavezesse s így ennek a nem éppen nyugati tájékozódású királynak uralkodói jogait leszármazási alapon is igazolja. Hun történetében felhasznált egy régi hagyományt, mely tudott a görög birodalomba bevándorolt magyarokról vagy hunokról (Anonymus „sobamogera” nevű népe). Csabán a történeti Irnik-Ernacot kell értenünk, ki itt Kézainál magyar nevet kap. Sőt történeti hagyománynak látszik Csaba keletre vándorlása is, mert a bolgár fejedelmi lajstrom megőrizte Attila fia keleti uralkodásának emlékét. Viszont nem szabad elfelednünk, hogy Jordanes bőven tárgyalja Attila fiainak harcát, valamint keleti dáciai és déli balkáni szétvándorlását. Ő is elmondja, hogy Ernák, Attila fiatalabbik fia az övéivel együtt Scythia minor, vagyis Dobrudzsa vidékére költözik, két másik testvére, Emnetzur és Ultzindur Dáciába vonul, sok hun pedig Görögországba, ahol Jordanes idején a Sacromontisi és Fossatisii nevet viselik. Sőt később a Duna mellett hadakoznak még a gótok Attila egyik ivadékával, Mundoval is. Itt is a tudós információ keveredik tehát valami halvány történeti hagyománnyal. Persze nem Kézai fantasztikus elbeszélése az, melynek segítségével a két elemet egykönnyen elválaszthatjuk egymástól.

Történeti hagyományt őriz valószínűleg Kézainak az a helye is, ahol Belár nejeiről és gyermekeiről, Dula alán fejedelem két leányáról és ezek elrablásáról van szó és bár a csodaszarvast üldöző

fejedelmi testvérpár mondájának egyes részleteit Jordanesen keresztül bizánci hagyomány alapján meséli el a krónikás, nem lehetetlen, hogy valami magyar hagyomány is élt a testvérösök vezérállatáról, amelyen számos keleti nép eredetmondájában előfordul.

Ez az a sovány mondai anyag, amit Kézai elbeszéléséből kihámozhatunk. Több, aránytalanul több az idegen eredetű részlet és tudós kombináció, mint a tényleges mondai hiedelem. De azért a történet alapja mégis mondai; helyhez kötött mendemondák és családi, nemzetségi hagyományok szerves egybeillesztése céljából készült. Kézai műve a maga korában mint irodalmi alkotás is jelentékeny; kétségtelenül annak a keleties, pogánykodó szellemnek kifejezése, mely Kun László alatt az ősnak képzelt Attilában kereste mintaképét és hadi dicsőségének hivatásszerű kiteljesülését.

Hatása Magyarországon döntő jelentőségű; az utána jövők, Kálti Márk, a Képes Krónika szerzője, a Dubnici és a Pozsonyi Krónika, a Sambucus-kódex, a Mátyás-korabeli Chronicon Budense csaknem szóról-szóra átveszik Kézai hun történetét, legfeljebb másolás közben rontanak furcsa és ismeretlen nevein. Így lesz Belviderből utóbb Bewinde, Macrinus Martinus alakkal váltakozik. A későbbi krónikások közül egy sem vetette össze ezt a sajátosan egyéni ízű történeti regényt a nyugati források adataival; a leírt szöveg olyan tekintély volt előttük, hogy nem mertek vagy nem is akartak rajta változtatni. Ebből a távlatból nézve bámulhatjuk Kézai Simon merészségét és önállóságát, hogy a többi középkori íróval ellentétben ennyi önállóságra valló elmeművet alkotott. Érdekes többletet csak Kálti Márk Képes Krónikájának az az adata jelent, hogy Hunor és Mogyor nőrablása akkor történt, mikor Belár fiai és Dula leányai a kürt ünnepét ülték és körtáncot lejtettek; a muzsika hangjai csalták oda a vadászó testvérpárt.

Külföldön is elég jelentékeny Kézai hatása, bár kisebb körre szorítkozik. A legérdekesebbek olasz elterjedésének nyomai. Az őstörténetük iránt érdeklődő velencei történetírók figyelmét felkel-

tette a magyar író műve, mely tulajdonképpen az első, szerves egységet alkotó hun történet volt. Van olyan velencei eredetű történet, mely megelégszik azzal, hogy velencei olasz hagyományokat és néhány nyugati eredetű adatot beleilleszt Kézai kivonatos hun történetébe. Ez a *De origine Hunnorum Venetus c.* rövid krónika a hunok eredetének Kézai-féle és hagyományos nyugati mondájával kezdi és azt egészen a székelyek csiglemezei letelepedéséig folytatja, majd az avarok történetének néhány adatával zárja le.

A hun királyok sora az ismeretlen szerző szerint: Vitalani és Pemudruch vagy Asdrubal, Attila atyja, majd Rugil és végül Buda vagy Bela, vagy Asdrubal és testvére Ethela. Már itt látjuk, hogy az olasz hagyomány Osdrubalja is egyesül Kézai anyagával.

Majd következik az első honfoglalás története, de a hun kapitányok elmaradnak, helyettük maga Attila hozza ki Scythiából népét. Ő támadja meg Macrinust, ki mellől még Detricus hiányzik; Detricus egyáltalán nem szerepel ebben a kivonatban. Aquileia ostrománál megkapjuk a hagyományos olasz sólymos hadicselnek az ismertetését, majd igen részletesen az egyes velencei menekülések folytán létrejött városalapításokat, ami megint olasz forrás használatára vall.

Mínthogy ez az olasz Attila-életrajz csaknem szóról-szóra meglelhető a velencei Paulinus Minorita világkrónikájában, sőt megtaláltam egy kiadatlan velencei őstörténetben is, melynek szerzője igen bő részletezéssel kapcsolja Kézai kivonatához a tengerparti városok keletkezésének történetét, azt kell hinnünk, hogy Kézai kivonatos alakjában igen kedvelt és nagyhitelű forrás volt a fényes adriai városban és Venetia tartományban és így az a sajátos helyzet áll elő, hogy Kézai, ki a legendás velencei őstörténetet ismerte és felhasználta, erősen hatott ugyanennek a velencei őstörténetnek további alakulására. Paulinusból vagy talán egy ma még ismeretlen kivonataból került át Kézai még kivonatosabban Dandolo András velencei dózse híres *Chronicum Venetum*ába.

Kézaitól került a magyar-hun történet a németül olvasó közönség elé is; a 14. századi Mügeln Henrik német krónikája és egy szintén Nagy Lajos alatt írt latin verses kivonat közvetítette Kézai regényét Ausztria és Németország felé.

Kun László papjának történetírói módszere azonban nem egyedülálló a középkorban; a regényes eredetmondák úgyszólván divatban vannak. Láttuk, milyen merész epikai kitalálás Saxo Gramaticus hun története s ez a merészség Saxo egész dán őstörténetét jellemzi; idézhetnők a 14. századból Jean d'Outremeuse világkrónikáját, hol Flandria őstörténetébe beállítva szerepelnek mesebeli hunok és magyarok a történetiekkel együtt. De már Kézai előtt, a 13. század táján készült a „Lengyel-magyar krónika” is, s itt valószínűleg még a magyar ősgesta alapján, de teljesen szabad átköltésben kapjuk meg Attila történetét a délszláv népek, de különösen a horvát nép őstörténetével kapcsolatban. Ez az elbeszélés ugyanazzal az önkényes módszerrel íródott, aminőt Kézai használt, mikor hun történetét összerotta. Attila itt az Aquila nevet viseli azzal a céllal, hogy Aquileia lerombolójából annak alapítójává lépjen elő. Aquila az első magyar király, ki valahonnan északról indul el a világ meghódítására. Előbb Litvániát, aztán Skóciát foglalja el, hol Szent Brandán nyugszik, majd Dáciába, vagyis Dániába megy. Onnan hajóra szállva a Rajnán Kölnbe ereszkedik alá, hogy Orsolyát és a 11.000 szűzet lemészárolja — ezt a legendát hosszas elbeszélésben kapjuk —, majd Ausztriába, vagyis Austrasiába vonul, onnan Apuliába, ahol a franciákkal és normannokkal ütközik meg. Egy angyal inti, ne merjen Rómába menni, ahol az apostolok nyugszanak, hanem e helyett térjen vissza és bosszulja meg Casimir horvát-szlavón király halálát. Erre Venetiába indul s ott új várost alapít, melyet róla Aquileiának neveznek és Carinthián át Horvát-Szlavonország határához ér. Nyolc napi harc után legyőzi a horvát-szlavon királyokat, kik Casimirt meggyilkolták. Ezután átkel a Dráván és némi töprengés után elhatá-

rozza, hogy szláv és horvát asszonyokkal házasítja össze népét és maga is a sclavok fejedelmének lányát veszi el. Majd átvonul a Dunán túl elterülő termékeny földre, mire a szlavónok és horvátok királya Sipletbe menekül. Végül a Tiszán is átkel. A nagy síkság igen megtetszik nekik és saját dicsőségére elnevezi Ungariának. Majd a föld felosztása után vezéreivel együtt elhatározza, hogy ha sok fia születik, az elsőszülöttnek adja az uralmat. Született is fia, mégpedig Columan, aki horvát nőt vesz feleségül. Ennek a fia, Béla, apja halála után visszamegy Aquileiába és a görög császár lányát veszi el. Végül ennek a fia Jesse, vagyis Géza, ki- nek lengyel felesége Athleita (Adelheid) a magyarokat a keresztény hitre téríti.

Itt is, mint Kézainál, a nemzeti cél és hiúság érdekében történik a valóságos események regényes beállítása. Attilát és magyarjait a szerző a délszlávok testvéreivé teszi; a két honfoglalás helyett egyet kapunk, miközben elsikkad Árpád egész családja és Attila—Aquiláról egyenesen Kálmánra ugrunk, kiből Géza fejedelem őse lesz. Ugyanaz a visszavetítő módszer ez, amit Kézainál is megtalálunk. A délszláv hódítás László és Kálmán alatt folyt le; a krónika írója Attilára vetíti vissza, hogy annál nagyobb régiséget adjon a magyar-szláv dinasztikus kapcsolatoknak.

Van még egy állítólag középkori Attila-életrajz — kéziratai csak a 15. századból maradtak ránk —, s ez Iuvenus Caelius Dalmata néven szerepel az irodalomban. De itt hiába keresnők a mondai alakításnak újabb nyomait. Sőt néhány hagyományos motívumot nem számítva, talán még a kritikus renaissance idején sincs olyan író, ki ennyi józan szárazsággal írta volna meg Attila életrajzát. A szerző néhány olasz eredetű hagyományra és Jordanes—Paulus Diaconusra támaszkodik, mindenütt kerüli a meseszerű vagy legendás adatokat, elhagyja még a közhelyszerű boszorkányfaun származási mesét is. Méltó volna akármelyik felvilágosult humanista szerző tollára s érthető, hogy Leonardo Aretino Bruni

(1373—1443) saját neve alatt ki is adta Iuvenus Caelius művét, hisz kitűnően hozzáillett gót történetéhez.

Thuróczi János *Chronica Hungarorum*a újabb fordulópont a magyar-hun-hagyomány fejlődésében. Brűnben és Augsburgban megjelent művét (1488) hamarosan szétkapkodták és így a magyar hagyomány egyszerre ismertté lett egész Európában. De Thuróczi hun történetében nem elégszik meg Kézai elbeszélésével, melyet bizonyára a Budai Krónikán keresztül ismert. Ő az első magyar író, aki a nyugati történeti hagyományt, melyet Kézai oly önkényesen átgúrt, újra értékeli és Kézai regénye mellé helyezi. A nyugati hun anyagot egy olasz kompilátor, Antoninus firenzei püspök *Chronicájából* veszi át, mely néhány évvel azelőtt több kiadásban megjelent és melyre Thuróczi több ízben utal is. Antoninus maga két igen népszerű középkori kompilátor, a német Sigebertus Gemblacensis *Chronica Germanicarum*-át és a francia Vincentius Bellovacensis *Speculum Historiale*-jának anyagát dolgozta bele saját krónikájába. Így kerül végre magyar író művébe a hunok származásának gót fogalmazású mondája, mely ellen Kézai annyit kardoskodott. Így kapta meg végre a magyar olvasó is — igaz elég röviden — Szent Nicasius és Eutropia mártirok történetét, Szent Auctor és Szervác metzi legendáját, Szent Orsolya teljes passióját, melyet Kézai csak röviden vett fel történetébe. Orléans ostromának és a catalaunumi csata előzményeinek elmondásában is Antoninust követi Thuróczi, amint elmondja, hogy az Orléans-t ostromló Attila ellen Aetius nagy sereggel közeledik, mire egyenként kínál barátságot a gót Theodoricusnak és a római Aetiusnak, hogy ravasz módon szétválassza őket. De Aetius eszébe juttatja Theodoricusnak, hogy a hunok űzték el a gótokat hazájukból és így meghiúsítja Attila cselét. Ellenben teljesen ismeretlen Antoninusnál annak a remetének a története, akit Orléansból a catalaunumi síkra menet a hunok elfognak és Attila elé hurcolnak. Ez, úgy látszik, Thuróczi egyéni kitalálása, hogy meg-

magyarázhassa a Flagellum Dei kifejezést. A jóstehetségéről ismert remetét Attila felszólítja, mondja el, mi sors vár rá. A remete egy ideig hallgat, majd megszólal: „Nagyságos Fejedelem! Tudatlan embert kényszerítsz arra, hogy az isteni akaratot kifejezze? Milyen égi tehetséget látsz te bennem, ki a föld férge vagyok? De nehogy azt hidd, hogy te az én Istenemtől, akit te nem ismersz és akit te üldözöl, bármit is bírsz, vagy hogy én te neked a jövődöböl többet tudok elmondani, mint amit nekem a nyelv segítségével kifejeznem szabad, megnyitom szára számat.” Majd így szól: „A mindenható Isten, aki annyi nemzet fölött gyakorolja uralmát, mostanában kezdedbe adta az ő szigorúságának kardját. Te vagy ugyanis az Isten ostora és a te keménységeddel az ő igazságától elhajlók istentelenségét maga az Isten akarta megbüntetni; de visszaveszi tőled ezt a kardot, mikor akarja és azt másnak adja át. Hogy pedig megtudd, miszerint háborúban mindeneket legyőzni nem emberi, hanem isteni hatalomban áll, ezúttal a csatában alul maradsz a rómaiakkal szemben, de azért kezedből a kiszabott idő előtt nem hull ki az üldözés kardja, sem pedig ezúttal uralmad nem semmisül meg teljesen.”

Attila nagyon csodálkozik e szavakon és ekkor kérdezi meg a madárjósokat, mint Jordanes is beszéli, a csata kimenetele felől. Majd következik a catalaunumi csata leírása, most már nyugati alakjában, de a Miramammona badar históriájával együtt. Thuróczi később is több ízben utal a remete jóslatára, amit ő maga illesztett bele az elbeszélésbe.

A catalaunumi csata leírását Antoninus nyomán az ismert részletekkel együtt kapjuk meg. Bővebb egyéni kifejtés csak akkor következik, mikor Aetius rábeszéli az elesett apja örökébe lépő nyugati gót Thorismundot, hogy térjen haza országába. Itt Thuróczi hosszas szónoklatokat tartat történeti személyeivel.

A catalaunumi csata után aztán Attila bízva abban, hogy a

rómaiak nem mernek többé vele megütközni, tovább pusztítja Galliát. S itt Thuróczi hexameterben szólaltatja meg Attilát:

Stellae cadunt, terra tremet, en ego malleus orbis!

És hozzáteszi, hogy ezután a remete jóslata szerint magát flagellum Deinek hivatja.

Mindennek a nyugati forrásokban nyoma sincs. Majd Kézai-kivonatokkal váltakozva következnek Szent Nicasius reims-i mártíromsága, Szent Lupus és Troyes csodálatos megmenekülése, Szent Orsolya története, melyet azonban már más forrásból merített Thuróczi, mert Antoninusnál hiába keressük Orsolya vőlegényének, Ethereusnak és Tyriacus pápának nevét. Az itáliai városok pusztulásánál Aquileia történetét Kézai és Antoninus elbeszéléséből állítja össze és így először jelenik meg magyar írónál a Paulus Diaconus elbeszélése óta nyugaton általánosan ismert szemérmes Digna öngyilkosságának története, ki a hunok előli félelmében a folyóba öli magát. Velence történetét is kiegészíti Antoninus anyagával. A velenceiek a Castellum nevű dioecesisban városokat építettek, de Attila pusztításaitól félve, az Altus Rivusra menekültek. Utoljára Attila halálának elmondásánál tör ki Thurócziból a retorika: „Óh jaj! a világ dicsősége, kit az istenek akarata vezetett útján, az a király, aki mint ellenség, oly sok nemzet vérét ontotta, saját maga vérétől megfulladt.”

Janus Pannonius, a nagy magyar humanista költő, elveszett Annaleseiben a magyar történetet bizonyára az első honfoglalással kezdte mint Bonfini. Vakmerő feltevés arra gondolni, vajjon nem ennek a költeménynek emlékével készült-e Thuróczi hexametera, melyet Arany János is oly kifejezőnek talált, hogy belefördította a Buda Halálába?

Thurócziból egyébiránt sokszor idézik a magyar-hun mondai hagyomány eleveenségének és szívósságának bizonyítására azt a helyet, ahol elmondja, amint a megvert római sereg vezére, Detri-

cus súlyosan megsebesülve Rómáig nyargal, homlokán hordva a hun nyilat, miért is — mondja Thuróczi — megérdemelte, hogy a magyarok nyelvén a mai napig „halalthalon detreh”-nek mondassék. Szerintünk e hellyel ősi hagyományt bizonyítani kissé elhamarkodott dolog, sőt inkább az a valószínű, hogy mióta a Budai Krónika révén (1473) a hun történet általánosan ismeretes lett a magyarok között, a magyar énekmondók felhasználták a krónika anyagát és Kézai egyik ellenmondását meszeszerűen kidolgozták. Kézainál ugyanis Detricus a cezumauri csatában Jordanes gót királyának mintájára *halálos* nyílsebet kap, de nem sokkal utána újra felbukkan, hogy hódoljon Attilának. Ezért eszelték ki a magyar énekmondók a „haláltalan” Detrét, ami nem csekély leleményre vall. Tudománytalan eljárás volna itt az írott szöveg hatásának lehetőségét kizárni és az újabb korok énekeseitől a fantázia alakító erejét megtagadni. Olyanféle énekek szólhattak Attiláról és Detréről már ekkor, amilyeneket a következő században a nyomtatott krónikák alapján Csáthy Demeter ír a magyarok bejöveteléről, vagy Walkay András Attila eredetéről, Gosárvári Mátyás Attiláról és Sicambriában való megtelepedéséről. Thuróczi tehát, mikor a haláltalan Detrét emlegeti, valamilyen énekmondóra emlékezik, aki az első honfoglalást választotta tárgyául és bizonyára Oláh Miklós is ilyenre céloz a haláltalan Detrével kapcsolatban.

Érdekes az az adat is, melyet Thuróczi Detre sisakjáról mond: „meséli, mondja, hogy ennek a Detrének olyan sisakja volt, hogy azt minél jobban koptatta, annál nagyobb fénnel ragyogott.” Ugyanezt mondta egy 13. századi német költemény, az Eckenlied is Dietrich fénylő sisakjáról, a Hiltegrinről. De 1488-ban már Thuróczi, vagy a magyar énekmondó, valami német nép-könyvből is vehette ezt a meszeszerű adatot, mely különben semmiféle vonatkozásban nem áll Attila mondájával.

Mátyás korában különben az Attila-kultusz második virágzását élte s bizonyára a király politikai eszméi, személyes vonzalmai

is nagy szerepet játszottak ebben a népszerűsítésben. Maga Thuróczi „második Attilának” nevezi Mátyást, Tubero Attila után a magyarok legdicsőbb királyának. Bonfininak adott megbízásában Mátyás külön kiemelte a hun történet megírását s Bonfini nagy buzgalommal igyekezett megfelelni a követelményeknek, egymás mellé rakva a nyugati és a magyar források adatait, bár ez utóbbiakat mindig némi lenézéssel idézi. Bonfininál Attila nagy szónoklatokat tart liviusi minta szerint és bennük a római istenekkel társalog. Bonfini műve aztán döntőleg Attila felé fordította a magyar közszellem érdeklődését s az ő műve óta a magyar ember inkább Attila, mint Árpád unokájának tekintette magát. „A 15. századi magyar udvarban a krónikák olvasása, illetőleg közvetett megismerése révén általános volt a magyarságnak a hunoktól való származtatása és teljesen kialakult már a katonás, kemény jellem, mint nemzeti tulajdonság felismerése” és a kódexirodalomban valahányszor az Orsolya-legenda révén a hunokról szó esik, azt a fordítók habozás nélkül a „magyar” szóval adják vissza.

A Mátyás-kori Attila-kultusz oly nagyfokú volt, hogy ezt a külföldi humanisták is észrevették és ily módon jutott a diplomata-humanista Callimachus Experiens arra a gondolatra, hogy Attila életrajzát megírja azzal a rejtett szándékkal, hogy az életrajzba belevitt tendencia Miksát harcra ingerelje. Kitalál újabb részleteket is célzata érdekében; ilyen például a troyes-i sokgyermekes asszony esete, kin Attila-Mátyás megkönyörül, vagy a hízogó Marullus költőé, kit Attila kegyetlenül megbüntet, mint ahogy Mátyás szokta volt tenni a hízogó poétákkal. Attila-arc-képét Mátyásról festi; ravasz, eszes, célja érdekében mindenre képes zsarnok Attila-Mátyás és mikor egy félszázaddal később Machiavelli *Il Principe*-jét megírja, Callimachus Attilája új kiadásokat ér el, mert a szerző már Machiavelli előtt megrajzolta a „*Principe*” típusát.

Európában Thuróczi műve népszerűsítette a magyar Attila-

hagyományt és például a francia Jean Lemaire de Belges, a nagy prehumanista költő galliai történetében felhasználja hun történetét, sőt még a Buda-gyilkosságot is elmondja Sicambria-Buda történetével kapcsolatosan. A sokat emlegetett bajor Aventinus-Turmair is csak Thuróczi adatait forgatja, bővítetgi a német mondai hagyománnyal és saját találgatásaival; fölösleges nála a hun gesta valami ősi forrásának nyomait keresni.

A könyvnyomtatás óta Bonfini és Thuróczi révén a hun történet a magyar nép széles rétegeiben elterjed; énekmondók, történetírók adják elő latinul és magyarul a magyarok első honfoglalását és Attila dicsőséges életpályájának drámai fordulatait. De helyi hagyományok, apró kis mondák is alakulnak, melyek láthatólag a nyomtatás útján már ismert Attila-történetből táplálkoznak. A legrégebb e hiedelmek között a Csaba-íre nevű növény mondája; ezt a híres francia botanikus Clusius Károly jegyzi fel „*Stirpium nomenclator pannonicus*” című, Antwerpenben, 1584-ben megjelent könyvében. A *Pimpinella Germanica Saxifragat* nevezi így és elmondja, hogy Csaba király, Attilának Honorius leányától született kisebbik fia egyedül marad vissza 15.000 emberével s ezzel a fűvel gyógyította meg sebesült vitézeit. Clusius Német-Újvárt mint Batthyány Boldizsár vendége Beythe István lelkésztől hallotta ezt a történetet, mely egészen nyilvánvalóan Kézai elbeszélésére megy vissza.

Egyes családok kincstárában is találunk nemsokára Attilának tulajdonított tárgyakat: így a Drugeth-kincstárból került Széchy Máriához „Attila pajzsa”, egy középkori acélpajzs és „Attila buzogánya”, de Munkács bevétele után e műemlékek elkallódtak. Valószínűleg már ekkor kezdik keresni Attila kincsét, Hidegszamoson már 1716-ban tudnak róla.

A többi efféle hagyomány mind a mult századból való. A nemzeti romantika, nevezetesen Arany János nagyszerű költeményei és népszerű történeti munkák, talán a ponyva is

általánosan ismertté tette a hun történetet, melyet most már igazán hun mondának lehet nevezni, ha elfelejtjük, hogy egy zseniális költő képzeletében kapta színét, egységét, indokolását. Különösen a Székelyföldön keresték ez időtől fogva mindenütt Attila és Csaba nyomait.

Ha ezeket a helyi mendemondákat átvizsgáljuk, észrevesszük, hogy napjainkban ugyanaz a folyamat játszódott le, mint Kézai korában. Egy bizonyos történeti tudatot, mely most már a magyar középkorénál jóval színesebb volt, igyekszik mindenütt a nép — s itt szerintem elsősorban az írástudó papok, tanítók és másodsorban a népkönyvek olvasói jönnek tekintetbe, — hegyekhez, vizekhez, várromokhoz kapcsolni, vagy pedig meglevő helynevekbe belemagyarázni erőltetett fületimológiával, ép úgy, mint Kézai Simon mester.

Ilyen vizekről szól pl. az a monda, hogy Attila egy nagyszakállú öreg ember utasítására kardjának földbe szúrásával fakasztja foglaló csapatainak felüdítésére a Kisbodzát és az, mely szerint a hunoktól szétvert oláhok véréből fakadt a Csudástó forrása, a rákosi borvíz. Hegyek, várromok fordulnak elő a következőkben: Székelyudvarhely határában a Szarkakőszirt alatt épített várában tartotta Attila első székhelyét; vadászkastélya a Hegyesdomb tetején épült, itt halt meg magyar romantikus írótól Rékának nevezett első felesége, kit a „Ritka kövi” nevű szikla alá temettek. Kadicsa, Zeta és Rava nevű várak a hunok hasonló nevű vezéreitől kapták nevüket, kiket Kézai említ először. Szíjártóházán sátra számára dombot emeltetett Attila. Van fája is: Pördefölde környékén álmában a rácok meglepték és a vezér dárdája csak azért nem érte el, mert hirtelen egy tölgyfa mellé ugrott.

Szómagyarázó eredetre vallanak a következő hiedelmek. Réka királynőt Rékas határában vagy a Réka patakban temették el. Erdélyből Attila a Tisza mellé, majd Etellakára, Debrecen mellé

tette székhelyét. Testvérének Budának vára Udvarhely mellett, Budváron volt, amit a romok is tanúsítanak és halála után hármas koporsóban ide temettette magát kincseivel együtt nagy titokban. Más hagyomány szerint Attila karddal támadt rá Budára és menekülése közben Szolnok határában „szónak kérve” szúrta le. Csaba egyik csapata a maroszeői Csittszentivány határában telepszik meg, mert a vezér csitt szóval nógatott lova sehogysem akar tovább menni. Egy csapatvezető: „gyer, jó” vagy „gyér, jó” szavairól kapta nevét Gyergyó stb. stb.

Sokat foglalkoztatja a képzeletet az Attila foglalása elől elrejtett Dárius-kincs; ezt Kolozsvár határában a Szentjánoskút körül, a kolozsi kétévenként megnyíló Tündérvárban, a tordai hasadéokban, a siklódi Disznókő oldalában, ott ahová a nap első sugara esik, a tordaaranyosi Bodzafordulóban, a szentábrahámi Ingpatokban, a sebesvári Cigányhavason, a homoródalmási barlangban keresik; e két utóbbi helyen tündérek őrzik.

Attila sírját is makacsul keresi a nép képzelete: Dombegyháza határában, a battai Százhalom Attila-vára nevű dombja alatt vagy a baracscai Szentiványi-pusztán (ez a kettő valószínűleg középkori hiedelem felújulása), a rétszilasi Sárrét egyik dombjában, Atala somogyi falu határában, avagy a Budvár oldalában, aranykoporsóban, temérdek kincssel együtt. És mióta Ipolyi Magyar Mythológiájában arról regél, hogy Attilát egy folyó medrébe temették (mint Jordanes Alarichját), azóta a Tisza-Maros-vidéki nép képzeletét izgatja Attila hármas koporsója. De a jászberényi Zagyva egyik ösvénye alatt is rejtőzhet. Ugyancsak Ipolyi óta ismeretes a Hadak útjának mondája, melyet Lugossy küldött be a nagy romantikus fantáziával megáldott magyar etnográfusnak. Semmi okunk nincs rá, hogy megszorult székelvéri segítségére a Tejúton át siető Csaba szép meséjét a 18—19. századnál régebbi időre tegyük s ezen nem változtat az sem, hogy már a középkori Schlägli Szójegyzékben megtaláljuk a Tejútnak

„hadi út”-féle értelmezését, mert hiszen „hadi út” a magyar középkorban kiépített országútat jelent és nem többet.

Iskolakönyvek, népkönyvek és költői alkotások táplálják ma már Attila mondáját a nép között. Mert ma inkább van Attila-monda mint valaha. Tanúbizonyosság erre az a mese „Átilla” királyról, melyet legutóbb Hódmezővásárhely határában jegyezték fel. Itt Gézenguz vagyis Bendeguz király úgy kerül szembe fiával mint az oedipusi mesében, jóslat alapján. Isten kardja, a katlani síkság és Langopárdia királyának emlegetése, Attila kilenc felesége, köztük Lorka és Göndörke, ki megmérgezi, mert az ő főztjét nem dicsérte meg és a folyóvízbe temetés modern tudós eredetű hagyományra vall, mely az igen jóízű népies tálalású történeten is keresztülsillan. De tudákos Attila várának és sírjának Hódmezővásárhely határára rögzítése is, ami magyarázza, hogy e környéken is, mint Erdélyben, burjánzanak a hun mondák. Mondák ezek, még pedig a javából, csak nem régiek és már a 19. századi romantikus történelmi fantázia szülöttei. Ugyanilyen Attila-mondákat a németnyelvű Nyugatmagyarországon is gyűjtöttek; ezek még fiatalabbak mint a magyar hiedelmek és ugyancsak irodalmilag kialakított történelmi tudatnak helyi rögzítései. A törökbálinti és budaörsi svábok például a Kamaraerdő közelében egy domb alatt keresik Attila — és nem Etzel! — sírját és kincsét.

Délszláv vidéken, úgy látszik, az olasz Attila-hagyomány elágazásaival találkozunk; a hunokat csak kutyafejűeknek hívják és kegyetlenkedéseiknek szerteszéjjel mutogatják nyomait. Az öngyilkos Dignának egész családja van a helyi mesékben. Friaulban különösen sokat regélnek Attiláról és éppúgy keresik sírját az Isonzoban és Aquileia mellett, mint a magyar paraszt a Tiszában. De a meseváltozatokon könnyű felismerni Paulus Diaconus vagy a kutyafülű Attila hagyományának emlékeit.

De efféle újkori mendemondát mindenfelé találunk és nem

lehetnek kiadásuk dátumánál sokkal régebbiek azok a cserkesz dalok sem, melyeket a múlt század negyvenes éveiben egy cserkesz költő mint ősi epikai énekeket írt le s ahol cserkesz lovasok arról beszélnek, hogy lovagoltak ők Adil, az Ég ostorának seregében és hogyan csaptak le mint a menykő az ellenségre, majd meg hálálkodnak Istennek, hogy Adil meghalt, az Ég ostorai eltávoztak fejük felől.

Attila tüneményes és drámai fordulatokban gazdag életpályája mindenkor izgatta és izgatni fogja az emberek képzeletét. De most már látjuk, hogy amit Attila mondájának neveznek, az egy rendkívül különböző eredetű és jellemű anyag, melyet nem lehet egy szintre hozni. Az igazi Attila-monda az, amelyben Attila maga is benne élt, amelyben hitt ő maga is népével együtt. A gót-longobárd történetírók eszelik ki előbb Attila legendás élettörténetét, de már Bizáncban megindul a nagy ellenség tragédiájának mondaszerű kiszínezése. Aztán a galliai egyházi irodalom alakítja sajátos céljai szerint Attila történelmi szerepét, erősen sematizálva a „flagellum Dei” arcképét. Szentek állnak elébe, csodák bénítják meg karját a franciák hittől buzgó földjén. Itália klasszikus ege alatt elkövetett dúlásait kiegyenlíti a nevéhez fűződő menekülések és adriai városalapítások legendás emléke, de itt a kegyetlen Attila egyszerre állatias külsőt ölt fel, kutyaapát és kutyafület kap. A karoling humanizmus felfedezi alakjában az epikai nagyságot és így válik a magyar király alakjával egybeolvadt Attila a német lovagi eposz egyik főalakjává. Északon véres, melodramatikus népi románcok hőségé avatja az izlandi költők fantáziája.

Csak Magyarországon van Attila legendájának pozitív történelmi szerepe. Heroikus történelmi tudat fűződik alakjához, dinasztikus jelentőséget nyer és tudós találgatások révén, nemzeti és helyi hagyományokból és írói fantáziából egész mondaszerű története

alakul ki, mely mindig híven tükrözi a kor szellemét: az első királyok idején hatalmas ős, a honfoglalás egyik jogforrása, a pogánykodó Kun László idején hatalmas pogány magyar király, ki megremegteti a keresztény nyugatot, Mátyás korában eszes zsarnok, az egyéni siker eszménye. De nemzeti hivatást is tölt be a 15. századtól kezdve, különösen a magyar romantika óta, mert a dicső mult után sóvárgó magyarság tömegei és lelkeségét kifejező írói benne látják az első magyar királyt, kinek világhódító alakja büszkeséget, vigasztalást és katonai öntudatot önt a csüggedő lelkekbe. A romantika színező elbeszélései hatoltak le újabban a nép közé, mely helyi mondák alakjában színezi ki a nagy király élettörténetét vagy álmatlan éjszakákon töpreng azon, hol rejtőzik kincse, aranykoporsója?

Az árpádházi uralkodók és a középkori magyarság Attila-hagyományukat össze tudták egyeztetni saját keleti történelmi hagyományukkal, sőt a kereszténységgel is, melynek bajnokaivá lettek. Így csak az ezeréves magyar Attila-hagyomány meghamisítása és minden történelmi hagyománynak ellent mond legújabb kori pogánykodóinknak az a törekvése, hogy Attilát tegyék meg újdonsült keresztényellenes faji mítoszuk szimbolumává. Árpád, Szent István, Nagy Lajos, Mátyás magyarságának saját nemzeti történelme elég fényes ahhoz, hogy ne kelljen mesterségesen kigyalni mítoszokhoz folyamodnia, mint más történelem nélküli népeknek.

Egészen kivételes a székelység hun hagyományának a dolga. Láttuk, hogy már a 12. századi Anonymus, sőt a történet-kritika megállapítása szerint már a Szent László-kori Gesta a székelységet Attila népe egyik töredékének tartja. Kézai más formában ugyan, Csaba nevéhez és történetéhez fűzve, szintén előadja ezt a nézetet. A székelységnek tehát immár kilencszáz éves történelmi tudata fűződik Attilához és a hunokhoz. A könyvnyomtatás óta ez a tudat természetesen csak erősödött. Érthető, hogy ha a nagy ma-

gyarság történelmi öntudata annyi erőt merített a legendás ősvilághódító szerepéből, a magára hagyott, elszigetelten élő székelység büszkeséggel gondolt erre a szinte ezer éves történelmi mítoszára. Ezért fakadnak székely földön minden hegyből, romból, forrásból Attila-mondák és ezért nézik ott a tejutat is a szabadító Csaba harci útjának . . . Külön kötetet tenne ki, ha valaki a székely földön főleg a legújabb korban kialakult hun mondai hiedelmeket összeállítaná, de természetesen alig hihető, hogy ezek a mondák régebbiek lennének Thuróczi krónikájának megjelenési dátumánál. Mégis, ami Tell Vilmos a svájciaknak, az Attila és Csaba a székelyeknek és ha a történelmi valóság ellene mond is az efféle hiedelmeknek, maga az a tény, hogy az kilenc évszázadon át tartotta fenn a származás és a magyar vérrokonság tudatát, tiszteletet érdemel, mint eleven történelmet alkotó szellemi erő.

A magyarság sohasem tekintette Attilát és népét a Nyugat gyűlölködő szemével; nemcsak a vérrokonság hite, nemcsak a történelmi folytonosság tudata tartotta vissza ettől, hanem az a tényleges strukturális azonosság, ami a keletről jövő törökös jellegű steppe-népeket, így a hunokat és magyarokat is, összeköti. Attilát és hunjait igazában csak a magyar tudomány értheti meg. Az a kötet is, melyben ez a tanulmány megjelenik, nem rehabilitálni, hanem megértetni akarja Attilát, mert a nyugati történetírás közömbösségével és értetlenségével porbe szállni csak a magyar történettudománynak van és lehet kedve.

A HUNOK NYELVE

I R T A

NÉMETH GYULA

HA A HUNOK NYELVÉRŐL BESZÉLÜNK, akkor mindenekelőtt azt kell tekintetbe venni, hogy az ázsiai és keleteurópai régi nagy nomád birodalmak nyelvileg nem egységesek. A birodalomba tartozó népek felveszik az alapító nép nevét és ezt a nevet hosszabb vagy rövidebb ideig a birodalom felbomlása után is megtartják, de a név lényegében semmi egyebet nem jelent, csak azt, hogy a névadó törzs vagy törzs-szövetség politikai kötelékébe az illető nép vagy törzs beletartozott. Amíg ezt egyrészt erősen figyelembe kell vennünk, addig másrészt természetes az is, hogy a birodalmat alapító nép rendesen nyelvileg is egységet alkot. E nomád birodalmak nyelveinek kutatása tehát természetszerűleg két kérdés körül mozog; az egyik az, hogy milyen nyelvű a birodalmat alapító nép s a másik, hogy milyen nyelvűek a birodalomba tartozó többi népek. Ez nagyon világos és egyszerű elvnek látszik, azonban a kutatás története azt mutatja, hogy nagyon sokszor nem vették figyelembe.

Amint könyvünknek egyik előző fejezetében Ligeti Lajos kifejti, minden valószínűség a mellett szól, hogy az európai hunok azonosak az ázsiai hiung-nu-kkal. Kétségtelen azonban, hogy a két birodalom nyelvileg nem azonos, mert hiszen az európai hunok birodalmában iráni népek, germánok, szlávok és más indogermán népek is voltak, amelyek a hiung-nu-k birodalmába nagyjából nem tartoztak bele, viszont Ázsiában megint más, különféle népek

viselték a hiung-nu-k, illetőleg hunok nevét. Azt azonban valószínűnek kell tartanunk, hogy az ázsiai hunok vezető népe ugyanazt a nyelvet beszélte, amelyet az európai hunok beszéltek.

Az ázsiai hunok nyelvi emlékeivel Ligeti Lajos foglalkozik az ázsiai hunokról szóló dolgozatában.

Ha az európai hunok nyelvemlékeit vizsgáljuk, azt látjuk, hogy ezeknek csak egy kisebb részét lehet világosan megfejtteni, s nagyon sok olyan hun személynévünk és népnévünk van, amelyeknek magyarázatára vonatkozólag semmi tudományosan elfogadhatót nem tudunk mondani. De e nyelvmaradványok egy részét meglehetősen biztossággal meg tudjuk fejtteni, s egyáltalában nem valószínű, hogy a megmagyarázatlan elemek megfejtése eredményeinket valaha lerontaná.

A „hun” nyelv emlékeiből először is a ránk maradt köz-szókat fogjuk vizsgálni. Ezek közül kettő elsőrangú forrásban, Priskos rhetornál maradt reánk, egy pedig egy másodrangú forrásban, az Attila halála után száz évvel író Jordanesnél.

Priskos rhetor azt mondja, hogy Attilához menet a hunok országában italokat kaptak, és az egyik itálnak, melyet a szolgák kaptak, *ķamon*, a másiknak pedig *medos* volt a neve. (Priskosnál az első *ķamon* alakban van, s a mondat tárgya.)

A *kamon* szót többféleképpen magyarázták, alkottak hozzá egy *ķamos* nominativust s így összekötetésbe hozták pl. a török *ķumys* szóval, azonban ez a magyarázat már csak azért sem lehet jó, mert a török *ķymyz*, *ķumys* kancatejből készül, a *kamon*ról pedig azt mondja Priskos, hogy árpából készítik. A *ķamon* és a *ķumys* különben hangtanilag sem egyezik. Felvetődött az a vélemény is, hogy a *ķamon* a szláv *ķuas* szó megfelelője (ez a mi *ķovász* szónkkal azonos és egy erjesztett italt is jelent), de természetesen ez a feltevés is elvetendő.

Ilyen merész ötletekre a *ķamon* szó magyarázatánál egyáltalában semmi szükség sincs. A *ķamon* nem áll magában, régi latin

feljegyzésekben már Priskos előtt, a Kr. u. 3. században megtalálható. Az emlékekben *camum* alakja van, de *camus* mellékalak is előfordul. Itt is (árpából készült) sör-fajtat jelent. A szót az indogermán nyelvészek kelta vagy pannón eredetűnek gondolják. Tulajdonképpen hun szó semmiképpen sem lehet, mert — mint mondtam — már a 3. században előfordul.

A *ķamon* tehát egy magyarországi és talán balkáni, a hunok birodalmában beszélt indogermán nyelvből való.

Ugyanebből a forrásból való a másik szó, a *medos*, amelynek indogermán megfelelői a következők: görög *methü* 'bor', szanszkrit *mádhu* 'méz, méhsör', avesztai *madu* 'bogyóbor', kelta *medu* 'méhsör'; ófelnémet *metu*, angolszász *medu*, *meodu* 'méhsör', litván *medūs*, ószláv *medu* 'méz', óporosz *meddo* 'méz'.

Szláv tudósok véleménye szerint a *medos* szláv nyelvjárásból való feljegyzésen alapszik, ennek azonban semmi valószínűsége sincs, már egyszerűen csak azért sem, mert a *ķamon* sem szláv eredetű, márpedig világos, hogy a két szó ugyanazon indogermán nyelvjárásból való; azonkívül semmi kritériumunk sincs arra vonatkozólag, hogy a *medos* éppen szláv nyelvből való volna. A jelentés sem e mellett szól: az ószláv *medu* és megfelelői rendszeren mézet és nem ital-félét jelentenek. Annak sincs semmi világosan látszó nyoma, hogy Magyarország területén ebben az időben szlávok laktak volna.

A harmadik hun-nyelvi köz-szó, mely Jordanesnél maradt fenn, a *strava*. Jordanes (49. fej.) arról beszél, hogy a hunok, miután Attilát elsiratták, sírja felett nagy evés-ivással — ahogy hunul mondják — *strava*-t ünnepeltek (*stravam super tumulum eius quam appellat ipsi ingenti comessatione concelebrant*).

A *strava* szónak háromféle magyarázata van.

Egyesek a gót nyelvből magyarázzák, és a német *streuen* 'szórni' ige gót megfelelőjének származékát látják benne. E ma-

gyarázat hívei a jelentésfejlődést a következőleg gondolják: 'behintés — felravatalozás — eltemetés — halotti tor'.

Mások a szláv nyelvekből próbálták a szót megmagyarázni. Egyes szláv nyelvekben ugyanis találunk egy *strava* szót, amely ételt jelent, s mely a régi nyelvben 'tor' jelentésben is megvan. Ez a magyarázat az első pillanatban nagyon valószínűnek látszik, egyes szlavisták azonban hangtani okokból nem fogadják el, t. i. nem *strava*, hanem *sutrava* alakot várnának.

Újabbán egy török szóval egyeztették a *strava* szót. A troki-i, lengyelországi karaimok, egy törökül beszélő zsidó szekta nyelvében vagy egy ige: *astrav* 'eltenni, megtakarítani, halottat eltemetni' s ennek van egy származéka: *astrav*, mely temetést is jelent. Ez volna a hun *strava* szó. E magyarázatnál először is vannak hangtani nehézségek. Ilyen a szókezdő *a*-hiánya a hun feljegyzésben; azután a karaim *astrav* *v*-je régebbi *gh* hangra megy vissza. De ezeket még valahogy meg lehet magyarázni; a török szókezdő magánhangzó régi görög feljegyzésekben néha hiányzik, a régi *gh*-nek *v*-re való változása feltűnő volna a hunban, azonban nem lehetetlen. Nagyobb baj az — és e miatt nem lehet az egyeztetést elfogadni —, hogy a karaim *astrav* szónak alakja is, 'temetés' jelentése is újabb. Az *astrav* ige megfelelői megvannak más török nyelvjárásokban is, de *asra*-féle alakban, *t* nélkül, s a 'temetni' jelentést egyetlen más török nyelvjárás sem ismeri. Hogy ez a jelentés a troki-i karaimban is újabbán keletkezett, mutatja az is, hogy a troki-i karaim szótár szerzője, Kowalski, az *astrav* szó 'temetés' jelentéséhez megjegyzi: „in der Alltagsprache”. Azután a karaim szó nem is tort, hanem csak temetést jelent.

A *strava* szónak tehát általánosan elfogadott magyarázata nincsen.

Most vizsgáljuk meg a ránk maradt hun személyneveket.

Az első, világosan megállapítható tétel, amelyet itt kapunk, az, hogy a hun személynevek egy része gót eredetű. Ez nagyon

jól megérthető, mert a hunok hosszabb ideig beható érintkezésben voltak a gótokkal.

Attila egyik nagybátyjának a neve *Ruga*, *Rua* vagy *Rugila*. E név *-ila* végű alakja — tekintettel a szoros gót-hun kapcsolatokra — azt juttatja eszünkbe, hogy hátha gót eredetű és ugyanaz a képző van benne, amelyet például a gótok híres püspökének, a biblia-fordító *Vulfila*-nak nevében is találunk. (A *Vulfila* név eredeti jelentése 'farkasocska'). E feltevésünket megerősíti az a körülmény, hogy a *Rugila* alak mellett van egy képző nélküli *Ruga* alak is, és még inkább megerősödik e feltevés, ha figyelembe vesszük azt, hogy a régi germánoknál meg is van a *Rugo* név. Ha tovább megyünk, újabb bizonyítékokat találunk arra, hogy jó irányban haladunk. A hunok egyik vezérének a neve *Tuldila*, amelyben szintén a gót *-ila* kicsinyítőképzőt látjuk. De ugyanezt a képzőt látjuk magának Attilának nevében is; e név gót nyelven azt jelenti: 'atyácska'.

Attila nevét sok más módon is próbálták magyarázni, többen összefüggésbe hozták a Volga török nevével (*Etil*, a szó általában 'nagy folyót' is jelent), de e kísérletek tudományosan értéktelenek, legtöbbször egészen kalandosak. Legfeljebb arra lehetne még gondolni, hogy Attilát törökül *Ata*-nak, 'atyának' hívták s erre támaszkodott a gót név. De ennek a feltevésnek sincs alapja. Megjegyzem még, hogy az *Attila* férfikori név; a nagy hun királynak bizonyára más, fiatalkori neve is volt.

Attila egyik rokonának a neve *Laudaricus* alakban maradt ránk. Ez is gót név, egy *laudareiks* alakból származik.

Gót eredetű azután Attila testvéreinek, Budának a neve is. Budát tulajdonképpen *Bléda*-nak hívták, így van meg a név Priskos rhetornál és Jordanesnél is. A név nem áll magában, van Priskosnál egy *Bléda* nevű ariánus püspök is. Attila testvéreinek *Buda* neve későbbi időben, a magyaroknál keletkezett; a magyarban volt egy *Buda* név s ezzel tévesen azonosították a *Bléda* nevet.

Van azonban a hun nyelvemlékeknek, illetőleg személyneveknek még egy csoportja, melyet világosan tudunk magyarázni, s amely csoport a tulajdonképpeni hunok nyelvére vonatkozólag felvilágosítást nyújt.

Attila egyik nagybátyjának neve Priskos rhetor szerint *Oibarsios*. Ebből a névből az *-ios* görög végzet, s mivel a görögök az idegen nyelvek *a* hangját gyakran írták *o* betűvel, a nevet *Aibars*-nak olvashatjuk. Ez az *Aibars* török név, amelyet a török személyneveknek egy régi forrása közöl is. Tulajdonképpen összetett név, első része az *aj* 'hold' szó, második része pedig a *bars* 'párduc'. Aki nem ismeri a régi török neveket, az előtt furcsának tűnik fel ez a név, azonban a régi törökségnél rendkívül gyakran fordulnak elő hasonló nevek. Van pl. olyan török név, amelyik egyszerűen azt jelenti, hogy 'Hold', van olyan, amelyiknek 'Hold-kő' a jelentése, azután vannak ilyenek: 'Hold-Bég', 'Hold-Vas', 'Hold-Eper', 'Hold-Herceg'. A *bars* 'párduc' szó is előfordul sok török tulajdonnévben, előfordul egyedül, azután vannak ilyen nevek, mint 'Csikó-Párduc', 'Farkas-Párduc', 'Fekete-Párduc' stb. De mint mondtam, a 'Hold-Párduc' név maga is előfordul a török régiségben.

Itt tehát török nyomon vagyunk. Azonban azt mondhatná valaki, hogy a fenti hun névnek ez a magyarázata véletlenségen is alapulhat, s nem lehet elnyomni azt a gyanút, hogy a nevet esetleg valami más módon kell magyarázni. Ezzel szemben hangsúlyozom azt az elvet, amelyet a gót eredetű hun nevek magyarázatánál is alkalmaztunk, t. i. hogy akkor fog beigazolódni a feltevésünk, ha ezen a nyomon indulva több elfogadható magyarázatot kapunk.

A dolog valóban így van; azt fogjuk látni, hogy a hun személynevek között egy egész csoport van, mely világosan a török nyelvből magyarázandó.

Török eredetű például Attila atyjának a neve. Ezt a nevet Priskos rhetor *Mundiuchos* alakban jegyezte fel, Jordanes pedig *Mundzucus* alakban. E név eredeti alakja: *Mundzsuk*, köznévi jelentése a törökben: 'gyöngy, üveggyöngy'. Ilyenféle nevet is nagy számmal lelünk a törökségnél, sőt van a török régiségben *Er-Mončuk* név is (*er* = férfi, gyakori alkotórésze a török személyneveknek).

Nagyon érdekes török név Attila főfeleségének a neve, akit mi rendesen — hibásan — Rékának szoktunk nevezni. Priskos *Kreka* és *Rekan* néven ismeri a fejedelemszont, ógermán forrásokban *Erka*, *Herka* alakokat látunk. A germán alakok szabályosan egy eredeti *Arikan* alakra mennek vissza és ezt tükrözeti tulajdonképpen Priskos is. *Ary(g)-kan* pedig törökül annyit jelent mint 'Tiszta Fejedelem' s e női név — a két alkotórész megfordításával — elő is fordul a törököknél *Kan-aryg* alakban. Az *aryg* 'tisza, szent, szép, erényes' szó gyakran előfordul a törökben női nevekben.

Most lássuk Attila három fiának, Irneknek, Elláknak és Denziziknek a nevét.

Az első nevet Priskos *Érnaħh*-nak írja, Jordanes pedig *Hernac*-nak. Ezen kívül fennmaradt még a név a dunai bolgár fejedelmek jegyzékében *Irnik* formában. Miféle alakot tükröztet e három forma? E kérdés eldöntésénél kiindulásul a két elsőrangú forrás, Priskos és a fejedelmi jegyzék adatát kell vennünk. Priskos *é*-je szabály szerint *i*-nek olvasandó, *a*-val pedig a görögök gyakran jelölik az *e* hangot. Egy *Irnik* vagy *Irnek* alakot kapunk ilyenformán s ezen az alapon az is kiderül, hogy Jordanes *Hernac* alakja egy görög forma betűszerinti átírása. (Szintén téves tehát a nálunk használt *Ernák* alak.) Az *Irnik*, *Irnek* név azután világosan török név, Irnek-Baj név van a kirgizeknél. A név meg is magyarázható: alapszava az *er*, *ir* 'férfi' szó, mely — mint az imént említettük — török nevekben gyakran szerepel,

végzete a török *-ni(e)k* képző. Van a törökben *Ir-čük* személy-név is, mely az *Ir-nik* pontos megfelelője (a *-čük* kicsinyítő képző). A török *Irnek* névből származik a régi magyar *Ernye* név is.

Ellák nevét Jordanes őrizte meg. De az az alak, melyet Jordanes ad, az *Ellac*, ebben az esetben is minden valószínűség szerint betűszerinti átírása egy görög feljegyzésnek s az *Ellac* alakot a *Hernac-Irnek* mintájára *Il(l)ek*-nek olvashatjuk. (A magyar *Ellák* e szerint szintén téves olvasáson alapszik.) Az *Ilek* névvel pedig a törököknél igen gyakran találkozunk.

De talán a legszebb és legvilágosabban beszélő név ezek között *Dengizikh* neve. *Tengiz* vagy *dengiz* törökül tengert és tengerről jövő szelet jelent. (Azonos vele a magyar *tenger* szó, de a *tenger* a bolgár-törökségből való, ahol a *z* helyén *r* van.) Van ennek a szónak *-k* képzős alakja is a törökségben, mégpedig a Codex Cumanicusban: *tengizich* 'déli szél'. Ezzel egyezik *Dengizikh* neve. Ma is van ázsiai török területen *Tenizek* személynév és *Tengezek* helynév, de különösen sok adatunk van arra, hogy maga a *tengiz* szó mint személynév szerepel.

Egy előkelő hunnak a neve Priskos szerint *Atakam*, egy másiké *Eš(s)kam*. E két név egy török névpár, mindkettőnek a második része a török *kam* 'samán' szó. De az első részekben is jelentésbeli megfelelés van: az *Ata-kam* névben az *ata* jelentése 'atya', az *Eš-kam* névben az *eš* jelentése 'pár, társ, barát'. A két név jelentése tehát 'Atya-Samán' és 'Barát-Samán', A *kam* 'samán' szó a törököknél személynevekben többször előfordul. Ez a két név különben olyan, mint a *derviš-baba* 'dervis-atya' megjelenés és más ehhez hasonló nevek.

Alighanem a hun nyelv maradványa s szintén török eredetű az *aķatziri* népnév is. E népnevet először Priskos jegyezte fel, kétségtelenül hun forrásból. Egy keleteurópai nép neve ez, mely valahol a Fekete-tengertől északra lakott. A név a törökben

agač-eri- vagy *agač-iri-*nek hangzik, annyit jelent mint 'erdei ember' s megtalálható 13. századi forrásokban is.

A hunok neve is megmagyarázható a törökből, illetőleg a törökkel rokon nyelvekből. A különféle nyelvű történeti források, melyek e nevet megőrizték, lényegtelen eltérésekkel *hun* alakot adnak. E név *h* hangja — amennyiben török névről van szó — csak *ķ*-ből keletkezhetett, tehát a *hun* népnév azonos a *ķun* népnévvel s köznyelvi megfelelői a következők: török *ķün* 'nép', mongol *ķümün* 'ember', szamojéd *ķum* 'ember', zürjén *ķomi* 'zürjén' stb. Egy 'ember — nép' jelentésű ősrégi szó van itt előttünk, melynek valószínűleg még a latin *homo* is rokona. Hogy egy 'ember' jelentésű szóból népnév keletkezik, arra sok példánk van; fent is láthatjuk, hogy a zürjéneknél az eredetileg embert jelentő *ķomi* szó ma zürjént jelent.

Mindezek alapján kimondhatjuk, hogy az európai hunok vezető része, de bizonyára maga a tulajdonképpeni hun nép is, török nyelvű volt, illetőleg egyszerűen török volt. A fenti török nevek más történeti magyarázatot nem igen engednek meg. E nevek valami török műveltségi hatás eredményei nem lehetnek, ezek magából a tulajdonképpeni hun nyelvből valók.

Felvethetjük azt a kérdést is, hogy e nyelvmaradványok tanúsága szerint a törökségnek mely ágához tartoztak a hunok. Erre vonatkozólag bizonyos valószínűséggel csak annyit mondhatunk, hogy a *Dengizik* *z* hangjának tanúsága szerint eredetileg nem tartoztak a bolgár-törökséghez. Lehetne még egyet-mást mondani e nyelvmaradványok hangtani jellegére vonatkozólag, de elfogadható eredményeket ezen az úton nem igen kapnánk.

Meg kell még említenem, hogy a hun nyelvet, mint a török-mongol nyelvcsalád legrégebb ismert tagját gyakran úgy tüntetik fel, mintha valami ősnyelv-féle szerepe volna. E kérdésben azonban eddig még semmi elfogadhatót nem sikerült megállapítani.

A hun birodalom nem-török elemeire vonatkozólag még egyet-mást bizonyára fel fog deríteni a kutatás. Megemlítem, hogy Vasmer „Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven. I. Die Iranier in Südrussland” című munkájában a *sadagarii* népvét a szármata nevek közt sorolja fel (*satagairya* 'száz-hegy lakói').

Egyáltalában remélhetjük, hogy a sok eddig megfejtetlen hun név közül egyeseket még sikerül megmagyarázni, s ilyen módon a hunokra vonatkozó ismereteink esetleg lényegesen is bővíülhetnek.

A HUNOK RÉGÉSZETI EMLÉKEI

IRTA

FETTICH NÁNDOR

A LEGUTÓBBI IDŐKIG bizonytalanság uralkodott abban a kérdésben, hogy a nagy mennyiségű és változatos népvándorláskori régiséganyagnak, amely Európa egyes országaiban, különösen hazánkban és az ázsiai steppeöv különböző területein nap-nap után felszínre kerül, melyik csoportját lehet a hunok hagyatékának tekinteni. A kérdés eldöntését megnehezítette az a körülmény is, hogy a hun nem volt egyfajú és egynyelvű nép, hanem a legkülönbözőbb elemekből tevődött össze. A hun birodalom óriási kiterjedése már magában véve is nyilvánvalóvá teszi, hogy a kötelékébe tartozó népelemek sokféle voltak; nemcsak anyagi kultúrájuk volt vidékenként különféle árnyalatú, vagy egymástól egészen eltérő, hanem művelődési színvonaluk is igen különböző lehetett. Az egész hun birodalom művelődési viszonyairól a régészeti emlékek alapján tehát szinte lehetetlenség teljes képet adni. A ránk maradt, aránylag nagyszámú emlékek különben is kissé egyoldalúak, mert túlnyomó részben a halottkultusszal, illetőleg a temetéssel állanak kapcsolatban, azonkívül az így eltemetett tárgyakból is csak az maradt meg a mintegy másfélezer évi földbenfekvés következtében, ami kevésbé romlandó anyagból készült, elsősorban az arany és ezüst tárgyak, másodsorban a bronz készítmények. A vas- és csontból készült használati eszközök és fegyverek gyakran alig felismerhető töredékekben kerülnek elő a sírokból.

A régi pusztai népeknél uralkodó, rendkívül nagy jelentőségű halottkultusz és a vele járó szertartás mégis aránylag változatos emlékanyagot biztosított számunkra. A sírmellékletekből a mindennapi életre és a főbb foglalkozásokra is lehet bizonyos mértékig következtetni. A halottkultusznak sokszor nagyértékű áldozatokat is hoztak, így aranykincseket tár fel a kutató régész vagy a véletlen. A nagy gonddal készült arany díszítmények, arany edények éppen úgy, mint az igénytelenebb használati eszközök és a vadászati és harci fegyverek nem esetleges vagy alkalmi készítmények, hanem hosszas tapasztalatok alapján kialakult bizonyos mérvű egyöntetűséget árulnak el. E tárgyak kialakulására gyakran a szomszédos művelődési körök is befolyást gyakoroltak. A szomszéd népekkel való érintkezés nemcsak ellenséges, hanem még inkább gazdasági természetű volt. A gazdasági életnek egyik legfőbb megnyilvánulása a régi pusztai népeknél a kereskedelem s a kereskedelmi forgalom lebonyolítói a katonai fedezettel rendelkező karavánok voltak.

A hunok művelődéstörténeti helyzetét csak az előzmények és a következmények megismerésével láthatjuk világosan. Mielőtt tehát magukat a hun régiségeket sorra vennénk, az előzményeket vizsgáljuk, amelyekben a hunok anyagi kultúrája gyökerezett. A rokon jelenségek megismerése segítségünkre lesz maguknak a hun régiségeknek megértésében és művelődéstörténeti megítélésében. A nem kevésbé nagy jelentőségű következményekkel az emlékanyag megismerése után foglalkozunk.

A történeti steppe-kultúrák kezdete a Kr. e. első évezred első negyedébe nyúlik vissza. A 7. sz. vége felé Dél-Oroszország egyes vidékein, jelesen a Kaukázus fölötti síkságon, a Dnyeper környékén, a Fekete-tenger partvidékén és a Krími-félszigeten már egy teljesen kialakult, hatalmas pusztai kultúrát találunk, mely sok tekintetben rokon az ezer évvel későbbi hun kultúrával. Az egy-

korú és későbbi görög és keleti irodalom ezt röviden „szkíta” gyűjtőnévvel jelölte. Előzményei között a kimmeriek kultúrája játszott a legfontosabb szerepet, mert feltehető, hogy a gazdasági élet megváltozásának egyes fázisai, például a lónak, mint gazdasági és harcászati tényezőnek bevezetése, ennek a kultúrának körében mentek végbe Kelet-Európában. Emellett a kialakulás anyagi és szellemi előfeltételei között döntő szerepet játszottak a görögségnek (elsősorban a kisázsiai iónoknak) gyarmatalapításai a Fekete-tenger északi partvidékén. A görög kultúra itt lépett először közvetlen kapcsolatba a puszták világával. Az iráni világi és szellemi vívmányai is részben a kisázsiai görögség közvetítésével jutottak el a gyarmatvárosokon át a szkíta világ körébe. A pusztai népek termelésének legfőbb felvevői a görögök és a perzsák voltak. Az anyagi és szellemi javak kicserélődése természetes folyamat lett, mely sem a pusztai népeket, sem a város lakó déli népeket nem forgatta ki életmódjukból. E kölcsönhatások ténye az eurázsiai kontinens északi felének művelődéstörténetében az egyik legnagyobb jelentőségű folyamat volt. A görög kultúra nagyságát a barbár kultúrák tükrében láthatjuk visszatükröződni. A Kr. e. 6—4. századi szkíta művelődési kör minden tekintetben ellenlábasa az egykorú görögnek, de nélküle nem lett volna a kontinensnek utóhatásában egyik legjelentékenyebb kultúrájává. A puszták világa közel kétezer éven át állott a görög szellem különféle alkotásainak lenyűgöző hatása alatt. Sajátos művészetének egyik legmélyebb forrása az ó-ión művészet volt.

Az ó-ión művészeti elemek a pusztákon minden irányban elterjedtek és a különböző kultúrkörök művészetében sajátos módon továbbfejlődtek. Az Észak- és Közép-Európa korai-középkori germánjainak művészetében szereplő állat- és embermotívumok és azok stilizálása is nagy részben a Dél-Oroszországba átültetett ó-ión—szkíta (mixhellén) művészet köréből származik. Ez a műveltségi kör szárazföldi és vízi utakon át állandó kapcs-

latban állott az iráni világgal is, mely a pusztákon a legkorábbi időktől erős versenytársa volt a görögségnek.

Nyugat felől idővel két folyamat kapcsolódott bele Dél-Oroszország ókori fejlődésébe. A Nyugat-Európa felől terjeszkedő keltség még a Kr. e. 400-300 körüli időkben elérte Dél-Oroszországot és a Kaukázusig mindenütt mély nyomot hagyott maga után a pusztai népek művelődésének fejlődésében. Hatása több, mint ezer éven át tovább élt és világosan felismerhető még a középkorban is. A másik folyamat az északnyugat felől kiinduló germán áramlat, melynek kezdetei a Kr. sz. körüli századokba nyúlnak vissza. A hun birodalom kialakulását közvetlenül megelőzte Dél-Oroszországban Hermanarik hatalmas keleti gót birodalma, mely az ősi szkíta kultúra örökébe lépett. Virágzásának a hunok fellépése vetett véget. A keleti gótok további nagy jelentőségű szerepe azonban a hunok uralma alatt sem szűnt meg.

Kelet felől a legkorábbi időktől kezdve kell számolnunk a középpázsiai népelemek kisebb-nagyobb mérvű beszivárgásával. A Káspi-tenger északi partja és az Urál közötti síkság volt a népek átjárója. Ezen keresztül húzódtott a Dél-Oroszországot Szibériával összekötő ősrégi karavánút. Az óriási távolságokat áthidaló karavánélet méreteiről mai ismereteinkkel alig tudunk fogalmat alkotni magunknak. Csak a végeredményeket, a nagy összefüggéseket látjuk és szinte értetlenül állunk az olyan világhatalmi tényezők előtt, mint a szkíta művelődési kör, vagy a hun birodalom.

A ránk maradt tárgyi emlékek, azoknak előfordulási körülményei és statisztikája hiteles forrásanyag e roppant birodalmak belső életének megismeréséhez. Itt most ennek a forrásanyagnak tanulságait fogjuk vizsgálni.

Már az eddigiekből látható, hogy a ránk maradt régiségek, mint anyagi értéket képviselő, vagy használatuk miatt becses tár-

gyak, a kor gazdasági életétől el nem választhatók. A gazdasági életbe való betekintésünket korábbi időknél kezdjük.

A hun birodalom gazdasági berendezkedése lényegileg ugyanaz volt, mint a korábbi és későbbi nomádállamoké. Ezek életmódja elsősorban az állattenyésztésre volt alapítva. E mellett, egyes csoportoknál, a kalandozásokkal járó zsákmányszerzés, a földművelés, másoknál a vadászat, halászat jutott még kisebb-nagyobb szerephez. Mindez nemcsak a saját szükségleteket volt hivatva szolgálni, hanem egyúttal kiviteli célokat is szolgált. A termelés módja tipikusan külterjes volt, eszközei között pedig a különféle leigázott népelemek is nagy szerepet játszottak. Az utóbbiak és a szomszéd népek szolgáltatták az emberkereskedelem anyagát. Az értékesítendő árucikkeket a beszerzés vidékén fekvő megerősített telepeken halmozták fel a téli hónapok alatt. Ezek a telephelyek sok esetben óriási távolságokra voltak az „anyaországtól”, mélyen benn a leigázott népek területén. A telephelyek tulajdonosai és fegyveres személyzete fennhatóságuk alatt tartották a vidék őslakóit. A téli hónapokban felhalmozott holmikat tavasszal szekerekre, hajókra és állatokra csomagolták és az év nyári hónapjaiban fegyveres őrizet alatt messze vidékekre szállították. Ez a rendszer magyarázza meg a hun sírleletek nagy területeken való „szétszóródását”.

A hun birodalom gazdasági életének fő ütőerei, a nagy kereskedelmi útvonalak és az említett beszerzési helyek már ezer évvel korábban megvoltak és egészen hasonló gazdasági rendszert alkottak. A szkíta anyaterületek készítményeit megtaláljuk messze északon, a sokkal alacsonyabb színvonalon élő népek helyein. Északra a legjelentősebb ilyen terület a Káma folyó vidéke, a prémek hazája volt. E területnek természeti kincsekben való rendkívüli gazdagsága miatt az oda vezető volga-kámai útvonalnak igen nagy jelentősége volt. Az összes pusztai népeknek nemcsak gazdasági életében, hanem történetében is fontos szerepet

játszott ez az útvonal. Nyugat felé, a Kárpátok fölött, a víziútak mentén Szilézia, a Kárpátok alatt Magyarországnak kevésbé hegyes és sík területei szerepelnek már a szkíta korszakban, mint szkíta telephelyekkel megrakott vidékek. Kelet felé a Káspi-tenger fölött vezető pusztai karavánút egyik legnagyobb jelentőségű végcélja a minuszinszki medence volt a Jeniszej felső folyásának egyik szakaszán. Ez a hegyekkel és őserdőkkel körülvett medence alig nagyobb a mi Dunántúluunknál. Minden oldalról való védettsége, földjének kiválósága s az egész környéknek természeti gazdagsága miatt ősidők óta virágzó kultúráknak volt a színhelye. Az itt talált régiségek ezrei arról tanúskodnak, hogy a minuszinszki medence a történeti időkben a legszorosabban kapcsolódott Dél-Oroszország érdekköréhez. E mellett aránylag korán, a Kr. sz. körüli századokban kapcsolatba került a Kínai-birodalommal is.

A régészet egyik legnagyobb rejtélye volt az oroszországi szkíta művelődési kör egyes fegyvereinek, használati eszközeinek és művészeti motívumainak tömeges feltűnése a minuszinszki medencében. Mindezek ott a hagyományos ázsiai tömör bronzöntésben jelentek meg és ebben a kivitelben fejlődtek tovább. A kérdés az volt, hogy valamely, előttünk ismeretlen, déli, közös központnak két ellentétes irányban haladó kisugárzásáról van-e szó, vagy a két rokon terület közötti óriási távolság áthidalható-e valamiképpen? Utóbbi esetben is még kérdéses volt, hogy melyik az adó fél. Ma már világosan látjuk, hogy a szóbanforgó műveltségi elemek a görög és perzsa elemekkel erősen áthatott déloroszországi puszták világából indultak útra különböző irányokba a karavánúton és hogy a minuszinszki medencébe is innen származtak el. Az állandó érintkezéssel együttjártak természetesen a kölcsönhatások. A déloroszországi szkíta-görög művelődési kör keleti expanziója még messzebbre is eljutott a hegyek között

húzódó steppéken. A híres ordoszi bronzok művészete is elsősorban ebből a forrásból táplálkozott.

Az eurázsiai kontinens steppe-területein tehát a szkíta korszakban alakult ki a gazdasági tényezőknek az a nagyszabású rendszere, melyet fentebb jellemeztünk. A gazdasági életnek említett beszerzési telepei a hun birodalom belső életének is jelentős tényezői lesznek.

De minő változások mentek végbe a steppe-világban a közbeeső csaknem ezeréves időszak alatt? Mivel a hun régiségek maguk is ennek az ezeréves fejlődésnek szerves folytatásai, először tartunk szemlét a szkíta művelődési kör lehanyatlása (Kr. sz. előtt 300 körül) utáni, közbeeső idők viszonyain.

A fő gazdasági tényezők a szkítaság aláhanyatlása után is ugyanazok maradtak. Régóta megállapított tény, hogy az új pusztai hódítók a kereskedelmi utak, központok és gyűjtőhelyek kialakult rendszerét nem rombolták szét, hanem épségben tartották és a maguk érdekeinek szolgálatába állították. Ennek alapján bizonyos mérvű gazdasági folytonosságról beszélhetünk, mely a szkíta művelődési kör kialakulásának idejétől kezdődőleg az egész ókoron és korábbi középkoron át tartott.

Kr. e. 300 körül újabb iráni népek nyomulnak be Dél-Oroszországba és a régi művelődési viszonyokba új elemeket hoznak magukkal. A történeti terminológia „szarmata” névvel jelöli az új hódítókat. A fennmaradt régiségek arról tanúskodnak, hogy a Kr. előtti évszázadokban több hullámban érkeztek ezek a szarmata népelemek. Legnyugatibb előretolt csoportjuk a Kr. sz. előtti időben a magyar Alföldön telepedett meg. Szarmata-jazygok neve alatt sűrűn szerepelnek a rómaiak történeti irodalmában, mint a tartományok állandó rémei.

A görög gyarmatvárosok továbbra is megtartották gazdasági és kulturális jelentőségüket. A görög mintára berendezett városok

némelyike nagy politikai hatalomra is tett szert. Az Azovi-tenger vidékén, a kimmeriai Bosporus körül tovább élt az ú. n. bosporusi királyság, uralkodó dinasztiával és saját pénzveréssel. A Krími-félsziget jelentős volt gazdasági, katonai és politikai tekintetben egyformán. Chersonesos volt a trák Bosporus felé szolgáló legfontosabb kikötő. A bizánci korszakban továbbra is görög kézen van. A Konstantinápolyba vezető nagy kereskedelmi útnak, mely a skandináv országokból indult ki, egyik legfontosabb átmeneti pontja volt. Így érthető, hogy a Krími-félsziget a régi pusztai népeknek, közöttük a hunoknak életében is nagy szerepet játszott. Különböző kori pusztai népek, így a hunok legelőkelőbbjeinek sírjait találták a Krími-félszigeten.

A hun birodalom kialakulását közvetlenül megelőző századok épp oly bonyolult viszonyokról és intenzív gazdasági és szellemi életről tanúskodnak, mint a megelőző idők. De a legtehetségesebb germán népnek, a keleti gótoknak birodalma Dél-Oroszország összes tényezőit egy szervezetbe foglalta megint össze. Az általános világhelyzetet ekkor a nem-római területeken nagy fellendülés jellemezte. Dél-Oroszország szempontjából nagyjelentőségű tény volt az újperzsa birodalom megalakulása a Kr. u. 3. sz. elején. Az egyensúlyi helyzetet ekkor, illetőleg a következő századokban körülbelül olyan tényezők tartották fenn, mint a szkíta korszakban: a kelet-római birodalom, az újperzsa birodalom és Dél-Oroszország vezető népei. Dél-Oroszországban a gazdasági és kulturális élet folytonossága következtében a különböző eredetű és jellegű műveltségi elemek nem semmisültek meg, hanem az újabb és újabb alakulatok körében tovább virágoztak. A keleti gótok az ókori írók és a régészeti leletek tanúsága szerint nagy mennyiségű aranyra jutottak birtokába a római birodalomból, melynek császárai évi adóval és ajándékokkal fizettek a hatalmas barbár népnek. Ez az arany nagy részben új feldolgozás alá került a déloroszországi fémművességi központokban, s a gazdag-

ság a kisművészetek területein óriási föllendülést vont maga után. A germánság legnagyobb kincsei ebben a keleti gót környezetben keletkeztek. A fennmaradt kincs- és sírleletek Dél-Oroszország virágkoráról tanúskodnak, bár az általunk ismert anyag elenyészően csekély ahhoz viszonyítva, ami akkor a kezekben forgott. A hun hódítás a keleti gót birodalom politikai hatalmának végét vetett. Az előkelők nagy része a nép széles rétegeivel együtt elhagyta az országot és nyugatra költözött. De a nagy tömegek helyben maradtak és a Krími-félszigeten még a hunok politikai bukása után is sokáig szerepeltek. A helyi kultúra pedig egyik legerősebb tényezője lett a hun birodalom műveltségének.

A 4. sz. második felében és az 5. sz. folyamán azokon a területeken, melyek a hun birodalomhoz tartoztak, a művelődési viszonyokban új irányzatok lépnek fel. Ezek lényegileg a megelőző korok alkotásaiban gyökereznek. Különösen a szarmaták és gótok aranyművességének hatása volt erős az új birodalomban. Mai régészeti ismereteinkkel módunkban van már megállapítani, hogy a hun birodalom vezető elemeinek miféle tárgyak felelnek meg a ránk maradt nagy régiséganyagban. Ismerjük temetkezési rítusukat, fegyvereiket, használati eszközeiket, továbbá személyüket és különféle felszereléseiket szolgáló díszítményeiket, ékszereiket, amennyiben azok a sírleletekben és néhány szórványos leletben ránk maradtak. A hun régiségeket a birodalom fennállásának rövid időtartamán (kb. 80 év) belül nincs módunkban pontos időrendi egymásutánba állítani. Ilyen rövid idő nem elégséges ahhoz, hogy a különféle fegyverek, használati tárgyak alakjában és a kézművészek terén lényeges változások álljanak be. A fejlődési fokozatok, melyeket más, hosszabb élettartamú művelődési körökben megfigyelhetünk, itt még hiányzanak. A sírleletek etnikai meghatározásánál sem lehet száz százalékos eredményt várnunk, mert arra is kell számítanunk, hogy a „hun divatot”

idegen fajú előkelőségek is átvehették. Az antropológiai anyag a legtöbb sírleletnél hiányzik, mert akkor a halotthamvasztás divott és így a csontok a tudományos vizsgálat szempontjából használhatatlanokká váltak. Így inkább csak az ókori írók adataiból lehet következtetni, hogy a hunok, legalább is részben, a mongol faj körébe tartoztak. A közöttük élő más fajú népelemek tárgyait a hun jellegű sírleleteknél elválasztani nem lehet, tehát amikor hun régiségekről beszélünk, akkor bizonyos fenntartásokkal kell élnünk. Az kétségtelen, hogy a hunok hagyatékával van dolgunk. A hunok fogalmának meghatározásánál azonban szintén nem lehet száz százalékos biztosságot elérnünk.

A hun régiségek vizsgálatánál különös figyelmet érdemel a lelőhelyeknek egymáshoz való viszonya, sűrűsége és geográfiai helyzete, nemcsak azért, mert a hun birodalom kiterjedését és expanzióját jelölik, hanem mert a lelőhelyek rendszerint a gazdaságilag vagy katonailag fontosabb területeken, a fő kereskedelmi utak mentén, vagy a beszerzési vidékeken fordulnak elő sűrűbben és így e lelőhelyek a hun birodalom belső életének fontosabb tényezőire is rámutatnak bizonyos mértékben.

A hun régiségek Magyarországon fordulnak elő legsűrűbben. Ennek oka abban a körülményben rejlik, hogy a birodalom székhelye csakhamar ide tevődött át. A kialakulás folyamata azonban déli és délkeleti Oroszországban ment végbe. Az anyagi kultúrának ezzel összefüggő jelenségei tehát nálunk gyökértelenek. Mégis a hazai emléktanyag vizsgálatából indulunk ki, mert ezek az orosz pusztákon végbement fejlődésnek legkimagaslóbb emlékei.

Csongrád vármegye keleti, illetőleg déli része a Magyarországra telepedett pusztai népek életében jelentékeny szerepet játszott. Ezt nem annyira a talajviszonyok kedvezőségének, mint inkább földrajzi helyzetének köszönhetette. Szeged vidéke a Tisza

és a Maros mentén vezető utaknak kiinduló pontja volt. Ezek az utak a bizánci birodalomba, Dél-Oroszországba és az északi Kárpátok vidékén át Ukrajnába vezettek. Ez a körülmény a régészeti leletek gazdagságában és változatosságában is visszatükröződik. A szegedi és szentesi múzeumok gazdag népvándorláskori gyűjteménye a pusztai népek művelődéstörténetének egyik legértékesebb forrása.

Az 1926. évi szeged-nagyszéksói nagy aranyeletről kevés hiteles adat áll rendelkezésünkre. Az aranytárgyak véletlenül kerültek napvilágra. Sok elkallódott, mire az első darabok a szegedi múzeumba jutottak. Az első nyomon elindulva Móra Ferenc még nagy mennyiségű aranyat talált egy fa tövében „csontváz vagy temetkezésnek nyoma nélkül.” „Már 15 évvel ezelőtt is nagyon sok arany tárgyat találtak ugyanazon a helyen; amint mondja a nép: ‚fél talicskával tolták haza az aranyat‘. Ennek nagy részét beolvasztották, sok darab került zálogházba is.” Az 1926. évi lelet egy része az I.—II. táblákon látható. Az itt nem ábrázolt darabok: egy tömör arany nyakperec, háromszög-alakú aranylemezborítások hálószerű préselt mintázattal, nagyobb mennyiségű, többé-kevésbé meghatározható alakú aranylemez-törödékek és egyéb törmelékek.

Ugyanezen helyen 1934. március havában földmunka alkalmával újabb, nem kevésbé értékes aranyelet került napvilágra. Főbb darabjai: egy félgömb-alakú aranycsésze alacsony lábbal (III. t. 1), a láb belső oldalán bepontoszott felirattal és egy alacsonyabb aranycsésze, fenekén belül nyolclevelű rekesz-rozetttával (III. t. 2). Ezekon kívül kisebb-nagyobb aranylemez-törödékeket és olvadt üveg-rögöket találtak. Mindkét aranyedény tűztől eredő rongálódásokat és olvadási nyomokat mutat. Az alakatlan olvadt üveg-rögök az épebben maradt edény kerek rekeszeiben alkalmazott üvegberakásoknak maradványai. Hasonló égési nyomok láthatók az apróbb, kevésbé jelentékeny aranytár-

gyak némelyikén is. A tűz kétségtelenül a találás helyén érte a nagyértékű kincseket, az alkalom pedig csakis a halotthamvasztás lehetett. A leégett máglyára rárakták a halott fegyvereit, eszközeit és edényeket, mielőtt a maradványokat összetakarítva végleges sírba tették volna. A mellékletek nagy része már a pernyében elpusztult, ránk csak a fémtárgyak egy része maradhatott.

A két nagyszéksősi lelet szorosan összetartozik. Az apróbb tárgyak azonossága azt mutatja, hogy a két lelet egy kornak és egy népnek emléke. Valószínűleg egy fejedelmi személy temetkezéséről van szó.

A szeged-nagyszéksősi sírleletek mélyen bevilágítanak a hun birodalom művelődési viszonyaiba. Az aranyrekeszes művesség, mely Dél-Oroszországban a legkorábbi idők óta ismeretes volt, most uralkodó szerepet játszik. Többféle változata szerepel. A leggondosabban készített példányokon (I. t. 1—14) a piros kövekkel kitöltött aranyrekeszeket külön felforrasztott, rovátkolt aranydrót szegélyezi. Egy másik stíluscsoportnál kékes-fehér kvarckő szerepel betét gyanánt, a rovátkolt finom drótszegélyezés helyett pedig külön felforrasztott, gyöngysort utánzó aranyzalagot találunk (I. t. 19, 20). Ez a szegély gyakran el is marad (I. t. 21, 22). Az I. t. 15—18 aranylemezek részben ebbe a csoportba tartoznak, de a rekeszekben piros gránátbetét van. A két stíluscsoport között az a különbség, hogy az egyiknél az egész mezőt rekeszhálózat tölti ki, a másiknál pedig egymástól különálló rekeszek díszítik. Egy harmadik stíluscsoportnál a rekeszhálózat drótszegélyezés nélkül szerepel (II. t. 1—19). Mindhárom stíluscsoport — bármennyire jelentéktelennek látszik is a különbség közöttük — különböző, ősrégi déloroszországi hagyományokat őriz, ugyanúgy, mint az I. táblán látható kis aranylemezruhadíszítmények (23—32), vagy a II. táblán levő arany késnyélborítás (21). Legvilágosabb ez az utóbbi daraboknál. A régi perzsa viselet jellemző díszítményei voltak a szegélyekre felvar-

rott, különféle alakú arany-pitykék. A szkíták a perzsa ruhaformával együtt ezt a díszítési módot is átvették és több mint ezer évre divattá tették a pusztai népek körében. A nyélborítás díszítése a jellegzetes görög palmettafrízből és a háromszögekben granuláció utánzásából áll. Az aranyrekeszes művesség a szkíta művelődési körben kezdett azzá fejlődni, aminek a nagyszéksói leletben mutatkozik. E késői korban már a száraz, geometrikus irányzat az uralkodó, de itt-ott ebben is még felbukkan a szkíta állatstílusnak egyik vagy másik motívuma. A II. t. 1. ábra arany szíjvég ragadozó-madárfeje (griff-fej) a leggyakoribb szkíta állatmotívumok közé tartozik. Egy ismeretlen lelőhelyű, de kétségtelenül magyarországi leletben, mely még az 5. sz.-ba tartozik, a nagyszéksói madármotívumot találjuk gazdagabb kiképzésben (IV. t. 1—2). A leletbe tartozó gránátbetétes arany gyöngyszem (IV. t. 3) viszont a keleti gót műveltség körére utal.

A leletkörülmények ismerete hiányában a legtöbb nagyszéksói apróság rendeltetését nem tudjuk meghatározni, de valószínű, hogy ez a halotthamvasztás miatt különben is lehetetlen lett volna. A ruhadíszítményekről már szóltunk. Egyébként csak a II. t. 1—5. számú darabokról látható, hogy szíjvégek és a 16—20. számú darabokról, hogy csatok voltak.

Az 1934. évi szeged-nagyszéksói leletben visszatükröződnek a hunkori legfőbb műveltségi tényezőknek egymást keresztező hatásai. Belső-Ázsia, Perzsia, északi Kaukázus, Wolfsheim (Rheinessen) egymástól szinte mérhetetlen távolságnyira eső helyeit kapcsolja ez az egyetlen lelet össze. A közbeeső távolságok nagysága azonban nem fog olyan mérhetetlennek feltűnni, ha a közbeeső rokon leleteket is megismerjük.

Az aranycsésze (III. t. 2) a görög omphalos-csészének barbár utánzata. Az „omphalos”-t nyolclevelű rozetta jelképezi. A középső kerek és a körülvevő levélalakú rekeszekben valószínűleg üvegpasztá-berakás volt. A kőberakás nem pusztult volna el ilyen

nyomtalanul a tűzben. Az edény alakját rossz állapotban való fennmaradása ellenére is sikerült megállapítani, mert az egyik oldalrészlet egészen az edény szájáig megmaradt. Ezt a formát jól ismerjük a szilágysomlyói keleti gót kincsből, amelyben három ilyen aranycsésze fordul elő, mindegyiknek fenekén az „omphalos”-t jelző rozettával. A Maeotis-vidéki gót fémművességben a görög edényformához még egy oldalsó karikát is tettek, amivel a szkítáknak övhöz csatolható szent edényét utánozták. A szilágysomlyói kincs földberejtése a hun időkbe esik. A katasztrófát, amely olyan nagy keleti gót kincseknek elrejtését okozta, mint a két szilágysomlyói, a krásznai és a petrosszai, nem ismerjük. A keleti gótok tudvalevőleg nagy szerepet játszottak Attila környezetében. A régészeti leletek a gótoknak és hunoknak még mélyebb kapcsolatáról tanúskodnak. Kultúrájuknak egyik legerősebb összekapcsoló tényezője a déloroszországi görög-szkíta művelődési kör hagyománya volt, mely mint nagyértékű örökség, a későbbi pusztai népek szellemi életében is döntő szerepet játszott. Különféle művészeti tevékenységeiknek egyik legjellemzőbb vonása e hagyomány ápolása volt. A karikával vagy csattal ellátott omphalos-csésze szerepe a hunokkal nem szűnik meg. Az avarok végén ismét három példányban (egy kicsi és két nagyobb) tűnik fel a nagyszentmiklósi kincsből. Átmegy a késői középkorba, ahol a János-áldomás fogalomkörét szolgálja, az orosz egyház pedig az eurgia-csészék szerepében használja a mostani időkig. A szeged-nagyszéksői arany omphalos csésze kétségtelesen szakrális edény, hatalmi jelvény.

Az üstalakú aranyedény (III. t. 1) kis szájaszéle alatt három sorban nagy kerek áttörések sorakoznak. A középső sor áttörései a két külső sor áttörései közé esnek; erre a váltakozó helyzetre az összefüggések megértése szempontjából ügyelnünk kell. Az áttörésekbe üvegberakást kell képzelnünk; az összeolvadt üvegrögök, sajnos ma már nyomát sem mutatják a mintázatnak. Az

üvegbetét megerősítésének módját a fénykép (III. t. 1) jól szemlélteti. Az edény gömbölyűen keskenyedő alsó része kívül-belül díszítetlen. A rövid láb tölcészerűen kifelé szélesedik, az edényhez forrasztással erősítették hozzá. Ezen a különös aranyedényen, mely az archeologia világában ezidőszertig egyedül áll, többféle irányzat kereszteződését figyelhetjük meg. Az edény alakja láb nélkül a római-kori Dél-Oroszországban nagyon elterjedt, csiszolt üvegcsészékével egyezik. Az egyezés annál feltűnőbb, mert ezeknek az üvegcsészéknek a díszítése igen gyakran csiszolt körlapok egymásfeletti soraiból áll. A körlapok itt is ugyanolyan változó helyzetűek, mint az aranycsészén. Ezeknek a csiszolt üveg-edényeknek a közvetlen hatásával azért kell számolnunk, mert a Dnyeper vidékének hunkori sírleleteiben igen gyakran fordulnak elő (Csernjachov, Romaski). A kifelé szélesedő láb azonban egészen más jelleget ad az egész darabnak. A szkíta-kori görög és szkíta bronzüstök egyik alapformája van előttünk. Még a szkíta kultúra virágzásának idején elkerült ez az üstforma Szibériába és Belső-Ázsiába, a minuszinszki medencébe és ott ebben a formában sok évszázadon át fennmaradt (XIII. t. 1, 2). A minuszinszki múzeum híres bronz-régiségei között nagy mennyiségű, ilyen tölcésalakú lábbal ellátott bronzüst szerepel. A Jeniszej folyónak Minuszinszk-vidéki szakaszán (Kizil-Kaja) a múlt század 80-as éveiben olyan szikla-rajzokat fedeztek fel, melyek áldozati jeleneteket örökítettek meg (VIII. t. 1—9). Ezeknek az üstöknek a szerepe itt világos. A rajzokon szereplő kilenc üst között a mi aranyedényünkhöz egészen közel álló formát is találunk (VIII. t. 1—2 és 5). Amint alább látni fogjuk, ezek a tölcészerű lábbal ellátott bronz áldozati üstök nagy szerepet játszanak a hunok kultúrájában. A hun birodalom fő helyein mindenütt felbukkannak. A Minuszinszk-vidéken már korán elkezdi miniatűr formában gyártani ezeket a jellegzetes alakú üstöket és mellékletek gyanánt a halottak mellé teszik azokat. A szeged-

nagyszéksői „arany-üst” is ilyen kicsinyített áldozati üst, mely természetesen továbbra is vallási vonatkozású edény gyanánt szerepel, ugyanúgy, mint a sírlelet omphalos-csészéje. Tehát már ennél az aranyüstnél találkozunk a hun birodalom belső-ázsiai kapcsolataival. Ez a példány azonban a láb belső oldalán világosan megmaradt, bepontosított felirat technikai kivitelének tanúsága szerint és a betűk nagy részének görög volta alapján déloroszországi készítmény. Valószínűleg ott, vagy azon a vidéken készült, ahol az omphalos-csésze.

Az aranyedény testének üvegberakásos díszítése a bronzüstök körében ismeretlen. Ez a díszítő eljárás az újperzsa birodalom aranyművességének egyik sajátos irányzata, amelyet a hun birodalomnak keleti részei közvetlenül vettek át a perzsa területektől. A párisi Bibliothèque Nationale híres Khoszrau-csészéjén (V. t.) a köralakú rekeszekben színes kő és üvegberakások túlnyomó részben még megmaradtak. A középső nagy vésett hegyi kristály II. Khoszrau Párvézt (590-628), az utolsó szaszanida-uralkodót ábrázolja. Ez a csésze tehát jóval későbbi időből származik, mégis rendkívül fontos darab a nagyszéksői edény üvegberakásos díszítésének származtatása szempontjából, mert rámutat e stílusirányzat virágzási körére, az újperzsa birodalomra.

Van azonban egy Rajna-vidéki hunkori leletünk, melynek egyik darabja szintén összehasonlítható a szeged-nagyszéksői aranyüst díszítésével. Ez a híres wolfsheimi lelet, mely eddig többféle magyarázatra adott alkalmat. A lelet összképét a VI. t. 1—8 alatt, a szempontunkból fontosabb darabok nagyobb képét pedig a VII. t. 1—5 alatt láthatjuk. E lelet rejtélyét a nagyszéksői lelet és a hun régiségeknek meghatározása fejtí meg. Általában a hunok elől menekülő nyugati gótokkal szokták kapcsolatba hozni, azonban ma már világosan látjuk, hogy a hun birodalom művelődési viszonyainak szerves tartozéka. A nem kopott aranyérem (VII. t. 5), mely Valens római császártól származik (364—378),

arra mutat, hogy a sír a hun uralomnak inkább az elejére esik. Amint látni fogjuk, a többi tárgy is ezt a korhatározást támogatja. Az aranycsatok (VI. t. 5—7, VII. t. 2—3) jól ismert formák Szeged-Nagyszéksósról (II. t. 16—20) és más hun leletekből (XIV. t. 2, 6—8). A kiszélesedő végű arany karperec (VI. t. 4) a germán népek sírleleteiben nagyon sokszor szerepel. Érdekes azonban a három nagyobb darab. Az aranyfibula (VI. t. 8, VII. t. 4) az Oroszországba elszármazott kelta fibulának a továbbképzése. Déloroszági és magyarországi hun leletekben nem ritka. Dívátja túléli a hunok politikai bukását és a következő századok pusztai népeinél, továbbá az erdélyi medence germán fajta gepidáinál szinte változatlanul fennmarad. Az arany nyakperec (VI. t. 2) és a csüngős arany díszítmény (VI. t. 1) állítólag összetartozik olyan formán, hogy az utóbbit egy elveszett tag segítségével a két állatfej közé függesztették. A csüngőtág díszítési rendszere a szeged-nagyszéksósi aranyüst és a Khoszrau-csésze díszítési rendszerét mutatja. Készülési köre iránt a legcsekélyebb kétségünk sem lehet. A hátsó oldalon alkalmazott pehlevi felirat (VII. t. 1a) az első szaszanida uralkodónak, Ardasírnak (megh. 241-ben) nevét tartalmazza (Artachšatar). A fényképen jól látható, hogy az alsó csüngőtág függesztő tengelye, mely arany drót, rendkívül erősen kopott (VII. t. 1). A darab tehát hosszú ideig volt használatban. Ennek a 4. sz. végéről való leletnek a legrégebbi darabja. A nyakperec állatfejei a délországi görög kar- és nyakperecek állatfejeinek leegyszerűsítései. A fejek pontozott és vésett rajzolatában és egyszerű ornamentikájában az ó-ión aranyművesség technikai fogásainak az emléke él. A rekeszes csüngődísz berakása piros színű keleti gránát. A rekesztechnika ezen a korai darabon rendkívül finom. Ennek az irányzatnak az élete Perzsiában az egész szaszanida korszakon át tartott. A szeged-nagyszéksósi arany üst rekeszes technikája ennek a finom perzsa aranyművességnek a barbár utánzata. A wolfsheimi lelet azt

bizonyítja, hogy a hunok környezetében ez a stílusirányzat már a legkorábbi időben ismeretes volt. Viszont a wolfsheimi lelet történeti helyzete is más megvilágításba került a szeged-nagyszéki-sósi lelet és más rokon leletek által.

A wolfsheimi lelet nem áll elszigetelve nyugati Európában. A Strassburg-melletti Mundolsheimben még a múlt század 80-as éveinek elején találtak egy értékes leletet, melynek hun származását csak nemrég állapították meg. A benne előforduló csat, karika-csüngős veretek, szíjvég, pikkelymintázatos lemezek a legjellemzőbb hun formákat mutatják. A wolfsheimi és mundolsheimi leletek a hun hatalom expanzióját jelzik nyugat felé. Ezek közül a wolfsheimi kétségtelenül a hunok középeurópai szereplésének legelejéről való. Hogy a tárgyak utolsó birtokosa hun, vagy a hunok környezetéhez tartozó alán vagy gót egyén volt-e, azt eldönteni nem lehet. A fibulás viselet semmi esetre sem zárja ki a hun birtokost. A közeli mundolsheimi lelet pedig arra mutat, hogy azokon a vidékeken a hunok megfordultak. Kétségtelen, hogy a wolfsheimi lelet a különféle tárgyak jellegzetes összetétele folytán is a hun birodalom művelődési viszonyainak jellegzetes kifejezője és hogy a hun környezettel a tárgyak birtokosa a legszorosabb kapcsolatban állt. Ennek a megállapításnak történeti szempontból az a jelentősége, hogy a hun érdekkör terjeszkedésének kezdetét Nyugat-Európában a legkorábbi időre, a 4. sz. utolsó évtizedeire határozza meg. Más területek és korok régészeti emlékéanyagában is megfigyelhető, hogy az egyes pusztai művelődési köröknek — nomád államoknak — katonai, illetőleg politikai természetű ténykedéseit hosszas kereskedelmi és kulturális kapcsolatok előzték meg, amelyeknek során a pusztai népelemek (kereskedői karavánok tulajdonosai és fegyveres kísérőik) az illető területek lakosaival és viszonyaival közvetlen ismeretségbe kerültek.

A germán világ művelődéstörténeti fejlődése szempontjából a

hun birodalom nyugati terjeszkedésének és a különféle germán népekkel való szoros kapcsolatának óriási jelentősége volt. Ennek következményei a művelődéstörténet más területein is mutatkoznak. De a régészeti emléanyagban is mély nyomokat találunk. Ennek beható tárgyalására itt nincs mód. Azért példa gyanánt csak egy nagy jelentőségű leletre kívánok rámutatni, melyet ebben az összefüggésben még éppúgy nem vizsgáltak, mint a wolfsheimi leletet. A graubündeni Lenz a lelőhelye a IX. táblán látható művészi igényű fibula-párnak. Alapanyaga tömör ezüst. A viszanéző griffalak testének, szárnyának és nyakának belső mezéjét arany-filigránnal és külön álló rekeszekkel (bennük piros kővel) díszített aranylemez-betét tölti ki. Ezt a betétet hozzászegezték az alaphoz. Az alapanyaghoz tartozó ezüst kereten pontozással és véséssel kivitelezett, egészen elgeometrizált mintát látunk, mely csak a farok végén és a lábaknál igyekszik a természeti formákat követni. A wolfsheimi nyakperec állatfejein (VI. t. 2) láttuk ezt a stílusirányzatot és ott mondtuk már, hogy ez a Dél-Oroszországba átültetett ó-ión aranyművesség technikai fogása volt. Ugyanez érvényes a lenzi állatalakra is. Maga az állatmotívum, a kampós csőrű, négy lábú szárnyas mitológiai állat is a déloroszországi forrásból származott el a legkülönbözőbb világtájak irányában messze vidékekre. Az állatmotívum annyira elstilizált, hogy mai szemmel az egyes testformák nehezen ismerhetők fel. Két hátsó lába külön áll, a két mellső ellenben össze van kötve. Viszanéző fején rövid kis bóbita is van: ez a griff-ábrázolások jellegzetes részlete (IV. t. 1-2). Csőre nyitva van. Ezen az állatképen az ó-ión technika a kelta filigrán- és rekeszművészeti irányzattal együttesen szerepel. E két irányzat egyesülése a déloroszországi szkíta területeken ment végbe. A lenzi fibulák készülését ideje az 5. sz. A darabok erősen kopottak és a hosszas használattól megrongálódtak. A hátsó oldalukon (IX. t. 2) látható túszerkezet spirálisa és rugója azonos a

wolfsheimi lelet aranyfibulájáéval (VI. t. 8, VII. t. 4). A lenzi állatalak különálló rekeszeiben már nem karneol található, mint a régebbi rokon filigránmunkákon, hanem piros gránát.

A hun aranyművességben szintén láttunk egy stílusirányzatot, melyet a nagy, különálló rekeszek jellemeznek. A szeged-nagyszéksői aranyak között egészen leegyszerűsödött példányok szerepelnek (I. t. 15—18 és 19—22). A dvizsenszki leletben (a Kaukázustól északra) a különálló rekeszek a legjobb kivitelű filigránnal szerepelnek. A Káma-vidéki, kacskai és a szibériai Kara-Agacs-i (Akmolinszki korm.) hun leletek között ugyancsak megtaláljuk a szeged-nagyszéksői egyszerűbb aranytárgyak kerek izolált rekeszeinek és granulációinak díszesebb mintaképeit.

A szeged-nagyszéksői leletek világviszonylati helyzetére még sok más összehasonlítást hozhatnánk fel.

A következőkben az áldozati bronzüstök emlékcsoportját vizsgáljuk. Amint láttuk, a szeged-nagyszéksői aranyedények egyike bizonyos összefüggéseket mutat ezekkel az üstökkel. Behatóbb vizsgálattal kimutatjuk, hogy ez a kapcsolat nemcsak a külső formákban nyilvánul meg, hanem sokkal mélyebben gyökerezik.

A múlt század második felében került napvilágra ismeretlen körülmények között két áldozati bronzüst, melyek ajándékozás útján jutottak egymástól teljesen függetlenül, különböző alkalommal a Nemzeti Múzeumba. Az első példány lelőhelye a pestmegyei Törtel (X. t. 1—1a, XII. t. 2). Magassága 66 cm, felső átmérője 46 cm. Lába letörött, a törési felületből (XII. t. 2) aránylag karcú, kerek lábra következtethetünk. A hatalmas bronzüst öntőmintáját négy darabból állították össze. Az öntésnél kifolyt bronzanyagot reszeléssel távolították el. A másiknak lelőhelye a Kapos-folyó völgye Högyész és Regöly községek között (XI. t. 1—1a, XII. t. 1). A törtelinél kisebb (52 cm magas, 33 cm felső átmérővel), díszítése egyszerűbb. Lába ennek is letörött, törési

felülete hasonló a törteliéhez. Egy harmadik, hasonló üst töredékét tárta fel a Nemzeti Múzeum ásatása Dunapentelén, egy késő-római épület romjai közül.

A magyarországi hun üstök egy stíluscsoportot alkotnak, egy korból is származnak. Korukat a höckrichti (Felső-Szilézia) üsttel együtt talált aranykészítmények határozzák meg a hun időkre: két arany szíjvég, három arany csat és különálló rekeszekkel (piros kőberakás) díszített aranylemez-töredékek, a szeged-nagyszéksósi és más hun leletekből jól ismert formák. Ezek az üstök a déloroszországi görög és szkíta, továbbá a szarmata-kori és a Minuszinszkvidéki üstökhöz viszonyítva lényegesen haladottabb fejlődési fokot képviselnek. Alakjuk megnyúlt, díszítésük rendszere újszerű. A bronzöntés technikájában ilyen nagyméretű öntvényeknél egészen természetes eljárás a kiemelkedő vonalakkal való mintázás. Ezzel itt rendkívül hatásos felülettagolásokat értek el. A díszítőelemek közé részben a textilművességből, részint a fémművességből vettek át bizonyos elemeket. Az egyszerű alapformát a höckrichti üst mutatja (XIII. t. 4). A felület négyes tagolása és a felső rész vízszintes sávjai a lehető legegyszerűbbek. A fül négyszögletes. E fül körül helyezkednek el a törteli és kaposvölgyi darabokon a legyezőszerű félkörlapok, melyek lehetőség szerint rövid nyakon ülnek. A pusztai népek ismert emlékéanyagában egyedül a déloroszországi 4—5. századi fibuláknak egy bizonyos csoportjában találjuk meg ezt a formát. Itt közölt anyagunkban a XVI. t. 1, XVII. t. 1—3 számok alatt közölt fibulák képviselik ezt a típust. Szép számmal fordulnak elő az északi Kaukázus egykorú temetőhelyein is. Jellemző stílussajátságuk a nagy síma felület és a rá következő keskeny, rövid nyak. Talán nem gondolnánk erre az átvételre, ha az üst szája szélén ugyancsak ezen fibulás műveltségi kör aranyrekeszségének átvételét nem látnánk. A hosszúkás kis rekeszből álló sorozat alkalmazását az edény szélén a perzsa aranyművesség alkotásán, a Khoszrau-csészén már láttuk (V. t.). Ez a rekeszes-

művesség korán átkerült Dél-Oroszországba és onnan tovább, különböző irányokba. A gót korszaktól kezdve különféle germán népek voltak a felvirágoztatói. A kerek fejű fibulák és a rekeszes technika a 4. sz. közepe táján már a legszorosabb kapcsolatban állva virágozik Dél-Oroszországban. Az üstökre való átvitel is csak ennek a virágzásnak igazi hazájában, Dél-Oroszországban történhetett meg. A rekeszeknek az edény szája szélén való alkalmazásában emellett valószínűleg perzsa mintaképek is szolgáltathattak alapot. A lecsüngő bojtok motívumának forrását a textilanyagok legnagyobb részének elpusztulása miatt nincs módunkban megállapítani.

A magyarországi üstök Maeotis-vidéki származására legújabbban döntő bizonyíték bukkant fel a Don-torkolat közelében levő Novocserkaszk város múzeumából (VIII. t. 10). Lelőhelye Ivanovski (Don-vidék). Az üstnek megvan a lába is. A törteli és kaposvölgyi üstöket (XII. t. 1—2) eszerint kell képzeletben kiegészítenünk. Középhelet foglal el a höckrichti alapforma (XIII. t. 4) és a teljesen kifejlett törteli példány között (X. t.). A díszítés rendszerének tanulságos változatát szolgáltatja a permi múzeum üstje (XIII. t. 3), melynek felső fríze váltakozó helyzetű háromszögek sorozatából áll. Az aranyrekeszes technikának ez a minta egyik legegyszerűbb és leghatásosabb motívuma (a szeged-nagyszéksői aranytárgyak között is előfordul: II. t. 2). A fül alatti zsinórdísz a textiliák köréből származik.

Nincs módunkban végig elemezni az összes hunkori üstöket. Csak röviden annyit mondhatunk róluk, hogy valamennyinél a most megismert rendszer egyik vagy másik változatát találjuk. A biiszi üst szájaszéle alatt rekeszutánzatból álló fríz (XIII. t. 7), egy Volga-vidéki üstön (Otoka és Zagarina közötti területről, Szibirszi korm.) a fríz helyén is lecsüngő karikák sorozata (XIII. t. 6), egy Északkelet-Oroszországban lelt üstön pedig (Verchny Konec, Vologdai korm.) a lecsüngő karikák sora és a

fül alatt egy függélyes sorozatban négyszögletes rekeszek sorozata (XIII. t. 5) szerepel díszítmény gyanánt. A legújabban ismertessé vált dessai üstnek (Románia) szintén megvan a lába. A legyezőszerű fülön kívül lecsüngő karikák és felülettagozó bordák alkotják díszítését. Két másik romániai üst-töredék és egy morvatországi töredék (Bennisch, Freudenthali ker.) nem annyira az ornamentika, mint inkább a leletstatisztika szempontjából jön tekintetbe.

Az üstök lelőhelyének egybevetése azt eredményezi, hogy rendszeres előfordulásuk nyugati határvidéke Magyarország, Morvatország és Szilézia, keleten Szibéria és a minuszinszki medence, illetőleg az Altaj-vidék, északon pedig a Volga—Káma-útvonal végén elterülő óriási erdővidék tekinthető a jelentékenyebb kisugárási helynek, míg a hunkori anyaterületnek a Maeotis-körül és attól keletre elterülő vidékek számíthatók. A szeged-nagyszéksői aranyedényeknek is ez a vidék a hazája. Így érthető, hogy a nagyobbik aranyedény alakjában a bronzüstök hatása mutatkozik. Viszont így a Maeotis-vidéki rekeszes aranyművesség hatása is természetesen tűnik fel az egykorú bronzüstök körében. A Minuszinszk-vidéki szikla-rajzokon többféle változata szerepel ezeknek a bronzüstöknek. Vannak egészen egyszerű, fül nélküli példányok (VIII. t. 1, 5), négyszögletes fülűek (4, 7), ívalakú füllel ellátottak (2, 3, 8, 9), végül egy olyan is akad, melynek fülén legyezőszerűen három gomb fordul elő (6). Az egyik fül nélküli üstnek alakja közel áll a szeged-nagyszéksői aranyüstéhez (VIII. t. 1).

Míg a magyarországi hun leletekről meglehetősen teljes képet alkothatunk magunknak, az oroszországi és az Uraltól keletre eső területek hun régiségeinek tervszerű összegyűjtését ma még nélkülözzük. A legnagyobb hun aranyleletek egyike, mely a Káspitenger és az Aral-tó közötti Uszt-Urt pusztaságon került néhány

éve napvilágra, még nem szerepelt az irodalomban (a leningrádi Néprajzi Múzeumban őrzik). Az alábbiakban három fontos területről mutatunk be egy-egy régiségcsoportot. Mindenekelőtt az 1892. évi kercsi lelet egy részét (XIV—XV. t.), mely egy magán-gyűjteménnyel a varsói Nemzeti Múzeumba került. A lelet, sajnos, szétszóródott. Egy része a leningrádi Ermitage-ba, másika a kievi egyetem gyűjteményébe került, a többit magánosok vásárolták össze. Teljes képet alkotni az egészből ma már lehetetlen.

A zabla (XIV. t. 1—1a) alapanyaga tömör ezüst, rajta rekeszekkel és rovátkolt dróttal díszített aranylemez-borítás látható. Szájvasa vasból készült, ennek következtében csaknem teljesen elrozsdásodott. Kár, hogy a hozzátartozó teljes lószerszámdíszít nem ismerjük, csak föltételezzük, hogy a karikacsüngők (XIV. t. 9, 4—5), a szíj-elosztó (3) és kis csatok (6—8) hozzátartoztak. Technikai kivitel és stílus alapján tényleg összetartozhatnak. A zabla szíj-elosztó veretein a különálló rekeszekben piros kőberakás van. A rekeszeket és az egész mezőt szegélyező rovátkolt drót valószínűleg drót, nem utánzat, úgy mint a wolfsheimi lelet aranyfibuláján is (VII. t. 4). A rekeszek közötti teret két oldalt egy-egy nagy ezüst szegfej, az aranylemezt az alapra erősítő ezüst szegek feje, tölti ki. Ez szolgál a szokásos granuláció pótlására.

A kisebb-nagyobb ezüst szíjvégek (XV. t. 1—10) tanulságos változatait mutatják a hunkori szíjvégeknek. Ezek az ezüst szíjvégek rekeszes művű arany szíjvégeknek megfelelői ezüst öntvényben. Mint ilyenek, egy rendkívül nagyjelentőségű folyamat kezdeti állapotát jelzik. A rekeszes arany példányok egy másik kercsi leletben fordulnak elő (XIX. t. 1—4). Alakjuk ugyanaz. A rövidebb szíjvégeken henger-alakú kidudorodás fordul elő. A hosszabbak fönn rendszerint háromszögű megerősítő részben végződnek. Már ebben a kercsi leletben is fellép a síma felületű kivitelezés aranyban (XIX. t. 5—7). Az arany helyett azonban az olcsóbb ezüst lesz a gyakoribb. Ez a jelenség nemcsak a jellegzetes

hun övfelszereléseken, hanem a germán ékszeren, a fibulán is megfigyelhető.

A XVI. és XVII. táblákon Dnyeper-vidéki régiségeket látunk. Ezek nagy része a hun korból származik. A hun szíjvégek kétféle technikai kivitelét látjuk a félkörfejes fibulákon. A XVI. t. 3—4 számú bronzfibulák aranylemezzel vannak borítva. Szokásos díszítő-elemek a különálló rekeszek, rovátkolt drótszegélyezések, piros kő- és kék üvegbetétek. A félköralakú fejen látható szimmetrikus spirális-pár a filigránnal képzett kelta palmetta-motívum csökevénye. A XVI. t. 2 jelzésű darab hasonló aranylemezborításos példány, silányabb kivitelben. A XVI. t. 1, XVII. t. 1—3 számú fibulák azonos forma mellett a síma felület stílusirányzatát képviselik. A kétféle irányzatnak kapcsolatai a hun korszakot megelőző gót korszakban már annyira mélyek voltak, hogy a kétféleség sem kor-, sem etnikai vagy más különbséget nem jelentett.

Abban a környezetben, ahol ezek a hun üstök készültek, ennek a déloroszországi fémművességnek összes formái ismeretesek voltak. Amikor a korábbi, gombosfülű üstök (VIII. t. 6, XIII. t. 1—2) gyártása a hun birodalomban föllendült, egészen természetes, hogy díszítő motívumok gyanánt részben ennek a fémművességnek egyes elemeit alkalmazták. A XVI. t. 6 jelzésű övdíszítményen, mely a hun idők után készült, a kétféle irányzat egymás mellett él. A XVI. t. 7 számú ezüst csat viszont még a hun korszakba tartozik. Ez az egyszerű csatforma nagy számmal szerepel ezekben az időkben (XVII. t. 4—5). Alapanyaga ezüst. Veretének belső mezejét aranylemez-betét tölti ki. De a kelta filigrán és izolált rekesz stílusirányzata itt még világosabban jut kifejezésre, mint a kercsi zablán (XIV. t. 1—1a). Az aranylemez kerete rovátkolt drótnak préselt utánzata. A belső mező négy sarkában egy-egy ezüst szeg feje látszik. A középső, egyetlen nagy rekeszben piros kő van.

Ugyanilyen és más rokon elemeket találunk a harmadik régiség-

csoportban, melyet a középső Volga-vidéki Pokrovszkról és Nizsnjaja Dobrinkáról származó hun halotthamvasztásos sírletelekből válogattunk össze (XVIII. t. 1—8, 9—11). Az itteni fémdíszítmények szerény alkotások, de mégis igen tanulságosak. Arról tanúskodnak, hogy a tömegcikkek a kiváló kivitelű, kevesebb számú drágaságokat utánozták. Így az elpusztult, vagy még a földben lappangó fejedelmi kincsek mibenlétéről némi fogalmat adnak. Az ismert hun fejedelmi sírletelek között nem talákoztunk például a görög Meduza-fej motívumával, amely a szerényebb hun leletekben gyakran szerepel (XVIII. t. 6). Az emberi maszkokból álló sorozat is (7) csak a szilágysomlyói első aranykincsből ismeretes ezekből az időkben. Ott a fejeket kelta filigrán-minták veszik körül. A pokrovszki töredéken is megfigyelhető, hogy a fejek körüli szabad teret rovátkolt drót-minták utánzata tölti ki. A fríz két szélét ugyancsak rovátkolt drót préselt utánzata szegélyezi. Ezek a maszkok már a Kr. e. évszázadok kelta aranyművességében nagy szerepet játszottak. A késői környezetben való életük a hun birodalom művelődési viszonyairól mondottak után nem lehet idegenszerű. A XVIII. t. 8—11 jelzésű darabok igénytelen ornamentikája az eddig ismertetett emlékek után nem szorul további magyarázatra.

A XVIII. t. 1 alatt látható kannelírozott szalag nemcsak a hun korban, hanem a gót korszaktól a honfoglalásig minden fémművességben fontos technikai szerepet játszik Dél-Oroszországban. Nemcsak mint megerősítő fémszalagot alkalmazzák, hanem gyakran bevonják a díszítés rendszerébe is. A hun leletek között is nagy számmal szerepel.

A csontlemezek (XVIII. t. 3—5) a többféle anyagból (fa, szaru, inak) összeállított íj két végének erősítésére szolgáltak. A húrt a háromnegyedkör-alakú bevágásban erősítették meg (4). Az összes pusztai nomád népek fegyverei között döntő szerepet

játszott. A hun sírleletek között is nagy számmal fordulnak elő íj-maradványok.

A hun emlékek ismertetése során meg kell emlékeznünk az agyagművesség alkotásairól is. A hunokkal kapcsolatba hozható kerámiai emlékek részben a már ismert előzményekben gyökereznek. A dolog természeténél fogva azonban ezeknél a törekeny és nehezen szállítható készítményeknél a helyi hatások jobban érvényesülnek. Így érthető az is, hogy a római agyagművesség befolyása itt sokkal erősebb, mint a fémművesség területén. Emellett a kelta kerámiai hagyományok is szembetűnők ezeknél az edényeknél. A legjellemzőbb forma egy füles korsó, kiszélesedő hassal, vízszintesen tagozott fejjel és rásimítással készült dísszel (XX. t. 1). A formának változatai a XX. t. 3 és 5 alatti korsók, míg a 2 és 4 alattiak világosan mutatják, hogy fémedényeknek az utánezatai (fémfülek). Agyaguk finoman iszapolt, a színük világos, vagy sötétszürke, néha csaknem feketébe hajló. Több mint ezeréves földbenfekvés után is érces hangot adnak. Ez a kerámia keleti, középső és nyugati Európában mindenütt elterjedt és az egész népvándorláskoron át a legdivatosabb cikkek közé tartozott. Jellegzetesen hun kerámiáról nem beszélhetünk.

A hun régiségek ismertetésében semmi tekintetben sem törekedhettünk teljességre. Az ismert főbb tárgytipusokat sem ábrázolhattuk a képes táblákon hiánytalanul. Hogy mégis megközelítő képet nyujsunk, legalább rövid áttekintést kell még adnunk az eddig nem említett fontosabb magyarországi és oroszországi hun leletekről.

A szeged-nagyszéksósi, 1926. évi leletnek méltó párja az 1900. évi pécsüszögi lelet, mely a pécsi múzeum büszkesége. Ez is csekély, mintegy 70 cm-nyi mélységből került elő. A megmaradt zabla nem jelenti azt, hogy lovas sírról van szó. A nagymennyi-

ségű arany, ezüst és vas tárgyon égésnek nyoma sem volt látható, így valószínű, hogy a temetés rítusa az elföldelés volt. A zablá egyszerű, karikás csikózablá, oldalsó egyenes szájvasakkal. Az oldalvasak aranylemezzel vannak borítva. Ebben a leletben látjuk a jellegzetes háromélű vas nyílcsúcsokat és vas lándzsavéget. Mindezek a használati tárgyak sok más díszítménnyel együtt ebben a hunkori formában túléltek a hun birodalom bukását és az elkövetkező új nagy nomádállam-alakulat körében tovább szerepelnek. Ezért régebben ezt a leletet is az avar korba sorozták. Az aranydíszítmények alakja, technikai kivitele és stílusa azonos az említett nagyszéksőiakéval. Három darab arany szíjvégen a wolfsheimi arany fibula egyszerű drótdíszítményének préselt utánzata szerepel.

Rokon sírleletet tárt fel a szekszárdi múzeum 1935 őszén Szekszárd határában. Az ősi pannóniai földön a római kor után még néhány évszázadon át fennmaradt a római téglakoporsós temetkezés. Ilyen sírban feküdt egy torzított koponyájú csontváz. Mellette két edény volt, melyek közül az egyik csaknem teljesen megsemmisült, a másik olyanforma ép korsó, mint a XX. t. 5. A jobb kézben vaskés, a könyök táján vaskarika, a medencén ovális vascsat és egy arany szíjvég került elő. A koponya torzítását a békésmegyei és környékbeli síroknak abban a csoportjában találjuk sűrűn, amelyet éppen a szekszárdi sírban lelt kerámia gazdag változatai jellemeznek. A szekszárdi arany szíjvég szinte teljesen azonos a pécsüszögi szíjvégekkel. Tolna megyéből, Murgáról, már régóta ismerünk egy hun leletet, mely négy, aranylemez-borításos ezüstcsatból és egy díszes korsóból áll. E korsó formája ugyanaz, mint a szekszárdié. Hasonló kerámia kíséretében mongol koponyájú csontvázat találtak a Nyitra melletti Stráže-Vágőrön.

Magyarországon még a lévai és a keszthely-gátidombi sírlelet tartozik ebbe a csoportba. Mindkettőben zablát találtak, jellegzetes hun fölszerelések kíséretében. A Magyarországgal szomszédos területekről ebben az összefüggésben elsősorban az üstök tárgyalá-

sánál szereplő höckrichti lelet említendő. Három aranycsat, piros köves rekeszekkel díszített aranylemez-töredékek, két darab arany szíjvég és egy bronztál a kísérői a híres bronzüstnek.

Kelet felé két nagy, fejedelmi temetkezés maradványa mutat közeli rokonságot a nagyszéksői és pécsüszögi leletünk csoportjával. Az egyik a moldvai Concestiben, a másik a Dnyeper-vidéki Novogrigorjevkan került napvilágra. A concestii leletben feltűnik az ősi szkíta ragadozómadár-motívum, az aranyrekeszes művesség legjobb kivitelében. A novogrigorjevкаи lelet egyrészt a magyarországiakhoz, másrészt a Volga-vidékiekhez kapcsolódik. A szekzárdi téglasírban lelt arany szíjvég mindezekben a leletekben változatlan formában szerepel. Ilyen leletek helyei még Dél-Oroszországban, illetőleg a Kaukázus fölötti síkságon: Scserbataja Kotlovina, Zdvizenszsk, Szaga (Aleski mellett), Muszljumova. Ezek az újabb régészeti irodalomban mint hun leletek helyei szerepelnek. Az orosz múzeumok azonban még számos leletet rejtenek, melyek a hun birodalom népeinek hagyatékához tartoznak.

A legkiválóbb minőségű hunkori aranykészítmények délkeleti Oroszországban és a szomszédos területeken maradtak meg. Látuk, hogy a bronz áldozati üstök és a szeged-nagyszéksői aranyüst is ott készültek. Ezek az óriási területek voltak a hun vezető népelem szervezkedésének a színhelyei. Az exponált helyek mögöttes területének a régészeti leletek alapján az orenburgi kormányzóság és vidéke számítható. Sajnos, éppen ezeken a területeken történt aránylag legkevesebb régészeti kutatás. Ennek ellenére a véletlen folytán előkerült kincsekből aránylag sok és jelentékeny aranytárgy került be különböző időkben, különböző utakon az Ermitage-ba. A bosporusi királyság vidékét, melyet régészetileg jobban átkutattak, szintén ide számíthatjuk. Ezeket a fejedelmi aranykincseket szinte a mai időkig a gótoknak volt szokás tulajdonítani. De mit kerestek volna a gótok az északi Kaukázusban, a Káspi-tenger vidékén, a Káspi és az Aral közötti Uszt

Urton, ahol a legnagyobb ilyen kincsek kerültek napvilágra? Az utóbbi helyen nemrég talált nagy aranykincs halotthamvasztásból származik, tehát már a temetés rítusa is a hun származás mellett szól. A keleti gótoknál a halotthamvasztás nem volt szokásos. A rekeszes művesség legkiválóbb alkotásai fordulnak elő e leletben. Valószínűleg ez sem teljes lelet. A többi helyek fejedelmi leleteiből csak egy-egy, vagy legjobb esetben néhány darab maradt meg, a többi valószínűleg a találók, vagy az első birtokosok kezén elkallódott.

Az 1904. évi kercsi nagy hun leletről már volt szó (XIX. t. 1—7). Itt most a benne előforduló kard érdekelhet bennünket. Az arany markolatgomb és a hüvely torkolatverete és függesztő szerkezete az inkrusztációnak legkimagaslóbb példái közé tartozik. A függesztő szerkezet szaszanida perzsa uralkodók ábrázolásairól ismeretes. Az iráni kapcsolat tehát ezen a téren is szembetűnő. Ez a kard egyélű. Hasonló, de kétélű kard származik a taurisi Dimitrievkáról. Sajnos, kísérő leleteiből semmi sem maradt meg. A hüvely függesztő szerkezete sincs meg. Az arany keresztvas ellenben az inkrusztációval együtt aránylag jó karban maradt ránk. Ugyancsak jó állapotban van a kard markolata és pengéje. Fegyvertörténeti szempontból a kercsi karddal együtt a legjelentősebb hun régiségek közé tartozik. Ilyen típusú kardok még több példányban is ismeretesek az európai múzeumokból.

Magángyűjteményből szerzett meg az Ermitage egy hiányos fejedelmi aranyleletet, melynek lelőhelye az Észak-Kaukázus-vidéki Csegem-folyó völgye. Ez a lelet és a közeli Bakszan-folyó völgyéből, Ozorukováról származó, ugyancsak nagyon hiányos aranylelet adhatnak fogalmat arról, hogy milyenek lehettek az egyszerűbb hun ékszerek fejedelmi mintaképei. A bosporusi királyság területéről (Taman-félsziget) származó P-alakú arany kardhüvelydísz (a berlini múzeumban) szintén ebbe a régiségcsoportba sorozom, bár az eddigi irodalom inkább a gótokkal hozta kapcsolatba.

Hasonló darab fordul elő ugyanis az uszt-urti nagy aranyleletben, melyet semmiképpen sem lehet a gótoktól származtatni.

A radenszki (Dnyeprovszki korm.) hiányos lelet, melyhez az aranycsatok, díszítmények, két ezüst ovális karika, üvegedény és vaskard töredékei tartoznak, szintén a hunok hagyatékának tekintendő.

Végül a szaratovi kormányzóság kamysini kerületébe tartozó „Mozsary” nevű hegyen földművesek találtak egy nagy hun leletet, melynek tartozékai között feltűnik egy kard, két jellegzetes déloroszországi fibula és két darab, karneollal és filigránnal díszített csüngőtág. A többi ékszer és egyéb melléklet is jellegzetes hunkori készítmény. Az Azovi-tenger vidékének hagyományai ebben a leletben különösen kidomborodnak.

Külön csoportot alkotnak az arany diadémok. Alapanyaguk 5—8 cm széles aranybádog-szalag, szélén rovátkolt aranydrótkerettel. Belső mezejüket különálló, különféle alakú rekeszek töltik ki. A rekeszekben túlnyomó részben piros gránátlapok vannak, de előfordul bennük fehéres kvarc és kék, vagy zöld üvegpasztabetét is. A legkiválóbb ismert hun arany diadém a kercsi. Ennek szegélye valóságos rovátkolt drót. A Tiligul-ról származó diadém kerete már utánzat. Nálunk a csornai hun leletben fordul elő egy szép arany diadém, melyet jelenleg a premontreiek csornai székházában őriznek. Ennek kerete gazdagabb kiképzésű, amennyiben hullámvonallal kitöltött szélesebb csík. Az egész keret a hullámvonallal együtt rovátkolt drótot utánoz. Ez az ornamentika ugyanolyan rendszerű, mint a höckrichti és a nizensjaja-dobrínkai arany szíjvégek díszítése (XVIII. t. 10). Meg kell említenünk, hogy a csornai leletben is előfordul csatok, karikák és egyéb jellegzetes apróságok kíséretében egy olyan ezüstlemezes, félkör-fejes fibula, mint a XVII. t. 1, 2. szám alatti Dnyeper-vidéki fibulák. A törteli és kaposvölgyi üstök legyezőszerű füleiről mondottakat ez az

együttes jól alátámasztja. A többször említett höckrichti lelet aranylemezei is egy földarabolt diadémból származnak.

A kiskunhalasi ref. főgimnázium gyűjteményében őriznek egy ritkaságot, melynek hun származása kétségen felül áll. Kard hüvelyének ezüst végéből és torkolatveretéből áll a lelet. A díszítés a jellegzetes pikkelymintázat. Már a veretek díszítésének stílusa is a hun korra utal. Ezt az időmeghatározást azonban még más, közvetlenebb korhatározó adattal is sikerült alátámasztani. A békésmegyei Kőrösladány határában, gátépítés alkalmával egy hunkori sír került elő. Ebben egy olyan edénnyel együtt, mint a szekszárdi sír korsója, vaskard is feküdt. A kard elkallódott, az apróságokból azonban két darab bronz hüvelyveret-alkatrészt és egy Honorius-aranyérmet sikerült megmenteni. A hüvelyalkatrészek egyeznek a kiskunhalasi hüvelyveretekével. Honorius (uralk. 395—408) aranya a korsóval együtt a csontváz fejénél feküdt.

A hun leletekben gyakran fordulnak elő kisebb-nagyobb, különféle alakú aranycsatok (Szeged-Nagyszéksós: II. t. 16—19). A magyarországi és európai múzeumokban ezek a csatok aranyban kőberakással, vagy ezüstben, nem ritka látványosságok. A gót és későbbi sírleletekben is felbukkannak. Legsűrűbben mégis a hun sírleletekben találhatók. A Magyar Nemzeti Múzeumban több mint egy tucat van belőlük. Egy darab van a vasmegyei Bozsokról a szombathelyi múzeumban, kettő Fertőmedgyesről és egy Soborról a soproni múzeumban. Ezek a legtöbbször magukban álló aranycsatok mind kisebb-nagyobb zárt leletekbe tartoztak, melyek többi részei elkallódtak. E tömör aranycsatok annyira feltűnők, hogy az egyszerűbb találók figyelmét is magukra vonták. Így maradt meg aránylag elég sok belőlük. Gyakori voltukból lehet következtetni arra a régiségmennyiségre, ami a találók gondatlansága folytán elpusztult.

A hun korszak alatt a steppék világában a művelődési viszonyok súlypontja a Maeotis-körülí vidékekre esett. Ez körülbelül a közepe annak a nyugat-keleti irányban levő földszávnak, amelyen a hun régiségek előfordulnak. Attila birodalmának felbomlása (453) után körülbelül száz év telik el, míg Kelet-Európa steppeterületein és a szomszédos vidéken ismét egy hatalmas nomádállam alakul: az avaroké. Az új alakulat összetevői között döntő szerepet játszottak a hun birodalomnak Dél-Oroszországba szorult vezető népelemei. A régi kereskedelmi központok és karavánutak továbbra sem szűntek meg a gazdasági élet tényezői lenni, csak a súlypont változott meg. A Volga—Káma útvonal mellett most fokozottabb szerep jut a Gotland—Dnyeper—Konstantinápoly útvonalnak. Ezt a súlypont-eltolódást a világpolitikai helyzet változásai hozták magukkal. Az új-perzsa birodalomnak fellendülése ugyan előnyösen hatott a puszták világának gazdasági életére, mert az új birodalom a Perm-vidék és északnyugati Szipéria termelésének egyik legnagyobb felvevője lett. A Volga—Káma útvonal forgalma ezekben az időkben és a rákövetkező évszázad alatt még csak fokozódott. Az eltolódás oka tehát nem a gazdasági élet ottani lehanyaglásában, hanem a Dnyeper-vidéken a gazdasági élet lehetőségeinek kibővülésében rejlik. Az északi római provinciák az 5. sz.-ban már névleg sem voltak meg, Dácia és Pannónia határprovinciáiban már korábban a különféle barbár népelemek lettek úrrá. Ennek következményei gazdasági téren már a hun uralom alatt, de még inkább az Attila halála utáni évszázadban kezdtek feltűnően mutatkozni. A Dnyeper-vidéken most az ősi szkíta időkéhez hasonló viszonyok keletkeztek. A nagy politikai tettek e száz év alatt hiányoztak, tehát arany sem jött a pusztákra oly tömegesen, mint a hun korszakban. Az aranyrekeszes művesség tehát feltűnően aláhanyaglik és helyébe egy másik, nagyjelentőségű művesség lép, amelynek nyersanyaga az ezüst. Az ezüst beszerzésének útja az a nagyméretű, békés csere-

kereskedelem, mely ekkor a pusztákat behálózó régi karavánutakon lendült fel. Elsősorban az iráni ezüst szerepel csereanyag gyanánt. A bizánci birodalom is vetélkedett az új-perzsa birodalommal az északi nyerstermékek megszerzésében. Északkeleti Oroszországban és északnyugati Szibériában a perzsa és a bizánci cserezüstöt nem olvasztották be, hanem az eredeti feldolgozott formában (korsók, tálak, serpenyők) használták. Az iráni területek és a bizánci birodalom ezüstművességének alkotásai ezeken a területeken olyan mennyiségben maradtak ránk, amilyenben magán a készülés helyén sem. A Dnyeper-vidék népei azonban ritkán hagyták meg a csere-edényeket, rendszeren beolvasztották azokat. Így keletkezett a Dnyeper-vidéken egy újszerű ezüstművesség, melynek a puszták világában évszázadokon át rendkívüli jelentősége volt. Az egyik legnagyobb ezüst kincs lelőhelye után ezt a kultúrát martinovkai kultúrának nevezzük. A népi meghatározás nehézségekre ütközik. Kétségtelenül nagy szerepet visznek e kultúrában a hunok, de Belső-Ázsiából nagyobb mennyiségű török népelem beszivárgásával is kell számolnunk. A gót nép maradványai a Krími-félszigetre szorultak és ott a Dnyeper-vidék és a bizánci birodalom közötti kereskedelem lebonyolításában jelentékeny szerepet játszottak. A martinovkai kultúra kialakulásában is kétségtelenül jelentékeny részük volt ezeknek a gótoknak.

Mindazok az ékszerek, melyek a hun korszakban aranyból készültek, most ezüstben folytatódnak. Az ezüstnek azonban más a megmunkálása, mint az aranyak. Az ezüst kevésbé alkalmas a rekesz-technikára és a filigrán-munkára. A kőberakás helyett tehát áttöréseket alkalmaznak, az áttörésekbe színes bőrmintázatokat tesznek. A filigrán mintákat pedig bevésik az ezüst alapba. Ennél azonban több is történik ennek a felvirágzó fémművességnek a körében. A Dnyeper-vidék ősi szkíta-görög hagyományai most rendkívüli erővel újulnak fel és mind a filigrán, mind az állati, növényi és elvont geometrikus motívumok számtalan változatban

újra gyártódnak. Az ősi motívumok fenntartói a gótok és hunok mellett a Dnyeper-vidék autochton népelemei, valószínűleg a szkítakori őslakosság leszármazottai voltak.

Ennek a kultúrának ezüstművességében alakult ki a szíjvégeknek, övdíszítményeknek és lószerszámdíszeknek az a formája, mely évszázadok mulva a honfoglaló magyarság levedai művelődési viszonyait is kíséri. A kelta palmettát rávésik az ezüst szíjvégre és magának a darabnak a felső részét is palmetta-szerűre alakítják, amint azt a honfoglaláskori szíjvégeken látjuk.

Az így felvirágzó ezüstművesség nem szorítkozik csupán a Dnyeper vidékére (a mai Ukrajnára), hanem alkotásai behálózák kelet felé mindazokat a területeket, melyek a megelőző korszakban a hun birodalommal kapcsolatban állottak. Nagyobb mennyiségben lépnek fel a steppe-vidékeken kívül a Perm-vidéken, az állandóan üzemben lévő anyagbeszerzési vidéken és a minuszinszki medencében, az üstök új hazájában.

A minuszinszki medence ezekben az időkben ugyanúgy, mint a hun korszakban, a legszorosabb kapcsolatban állott a délorosz pusztákkal. Ezek a kapcsolatok a népelemek állandó, csendes kicserélődését eredményezték. A Dnyeper-vidéknek nemcsak ezüstművészete, hanem az ottani anyagi kultúra összes főbb tárgyai, különféle használati eszközei és fegyverei, megjelennek a minuszinszki medencében és ott új, önálló fejlődésnek indulnak. Az ezüstművesség helyére a bronznak helyi hagyományokban gyökeröző alkalmazása, a bronzöntés lép. A déloroszországi leegyszerűsített palmetta-motívumokra a következő századok alatt rákerül a fiatal arab művészet naturalisztikus stílusa. Ez a fejlődés a 9. sz. első feléig megszakítás nélkül folyik. Közben a délorosz pusztákkal tovább tartanak a régóta fennálló kapcsolatok. A kor sírleleteiben ezek a folyamatok híven visszatükröződnek. A 9. sz. közepe táján a minuszinszki medencében kialakult lovasnomád kultúra elemei jelennek meg a martinovkai kultúra területén.

Az uralkodó nemesfém most is az iráni ezüst, mint annak idején a martinovkai kultúra körében. A továbbfejlődés alapjául természetesen az arab művészet naturalisztikus szellemében alakult minuszinszki művészet szolgált. A tarsolylemezek és az azokkal rokon készítmények a Minuszinszk-vidéki fémművesség hatása nélkül, Dnyeper-, illetőleg Pontus-vidéki hagyományok alapján indultak nagy művészeti fejlődésnek. A kercsi és egyéb ősi központok nagyarányú tevékenységének egyenes leszármazottai ezek. Az ősi görög alapítású műhelyek tevékenységének a Dnyeper-vidékre való áthelyezése, illetőleg kiterjesztése nemcsak az avar birodalom, hanem a nyugat- és észak európai népek művelődési viszonyai szempontjából is beláthatatlan jelentőségű tény. Még a későbbi honfoglaló magyarokkal megjelenő többretű ezüstművesség is e Dnyeper-vidéki műhelyekben gyökerezett.

A martinovkai kultúra népei a 6. sz. második felében a Belső-Ázsiából jövő avarság uralma alá jutnak és a 670 körüli időig az avar birodalom alkotó részei maradnak. Az avar hódítókra olyan mély hatást gyakorol a martinovkai „új-szkíta” művelődési kör, hogy az avar vezető népelemek csakhamar magukévá teszik vívmányait. A bizánci birodalomtól évi adók fejében és zsákmányolással szerzett nagymennyiségű arany most az ezüstművesség körébe áramlik be és ezzel az ősi alapokon új aranyművességnek ad tápanyagot. Az avarkor első felét ezek az aranykészítmények jellemzik. A hunkori formák, a martinovkai ezüstművességen megszűrve, most újra feltűnnek és az uralkodó divatot képviselik. Felújul a rekeszes művesség, a filigrán, és pedig az utóbbinak mindkét fő változata: a granuláció és a rovátkolt drót alkalmazása. Fellépnek mindezeknek préselt utánzatai is. A kor fegyverei és használati eszközei is egyenes folytatódásai a hunkori alaptípusoknak. A bizánci arannyal természetesen vele jár a bizánci kultúra befolyása is. A germán népek szerepe sem szűnik meg. Észak- és Nyugat-Európa népei többé-kevésbé érdekelve voltak ezekben

a kelet-európai változásokban. A hunkori kapcsolatok Magyarország földjével és a délorosz puszták világával ekkor sem szüntek meg. A 7—8. századi germánság művészetének „keleties” alapvonásait ezek a kapcsolatok magyarázzák meg. E művészet további fejlődése is ezeken az alapokon nyugszik.

Mindezen népek művelődési viszonyaiban az ősi görög-szkíta hagyományok legalább olyan szerepet játszottak, mint a római tartományok civilizáló ténykedései. A Fekete-tenger északi partvidékén fekvő görög alapítású városok és a déloroszországi őslakosság leszármazottai voltak fenntartói e hagyományoknak. E mellett a szkíta időkben kialakult gazdasági rendszernek évszázadok hosszú során át való fönmaradása is nagyban hozzájárult a művelődés folytonosságának biztosításához. A népvándorláskori népek szükségleteinek jobban megfeleltek a pusztákon régóta otthonossá vált kultúrvívmányok, mint a rövidebb életű római provinciák idegenszerűbb alkotásai.

E népek régészeti emlékei nemcsak anyagi kultúrájuk mibenlétéről adnak felvilágosítást, hanem művészeti megnyilvánulásaikkal rámutatnak szellemi életük belső világára is. Hogy itt több mint mai értelemben vett iparművészetről van szó, azt az a rendkívüli hatás is bizonyítja, amelyet az egyes művelődési körök művészete más körökre gyakorolt. A hun régiségeknek óriási területeken való feltűnése mutatja, hogy milyen összetartó erők rejtettek a hun művelődés körében.

Láttuk tehát, hogy a hunoknak, mint minden történeti steppe-népnek, anyagi kultúrája a legszorosabb kapcsolatban állott szellemi életével. A különféle szomszédos és távolabbi népekkel való gazdasági és egyéb kapcsolatok révén kívülről jövő hatásoknak volt kitéve kultúrájuk. Művelődéstörténeti jelentőségüket azonban az a nagy belső erő biztosította, amely a legkülönfélébb hatásokat is a maguk sajátos szellemi kultúrája szolgálatában tudta át-

alakítani és mindezekből a természetes fejlődés rendjén a puszták világának legmegfelelőbb sajátos szellemi kultúrát tudott létrehozni.

E szellemi kultúra egyik legfőbb kifejezése a legnagyobb fokú absztrakció alkalmazása a művészetben. A művészettörténetnek eddig ismeretlen területe nyílik meg majd előttünk, amikor a hunok művészetének emlékei ebben a vonatkozásban feldolgozva nyilvánosságra kerülnek és amikor más népeknek alkotásaiban is, mint például az avarokéban, magyarokéban, vagy a skandinávokéban, a hun kultúrával való szoros belső összefüggések feltárulnak.

HUNOK ÉS MAGYAROK

IRTA

NÉMETH GYULA

A HUN-MAGYAR KAPCSOLAT tétele először külföldi forrásokban jelentkezik, azonban ezeknek a régi feljegyzéseknek — úgy látszik — nincsen történeti értékük.

Ha végigolvassuk, amit Hóman Bálint „A magyar hún-hagyomány és hún-monda” c. tanulmányában (1925) ezekről a legrégibb feljegyzésekről ír, s ehhez még hozzávesszük azokat a kiegészítéseket, amelyeket Moravcsik Gyula és Schünemann Konrád hozzáfűzött, akkor valószínűnek kell tartanunk, hogy a külföldi hun-magyar kapcsolat hite általában ténybeli alap nélkül, tudós kitalálás következtében keletkezett.

Az első nyugati adat a magyarokra a frank évkönyvekben van, az Annales Bertiniani-nak Hinkmár reimsi érsek által írt részében. Ez arról szól, hogy a 862. évben a magyarok, mint ismeretlen ellenség, megjelennek a frank birodalom területén. Ebben az adatban Hinkmár Ungri-nak nevezi a magyarokat. Ezt az adatot azután egy másik történeti forrás, a 10. század első felében írt Annales Alamannici átveszi, de az Ungri népnév helyébe Huni-t ír, holott más helyeken ebben a forrásban is az Ungri népnév szerepel. Az Annales Fuldenses folytatása pedig a honfoglalás idejében „Avari, qui dicuntur Ungari” kifejezéssel említi a magyarokat. Ezekből a forrásokból az látszik, hogy a magyaroknak a Magyarországon lakott rokon népekkel, az ava-

rokkal és hunokkal való azonosítása tudós okoskodás alapján indul meg.

Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy a magyaroknak is volt hun hagyományuk, sőt az sem lehetetlen, hogy a nyugati hun-magyar azonosság hite esetleg magyar forrásból is táplálkozott.

Bizáncban eleinte főleg *turki* és *ungri* néven ismerik a magyarokat, de ezek mellett szórványosan már igen régen fellép az *unni* név is. E nevet a bizánciak sok népre alkalmazzák s általában nincs okunk rá, hogy a magyarokra való alkalmazásából következőketeket vonjunk le.

Magyarországon a feltehető Szent László-kori Gesta-ban mutatkozik először a hun-magyar kapcsolat hite. A meglevő forrásokban ez két jellegzetes alakban jelentkezik. Anonymus Attila utódjának mondja Álmost és Attila király népének nevezi a székelyeket, de a hunoknak nevét sem említi. Viszont Kézai Simon egy népnek tartja a hunokat a magyarokkal, s e hiedelem alapján különféle forrásokból hun-magyar történetet ír össze.

Vajjon a magyar hun hagyomány kizárólag az imént említett külföldi hiedelmekre megy vissza, vagy pedig a magyarságnál hagyománybeli alappal bír?

A magyar őstörténetre vonatkozó mai ismereteink alapján az utóbbi lehetőséget kell valószínűnek tartanunk. Hunfalvy Pál és kortársai még hihették azt, hogy a magyaroknak csak a honfoglalás után lehetett alkalmuk hallani Attiláról és a hunokról. Ma mindnyájunk előtt világos, hogy ez a vélemény képtelenség.

Hogy a magyarok valaha a hunokról és Attiláról tudomással bírtak, sőt hogy valaha megvolt náluk a hunokkal való származási kapcsolat tudata, abban szerintem kételkedni nem lehet. Legfeljebb azt lehet mondani, hogy ez a tudat a magyarságnál a honfoglalás kora körül már nem élt, de ezt nem lehet bizonyítani, — ellenkezőleg, bizonyos körülmények arra vallanak, hogy a magya-

roknál a hunokkal vagy Attilával való kapcsolat tudata a honfoglalás idején is megvolt.

A magyarság legrégebbi hazáját az Urál-hegység déli részének vidékén, az európai és az ázsiai oldalon kereshetjük, nem messze — legalább is ázsiai távolságok szerint nem messze — azoktól a területektől, ahol legközelebbi nyelvrokonaink, a vogulok és osztyákok régebben éltek és élnek részint még ma is. Ezt a hazát őseink minden valószínűség szerint akkor hagyták el, mikor a keleti szomszédságukban élő bolgárok, a szabirok nyomása elől leköltöztek a Kaukázustól és a Fekete-tengertől északra eső területekre. Ez 460—65 táján történt. A leköltöző bolgár népek között ott voltak az onogurok is, kiknek nevét a magyarság a legrégebbi idők óta máig viseli az idegen népeknél, s valószínű, hogy a magyarok az onogur-bolgárok kötelékében költöztek le urálvidéki hazájukból. Ezt megerősíti az a körülmény is, hogy a magyarokat az újabb déli hazában ugyanott találjuk, ahol az onogur-bolgárokat, t. i. a Kaukázus-hegység és a Kubán folyó között elterülő vidéken. Ebben a kaukázusi hazában élt a magyarság körülbelül 830-ig.

Az első kérdés, ami mármint felvetődik, az, hogy nem érintkeztek-e a magyarok a hunokkal már az urálvidéki hazában. Ezt lehetőnek tarthatjuk, de határozottan nem mondhatjuk. Kr. u. hamarosan megjelennek a hunok Kelet-Európa déli részén, de hogy országuk tulajdonképpen hol volt, meddig terjedt, azt nem tudjuk. Azt sem lehet megmondani, hogy az Urál vidékén élő magyarok beletartoztak-e Attila birodalmába, mivel e birodalom keleti határait nem ismerjük. Egy azonban kétségtelen, és ez az, hogy a magyarok ebben az időben már jól ismerték — legalább is hírből — a hunokat.

De bizonyára kapcsolatba kerültek a magyarok a hunokkal akkor, midőn Attila halála után vagy tíz évvel a bolgárokkal együtt a kubánvidéki hazába leköltöztek. Tudjuk, hogy annak a

hun uralomnak, mely Attila halála után a Fekete-tenger északi és nyugati partvidékein kialakult, két különösen nevezetes népeleme volt; az egyik a Magyarország területéről keletre szorított vagy keletre vonult hunok, a másik pedig a Fekete-tenger vidékére költözött ogurok, más néven bolgárok. Elsősorban ennek a két népelemnek a keveredéséből keletkeztek a Fekete-tenger vidékén az új hun birodalmak, amelyeknek népét a források felváltva hunnak is, bolgárnak is nevezik. Ezekkel az alakulatokkal a magyarok kapcsolatban voltak, mert nehéz elképzelni, hogy azok a bolgár népek, amelyek részint bolgár, részint onogur és uturgur néven a Kubán-folyó és a Kaukázus-hegység között laktak, és amelyeknek a törzsszövetségébe a magyarok minden bizonnyal beletartoztak, hogy ezek a népek ne lettek volna tagjai az új hun-bolgár politikai egységeknek.

Ezeket a kubánvidéki bolgárokat gyakran nevezik a történeti források hunoknak és talán figyelembe vehetjük azt is, hogy azt a kubánvidéki népet, melynél a 6. század elején a Mogyeri név egy király nevéként jelentkezik, a bizánciak hunnak mondják.

Ha pedig valaki azt mondaná, hogy mindezekben az őstörténet ködös mezején mozgunk, ahol nagyon könnyű tévedni, annak a számára egyszerűbben is fogalmazhatjuk a dolgot, abban a formában, ahogyan azt nagyjában Gombocz Zoltán tette.

A magyar nyelvben nagyszámú és művelődéstörténetileg nagyon jelentős bolgár-török jövevényszó van. A bolgárokról pedig tudjuk, hogy szoros kapcsolatban — politikailag azonosak — voltak a hunokkal. A hun-magyar kapcsolat tehát a bolgárokon keresztül kétségtelen. Ki volna képes egy olyan rendkívüli művelődéstörténeti hatást, mint amilyenről bolgár-török jövevényszavaink tanúskodnak, megfelelő történeti háttér nélkül elképzelni?

E történeti háttér némi megvilágításához felemlíték két dolgot.

Az egyik az, hogy több magyar törzsnév olyan hangsajátságokat mutat, melyeket bolgár-török jövevényszavainknál is megtalálunk. Ilyen a *Tarján* törzsnévünk, mely török *Targhan* alakra megy vissza (vö. török *baltyrghan* — magyar *bojtorján*) és ilyen a *Kesző* (*Keszi*), melynek *Keseğ*, illetőleg bolgár *Keseğh* a török eredetije (vö. török *inek* — magyar *ünő*). Bolgár eredetű lehet azután a *Gyarmat* szókezdő *gy*-je, a *Jenő* szóvégi *ő*-je. E törzsek tehát — legalábbis politikailag — bolgár eredetűek s ilyenformán hun kapcsolatuk kétségtelen.

Külön fontosságot kell tulajdonítanunk a fejedelmi házak hagyományainak. Melich János kutatásai bebizonyították, hogy az erdélyi Gyulák udvarában a bolgár-török nyelvet még ismerték. Bolgár-török eredetű az e családból származó Karoldu és Saroltu neve, de bolgár-török bélyeg van magán a Gyula néven is (szókezdő *gy*). Sőt az sincs kizárva, hogy a Gyula fejedelmi név és cím, mely mint a történeti forrásokból tudjuk, a magyarok egyik főfejedelmét jelölte, összefüggésben van a bolgár fejedelmi lista Dulo, illetve Gyula nemzetségnevével; tudjuk, hogy a törökben a nemzetségnevek és a méltóságnevek a legszorosabb kapcsolatban vannak egymással. E fejedelmi házban — valamilyen formában — bizonyára megvolt a bolgár származás tudata s ezzel együtt megvolt a hun származás tudata is, mint ahogyan a bolgár fejedelmi lajstrom elején is ott van Attila fiának, Irniknek neve.

Külön kell szólnunk a székelyek hun-hagyományáról. A székely török eredetű néptörzs, s mint ilyennek lehetett hun-hagyománya, illetőleg lehetett a magyarságétól független hun-hagyománya is. Közvetlen bizonyítékunk azonban erre sincsen.

Röviden végeztünk e kérdéssel, mely a magyar olvasót különösképpen érdekelheti. Beszélhettem volna hosszabban, ismételve

dolgokat, melyek az Eckhardt Sándortól származó fejezetünkben megvannak, vagy felújítva és újakkal szaporítva régi feltevéseket, de mindennek tudományos szempontból nem sok értelme lett volna. Meg kell elégednünk annyival, amennyit némi valószínűséggel mondhatunk.

JEGYZETEK

ATTILA HUNJAINAK EREDETE

- 11—13. I. Kiessling a Pauly–Wissowa-féle „Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft” VIII. kötetében *Hunni* címszó alatt bőséges bibliográfiai utalásokkal összefoglalja és megtárgyalja a klasszikus források idevonatkozó adatait. Adatokban rendkívül gazdag, de némileg zavaros cikkének egyébként ez a legkülönb része. Vö. még G. Coedès, *Textes d'auteurs grecs et latins relatifs à l'Extrême-Orient depuis le IVe siècle av. J.—C. jusqu'au XIVE siècle. Recueillis et traduits*, Paris, 1910. A. Herrmann, *Die Seidenstrassen von China nach dem Römischen Reich: Mitteil. d. Geogr. Gesellsch. Wien*, 1915. A. Berthelot, *L'Asie ancienne centrale et sud-orientale d'après Ptolémée*, Paris, 1930; vö. P. Pelliot kritikai megjegyzéseit: *T'oung Pao XXVII*, 436.
- 13—14. I. A csodaszarvas mondájáról: Moravcsik Gyula, *A csodaszarvas mondája*, Bpest, 1914; megjelent az *Egy. Phil. K. XXXVIII. kötetében is. A hun eredetről szóló felfogás bibliográfiáját I. lent, Eckhardt Sándor dolgozatában.*
15. I. Deguignes művének címe: *Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols, et des autres Tartares occidentaux, avant et depuis J. C. jusqu'à présent*, Paris, 1756—58. Nemsokára rá megjelent német fordítása is, C. J. Dähnert tollából (Greifswald, 1770—71).
16. I. Klaproth, *Asia polyglotta*, Paris, 1826. A. L. Schlözer, *Allgemeine nordische Geschichte*, Halle, 1771, különösen 251—2. I.
16. I. G. Pray, *Annales veteres Hunnorum, Avarum, et Hungarorum, ab anno ante natum Christum CCX. ad annum Christi CMXCVII. deducti ac maximam partem ex orientis, occidentisque rerum scriptoribus congesti*, Vindobonae, 1761 és *Dissertationes historico-criticae in Annales veteres Hunnorum, Avarum, et Hungarorum*, Vindobonae, 1775. Szekér Joakim, *A magyarok eredete, a régi és mostani magyaroknak nevezetesebb tselekedeteivel együtt*, Pozson és Komárom, I—II, 1791. Hegyi József, *Magyarország története*, Gebhardi Lajos Albert munkáiból magyarázta... Megigazította, 1803-ig folytatta Kultsár István, Pest, I—III, 1803. A kérdéses L. A. Gebhardi a hallei *Allgemeine Weltgeschichte*

- számára többek közt megírta a magyarok történetét is. Horváth Péter, *Commentatio de initiis ac majoribus Jazygum et Cumanorum, eorumque constitutionibus*. Pestini, 1802. Ugyanő, *Értekezés a kúnoknak és jászoknak eredetéről, azoknak régi és mostani állapotjáról*, Pest, 1823.
16. I. Desericzius, *De initiis et majoribus Hungarorum commentaria*, Budae et Pestini, I—V, 1748—60. B. Cetto, *De argumentis e Sinensium Annalibus pro Hungarorum origine demonstranda desumptis Dissertatio*, Viennae, 1776. Fejér György, *A kúnok eredete*, Pest, 1850.
17. I. K. F. Neumann, *Die Völker des südlichen Russlands in ihrer geschichtlichen Entwicklung. Eine von dem Königlichen Institut von Frankreich gekrönte Preisschrift*. Leipzig, 1847 és 1855. Gyárfás István, *A jász-kúnok története I. Kecskemét, 1870, 190 skk.*
- 17 skk. I. F. Hirth, *Über Wolga-Hunnen und Hiung-nu: Sitzungsberichte d. kgl. Bayer. Akademie d. Wissensch.* 1899, II, 245—78. Ugyanő, *Mr. Kingsmill and the Hiung-nu*, Leipzig, 1909.
- 20—21. I. A szogdokról vö. a Kőrösi Csoma-Archivum I. kiegészítő kötetében „Tibeti források Közép-Ázsia történetéhez” c. dolgozatomat, ugyanott utalok a fontosabb bibliográfiai adatokra is. K. Shiratori, *A Study on Su-t'ê or Sogdiana*.
22. I. A térképekre vonatkozólag vö. Kiessling már idézett cikkében különösen a 2591 skk. Némäti Kálmán, *A hiung-nu = hún azonosság földrajzi bizonyítékai*, Bpest, 1909, németül uo. 1910, angolul az *Asiatic Quarterly Review*-ben jelent meg.
- 22—23. I. A Phaunoi—Phuni-kérdésről vö. Kiessling, Némäti említett cikkein kívül még: Jarl Charpentier, *Die ethnographische Stellung der Tocharer: Zeitschr. d. Deutschen Morgenländischen Gesellschaft LXXI.* 1917. Tomaschek: *Sitzungsberichte d. Wiener Akad.* 1888. J. Marquart, *Über das Volkstum der Komanen* 64 sk.
- 24—25. I. F. Hirth, *Die Ahnentafel Attilas nach Johannes von Thuróc: Bulletin de l'Académie des Sciences de St. Pétersbourg*, 1900. Ugyanő, *Keleti Szemle I. Elfogadta többek közt F. E. A. Krause, Geschichte Ostasiens I, Göttingen, 1925, 304. Bury-ról vö. Alföldi András: Protestáns Szemle 1924. Az elmélet ellen: J. Marquart a T'oung Pao XI. kötetében; L. Ligeti, *Die Ahnentafel Attilas und die hunnischen Tan-hu-namen: Asia Major II.* (Leipzig, 1925) és magyarul „Attila családfája” címen az *Eötvös Füzetek V. számaként* (Bpest, 1926).*
- 25—26. I. Csang Szing-lang műve: *Csung szi kiao t'ung si liao hui p'ien „Adalékok a kínai-nyugati érintkezések történetéhez”, I—VI.* E mű megvan a Magyar Tudományos Akadémia azon gyűjteményében, melyet mongoliai utazásomról hoztam. Csang művével foglalkozik Francis Clougherty, *Bulletin of the Catholic University of Peking*, July, 1929, 73—4; továbbá *Le Bulletin des Missions IX* (1929), 555—6.

- 26—27. l. A hun kérdés történetéről: K. Inosztrancev, Chunnu i Gunny (Trudy turkologiceszkogo szeminarija). Lgd. 1926; e mű külön fejezetben foglalkozik a hunok és hiung-nu-k finn nyelvűségére vonatkozó elméletekkel (73—87). Inosztrancev könyvében hasonlóképpen nagy figyelmet érdemel a hun nyelv törökségét (51—72) és mongolságát (17—50) vitató elméletek ismertetése.
27. l. A hunok szláv eredetét valló elméletekről: G. Krek, Einleitung in die slavische Literaturgeschichte, Graz, 1887, különösen 260 skk. A hun név germán eredetének elméletét illetőleg vö. Schrader, Realexikon der indogermanischen Altertumskunde I, 1917—23, 517.
27. l. L. Jehč, Die Inschrift auf der Buila-Schale von Nagy-Szent-Miklós: Studien zur Kunst des Ostens, Joseph Strzygowski zum sechzigsten Geburtstage von seinen Freunden und Schülern. Wien (1923), 147—158. P. Pelliot lesújtó kritikáját l. a T'oung Pao XXII, 387—8. lapján. Mészáros Gyula, Az első hun nyelvemlék: Népünk és Nyelvünk VIII (1936), 1—12. Ugyanő, Hunok és magyarok, uo. 97—109.
- 28—29. l. O. G. Wesendonk, Kűsán, Chioniten und Hephthaliten: Klio XXVI (1933), 336—46. A Stein, White Huns and Kindred Tribes, 1905; ugyanaz magyarul „A fehér húnok és rokon törzsek indiai szereplése” címen megjelent a Budapesti Szemle XCI. kötetében 1897-ben. E. Blochet, Le pays de Tchata et les Ephthalites: Rend. R. Accad. dei Lincei, Roma, 1925, 331—51. (Ez utóbbi teljesen elhibázott dolgozat.)

AZ ÁZSIAI HUNOK

- 31 skk. l. Eltekintve az ú. n. klasszikus, konfucianus és más kisebb jelentőségű szövegek néhány említésétől, a hiung-nu-kra vonatkozó fontosabb kínai források a következők. Si-ki „Történeti feljegyzések”, szerzője Sze-ma T'an († Kr. e. 110) és fia Sze-ma C'ien († Kr. e. 86, esetleg 74). A Si-ki a legrégebb időktől Kr. e. 97-ig terjedő idő történetét öleli fel. A hiung-nu-kra vonatkozó részek a mű törzsrészen (pen-ki) kívül még egy külön hiung-nu-fejezetben (110. fej.) tárgyaltnak. Minthogy a Si-ki a kínai történelem legrégebb, legerjedelmesebb s egyik legértékesebb forrása, rengeteget foglalkoztak szövegmagyarázatával, kritikájával maguk a kínaiak is. E gazdag kommentár-irodalomról l. Jäger, Der heutige Stand der Schi-ki-Forschung: Asia Major IX, 21—37 c. befeje-

zetlen tanulmányát. A Si-ki mellett a hun-történet másik legfontosabb forrása a Korábbi Han-dinasztia történetét tárgyaló C'ien Han su. Szerzője, Pan Ku († Kr. e. 92-ben), halála után a művet nővére Pan Csao (nem tévesztendő össze Pan Cs'ao tábornokkal) folytatta, ill. fejezte be császári parancsra. A Korábbi Han-dinasztia Kr. e. 206—Kr. u. 9-ig uralkodott, Wang-Mang trónbitorlása (9—23) után Későbbi vagy Hou Han-dinasztia néven uralkodott tovább (Kr. u. 25—220). A C'ien Han su speciális hun-fejezet a 94. Kronológiai szempontból a legtermészetesebb volna ezek után a Hou Han su-ra hivatkozni; sajnos, ez a mű jóval a dinasztia bukása után készült, a Kr. u. 5. század első felében (szerzője Fan Je † 445); a hiung-nu-król a 117. fejezet szól. Éppen ezért sokkal fontosabb a következő történeti kornak, a Szan-kuo-nak a története, a Szan kuo csi (nem tévesztendő össze, mint pl. F. E. A. Krause tette, a kései, azonos című, nagyon elterjedt regénnyel), melyet szerzője, Cs'en Sou közvetlenül a Szan-kuo-éra bukása (Kr. u. 4. század legvége) után írt, ill. állított össze. Különösen nagy a jelentősége a Szan kuo csi-nak azért, mert a barbárokról szóló rész pótlására a szerző egy régibb művet, a híres Wei liot iktatta be művébe, e fontos munka Kr. u. 239—265 között keletkezett.

A fenti művek fordításai közül megemlítendő:

E. Chavannes „Les Mémoires Historiques de Seu-ma Ts'ien” című monumentális munkájában lefordította a Si ki-nek körülbelül a felét. A hunok szempontjából fontos 123. fejezet fordítása Brosset-tól származik (Nouveau Journal Asiatique 1828), ez a munka ma már elavult. A Si ki-nek a hunokra vonatkozó valamennyi értesítését (a többi Kr. előtti hunokra vonatkozó kínai feljegyzéssel egyetemben) lefordította J. J. M. de Groot, Die Hunnen der vorchristlichen Zeit, Berlin—Leipzig, 1921. Nálunk igen nagy hatása volt de Groot fordításának. Magyar ismertetése: Ligeti Lajos, A Krisztus születése előtti hunok: Kőrösi Csoma-*Archivum* II, 1—20. A külföldi sinológia több szempontból erősen kritizálta de Groot könyvét. Vö. G. Haloun, Zu J. J. M. de Groot, Die Hunnen der vorchristlichen Zeit: *Orientalistische Literaturzeitung* 1922, 433—438; O. Frank, Wiedergabe fremder Völkernamen durch die Chinesen: *Ostasiatische Zeitschrift* 1920—21, 144 sk.; E. von Zach, Einige Verbesserungen zu de Groot, Die Hunnen der vorchristlichen Zeit: *Asia Major* I. 1 sk., 125—133. A C'ien Han su 94. fejezetét lefordította A. Wylie. *History of the Heung-Noo in their Relations with China: Journal of the Anthropological Institute for Great-Britain and Ireland* III. és V. köt. (1874—75), továbbá Parker „The Turko-Scythian Tribes” címen a *China Review* XX. és XXI. kötetében (1892—95). A C'ien Han su 96. fejezetét szintén A. Wylie fordította le (*Notes on the Western Regions*) az előbb említett *Journal* X. és XI. kötetében (1880—81). A Hou Han su 117. fejezetének angol

fordítása is Wylietól származik, megjelent a *Revue d'Extrême-Orient* I. kötetében (1882).

A kínai források alapján hosszabb-rövidebb formában csaknem minden jelentősebb, Kína régibb történetét tárgyaló munka is foglalkozik a hunokkal. A speciális összefoglaló munkák közül a legfontosabb Deguignes már említett *Histoire générale*-ja (I. köt. második rész 1—276); szintén elsőrendű Iakinf [*Bicsurin*], *Szobranie szvedenij o narodach obitavszich v Szrednej Azii v drevnija vremena*, St. Pbg. 1851, 1—151; E. H. Parker, *A Thousand Years of the Tartars*, 2. kiad. London, 1924 (az idegen személynevek átírása mindkét kiadásban fantasztikus és teljesen használhatatlan).

- 40—41. I. W. P. Yetts, *The Horse. A Factor in Early Chinese History: Eurasia Septentr. Antiqua* IX, Zichy István gróf, *Az eurázsiai lovas-nomád műveltség kérdéséhez*; Bp. Szemle, 1936, 17—36. Menghin következtetéseit teljesen jogosan kifogásolja Zichy; Menghin külföldön is hasonló kritikát kapott. *Commandant Lefebvre des Noëttes, La force motrice animale à travers les âges*, Paris, 1924. P. Pelliot tartalmaz, középpázsiai és kínai viszonyokat taglaló kritikái megjegyzéseit l. a *T'oung Pao* XXIV, 256—68. P. Licent ásatásáról közölt egyik rövid beszámolót l. *T'oung Pao* XXII, 61. A noin-ulai paleontológiai leletekről vö. P. K. Kozlov, *Kratkij otcset o Mongolo-tibetszkoj ekspedicii Goszudarsztvennogo Russzkogo Geograficeszkogo Obszesztva 1923—26 gg. Lgd. 1928* (különösen 29—30. l.). Ez a *Szever-naja Mongolija* III. kötete.
42. I. Különösen a kengyel körül folyt nagy vita. Kiemelendő: F. Hirth: *Verhandlungen d. Berliner Anthropologischen Gesellsch.* 1890, 209. B. Laufer, *Chinese Pottery of the Han Dynasty*, Leiden, 1909, 230 sk. Ezek a kengyel régisége mellett foglaltak állást, több dolgozatában E. Chavannes is csatlakozott véleményükhöz. Újabban P. Pelliot ellenkező felfogását (vö. *T'oung Pao* XXIV, 258 sk.) fogadják el.
42. I. A hunok ruházatára vonatkozólag legfontosabb P. Pelliot dolgozata, melyben Wang Kuo-wei-nek a hun ruházatról írt kínai nyelvű munkáját taglalja (vö. *L'édition collective des oeuvres de Wang Kouo-wei: T'oung Pao* XXVI, 137—148).
- 44—45. I. A hiung-nu-k nyelvéről vö. K. Shiratori, *Über die Sprache der Hiungnu und der Tunghu-Stämme*, Tokio, 1900. Ismertette Munkácsi B.: *Keleti Szemle* IV, 240—253. Mind a ketten törökből magyarálták a hiung-nu glosszákat. Szintén törökből magyarázta: V. A. Panov, *K isztorii narodov Szrednej Azii. I. Szjun-nu (Chunnu). Tureckoe proiszchozdenie naroda Szjun-nu (Chunnu) kitajszkich letopiszzej, Vladivosztook*, 1916. Shiratori korábbi véleményétől eltérőleg újabban mongolból próbálta magyarázni ugyanazokat a hiung-nu glosszákat (*Sur l'origine des Hiong-nou: Journal Asiatique* 1923, I, 71—82.) Egyes szavakat

magyarázott Ramstedt (bolgár-török-típusúnak tartotta a hiung-nu nyelvet egy állítólagos Hou-Csao-hun kifejezés alapján), Németh Gyula (nem-bolgáras voltát igyekezett bizonyítani), Pelliot, de Groot, von Zach és mások.

- 45—46. l. A kínai nyelvtörténetről vö. B. Karlgren, *The Reconstruction of Ancient Chinese: T'oung Pao XXI, 1—42*. Két igen fontos szintézise a kínai nyelvtörténet e korának Karlgren híres „Recherches sur la phonologie chinoise” és „Analytic Dictionary” című munkája. További irodalom a szövegi *d* kapcsán: Ligeti Lajos, *Tibeti források Közép-Ázsia történetéhez: Kőrösi Csoma-Archivum I. kieg. kötet. A még régibb, kb. Kr. e. 5. sz. körüli kiejtésről vö. ugyancsak B. Karlgren, Word Families in Chinese: Bull. of the Museum of Far Eastern Antiquities n° 5. Stockholm, 1934 és H. Maspero kritikái megjegyzéseit (Bull. de la Soc. de Linguistique de Paris XXXVI (1935), 175—183).*
47. l. Közép-Ázsiának a kérdéses korban való iráni jellegéről ír Pelliot: *T'oung Pao XXII, 363*.
47. l. A paleo-ázsiai nyelvekről: H. Findeisen, *Neue Untersuchungen und Materialien zum Problem der westasiatischen Altasiaten sowie über den Ursprung der Altasiaten überhaupt: Zeitschrift für Ethnologie LIX (1927)*.
- 48 skk. l. *Kratkij otcset ekspedicii po isszledovaniju Szevernoj Mongolii v szvjazi sz Mongolo-Tibetszkaj Ekspedicii P. K. Kozlova: I. Teplouchov: Raszkopka kurgana v gorach Noin-Ula, 2. G. I. Borovka: Kulturno-izstoricszkoe znacsenie archeologicseskich nachodok ekspedicii. Ismertette S. Elisséev: Revue des Arts Asiatiques 1926, 45; W. P. Yetts, Discoveries of the Kozlov Expedition: Burlington Magazine 1926. Camilla Trever, Excavations in Northern Mongolia: Memoirs of the Academy of Material Culture III (Lgd. 1932), ismertette: Alföldi A.: *Artibus Asiae VI, 160—163*.*

A kitaj császársírokról vö. Ligeti Lajos, *A kitaj nép és nyelv: Magyar Nyelv XXIII, 304*.

Az ú. n. szkíta-szibériai művészet legfontosabb távolkeleti ágára vonatkozó, bennünket itt közelebről érdeklő dolgozatok közül a fontosabbak: B. Laufer, *Chinese Pottery of the Han Dynasty 212 sk.*: Influence of Siberian art and culture on ancient China. Rostovzev, *L'art gréco-sarmate et l'art chinois de l'époque des Han: Aréthuse 1924, 81. D'Ardenne de Tizac, Existe-t-il un art touranien?: Revue de l'art ancien et moderne XIII, 81. Ugyanő, Les animaux dans l'art chinois. E. H. Minns, Small Bronzes from Northern Asia: *The Antiquaries Journal X (1930)*. F. Hirth, *Über fremde Einflüsse in der chinesischen Kunst, München—Leipzig, 1896. C. Hentze, Beiträge zu den Problemen des eurasischen Tierstieles: Ostasiatische Zeitschrift VI (1930), 150—169. Rostovzev, Le porte-épée des Iraniens et des Chinois: *L'art byzantin chez les Slaves, Paris, 1930. J. Strzygowski, Asiens bildende Kunst***

- in Stichproben, ihr Wesen und ihre Entwicklung, Augsburg. L. Ligeti, Rapport préliminaire d'un voyage d'exploration fait en Mongolie chinoise (1928—1931), 29—30. J. Werner, Zur Stellung der Ordosbronzen: Eurasia Septentr. Antiqua IX, 259—269. Kissé erlötetett J. N. Roerich, The Animal Style among the Nomad Tribes of Northern Tibet, Prága, 1930 (Seminarium Kondakovianum, Skythika 3). A szibériai állatbrázolás szellemi hátterét Alföldi András vizsgálta több dolgozatában, vö. pl.: Die geistigen Grundlagen des hochasiatischen Tierstieles: Forschungen und Fortschritte VII (1931). (Pelliot megjegyzései: T'oung Pao XXIX, 141—142). Az európai hún művészet távolkeleti vonatkozásainak kutatása F. Takács Zoltán egész tudományos működésének úgyszólván a gerince, számos idevonatkozó dolgozata közül vö. az összefoglaló jellegű „L'art des grandes migrations en Hongrie et en Extrême-Orient” címűt: Revue des Arts Asiatiques VII (1931).
- 52 skk. I. A. Herrman, Die Gobi im Zeitalter der Hunnenherrschaft, Hyllningsskrift tillägned Sven Hedin, 1935. O. Franke, Beiträge aus chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türkvölker und Skythen Zentralasiens, Berlin, 1904. E. Chavannes, Les pays d'Occident d'après le Heou Han chou: T'oung Pao VIII. Ugyanó, Les pays d'Occident d'après le Wei lio: T'oung Pao VI. J. J. M. de Groot, Die Westlande Chinas in der vorchristlichen Zeit, Berlin, 1926. Ligeti Lajos, Tibeti források Közép-Ázsia történetéhez: Kőrösi Csoma-Archivum, I. kieg. kötet.

Attila hunjainak eredete és Az ázsiai hunok c. fejezetet 1936-ban írtam. A kéziratot változatlanul adom, mert kiadására — váratlanul — közvetlenül távolkeleti utazásom előtt került sor, s így nem volt módomban figyelembe venni az 1936 óta megjelent munkákat; egy-két pontban megváltozott felfogásom sem tudtam már érvényesíteni.

Ligeti Lajos cikkeinek korrektúráját a szerkesztő végezte; tőle származik Az ázsiai hunok c. fejezet utolsó bekezdése is.

A HUNOK EURÓPÁBAN

Távol-Keletet a rokokó fedezi fel igazán. Kínai jelenetek kerülnek a szobák falkárpítjára, kínai a porcellán, kínai mintákat utánoznak a bútorok. Ez a Kína-imádat tereli rá az érdeklődést a Mennyei Birodalom örök ellenségeire, a steppe nomádjaira.

H. Deguignes alapvető műve, a *Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols, et des autres Tartares occidentaux*, ekkor (Paris, 1758) jelenik meg öt kötetben.

A regényes, sok színben pompázó Keletet a romantika hozza ismét divatba. Ebben az időben a dandyk nagy utazásokat tesznek a keleti országokban s a kor legnagyobb festője, Delacroix keleti tárgyakat választ képei számára. Egymás után látnak napvilágot az olyan tanulmányok, melyek keleti országokat írnak le, keleti népek történetével ismertetik meg a közönséget. A hunok összefoglaló történetének megírására A. Thierry vállalkozik és munkájával, *Histoire d'Attila et ses successeurs* (Paris I—II, 1864; magyarra is lefordítják) nagy sikert arat. Mellette gyorsan merül a feledés homályába R. Haage *Geschichte Attilas* (Celle, 1862) című alapos tanulmánya.

Ma újra nagy érdeklődés nyilvánul meg az európánkívüli kultúrák multja iránt. Úgy látszik, mintha történeti szemléletmódunk mind inkább megszabadulna a szűkkeblű európai patriotizmustól. Készségesen elismerjük, hogy az emberiség története nem kezdődik a görögöknél és sohasem jelentett pusztán európai történetet. Ezért szeretnénk végre tiszta képet kapni Ázsia s ezen belül az eurázsiai steppe népeinek történetéről.

A népvándorlás korára és ezzel kapcsolatban a hunok történetére is még mindig haszonnal forgatható R. Pallmann, *Die Geschichte der Völkerwanderung I—II*, 1863—64; E. v. Wietersheim, *Geschichte der Völkerwanderung I—II*, Lipcse, 1859—64 (2. kiad. 1880—81); T. Hodgkin, *Italy and her invaders I—VIII*, Oxford, 1892—99 (2. kiad. 1931). A kor eseményeiről elsőrangú áttekintést adnak F. Lot, *La fin du Monde antique et le Début du Moyen Age*, Paris, 1927 és J. B. Bury, *The Invasion of Europe by the Barbarians*, London, 1928. A hunok történetére is kitűnő kézikönyv O. Seeck hat kötetes *Geschichte des Untergangs der antiken Welt c. műve* (Stuttgart, 1895—1920), mely az Anhang-kötetekben teljes forrásanyagot nyújt. A hun történetre az V—VI. kötetek jönnek tekintetbe. Modernebb, ítéleteiben is jóval megbízhatóbb E. Stein, *Geschichte des spätromischen Reiches I*, Wien, 1928. A germán népek történetét a kérdéses korszakban kimerítő részletességgel és a forrásanyag teljes felhasználásával tárgyalja L. Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme zum Ausgang der Völkerwanderung*. Második kiadása most jelenik meg (Ostgermanen, München, 1934. Westgermanen I. Teil, 1938).

A hun mozgalmakról — minden hibája ellenére — M. Kiessling, *Hunni* cikke tájékoztat a legjobban (Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung VIII*, 1913). A franciák *Grande Encyclopédie*-jébe E. Drouin írt a hunokról („Huns”). Fontos H. H. Howorth, *The Huns: Journal of the Anthropological Institute*, vol. III. Népszerű, jelentéktelen munka Edw. Hutton, *Attila and the Huns*, 1915. Tudo-

mányosan megalapozott figyelemreméltó tanulmány A. Solari, Gli Unni e Attila, Pisa, 1916. A hunokra vonatkozó földrajzi adatokra ugyanő, La tradizione geogr. su gli Unni: Rendiconti della r. acc. delle sci. dell'ist. di Bologna. Cl. di sci. mor. Ser. 2, vol. 9, 1925. M. Brion, Attila és La Vie des Huns, Paris, 1931 irodalmi feldolgozás tudományos jelentőség nélkül. Ugyancsak népszerű cízzel íródtól Hüseyin Namık, Attila ve oğulları (Attila és fiai), Isztanbul, 1933. Réchid Saffet, Contribution à une histoire sincère d'Attila, Paris, 1934 (a hunoknak az európai műveltségre gyakorolt hatását mérhetetlenül túlozza). A legszebb Attila-jellemzés Alföldi Andrásról való. A Menschen die Geschichte machten című sorozatban jelent meg P. R. Rohden és G. Ostrogorsky szerkesztésében (I. köt. Wien, 1931, 229—234. l.). Jó hasznát vettem egyetemi előadásainak is, melyeket az 1931/32. tanévben tartott s melyeket Müller Béla és Ernst Mihály jegyzett le és adott ki. A hunok történetét sem hanyagolja el kitűnő áttekintése: Magyarország népei és a római birodalom. Kincsestár 42. sz. Budapest, 1934. Az Attila-kép történetét l. Helmut de Boor, Das Attilabild, 1932. Munkámnak már végére értem, amikor két vaskos kötet jelent meg a hunok és más steppenépek történetéről. Az egyiket a párizsi Musée Cernuschi tudós igazgatója, René Grousset írta L'empire des steppes. Attila, Gengis-khan, Tamerlan (Paris, 1939) címmel; a másiknak a szerzője amerikai: William Montgomery McGovers: The Early Empires of Central Asia. A Study of the Scythians and the Huns and the part they played in world history, Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 1939; 529 oldal terjedelmű. Grousset, akárcsak régebbi munkáiban, új könyvében sem mutatkozik valami nagyon mély elmének. Csak a külső, politikai eseményekre van tekintettel, a kulturtörténetet a művészeti és archeológiai leletekre korlátozza. E hiányok ellenére műve hasznos kézikönyv, a tudomány mai szintjén áll, felfogását mindig a legújabb irodalom eredményeire alapítja, előadása a mellett jól áttekinthető, folyékony. McGovern sokkal önállóbb kutató, mint francia kollégája, ő is a forrásoknak és az irodalomnak kitűnő ismerője. Műve a tudományos irodalomnak nagy nyeresége; tulajdonképpen az első nagyobb jelentőségű tudományos teljesítmény Deguignes történeti munkája óta.

Az itt közölt tanulmány csupán rövidített kiadása egy megjelenés előtt álló nagyobb munkának. A szűkrezabott terjedelm miatt sok mindent el kellett hagyni, vagy rövidebb formába önteni. Ennek ellenére lehetőleg teljes képet iparkodtam adni a politikai eseményekről és a műveltségi viszonyokról, egy hatalmas birodalom külső és belső életéről. A szöveget nem kísérik mondatról-mondatra jegyzetek, ez a kötet terjedelmét túlságosan megduzzasztotta volna; az olvasónak meg kell elégednie az európai hunokra vonatkozó irodalom és kútfőanyag részletes, lehetőség szerint kimerítő felsorolásával.

A tekintetbe jövő írott forrásanyag roppant szegényes. Priskos művét kivéve — pedig az is csak több töredékben maradt fent — nincs nagyobb lélekzetű elbeszélés a hunokról, a legtöbb forrás pár szavas krónikaszerű feljegyzés. Sok adatot homályosan érthető költői művekből kell kihámozni. E mellett ezek az írók és költők szírek, görögök, rómaiak, tehát oly népek fiai, melyek sokat szenvedtek a hunok betörései miatt; minden okuk megvolt arra, hogy rosszat írjanak róluk. Idegen volt számukra e nomád horda életmódja, sőt nemcsak idegen, hanem ellenszenves is. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a késő-antik írók, ha irodalmat akartak nyújtani — s a legtöbb ezt akarta —, egymást másolták. Irodalom alatt tudálékos írói hagyományt értettek. Amit valamelyik előd például a szkítákra mondott, azt egy késői, „olvasott” utód elmondta a hunokról is. Különösen a földrajzi és néprajzi leírásokban sok az átvett, máshonnan kölcsönzött kész kép, toposz. Vö. Graf András, *Antik hatások a korai bizánci irodalom etnográfiai tudósításaiban*: Egy. Phil. K. LVII (1933), 24—33, 100—105, 231—234, LVIII (1934), 76—79, 176—180. Graf eredményei azonban eléggé bizonytalan talajon állnak, mivel nem kereste a néprajzi leírások tárgyát, történeti alapjait.

Az eurázsiai lovas nomád kultúra nagy változásokat mutat koronként, vidékenként, népenként. De természetesen egyes rétegei évszázadokon át nem mozdultak meg, vannak olyan szokások, hagyományok, melyek közősek valamennyi nomád népnél. Az tehát, aki a hunok életét mélyebben és teljesebben akarja megérteni, gondosan olvassa el a többi lovas nomád népről összegyűjtött adatokat, kérdezze meg, hogy vajjon mit írt Herodotos a szkítákról, Strabon a szármatakról, Menandros az avarokról és türkökről, Rubruck, Johannes de Plano Carpini, Marco Polo a kunokról, mongolokról s főleg ne feledkezzék meg a kínai évkönyvekről. Hiányos hun adata csak így nyer valamelyes értelmet, a kusza jegyzet jelentőségét. Pontosan tájékozódjék a lovas nomád életéről általában, ismerje meg a puszták fiának világát. Hogyan él ma a kirgiz, vagy a kal-mük, miként legelteti barmait, mit eszik, mit iszik, milyen a sátor, melyben lakik. Csakis ily előtanulmányok után rajzolhat biztos kézzel képet a hunokról.

A steppe kiterjedéséről jobb híján P. Kriscse, *Bodenkarten und andere kartographische Darstellungen der Faktoren der landwirtschaftlichen Produktion verschiedener Länder*, Berlin, 1928 adhat felvilágosítást. A steppe fogalmára August Hayek, *Allgemeine Pflanzengeographie*, Berlin, 1926, 168—171; Eduard Rübel, *Pflanzengesellschaften der Erde*, Bern-Berlin, 1930, 186—196. A Duna-Tisza menti steppére R. v. Soó, *Floren und Vegetationskarte des historischen Ungarns*, Debrecen, 1938. A lovas nomád élet megismerésében jó vezető W. Radloff, *Aus Sibirien I—II*, Leipzig, 1893; Fr. von Schwarz, *Turkestan*, Freiburg, 1900; R. Karutz, *Unter Kirgisen und Türkmenen*, 1911; L. H. D. Buxton, *The*

Peoples of Asia, London, 1925; W. Jochelson, The Peoples of Asiatic Russia, New-York, 1928.

A járatlan olvasó bizonyára úgy véli, hogy mindazok a hunok, kikről a források írnak, valóban hunok voltak. Mily tévedés! A hun-névvel körülbelül az történt, ami a szkíta és a türk névvel — idegen lovas nomád népek jelzésére is szolgált. Használják a nevet szűkebb és tágabb értelemben. Szűkebb értelemben jelenti magát a névadó népet, tágabb értelemben különféle népeket, melyek magukat így nevezték, a nélkül, hogy hunok lettek volna, vagy melyeket csupán az irodalom keresztelt el hunoknak. Az első esetben egy sajátos nomád szokással állunk szemben. A hódító nép, dinasztia átadja nevét a leigázott, vagy csatlakozó népeknek, a nélkül, hogy régi népi neveiket végleg kiirtaná. Gyakoribb eset azonban, hogy a kútfolkben előforduló népneveket csak az írók képzelete aggatta a népekre. Az antik, még inkább a bizánci irodalom merő hagyománytiszteltből előszeretettel hívja az új népeket régi népneveken. Archaizál, ahol csak tud. Eljárása mégsem önkényes egészen, van rejtett logikája. A felbukkanó új nép rendszerint azt a nevet kapja, melyet egy hajdani barbár nép viselt ugyanazon a területen. Ezen a módon az író az új népet mintegy földrajzilag meghatározza, másrészt utal arra, hogy az új nép az irodalomban ismert régi nép „örökébe” lépett. Ezért hívják például a gótot gétának — Jordanes műve is „Getica” —, vagy mivel a pontusi steppére is kiterjedt országa, minden gót szkíta egyúttal. Vagy dák mindenki, aki a hajdani Dáciában tanyázik. A felsorolt archaikus nevek több esetben azokat a népeket kívánják jelezni, melyek egy meghatározott területen laktak. Néha az archaikus név csupán a lovas nomádok általános megjelölésére szolgál. A kutatonak tehát nincs könnyű dolga. Minden adatnál jól meg kell néznie, hogy a népnév kit takar valójában. Ezt sokszor nem is lehet megállapítani. E kérdésekre I. Moravcsik Gyula, A magyar történet bizánci forrásai, Budapest, 1934, 244—247, továbbá Graf András: Egy. Phil. K. LVIII (1934), 77—79, 176—179. Gyóni András, Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében, Budapest, 1938, 37—40.

A hunokat többféle néven említik a kútfolk. Szerepelnek *masszagetá* néven, minthogy arról a területről törtek a gótokra, ahol egykor a masszageták országa feküdt. Ez a nép Kyros korától Nagy Sándor uralkodásáig az Oxus káspi-tói ágánál, a Káspi- és az Aral-ló közt nomadizált. Ezért több író, így Ammianus Marcellinus (XXIII, 5, 16; XXXI, 2, 12) és Cassius Dio (LXIX, 15), közös lakóhelyük alapján az alánokat a masszageták leszármazóinak tekintette. Prokopios (De bello Vandalico I, 4) a hunokat, Theophanes Byzantios (fr. 2) a türkőket tartja masszagetáknak. Philostorgios (IX, 17) viszont a hunt azon az alapon azonosította egy herodotosi néppel, a Nebroi-jal, mivel az egyik is, a másik is a Tanaison túl lakott. Más írók megint inkább szkítát mondanak hun helyett,

noha a szkíták virágkorukat jó pár századdal előbb, a Kr. e. 7—4. században érték el. De szokásba jött az antik irodalomban, hogy minden lovas nomád nép, mely a Dunától messze, Ázsiában, a steppevidéken tanyázott, a szkíta nevet kapja. Szkíták a gótok (Eunapios, fr. 4, ed. C. Müller — Philostorgios IX, 17 — Zosimos IV, 20), sőt Priskos a hunokat is közéjük számítja, úgy hogy nála sohasem lehet biztosan tudni, hogy kiről van szó, hunokról-e, avagy hun uralom alatt élő germán népekről. Sidonius Appollinariannál egy helyütt (Carm. II v. 239) szintén hunokat kell értenünk a szkíták alatt. Theophanes (az 5942, vagyis 442. évnél) Attilát megteszi ama szkíták királyának, kiket hunoknak neveznek. Igen figyelemreméltó, hogy Theodoretos egyháztörténetében a nomád hunokat, megkülönböztetésül a nem-nomád gótoktól, „szkíta nomádoknak” hívja; a gót nála egyszerűen „szkíta” (V, 31, 33). Az archaizálásnak mintegy fordítottja, amikor az írók a korukban szereplő népek neveit telepítik át a multba. Erre is van példa. Edessai Jakab krónikájában hun helyett avar áll (224), mint ahogy Tabarí is türkökről beszél oly eseményeknél, melyek a hunok korában történtek (ed. Nöldeke 99, 102).

Az is sok zavart és félreértést okoz, hogy a hun név túlélte magát a hun birodalmat. Az irodalomban már közvetlenül az Attila-fiak letűnése után az északi steppezónában lakó valamennyi lovas nomád nép hunná lép elő. Priskos a kidaritákról mint hunokról ír (fr. 25, ed. C. Müller). Prokopios az eflatitákat hozza a hunokkal kapcsolatba, noha csak a Kr. u. 5. század közepén érkeznek meg a turkesztáni steppére kelet felől (De bello Persico I, 3). Priskos nyomán ismeretes, hogy a szabirok 463 táján nyomultak a Pontus közelébe, maguk előtt hajtva az ogur (bolgár-török) népeket (fr. 14, ed. C. Müller), a kútfők mégis a hunok közé sorolják őket (Prokopios, De bello Gothico IV, 3; Jordanes, Getica V, 37; Marcellini comitis Chronicon an. 515; Agathias III, 17, IV, 13; Joannes Antiocheus, fr. 103; Theophylaktos Simokattes VII, 7; Theophanes an. 6008, azaz Kr. u. 508). Csupán utalunk arra, hogy a később fellépő avarokat, türköket, bolgárokat, magyarokat, kunokat általában hun néven szokták a források emlegetni. Ugyanígy járnak el a szír és az örmény források is: a hun egyet jelent a lovas nomáddal és a Kaukázustól északra elterülő steppe-terület hun föld. Példák: Zacharias rhetor XII, 7; Josua Stylites 10, 11, 20, 25 stb.; az arbelai krónika, ed. Ed. Sachau: Abhandlungen der Akad. Berlin Nr. 6, 1915.

A legelső probléma, mely az európai hun történettel kapcsolatban felvetődik, ez: mi volt a világtörténeti jelentősége a hun mozgalmaknak? A steppén az iráni lovas nomád hegemonia megdöntése. Az előtanulmányok, amelyekre támaszkodunk, egészen újkeletűek, a kutatás csak most kezdi felismerni, hogy az indo-európai és iráni népek kelet felé mily messzire szóródtak el. Erről jó áttekintést nyújt R. Grousset i. m. 49—52, 62—69, 78—80,

de ő csak Pelliot nyomán halad: *Influence iranienne en Asie Centrale et en Extrême-Orient: Revue d'Histoire et de Littérature Religieuses* 1912, 97 sk.; *Haute Asie*, Paris, 1931. A szaka és az ú. n. tokhár nyelvre S. Feist, *Der gegenwärtige Stand des Tocharer-problems: Ostasiatische Zeitsch. Festschrift für Friedrich Hirth*, Berlin, 1920; O. Franke, *Das alte Ta-hia der Chinesen, ein Beitrag zur Tocharer-Frage: u. o.*; S. Konow, *Beitrag zur Kenntniss der Indo-Skythen: u. o.*; H. Jacobsohn, *Arier und Ugrofinnen*, 1922, főleg 152—156; Gaál László, *A tokhár nép és nyelve: Kőrösi Csoma-Arch. II*, 244—267; S. Konow, *War „Tocharisch“ die Sprache der Tocharer?: Asia Major IX (1933)*, 455 sk.; Sylvain Lévi, *Le Tokharien: Journal Asiatique* 1933; P. Pelliot, *Tokharien et koutchéen: u. o.* 1934 és *A propos du tokharien: T'oung-Pao XXXII*, 1936; H. W. Bailey, *Taugara: Bulletin of the School of Oriental Studies VIII (1936)*; W. B. Henning, *Argi and the Tokharians: u. o. IX (1938)*; A. Herrmann, *Tocharoi: Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, II. Reihe, XII (1937)*. A szóabajövő régészeti és embertani leletek: M. P. Griaznov, *The Pazirik Burial of Altai: American Journal of Archaeology* 1933; Kiseleff, *Fouilles de 1934 dans l'Altai: Revue des arts asiatiques X (1937)*; A. M. Tallgren, *Oglakty: Eurasia Septentr. Antiqua XI (1937)*, 71. A minuszinszki harcos jellegzetes szármata ruházatban, felszereléssel: A. M. Tallgren, *Inner Asiatic and Siberian Rock Pictures: u. o. VIII (1933)*, 184. A jüe-csi mozgalomra és a hunok (hiung-nu-k) nyugatra menekülő rajaira csak a legutolsó kiadványokat idézem: E. Herzfeld, *Sakastan: Archaeologische Mitteilungen aus Iran IV*, 1932; W. W. Tarn, *Seleucid-Parthian Studies: Proceedings of the British Academy 1930 és The Greeks in Bactria and India*, Cambridge, 1938; Gustav Haloun, *Zur Üe-tsi-Frage: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft XCI (1937)*. Az indoeurópai és iráni népek nagy hatással voltak keleti szomszédaik, a mongol-török népek és Kína kultúrájára, de erre helyszűke miatt már nem térhettem ki. Itt csupán L. Bachhofer legújabb tanulmányára: *Zur Frühgeschichte Chinas: Die Welt als Geschichte III (1937)*, 256—279 hívom fel a figyelmet, továbbá az őstörök indo-iráni és tokhár jövevénytázaivra, amire újabban Németh Gyula is utalt (*A törökség őskora: Berzeviczy-Emlékkönyv, 1934*, 165—169).

A hunok törökös jellege: 1. Leírások: Ammianus Marcellinus XXXI, 2 — Claudianus, *In Rufinum I*, v. 125 — Zosimos, *Historia nova c. 20* — Sidonius, *Carm. II v. 245—269* — Jordanes, *Getica XXIV*, 127—128; XXXV, 182. 2. Antropológiai leletek: Alföldi, *Leletek a hun korszakból és ethnikai szétválasztásuk*, Budapest, 1932, 22, 42. Lásd még Fettich idézett értekezését e kötetben, továbbá: Zoltán de Takács, *On the Monument of the General Ho Ch'ü-Ping (a Mahler-Emlékkönyvben)*. 3. Nyelv:

Németh Gyula, A honfoglaló magyarság kialakulása, Budapest, 1930, 129.

Az alább következő felsorolás csak azokra a helyekre utal, ahol az európai hunokra találunk adatot az írott forrásanyagban. Korántsem adja tehát a ténylegesen felhasznált kútfőket.

KELETI FORRÁSOK. — Általános tájékoztatásra kitűnő K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527—1453), 2. kiad. München, 1897 — O. Bardenhewer, Geschichte der altkirchlichen Literatur, megfelelő kötetei, Freiburg, 1932 — A. Baumstark, Geschichte der syrischen Literatur, Bonn, 1922 — J.-B. Chabot, Littérature syriaque, Paris, 1934 — J. Karst, Littérature géorgienne chrétienne, Paris, 1934.

A szír írók közül első helyen említendő *Szent Efraim*. Nisibisben született, majd tanított; 363-ban, amikor a város perzsa kézre került, átköltözött Edessába, hol átélt egy hun ostromot. 373-ban ugyanitt meghalt. A halála után jóval később keletkezett szír Vita sc. Ephraemi külön megemlékezik a hunokról (c. 36) s ezzel kapcsolatban megemlíti, hogy Efraim a hunok által okozott bajokról írt. Egyik beszéde, De Antichristo, valóban kitér a hunokra is (cc. 5—7). Kiadás: Th. J. Lamy, S. Ephraem Syri Hymni et Sermones I—IV, Mechliniae, 1882—1902. Az idézetek II, 74—76, III, 196—202. Életrajzának egy másik variánsát közölte J. S. Assemani római kiadásában: S. P. N. Ephraem Syri opera omnia quae exstant Graece, Syriace, Latine, in sex tomos distributa, Syriace et Latine, tom. III, 1743, XXII—LXIII. Más kérdés, hogy a beszéd valóban Efraimtól származik-e.

A 395. évi nagy kisázsiai betörés mély nyomot hagyott a szír irodalomban. *Cyrrillonas* egyik, Mindszentkor tartott szentbeszédének (memra) ép a hunok és egy sáskahad pusztításai a tárgya. A beszéd fordítása: Landersdorfer, Ausgewählte Schriften der syrischen Dichter (Bibliothek der Kirchenväter VI) 1913, 15—16.

Josua Stylites krónikája ugyan 506/7 telén készült s már csak a 494/5—506 évekre vonatkozik, de egy helyütt, a kaukázusi védelemmel kapcsolatban, a hunok 395. (görög-szír 707.) évi hadjáratára is kitér. Kiadás: P. Martin, Chronique de Josué le Stylite écrite vers l'an 515. Texte et traduction (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes VI, 1), Leipzig, 1876, c. 10, p. XV. Újabb kiadás angol fordítással: W. Wright, The chronicle of Joshua the Stylite, Cambridge, 1882, c. 9, p. 7—8. A többi „hunadat” az 5. század végéről való.

Josua Stylites krónikája egy kései, 775 körül készült világtörténeti kompilációban maradt fenn, melyet tévesen tulajdonítanak *Tellmahre-i Dionysios* pátriárkának. E kompilációnak első és negyedik részét már kiadták, a minket érdeklő második részből csupán szemelvényeket közöl fordítás nélkül F. Nau, Étude sur les parties inédites de la chronique eccl. attr. à Denys de Tellmahre:

Revue de l'Orient Chrétien II (1897). A 395. évi hun invázióról: 60—62. Itt a görög-szír évszám 706. E töredék német fordítása: J. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen (Studien zur armenischen Geschichte IV), Wien, 1930, 97—99.

Egy másik, Hisám kalifa (724—43) idejéből való kompilációnak az első kiadó, J. P. N. Land (Anecdota Syriaca I, 1862) a megtévesztő *Liber Chalipharum* címet adta. Itt a 395. évi — 706 a görög-szír számítás szerint — hun hadjárat leírása igen részletes (108). Ezenkívül még a 843. (azaz 531.) évnél találunk bejegyzést a „hunok” (szabirok) támadásáról. Új kiadás: E. W. Brooks (—J. B. Chabot), Corpus Script. Chr. Or. Scriptorum Syri. Chronica minora, p. 77—156 (61—119).

A szír hagiográfiai irodalomból az ú. n. *Eufémia-legenda* kapcsolódik a 395. (görög-szír 707.) évi hun hadjáratához. Az esemény színhelye Edessa. A leírás több ponton találkozik Josua Stylites előadásával. Kiadás (eredeti és francia fordítás): F. Nau, Hagiographie syriaque: Saint Alexis, Jean et Paul, Daniel de Galas, Hannina, Euphémie, etc.: Revue de l'Orient Chrétien. II. Série, t. V (1910), 64—72, 173—191. Az idézett hely 182—188. Újabb kiadása: F. C. Burkitt, Euphemia and the Goth with the acts of the Confessors of Edessa, London, 1913. A szír eredeti görög változatát kiadta O. Gebhardt hagyatékából E. Dobschütz: Die Akten der Edessenerischer Bekenner Gurjas Samonas und Abibos (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, III. Reihe, Nr. 7) 1911, 148—199. A hunokra: 150, 186. Gebhardt figyelmét elkerülte Nau publikációja, különben nem állította volna, hogy a legenda eredete görög. Ugyancsak nem vette észre, hogy a „Wunder”, vagyis az Eufémia-legenda csak utólag került az edessai mártírok életrajzába, noha jól tudta, hogy „dieses Wunder hat eine ganz andere Überlieferung als die Martyrien” (p. L.). Míg a vértanuk a diokletianusi üldözésnek estek áldozatul, addig Eufémia története a 395. évi hun betöréshez fűződik. A hunok csak az Eufémia-legendában fordulnak elő. A Symeon Metaphrastes-féle 10. századi redactio a hunokat *Oὔννοι οἱ Ἐφθαλίται* néven említi. Gebhardt, i. m. 151.

Az edessai krónika 540-ig terjed; ennél az időpontnál aligha készült később. Minthogy ismeretlen írója helybeli levéltári anyagot is felhasználált, elsőrangú forrás. Kiadása: L. Hallier, Untersuchungen über die Edessensische Chronik. (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur IX, 1) 1893, 143—57, német fordítás; Ign. Guidi (szír, latin fordítással): Corpus Script. Chr. Or. Scriptorum Syri. Chronica minora 1—13 (1—11). A hunokra az első adat a XL. számnál olvasható. Előtte Nagy Theodosius (706, azaz 395), utána Mari Kûrê püspök haláláról (707, azaz 396) van szó. A forrásoknak ingadozását a datálásban (hol 706, hol 707) az magyarázza, hogy a szírek az évet október elsejével („aera Seleucidarum”) kezdték, a hunok viszont

már júliusban megjelentek Edessa előtt (I. edessai krónika) és Mindszentkor (nov. 1) — miként ezt Cyrillonas tanúsítja — még nem takarodtak ki. Vö. Ideler, Handbuch der Chronologie I, 451. Az edessai krónika CIII (CI). számú bejegyzése a „hunok” (szabirok) 531 = 843. évi kisázsiai hadjáratáról szól (Hallier 136). Különös fontosságú egy másik adat: XLVII. „A 715. évben (vagyis 403—4) 'Absanyâ presbyter, Mari 'Afrêm (Efraim) unokaöcse himnuszokat és beszédeket szerzett a hunoknak a római birodalomba való betöréséről.” (Hallier 106). Az adatot még másutt is megtaláljuk: Chronicon ad annum Dom. 846 pertinens (E.-W. Brooks, Chronica minora 208, ford. 159. Corpus Script. Chr. Or. Ser. III, 14, 6) — Tellmahre-i Ps.-Dionysios ad an. 708 — Bar 'Ebrâja egyháztört. ed. J. B. Abbeloos—Th. J. Lamy, Chronicon ecclesiasticum, Löwen, 1872—77, I, 133, stb. L. Baumstark 67—68. Nyilvánvaló, hogy a hunok 403 körül megismételték betörésüket Kis-Ázsiába.

Erre a 403 körül történt betörésre vonatkozik az az adat is, melyet az ibériai *Petros élete* c. mű őrzött meg számunkra. Az életrajz az 5. század végén íródott görög nyelven, de csak szír fordításban maradt reánk. E forrás szerint az ibérek szomszédait, a fehér hunokat Pharasmanios ibér fejedelem hozta a rómaiak nyakára. Pharasmanios viszont előzőleg Arcadius császár udvarában magas katonai tisztséget viselt s onnan csak akkor menekült hazájába, amikor Eudoxia császárné hűtlensége miatt udvari cselzővénybe keveredett. Minthogy Eudoxia 395. április 27-én kötött Arcadiuszal házasságot s 404. október 6-án már meg is halt (E. Stein, Geschichte des spätrömischen Reiches I, 352, 375), egészen valószínűtlen, hogy az ibér menekültek része lett volna a hunok 395. nyári hadjáratában. Ezzel szemben tudjuk, hogy Chrysostomus Eudoxiát bűnös életéért 403. májusában állította pellengérré (E. Stein, u. o. 372). Kiadás: Petrus der Iberer. Herausgegeben und übersetzt von R. Raabe, Leipzig, 1895, 15. l.

A következő szír forrás, *Karkhá dhe Bêth Selôkh és vértanúinak* története. II. Jazdgard perzsa nagykirály idejébe vezet bennünket. Uralkodásának nyolcadik évében, tehát 445/46-ban leveri a Káspi-tó mentén, Gurgántól északra tanyázó çol nevű nép fejedelmét és egy várost épített ott Sahrisztân-i Jazdgard néven. Kiadás: G. Mösinger, Monumenta Syriaca II, 1878, 68 — P. Bedjan, Acta Martyrum et Sanctorum, Paris, 1897, II, 507—35. Német fordítása: G. Hoffmann, Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer, Leipzig, 1886, c. 10, p. 5 — O. Braun, Ausgewählte Akten persischer Märtyrer (Bibliothek der Kirchenväter XXII) 179. A çol nép kétségkívül a hun konföderációhoz tartozott. Vö. Arthur Christensen, L'Iran sous les Sassanides, Copenhague, 1936, 282.

Antiochiai Izsák, megh. közvetlenül 461 előtt, a hunokat is megemlíti Bethcúr ostromáról és a nagy antiochiai földrengés (459.) alkalmából írt énekeiben. Kiadás (szír, latin fordítással):

G. Bickell, S. Isaaci Antiocheni doctoris Syrorum opera omnia I—II, Giessen, 1873—74. A hunokra: 219, 225. Vö. J. S. Assemani, Bibliotheca orientalis I, 1719, 224—225, 230.

A későbbi korból való szír világrónikák természetesen korszakunk eseményeire is kiterjeszkednek s ennél fogva a hunokkal is foglalkoznak. De minthogy a korábbi idők eseményeit javarészt ismert munkák alapján adják elő, jelentőségük csekély. Közülük *Michael antiochiai pátriárka* (1166—1199) munkáját említjük meg. Kiadta eredeti szír nyelven és francia fordítással J. B. Chabot, *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antioche I—IV*, Paris, 1899—1924. A hunokról: Livre VIII, chap. 1 (II, 2, 3, 9); chap. 3 (II, 14); chap. 5 (II, 22). A következő adatok már Zenon (474—491) és Anastasius (491—518) korától kezdődően későbbi eseményekre vonatkoznak (II, 154, 155, 167, 178, 192, 241, 269 stb.).

Hunokról írnak még más szír források is, így pl. az *arbelai krónika* (kiadás: Ed. Sachau, *Die Chronik von Arbela: Abhandlungen der Akad. Berlin Nr. 6. 1915, c. XVIII, XIX p. 87, 88, a 484., 498. évekre*), *Zacharias rhetor Anastasius császár uralkodása alatt görög nyelven közzé tett, de csak szír fordításban fennmaradt egyháztörténete*, de ezek a hunok már nem Attila és fiainak a hunjai, hanem más lovas nomád népek. *Zacharias rhetor művét német fordításban K. Ahrens—G. Krüger adta ki* (*Die sogenannte Kirchengeschichte des Zacharias Rhetor in deutscher Übersetzung. Bibl. Teub. Leipzig, 1899*). Angolul F. J. Hamilton—E. W. Brooks (London, 1899), latinul E. W. Brooks (*Historia ecclesiastica Zachariae rhetori vulgo adscripta I—II. Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. Scriptores Syri. Ser. III. tom. V—VI, Lovanii, 1924*) közölte. A „hunokra” I. VII, 3; VIII, 5; IX, 3, 6, 7, 14; XII, 7 (Ahrens 103, 157, 160, 165, 170, 173, 175—6, 188, 253—255. l.).

Csak *ethiop változatban jutott korunkra Ioannes nikiui püspök világrónikája*. A 7. század végén íródott s a teremtéstől egészen 644-ig mondja el az eseményeket. Az európai hunok történetére vonatkozó adatokon kívül a 6. századi hun-bolgár népekre (szabirok, bolgárok stb.) is találunk benne értékes feljegyzéseket. Kiadás: M. H. Zotenberg, *Chronique de Jean évêque de Nikiou* (*Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale 24, 1*), Paris, 1883; az ethiop szöveg francia fordítással. Angol fordítása: R. H. Charles, *The Chronicle of John, bishop of Nikiu*, London, 1916. A hunokra: LXXXIV, 46, 81—86, Charles 96, 100 („barbárok”).

Az *arab nyelvű források közül Tabarí világrónikáját* kell kiemelnünk, melynek a szaszanidákra vonatkozó részét német fordításban Th. Nöldeke tette hozzáférhetővé. (*Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden*, Leyden, 1879). Tabarí élesen elválasztja a kusánokat és az eflatákat a törököktől, akiket

már II. Sáh-púr (309 vagy 310—79) uralkodása elején (53) és V. Bahrám (420—438) korában említ a perzsák ellenségeként (99—105). E türkök alatt Ammianus Marcellinus chionitáit kell értenünk. Vö. A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides* 231, 275.

Égészen külön csoportot alkotnak az örmény források. A hunok a Kaukázuson keresztül már korán megjelentek a római birodalom kisázsiai provinciáiban, az út pedig Örményországon át vezetett. A hunokra vonatkozó legkorábbi adatok a nyugati irodalomban szintén az örményektől valók. Hitelük azonban vitatható. Ugyanis az örmény irodalom csak 400 után, Meszrop királyi secretarius, az örmény ábécé és írás megalapítójának működése révén indult meg, mindaddig az örmények is vagy görögül, vagy szír nyelven, illetve betűkkel írtak. Nincs tehát oly örmény mű, vagy akárcsak rövid feljegyzés is, mely az 5. századnál előbb íródott volna. Az 5. század folyamán viszont mindinkább szokásossá válik, hogy észak barbár steppenépeit általában hunoknak hívják. Alapos tehát a gyanú, hogy az 5. és 6. századbeli örmény források talán csak azért szerepeltetnek már a 4. század előtt hunokat, mivel korukban így ismerték és nevezték észak barbárait, függetlenül attól, hogy kik voltak. Gondos forráskutatásnak kell tehát esetről-esetre megállapítania, hogy kiknek tartjuk ezeket a hunokat: valóban igazi hunoknak, Attila népe elődeinek, avagy a Kaukázus környékén kóborló alán-szarmata törzseknek.

E kérdések már az *Agathangelos* neve alatt ismeretes történeti művel kapcsolatban felvetődnek, mely görög és örmény változatban — az örmény látszik a régebbinek — Arménia keresztény hitre térésének történetét (226—330) beszéli el. A feljegyzések az író szerint személyes élményeken alapulnak, igazában kései, 456 után készült több rendbeli kompiláció a mű, ami nem ébreszt nagy bizalmat hitelével szemben. L. A. Gutschmid, *Agathangelos: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* XXXI (1877), 1—60 = *Kleine Schriften* III, 1893, 339—420. Az örmény szöveget 1862-ben adták ki Velencében; új kritikai kiadása G. Ter-Mkrtičian és S. Kanayanc-tól (Tiflisz, 1909). A görög szöveget I. P. de Lagarde: *Abhandlungen der k. Gesellschaft der Wiss. zu Göttingen* XXXV. 1, 1888, 1—88. Az örmény szöveg francia, a görög latin fordítása: V. Langlois, *Fragmenta Historicorum Graecorum* V. 2, Paris, 1884, 97—194, továbbá *Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie* 1 (1869), 105 skk. A hunok Langlois új kiadásában a következő helyeken fordulnak elő: c. 1 p. 115 — c. 11 p. 133 — c. 153 p. 180 (görög) — c. 165 p. 187 (görög). A görög *Agathangelos* volt azután a 10. században forrása Simeon Metaphrastes *Acta s. Gregorii Armeni* c. művének. Kiadás: P. de Lagarde i. m. 89—120. Egy 9. századbeli latin vita szintén ezen alapul. Kiadva: de Lagarde, *Onomastica Sacra*, alt. ed. 1887, 1—24.

A 317-től 387-ig terjedő kor történetét *Phaustos Byzantios*

írta meg a 4. század végén (vagy az 5. elején) görög nyelven, művének azonban csak örmény fordítása ismeretes az 5. századból. Prokopios a 6. század közepén még a görög szöveget használta „perzsa háborúiban”. Phaustos részben oklevelekből, részben szóbeli hagyományból merített s örmény változata többször megemlékezik a hunokról. Kiadások: Az örmény szöveg: Velence, 1832 és 1889, Szt. Pétervár, 1883 (ed. Patkanian). Francia fordítása: Jean-Baptiste Emine, *Fragmenta Historicorum Graecorum* V, 2 (Paris, 1884), 201—310 és Langlois, *Collection* I, 209 skk. Németül M. Lauer, *Des Faustus von Byzanz Geschichte Armeniens*, Köln, 1879. Vö. P. Peeters, *Extr. des Bulletins de la Classe des Lettres de l'Acad. Royale de Belgique*, 5e série, t. XVII, 1931, p. 16 skk. A hunokra: III, 6 (ed. Lauer 10—11) — III, 7 (u. o. 12—13) — IV, 25 (u. o. 114).

II. Sáh-púr perzsa király idejében játszódnak le azok az események, melyeket *Szent Nerses* ismeretlen életrajzírója beszél el. A szöveg több pontban érintkezik Phaustos előadásával s jó példát nyújt a hun név használatának módjára. Kiadás: Velence, 1853; francia fordítás: Langlois, *Collection* II, 21—44. A hunokra: 34—35 (ed. Langlois).

Kitűnő történetíró *Pharp-i Lázár*. Művét tudatosan ott kezdi, ahol Phaustos abbahagyta (388—485). Az 5. és 6. század fordulóján halt meg. Az örmény eredeti legújabb kritikái kiadása Tiflisben 1904-ben jelent meg (G. Ter-Mkrtičian és S. Malchassian adta ki). Francia fordítás S. Ghesarian-tól: V. Langlois, *Collection* II, 253—368. A hunokra Langlois kiadásában l. c. 30 p. 294; c. 42 p. 305; c. 58 p. 325—7; c. 59 p. 328; c. 60 p. 332; c. 62 p. 335—36; c. 64 p. 338. Az eftalitákra: 344, 350—51.

Az 5. század másik jelentős történeti művét *Elise Vardapet* írta („Vardan és az örmény háború története”). A 449—451. évi perzsa—örmény háborúról szól színes, közvetlen előadásban s többször megemlíti a hunokat, mint az örmények szövetségeseit. Az örmény eredetit 1859-ben Velencében, 1903-ban Michael P'orthugal adta ki. Franciául: Langlois, *Collection* II, 177—251. Van angol (1830) és olasz (1840) fordítása is. A hunok a Langlois-kiadás szerint a következő helyeken szerepelnek: c. 1 p. 186; c. 2 p. 196; c. 3 p. 206, 208, 209; c. 4 p. 214; c. 6 p. 221; c. 7 p. 225, 227; c. 8 p. 229.

Az örmény irodalom legvitatottabb írója kétségkívül *Khorenei Mózes*. Az örmény hagyomány az 5. századba helyezi, de valószínűleg a 8. században élt. A kérdésre: F. Haase, *Zur Abfassungszeit Moses v. Choren: Oriens Christ.* Új Folyam X—XI (1923), 77 skk. P. Nerses Akinian, *Moses Khorenatzi: Wiener Ztschr. für die Kunde des Morgenlandes* XXXVII (1930), 204—217. Markwart: *Caucasica*, fasc. 6. 2. Teil (1930), 10—77 (különösen: 67. l.). V. Hatsuni, *Moise de Khorène reprend sa place dans le V. siècle* (Bazmavep 93), 1935, 55—63, 119—130; továbbá

H. Lewy és N. Adontz vitáját: Byzantion XI (1936), 81—96, 97—100, 593—596, 597—599. Khorenei Mózes az örmények történetét egészen Nagy Szahak és Meszrop 440 körüli haláláig adta. Kiadás: Velence, 1865, szövegkritikai módon M. Abelian és S. Haruthiunian, Tiflis, 1913. Franciául V. Langlois, Collection II, 45—175, németül M. Lauer, Moses von Chorene, Regensburg, 1869. A Lauer-kiadásban a hunokra a következő oldalakon találunk adatot: II, 85 (145. l.) — III, 12 (169. l.) név nélkül — III, 60 (224. l.). Khorenei Mózes neve alatt egy földrajzi munka is fennmaradt, melyet P. Arsène Soukry adott ki 1881-ben.

Megemlítendő még a „K'artli megtérése”-ről szóló, jórészben Khorenei Mózes munkájára visszamenő mű. Kiadás: Miss Wardrop és M. J. O. Wardrop (Studia biblica et ecclesiastica, t. V, 1), továbbá Zénob szír püspök Daron történetét tárgyaló kétes értékű műve. Kiadva: Fragmenta Historiarum Graecorum V, 2, 335—355. Itt a hunok a 354. oldalon szerepelnek.

Mint ahogy várni lehet, a kínai források nem sok adatot nyújtanak a hunok európai történetére, kulturális vonatkozásban azonban felhasználtuk adataikat. Különösen: J. J. M. de Groot, Die Hunnen der vorchristlichen Zeit I, 1921, 3—4, 53—61, 81—82 stb. A Wei-su-nak az az adata, melyre F. Hirth a hiung-nu és hun nép azonosítását építette, azt mutatja, hogy az Aral- és Káspitói menti területet a hunok egészen a birodalom bukásáig hatalmukban tartották. L. Über Wolga-Hunnen und Hiung-nu (Sitzungsberichte d. phil.-hist. Cl. d. K. B. Akad. d. Wiss. München, 1899. II, 248 sk. Vö. T'ung-kien átírását (u. o. 254). Ez az ország — Ngan-c'ai — kapcsolatban állott Kínával. L. T'ung-kien-kang-mu anno 435 (ed. J. A. M. Moyriac de Mailla, Histoire générale de la Chine V, 41—42). Vö. O. Franke, Geschichte des chinesischen Reiches II, 200. Az eftalitákra a kínai anyagot Ed. Specht állította össze: Études sur l'Asie centrale, d'après les historiens chinois: Journal Asiatique VIII, 2 (1883), 334—350. A hun kultúra képeinek megrajzolásánál tekintetbe vettem továbbá a kínaiak leírását a türkökről, melyet francia fordításban St. Julien közölt: Documents historiques sur les Tou-kioue (turcs): Journal Asiatique VI, 3 (1864), 326—335, 348 skk. Itt említjük meg az orkhoni türk feliratokat is, melyek kitűnő bepillantást adnak a nomád uralkodók lelkivilágába. Német fordításuk: V. Thomsen, Alttürkische Inschriften aus der Mongolei: Ztschr. der Deutschen Morgenländischen Ges. Neue Folge 3 (1924).

GÖRÖG ÉS LATIN FORRÁSOK. A görög források adatairól kitűnő összeállítás: Moravcsik Gyula, A magyar történet bizánci forrásai, Budapest, 1934. A könyv többet nyújt, mint amennyit címe sejtet, Moravcsik a hunokra vonatkozó kútfőket is felsorolja. Vö. még K. Krumbacher idézett bizánci irdalomtörténetét, továbbá Christ—Schmid—Staeclin, Geschichte der griechischen Literatur II, 2, München, 1924 (6. kiad.). A latin írókra: O. Bardenhewer, Geschichte

der altkirchlichen Literatur III—V, Freiburg, 1912—1932. M. Schanz, Geschichte der römischen Literatur IV, 1, 2, München, 1914—1920 (2. kiad.).

A hun név korai előfordulására I. Szász Béla, A hun és hiungnu népek azonossága, Budapest, 1938, továbbá Ligeti Lajos cikkét e kötetben. Ezeknek az adatoknak kritikájával itt nem foglalkozhatunk. Noha Ptolemaios még Marcus Aurelius idejében (161—180) állította össze Geografiáját, sőt adatai a Hadrianus császár korában (117—138) élő Tyros-i Marinós-ra mennek vissza, már ismeri a hunokat (*Χοῦνοι*) Dél-Oroszországban (Sarmatia). Kiadás: Geografia III, 5 (ed. C. Müller I, 1, 431; ed. Wilberg 201). A Codex Urbinas Graecus 82 faksimile-kiadása J. Fischer-től a Codices e Vaticanis selecti c. sorozatban (vol. XIX, 1932). Vö. P. Schnabel, Text und Karten des Ptolemaeus, Leipzig, 1939.

Marcianus Heracleensis periplusa 400 körül a népeket és országokat Ptolemaios alapján sorolja fel. Megemlíti a hunokat is, „már t. i. azokat, akiket európaiaknak hívnak”, és pedig a Dnyeper (Borysthenes) környékén. Kiadás: Periplus maris exteri II, 39 (ed. C. Müller, Geographi graeci minores I, 559).

Ezeket az adatokat bizonyos fokig alátámasztja Dionysios Periegetes verses földrajzi műve a Kr. u. 2. század elejéről. Nála a hunok (*Οὐννοι*) valahol a Káspitó mellékén a Kuma és a Terek folyók körül jelennek meg. Kiadás C. Müller, Geographi graeci minores II, 149, v. 730. Megjegyzendő azonban, hogy E. Anhut szerint a legjobb kéziratban (Parisiensis 388) *Θύννοι* található. In Dionysium Periegetam quaestiones criticae, Diss. Königsberg, 1888, 36—37. Ebből a szempontból tekintetbe kell venni Avienus és Priscianus utánköltését és Eustathius kommentárját is (Geogr. graeci min. II, 185; 196, 705. sor; 345).

A hunok pontusi megjelenésére elsőrangú forrás Ammianus Marcellinus (332—400 kör.) töredékben fennmaradt műve, a Res gestae, melyet 395 táján fejezett be. Mai, csonka formájában a 353-tól—378-ig terjedő kor eseményeit foglalja magában. Megbízható szóbeli és írott forrásokra támaszkodik, azonban a földrajzi részben a néprajzi leírásokban is irodalmi mintákat követ. Vö. W. Ensslin, Zur Geschichtsschreibung und Weltanschauung des Ammianus Marcellinus (Klio, Beiheft XVI), 1923. Modern szövegkritikai kiadása: C. U. Clark I—II, 1, Berlin, 1910—15. Magyar fordításban is hozzáférhető (Pirchala Imre, I—II, Budapest, 1916—17). Gót—alán—hun-rajok pannóniai betörésére s letelepítésére (380) vonatkozik az a görög vers, melynek helye: XXXI, 1, 5 (ed. Clark II, 1, 556—57). A következő (XXXI, 2) a hunokról és az alánokról ad részletes leírást. A hunok leverik az alánokat, majd a gótokat: XXXI, 3; további szerepük: XXXI, 8, 4 — 16, 3. Hogy a hadrianopolisi csatában az alánokon kívül a hunok is részt vettek, Ammianus nem említi, de minthogy a csata

előtt és után Fritigern segédcsapatai közt az alánokkal együtt szerepelnek, nyilvánvaló, hogy nevük a csata résztvevőinek felsorolásából csak véletlenül maradt ki (XXXI, 12, 12 és 17). Figyelmet érdemelnek továbbá Ammianus chionita-adatai: XIV, 3, 1 („barbárok”) — XVI, 9, 3—4 — XVII, 5, 1 — XVIII, 6, 22 — XIX, 1, 7—2, 6.

A kortársak közül, akik átélték a hun invázió éveit, első helyen említendő *Szent Ambrus* milánói egyházfejedelem (340—397). Írásai — kiadva: Migne, *Patrologia latina* XV, XVI, Paris, 1845 — közt számos adatot találunk a hunokra: *Liber de Tobia*, cap. XI, nr. 39 (Migne XIV, 810—811) a hunok kockajáték-szenvedélyéről; *Expositio evangelii secundum Lucam* X, 10 (Migne XV, 1, 2 col. 1898); *Epist.* XXIV, cap. 8 (Migne XVI col. 1081—1082); *De Fide*. Lib. II, cap. 16 (Migne XVI col. 611—613) a gót invázió borzalmairól; *Epist.* XV, 5—7 (u. o. col. 997—998) ugyanarról; *De obitu Valentiniani consolatio* cap. 2, 4, 22 (u. o. col. 1417, 1419, 1426) az Alpok védelméről.

Az eddigi kutatásnak csodálatosképpen elkerülte a figyelmét, hogy az udvar filozófusa, *Themistios* (megh. 388) barbárbarát politikájával mily döntően befolyásolta az események menetét. Életrajzi adatait l. W. Stegemann, *Themistios* (Pauly—Wissowa, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, II. sor. 10), 1934, 1642—1680. Kiadás: *Orationes*, ed. Dindorf, 1832.

Nagyon fontosak azok az adatok, melyeket *Latinus Drepanius Pacatus* őrzött meg számunkra *Theodosius* császárhoz 389-ben írt panegyricusában. Kiadás: Aem. Baehrens, *XII Panegyrici Latini*, Leipzig, 1911. L. cap. XI és XXXII, p. 280—81, 300. A panegyricus kétségtelenül azokra a hunokra gondol, akik *Alatheus* és *Saphrax* keleti gót és alán rajához csatlakozva Pannóniát is végigpusztították, 380 óta azonban már mint foederati örködnek a pannón limesen. Érthetetlen, hogy ezekről a hunokról a tudományos irodalom teljesen megfeledkezett.

Az *Epitome de Caesaribus*, mely *Theodosius* halálával záródik, valószínűleg 395-ben keletkezett. Kiadva: F. Pichlmayr, *S. Aurelius Victor caesarokról* szóló művének függelékeként, Lipcse, 1911. A hunokról c. 47, 48 (ed. Pichlmayr 173, 174) van szó.

Decius Magnus Ausonius ünnepelt udvari költő. Mint a 379. év egyik consulja újévi köszöntőt írt s ebben a hunok oly kőbor csapatairól beszél, melyek a (Duna—Tisza-menti) szarmatákhoz csatlakoztak (*Precatio consulis designati pridie Kal. Ian. fascibus sumptis*, v. 31). Egyik epigrammájában, ugyanebből az időből (378), megdicséri *Gratianus* császárt, hogy „a vad hunok s a rablásaikkal ártó szarmaták közt a harcot a múzsákkal szelídíti” (*Epigrammata* I v. 8). Kiadás: K. Schenk, *Monumenta Germaniae*. Auct. Ant. V, 2, Berlin, 1888 p. 18, 194—95.

A kor másik nagyhatású költője, *Claudius Claudianus*, akár-

csak Ammianus, a keleti provinciákból származott, 395—404 közt azonban a nyugati császár udvarában élt s latinul írt. Minthogy költeményeinek tárgyát jórészt a politikai élet eseményeiből vette, olvasása a történetíró számára is végtelenül tanulságos. A költői előadásból természetesen roppant bajos kihámozni az események lefolyását. A hunok 391/2-i téli hadjárata vonatkoznak In Rufinum I v. 308—353, továbbá De consulatu Stilichonis I v. 94—115 (ed. Birt, Mon. Germ. Auct. Ant. X, 30—31, 192—193) sorai, sőt, úgy látszik, még a Panegyricus de tertio consulatu Honorii v. 144—150 (ed. Birt 146) is. Ezekkel az eseményekkel kapcsolatban Claudianus érdekes leírást ad a hunokról, mely sok pontban megegyezik Ammianus előadásával (In Rufinum I v. 323—325). A 395. évi nagy hun támadásról In Rufinum II v. 22—277 (ed. Birt 35—44). Lásd még In Eutropium I v. 17, 243—251 (ed. Birt 75, 83). Hogy a hunok után, 398 őszén még a „geták” is megjelentek Kis-Ázsiában, arra: In Eutropium I v. 241—251, II praefatio v. 55, 367, 562—576 (ed. Birt 83, 95, 109, 116—117). A betörés idejét annak alapján tudjuk megállapítani, hogy Eutropiusnak a „geták” ellen viselt harcok hozzák meg az eunuchot hallatlanul kitüntető consulságot (In Eutropium II v. 122). Ez pedig a 399. évre szólt (Seeck, Regesten 297). Hogy ezek a „geták” hun főség alatt élő keleti gótok voltak, az kitűnik Claudianus szóhasználatából: ő a getát mindig megkülönbözteti a huntól, szarmatától, alántól, egy ízben pedig kifejezetten keleti gótot (greutungot) ért rajta (In Eutropium II v. 274). A hunokra vonatkozik még In Eutropium II v. 338. Fordítások: Claudianus, Oeuvres complètes. Trad. V. Crépin I—II, 1933; Claudian. Translated by M. Platnauer (The Loeb Classical Library 135, 136).

Eusebios görög nyelvű, de csak excerptumokban és fordításokban fennmaradt krónikája 325-ig terjedt. Ennek második kötetét 380-ban latin fordításban kiegészítette és 378-ig folytatta Szent Jeromos. Kiadás: A. Schöne, Eusebi Chronicorum Canonum quae supersunt I—II, Berlin, 1866—75. A hunokra és a szerencsétlen hadrianopolisi csatára: p. 198 s, t, u; p. 199 a. Különb. Jeromos levelei is számos értékes adatot tartalmaznak a hun történetre nézve. Kiadás: Migne, Patrologia lat. XXII—XXX, Paris, 1845. Adversus Jovinianum II, 7 (Migne XXIII, összes művek II col. 308) a hunok félnyersen eszik a húst, 390—393 körül íródott; Epist. LX Ad Heliodorum, scripta init. an. 396, cap. 15, 16, 17 (Migne XXII col. 599—601) a 395. évi hun hadjáratról; ugyanerre az eseményre vonatkoznak Epist. LXXVII (De morte Fabiolae) cap. 8 szavai (Migne XXII, 1 col. 695—696). A levél 399-ből. Roppant fontos CVII. számú levele (Ad Laetam), melyet 403-ban írt s melyben lelkendezve ujságolja, hogy a „hunok zsoltárokat tanulnak” (Migne XXII, 1 col. 870). CXXIII. számú levelében — 409-ben írta — viszont azokat a népeket sorolja fel,

melyeket a hunok Duna—Tisza-menti előnyomulása vetett ki hajlékukból (cap. 16—17 ed. Migne XXII col. 1057—59).

A hadrianopolisi csata gyászos következményeiről a legmegrendítőbb olvasmány *Joannes Chrysostomos* levele „Ad viduam juniorem” c. 4—5 (ed. Migne, Patr. gr. XLVII, összes művek I, 1). 380—81 körül írhatta.

Eusebios egyháztörténetet is írt (tíz kötet, 324-ig megy). Ezt latinra *Aquileja-i Rufinus* (megh. 410) fordította le és egészen Nagy Theodosius haláláig folytatta (402 után). Th. Mommsen adta ki Ed. Schwartz nagy Eusebios-publikációjában (Eusebius Werke II). A hadrianopolisi csatáról Rufinus az 1019—1020. oldalon emlékezik meg.

Nagy veszteség a kutatás számára, hogy sardesi *Eunapios* (könyvülbelül 345—420) történeti munkája, mely a 270-től—395-ig, ill. a 404-ig terjedő korszak eseményeit jegyezte fel, csak töredékekben maradt fenn. A töredékeket kronológiai sorrendben l.: C. Müller, *Fragmenta Historicorum Graecorum* IV, Paris, 1851, 7—56 latin fordítással; L. Dindorf, *Historici Graeci Minores* I, Lipsce, 1870, 205—274. Modern szövegkritikai kiadásuk, de sorrend nélkül, a konstantinói excerptumok gyűjteményében (C. de Boor, Berlin, 1903, p. 591—599 és U. Ph. Boissevain, Berlin, 1906, p. 71—103). *Eunapios* a hunok eredetével is foglalkozott (C. Müller kiad. fr. 41), de ez a rész elveszett. Valószínűleg éppúgy Herodotos és más régi író nyomán kívánt értesülni a hunok történetéről, miként Jeromos (epist. LXXVII). A gótok befogadásáról: fr. 42, 43; a barbárok Trákiában: fr. 50. L. még fr. 60: a „szkítákat” (gótok) a hunok űzték ki. (Müller 30—33, 36, 40—41).

A spanyol születésű *Orosius* 418-ban írta a sokat olvasott „*Historiarum adversum paganos libri septem*” c. világtörténeti művét, melynek legutolsó része, úgy 378-tól, önálló értékkel bír. Legjobb kiadása a bécsi *Corpus script. eccles. lat.* gyűjteményben jelent meg (5, 1882 ed. C. Zangemeister; editio minor, Lipsiae, 1889). Csak *Orosius* tud arról, hogy a hunokat mindeddig „átjághatatlan hegyek tartották elzárva” (VII, 33, 10 ed. Zangemeister 518). Hogy e hegyek alatt a Pámir és a T'ien san hegyóriásait kell értenünk, az abból a földrajzi leírásból tűnik ki, melyet *Orosius* régebbi források felhasználásával történeti művének elejéhez csatolt (I, 2, 45 ed. Zangemeister 19). A történeti részben több helyen is szóba jönnek a hunok: VII, 33, 9—15; VII, 34, 5—10; VII, 37, 3—17; VII, 38, 3; VII, 41, 7—8, (p. 517—19, 522—24, 537—543, 554).

Olympiodoros történeti munkájában főleg saját tapasztalatait és szóbeli értesüléseit gyűjtötte össze. 407-től—425-ig terjedt, de elveszett s csak töredékeit bírjuk, melyeket C. Müller, *Fragmenta Historicorum Graecorum* IV, Paris, 1851, 57—68 (latin fordítással) és L. Dindorf, *Historici Graeci Minores* I, Lipsiae,

1870, 450—472 adtak ki. A 9. fragm. (Müller 59) Radagaisusra, a 18. (Müller 61) Olympiodoros hun követségére (412—3) nyujt értékes adatokat. Egy másik töredék a hunok illyricumi és trákiai betörését beszéli el (fragm. 27, Müller 63).

A római birodalom leromlásáról — főleg Eunapios elveszett műve nyomán — nagyszerű képet festett Zosimos hat könyvből álló, korunkra maradt műve. A császárság történetét mutatja be egészen 410-ig, noha 450 körül keletkezett, előadása azonban csak 270 óta válik részletesebbé. A *Historia nova* görög szövegét L. Mendelssohn adta ki a modern követelményeknek megfelelően (Lipcse, 1887); német fordításáról Seybold—Heyler gondoskodott (I—II, Frankfurt a. M., 1802—1804). A hunokról szóló adatai: Lib. IV, cap. 20—22 (Mendelssohn p. 174—176) a hunok támadása, a gót invázió; cap. 24 (p. 179) a barbárok Moesiában és Pannóniában; cap. 25 (p. 180—81) gótok, taifalok és más barbárok 380 körüli trákiai beözönlése; cap. 26 (p. 181₄—) a hunok elől menekülő gótok befogadása; cap. 34 (p. 188) a hunok a hozzájuk csatlakozó szkírekkel és karpodákokkal a Dunán átkelve az imperiumba törnek (381 körül); cap. 35, 38, 39 (p. 190, 193, 195—196) új keleti gót (greutung) invázió; Lib. V cap. 21—22 (p. 240—43) Gainas és Uldin hun fejedelem; cap. 26 (p. 249—50) a Radagaisus-féle invázió, Stilicho alán és hun szövetségesei; cap. 34 (p. 260—261) Stilicho hun katonái; cap. 37 (p. 264), ez a fejezet különösen fontos, mert Pannónia hun foederáltjainak sorsáról tudósít, kik Athaulf gót vezér seregét gyarapították; cap. 45 (p. 275) Ravenna hun őrsége; cap. 46 (p. 276) Generidus római hadvezér újjászervezi Felső-Pannónia, Noricum és Raetia védelmét (409); cap. 50 (p. 280) a ravennai udvar 10.000 főnyi hun segédcsoport ellátásáról gondoskodik; Lib. VI cap. 3 (p. 284—85) a vandálok, svébek, alánok 406-ban áttörik a rajnai limest.

Nola-i Paulinusnak Nicetas remesianai püspök missziós működését dicsőítő költeménye megtért szkítákról és getákról tud; a getákban kétségkívül gótokat kell gyanítanunk, a szkíták azonban hunok lehetnek. Kiadás: Migne, Patr. lat. LXI col. 488—489. Modern szövegkritikai kiadás: G. Hartel: *Corpus Scriptorum Eccl. Lat. XXX, 2* Vindobonae, 1894, 92—93. Poema 17, v. 245—260. 398 nyarán íródott.

Eusebios egyháztörténeti munkája több követőre akadt az 5. században. Az ariánus *Philostorgios* csak töredékesen ismert műve 12 könyvben egészen 425-ig beszéli el az eseményeket. Kiadás: Migne, Patr. Gr. LXV, Paris, 1858 col. 459—638 latin fordítással. Új, forráskritikai kiadása: J. Bidez, *Philostorgius Kirchengeschichte mit dem Leben des Lucian von Antiochien und den Fragmenten eines arianischen Historiographen* (Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte, Bd. 21), Leipzig, 1913. A hunokat *Philostorgios* — bizonyára Eunapios

nyomán — egy herodotosi néppel, a Nebroi-jal azonosítja (IX, 17 Bidez 123₁₀⁻). Az emlékezetes 395. évi hun betörésről XI, 8 (Bidez 137₂₄⁻) fejezetben ír. Más adatok: Gainas gót vezért a hunok ölik meg (XI, 8 Bidez 139₁₀⁻), Aetius hatalmas hun sereggel jön Johannes usurpator segítségére (XII, 14 Bidez 150₁⁻).

Egy másik Eusebios-követő, Sokrates (kb. 380—440 közt élt) egyháztörténetét 305-tel kezdi s anyagát hét könyvre osztva, a 439. évvel fejezi be. Minthogy az időrendet szigorúan megtartja s objektivitásra törekszik, becses forrás. A hun történetre több helyen kitér. Kiadás: Migne, Patr. Gr. LXVII, Paris, 1864 col. 28—842; Hussey—W. Bright, Oxford, 1893 (2. kiad.). Latin fordítása Migne-nél, angol Schaff—Wace, A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church. Ser. 2., vol. 2, New-York, 1890. A hunokra vonatkozó adatok a következők: IV, 34 (Migne col. 553—556), a hunoktól kiugrasztott gótok befogadása; IV, 35, a befogadás következményei (col. 556); IV. 37—38 (col. 557—562), Valens a gót harctérre megy, halála; V, 1 (col. 565—568), a barbárok Konstantinápoly előtt; V, 10 (col. 584), a barbárok beállnak a foederati sorába (380, 382); VI, 1 (col. 660—661), a 395. évi hun betörés; VI, 6 (col. 676—681), Gainas; VII, 23 (col. 789 C), a barbárok, kik megsegítik az usurpatort, a hunok; VII, 30 (col. 805—808), fontos adat, — innen tudjuk meg, hogy a hunok Oktar vezérére alatt a burgundokra támadtak (430); VII, 43 (col. 832—833), a barbárok (hunok) be akarnak törni római területre, de Ruga meghal (434).

Sokrates munkáját kortársa, Sozomenos (megh. 450 körül) csinosabb formába öntötte és kiegészítette. 9 könyvre tagolt egyháztörténete 324-től szintén 439-ig terjedt, de a vége (425—439. évek) elkallódott. Migne adta ki: Patr. Gr. LXVII, Paris, 1864, col. 843—1630. Ugyanitt latin fordítása; angolul Schaff—Wace előbb idézett gyűjteményében jelent meg (Ser. 2. vol. 2, 1890). Sozomenos jegyezte fel a hunok maeotisi átkelésének mondáját (VI, 37 Migne col. 1404—1408). A VI, 39—40 (col. 1413—1416) a gótok pusztításairól és a hadrianopolisi csatáról szól, a VII, 1 (col. 1417) a csata következményeiről. A beözönlött barbárok megfékezése, foedus: VII, 2 (col. 1417, 1420 A), továbbá VII, 4 (col. 1421). Nagyon érdekes az a történet, melyet Sozomenos a VII, 26 (col. 1500 B—D) fejezetben mond el a hunokkal és Theotimos püspökkel kapcsolatban. A hunok 395. évi betöréséről is megemlékezik (VIII, 1 col. 1509 A—B) és Gainas gót eredetű vezérről is ír (VIII, 4 col. 1521—1528), majd a hunok 405 körüli trák betörését ismerteti (VIII, 25 col. 1580—1581 A). Igen értékes Uldin fejedelem 408—9. évi harcainak leírása (IX, 5 col. 1605—1608). A rajnai limes 406. évi átöréséről és következményeiről: IX, 12 (col. 1620 C—1621 B).

Az 5. századi egyháztörténészek között *Theodoretos* a leginkább egyházas szellemű. Görög nyelvű „Egyháztörténetében”, mely

valószínűleg száműzetése idején, 449/50 körül keletkezett, Eusebiost folytatja, még pedig 428-ig, egyes adatai azonban a megadott dátumon túl vezetnek. Megjelent Migne-nél latin fordítással (Patr. Gr. LXXXII, Paris, 1864 col. 881—1280), de idéznünk L. Parmentier új szövegkritikai kiadását kell (Theodoret, Kirchengeschichte: Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte, Leipzig, 1911). Német fordítása A. Seider-től a Bibliothek der Kirchenväter c. sorozatban (Bd. 51, München, 1926). Theodoretos bőven ír a gót menekültek trákiiai pusztításairól, Valens császár szerencsétlen kimenetelű hadjáratáról a negyedik és ötödik könyvben. A hunokkal két helyen foglalkozik, — a „szkíta nomádokon” kétségtelenül hunokat kell értenünk. Az V, 31 (Parmentier 330—331) fejezetben elmondja, hogy a Duna mentén sátorozó „szkíta nomádokhoz” Ioannes Chrysostomos térítőket küldött. A másik adat Roilas (Ruga), a „nomád szkíták” fejedelmének halálát beszéli el (V, 37 Parmentier 340).

Itt kell megemlítenünk a „De gubernatione Dei” szerzőjét, *Salvianust* (470 után halt meg), aki nem győzi dorgálni a rómaiakat erkölcsi feslettségük miatt s a barbárt dicsérni erényeiért. E barbárok közt a hunokat is megnevezi (IV, 14, 17 — V, 8). Litorius római vezér gótokkal vívott harcáról, melyből a hunok is kivették részüket, szintén ír (VII, 9). Kiadás: C. Halm, Monum. Germ. Auct. Ant. I, 1, Berlin, 1877 p. 49, 52, 62, 90—1; Fr. Pauly, Corpus script. eccles. lat. 8, 1883. Németre A. Helf fordította le (1877, Bibliothek der Kirchenväter).

A hagiográfiai munkák közül *Hypatios* élete (447—450 körül keletkezett) tartalmaz a hunokról szóló adatokat. Írója *Kallinikos* szerzetes volt. Kiadás: Callinici de vita S. Hypatii liber, Lipsiae, 1895. Egy helyütt arról olvasunk, hogy a hunok ellen már 386-ban erődítményeket emelnek Trákiában (id. kiad. 12), másutt *Kallinikos* leírja a hunoknak 447. évi nagy trákiiai betörését (108).

Mint közvetlen források jönnek tekintetbe azok az oklevelek, melyek a *Codex Theodosianus* néven ismert törvénygyűjteményben (438) találhatók. Ezek közül nem egy a hunok történetének kutatóját is érdekli. Így például a Radagaisus-féle mozgalomra: Cod. Theod. X, 10, 25. II. Theodosius császár 409. évi constitúciója azokról a szkírekről is megemlékezik, kik a hunokhoz csatlakoztak (No. V, 6, 3 ed. Th. Mommsen, Theodosiani libri XVI, Berolini, 1905, I, 1 p. 221—22).

Ahogy *Claudianus* a 4. és 5. század fordulóján számos kortörténeti vonatkozást szőtt költeményeibe, az 5. század második felében író *Apollinarius Sidonius* (megh. 489) is sok politikai eseményt dolgozott fel. Műveinek kritikai kiadása Chr. Luetjohann-tól: Monum. Germ. Auct. Ant. VIII, Berolini, 1887. Angolul: *Sidonius, Poems and Letters*, translated by W. B. Anderson (The Loeb Classical Library, No 296). A fontosabb adatok a következők: *Maiorianus* 379-ben *Theodosius* megbízásából a ripa

Sarmatica védelmét biztosítja (Carm. V v. 107—112, ed. Luetjohann 190). Seregében később hunok is feltűnnek (u. o. v. 470—479 p. 199). A 439. évi Litorius-féle gót hadjáratra, melyben a hunok a rómaiak oldalán küzdöttek: Carm. VII v. 246 sqq. és 300 sqq. (Luetjohann 209, 300). Ugyanebben a panegyricusban fontos adatokat találunk Attila 451. évi galliai hadjáratára (v. 236, 316—353 p. 209, 211—212). Két levele (Epist. lib. VII, 12; lib. VIII, 15 p. 118, 147) szintén erről szól. Anthemiust köszöntő panegyricusa Dengizik hunjainak 466/7. évi betörésével is foglalkozik (carm. II v. 237—298 p. 179—181). Ugyanitt érdekes leírást ad a hunokról. Ezenkívül még: Epist. lib. VIII, 9 v. 37 p. 137 — Carm. XXIII v. 243 p. 255.

A spanyol származású *Merobaudes* költeményeinek csak töredékei maradtak fenn. Két helyen is ír a hunok által segített Litorius harcairól: Panegyricus I, frag. II A v. 23 — Pan. II v. 13 (ed. Vollmer, Monum. Germ. Auct. Ant. XIV, 9, 11).

Jelentőségben mindezen forrásokat túlszárnyalja Priskos — fájdalom — csak töredékekben ismeretes történeti műve, mely — úgy látszik — Zosimos 411-gyel végződő *Historia nová*-ját folytatta és a 472. évvel záródott. Mínthogy Priskos maga is tevékeny részt vett kora eseményeiben, művéhez megbízható értesüléseket szerezhethetett. 448-ban alkalma nyílt arra, hogy a császár követét, Maximinos-t Attila udvarába kísérje. A töredékeket (latin fordítással) időrendbe szedte C. Müller, *Fragmenta Historicorum Graecorum* IV, Paris, 1851, 69—110; két újabban talált töredék u. o. V. 1. Paris, 1870, 24—26; L. Dindorf, *Historici Graeci Minores* I, Leipzig, 1870, 275—352. A konstantinosi gyűjteményben fennmaradt töredékeket l. C. de Boor, *Excerpta de legationibus*, Berlin, 1903, 121—155, 575—591. Németre G. Freytag (*Gesammelte Werke*, Bd. 17, Leipzig, 1888, 143—172), magyarra Szabó Károly (Priskosz szónok és bölcsész életéről s történetirata töredékeiről: *Új Magyar Múzeum*, 1850—51. I 545—566, 613—627 és *Kisebb történelmi munkái* I, Pest, 1878², 3—58) és Szilágyi Sándor fordította; ez utóbbi a Magyar Könyvtár 393. füzeteként (Szemlénének Priskos rhetor töredékeiből, Budapest, 1904) jelent meg. Az első frag. (C. Müller 71—72) Ruga hun fejedeleme vonatkozik (430 körül) s ettől kezdve egészen a hun birodalom végső felbomlásáig találunk adatokat: frag. 1—20, 36, 38, 39 (C. Müller 71—100, 107, 108.). Fontosak Priskosnak azok az értesülései is, melyeket a perzsák északi határán tanyázó ú. n. kidarita hunok viselt dolgairól szerzett (frag. 25, 31, 33, 37, 41 ed. C. Müller 102, 105—107, 109). Az ogur-török népek pontusi megjelenéséről (465—466 kör.) is ő tudósít (frag. 30 C. Müller 104—105).

Közvetlen Priskos után soroljuk fel *Jordanes* (vagy *Jordanis*) két történeti munkáját, mert hun adatai jobbára Priskos művéből származnak. Az egyik az 551-ben írt *Romana*, teljes címen *De summa temporum vel origine actibusque gentis Romanorum*. A

hunokról itt is szó van: c. 313—315, 321, 328, 331, 333 (ed. Th. Mommsen, *Monum. Germ. Auct. Ant.* V, 1, Berolini, 1882, 40—42), de ezek az adatok más, ismert forrásokból vannak kiírva. Sokkal jelentősebb másik munkája, mely a gótok történetét mondja el, főleg Cassiodorus elveszett gót története alapján. A *De origine actibusque Getarum*, vagy röviden *Getica* ugyancsak 551-ben készült. Kiadás: Th. Mommsen, ugyanott, hol a *Romana*. Magyarra Bokor J. fordította (*Középkori Krónikások* 3, Brassó, 1904). A földrajzi bevezetésben régi és új sajtáságosan keveredik össze; itt a hun név két helyen is előfordul (V, 30; V, 37 ed. Mommsen 61, 63). A IX, 58 arról szól, hogy a gótok a hunok neveit át szokták venni (Mommsen 70). Jordanes azután elmondja a hunok eredet-mondáját, részletes leírást ad róluk, majd rátér a hun invázió elbeszélésére (XXIV, 121—XXVII, 141 Mommsen 89—95). A hunok pannóniai megtelepedéséről XXXII, 166 (Mommsen 101) beszél. A XXXIII, 174 azokra a keleti gótokra nézve nyújt adatot, kik a hun uralom alatt maradtak (Mommsen 103). A következő fejezetek Attilával foglalkoznak (XXXIV—XLIII, Mommsen 104—116). A hunok történetére azután még a XLVIII—LIII fejezetek vonatkoznak (Mommsen 121—129). Végül megemlékezik az Attila nemzetségéből való Mundó sorsáról (LVIII, 301, Mommsen 135).

A hunok történetét Priskos és Jordanes beszéli el a legrészletesebben. Mellettük igen nagy jelentőségűek az egykorú vagy közeli krónikaszerű feljegyzések. Ezeket Th. Mommsen adta ki a *Monumenta Germaniae Historica* „*Chronica minora saec. IV. V. VI. VII.*” című sorozatában (I—III, *Auct. Ant.* IX, XI, XIII. Berolini, 1892—98). Közülük a következők jönnek tekintetbe: 1. *Consularia Constantinopolitana* (468-ig). A hunok által kiváltott gót invázió adatai: an. 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 386, 409 (*Chron. min. I*, 242—244, 246). 2. *Consularia Italica*. Feljegyzéseket találunk a Radagaisus-féle betörésre (an. 405), a 406. évi rajnai áttörésre (an. 406), Attila galliai (an. 451) és itáliai hadjáratára (an. 452). Odovakar atyja, Orestes, Attila őrnöke (an. 476, *Chron. min. I*, 299, 301—302, 310). 3. *Prosperi Tironis epitoma chronicon*. 433-ig terjedt, de többen folytatták. A hunok elől menekülő gótok inváziójára: an. 377, 378, 382. Radagaisus: an. 400, 405. A rajnai limes áttörése: an. 406. A hunok mint Róma segítőcsapatai: an. 425, 432, 435, 437, 439. Attila uralkodására és hadjárataira: an. 442, 444, 451, 452, 453. *Additamenta altera*, *Continuatio* 2, an. 451, 18; *Continuatio* 3, an. 451 (*Chron. min. I*, 460—461, 464—465, 471, 473—76, 479—483, 490). 4. *Chronica Gallica an. CCCCLII*. Bejegyzéseket találunk a 395. évi hun hadjáratra (No. 34), Radagaisusra (50, 52), a 406. évi invázióra (55) Britannia sorsára (62). A hunok megsegítik Aetium (100, an. 425), Ruga és Aetius (112, an. 433), Ruga halála, Bléda (116), a burgundok veszte (118), Britannia sorsa (126),

a hunok Trákiában (130), Attila uralkodása (131, 132, 133, 139, 141). *Chronica Gallica an. DXI*. A gótok befogadása (No. 509—511), Radagaisus (546), a rajnai limes áttörése (547), Aetius és Ruga (587), „defuncto Ruga Attila rex” (589), „burgundiones victi” (596), Attila galliai hadjárata (615), „Attila Aquileiam frangit” (617), „Attila occiditur” (622). Idézve a Chron. min. I, 644, 650, 652, 654, 658—663. 5. *Narratio de imperatoribus domus Valentinianae et Theodosianae*. Rövid áttekintés. L. Valens, Honorius. A legfontosabb adat Britannia elvesztéséről szól. Kiadás: Chron. min. I, 629—630. 6. *Hydatii Lemici Continuatio chronicon Hieronymianorum ad a. CCCCLXVIII*. A gót mozgalomra (No. 3, 7, 12), a burgundokra (108), Litorius hadjárata (116), Attila galliai (150) és itáliai hadjárata (153—154) nyújt adatokat. L. Chron. min. II, 14—15, 22—23, 26. 7. *Marcellini comitis chronicon*. Először a 379-től 518-ig terjedő kort dolgozta fel, majd művét 534-ig folytatta. A számbajöhető adatok a következők: ad a. 379, 380, 386, 399—401 (Gainas), 406, 408, 422, 427, 434, 441, 442, 443, 445, 447, 448, 452, 454, 469 (Dengizik). A bolgárokat több helyen említi: ad a. 499, 502, 515 (szabirok mint „Hunni”). Idézet a Chron. min. II, 60—62, 66, 68—69, 75—76, 79—84, 86, 90, 95—96, 99. 8. Jelentéktelenebb mű szempontunkból *Cassiodorus senator krónikája*, minthogy Prospert írta ki (ad a. 425, 435, 439, 442, 444, 451, 452, 453). Egyedül bolgár adata bír jelentőséggel (ad a. 504). L. a Chron. min. II megfelelő lapjait. 9. *Victoris Tonnennensis episcopi chronica* (444—567). Attila itáliai hadjárataról (ad a. 449) és birodalmának felbomlásáról (ad a. 453) emlékezik meg. A szabirok („ugni”) 515. évi kisázsiai támadását is feljegyezte (ad a. 515). L. Chron. min. II, 185, 195. 10. *Chronicorum Caesaraugustanorum reliquiae*. A 450. évnél Attila galliai hadjárataról mond egyet-mást (Chron. min. II, 222). *Szevillai Izidor* krónikájában már csak ismert források adatait használta fel.

E forráscsoporthoz csatlakozik a 7. század első feléből a görög *Chronicon Paschale* (husvéti krónika), mely mai formájában a 627. évvel záródik. L. Dindorf adta ki a bonni *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* sorozatban (I—II, 1832) latin fordítással. A benne található adatok (ad a. 442, 447, 450, 469 ed. Dindorf 583, 586—7, 598) régebbi forrásokra mennek vissza.

A későbbi századok bizánci forrásait is érdemes áttekintenünk, mert nem egyszer olyan műveket dolgoztak fel, melyek elkallódtak, vagy csak töredékesen jutottak korunkra. Egyes adatok megbízható hagyományon alapszanak.

Justinianus császár egyik novellája (az 535. évről) arra hivatkozik, hogy Sirmium Attila idejében elpusztult (441). L. C. E. Zachariae a Lingenthal, *Imp. Iustiniani pp. a. novellae quae vocantur I, Lipsiae, 1881, 131.*

Ioannes Lydos abban a munkájában, melyet a római magistratusokról szerkesztett (554 táján), egy helyütt egy ismeretlen barbár nép kaukázusi betöréséről tudósít (III, 52). A támadás a szöveg szerint azért volt lehetséges, mivel Jovianus békekötése (363) óta a római őrségek visszahúzódtak. E barbár betörés hatása alatt — írja a forrás — I. Jazdgard (399—421) idejében a rómaiak és a perzsák között megegyezés jött létre, hogy a jövőben közösen járulnak hozzá az erődítések költségeihez. Nyilvánvaló tehát, hogy Lydos a 395. évi hun betörésre gondolt. Erre mutat különben *Josua Stylytes* szír krónikája is, mely az erődítések kérdését kifejezetten a 395. évi hun betöréssel kapcsolatban tárgyalja (i. h.). Lydos egy másik helyen (III, 43) *Attila* kincsének felhasználásáról ír. Kiadások: Imm. Bekker, *Corpus Scriptorum Hist. Byzantinae*, Bonnae, 1837, latin fordítással; R. Wuensch, *Lipsiae*, 1903.

Moravcsik forráskimutatása *Andreas kappadókiai érsek* apokalypsis-kommentárját is megemlíti, melyben a hunok mint a bibliai Góg és Mágóg nép jelenik meg (Migne, *Patr. Gr. CVI*, 416, B—C).

Damaskios (*Vita Isidori*, c. 63) erősen kalandos leírást ad *Attila* Róma előtti harcairól. Kiadások: *Diogenes Laertius de philos. vitis* (függelék) ed. Cobet, p. 125; A. Westermann, *Damascii vita Isidori*, Paris, 1862, 125—126.

Prokopios a 6. század közepén írt. Ennek ellenére művei sok értékes adatot tartalmaznak tárgyunkra. Kiadás: G. Dindorf a *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* c. sorozatban, I—III, 1833—38. Modern szövegkritikai kiadás: *Procopii Caesariensis opera omnia*, ed. J. Haury, I—III, 1—2, *Lipsiae*, 1905—1913. Angolul H. B. Dewing, *History of the Wars and Secret History I—VI* (*The Loeb Classical Library*). Adatok: *Attila* elpusztítja a bizánci védelmi vonalat (*Aed. IV*, 5, 6 ed. Haury III, 2, p. 125), *Aquileiát* megostromolja (*Hist. III*, 4, 24—35 ed. Haury III, 4, 24—35).

A hunok *Malalas* (491—578 körül) világkrónikája szerint már *Septimius Severus* és *Carus* császár idején fellépnek (XI. könyv, ed. L. Dindorf a bonni *Corpus*-ban, 1831, 282, 303). *Priskosra* hivatkozva *Attiláról* is közöl adatokat (XIV. könyv, ed. Dindorf 358—359). A szabirok 515. évi betöréséről is tud (XVI. könyv, ed. Dindorf 406).

Evagrius egyháztörténeti munkájában is találunk egy-két adatot. Az eseményeket 431-től 594-ig adja elő. Megemlékezik *Attiláról*, a „szkíták” királyáról (I, 17), a „hunok” (bolgárok) trákiai betöréséről, *Zenon* császár idején (474—491, III, 2), továbbá a szabirok 515. évi hadjáratáról (III, 43). Kiadások: Migne, *Patr. Gr. LXXXVI*, 2, Paris, 1865, latin fordítással; szövegkritikai: J. Bidez—L. Parmentier, *The ecclesiastical history of Evagrius with the scholia*, London, 1898, 26, 100, 145.

Nagyon érdekesek azok az adatok, melyeket *Ioannes Antiocheus* 7. század elején keletkezett világkrónikája őrzött meg számunkra,

mert legtöbbjük Priskos elveszett művéből való. Fennmaradt töredékeit C. Müller adta ki és állította időrendbe (latin fordítás nélkül): *Fragmenta Historicorum Graecorum* IV, Paris, 1851, 535—622. A konstantinosi excerptum-gyűjteményben található töredékek jobb, szövegkritikai kiadása: C. de Boor, *Excerpta de insidiis*, Berlini, 1905, 58—150. Megtudjuk, hogy az Eugenius ellen vonuló bizánci sereghez hunok is csatlakoztak (fr. 79, de Boor), hogy a bizánciak 447-ben követséget küldtek Attilához (fr. 83), s hogy mik voltak Attila nyugati hadjáratainak előzményei (fr. 84). Zenon császár — Ioannes szerint (fr. 95) — 473-ban a bolgárokat küldte a keleti gótok ellen. Az adat a szabirok 515. évi betöréséről Ioannesnél is megtalálható (fr. 103). Az adatok de Boor kiadásának 119, 123—25, 135, 146—147 lapjain találhatók.

Az újabb keletű bizánci világkrónikák sorában különösen *Theophanes* munkája érdemel figyelmet, mivel hun adatai jobbra — közvetve, vagy közvetlenül — Priskosra mennek vissza. A krónika 813-ig terjed s körülbelül ebben az időben keletkezett. I. Classen — I. Bekker a bonni Corpus-ban (I—II, 1839—41), Migne a *Patr. Gr. CVIII*, Paris, 1863 col. 55—1009 adta ki latin fordítás kíséretében. Modern szövegkritikai kiadása C. de Boortól (I—II, Lipsce, 1883—85). A bennünket érdeklő adatok Attila harcaira és halálára vonatkoznak (de Boor 64, 102—103, 105, 107, 108). A bolgár-török népek feltűnésére is sok érdekes adatot találunk: a „hunok” 474/75-i trákiai pusztítása (120), a bolgárok 501/2. évi betörése (143), a szabirok kisázsiai hadjárata (161) stb.

Megemlítendő továbbá a 10. század végéről való *Suidas*-féle Lexikon. Betűrendes címszavai közül *κάρυκος Μεδιόλανον* (Attila itáliai hadjáratáról), *Ζέρκων* jönnek tekintetbe. Modern szövegkritikai kiadása: Ada Adler, *Suidae lexicon*, I—V. Lipsiae, 1928—1938.

Végül szólnunk kell még az ú. n. *bolgár fejedelmi lajstromról*, mely a bolgár fejedelmek sorát Avitocholtól és Irniktől Umorig (767) vezeti. Az eredeti görög szöveg, sajnos, nem maradt korunkra, hanem csak szláv fordítása egy késői orosz krónikában. L. J. Mikola, *Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren: Journal de la Société Finno-Ougrienne XXX* (1915), 1—25. Kétséges, hogy szabad-e Avitocholban Attilát keresnünk; Irniket azonban bízvást egynek vehetjük Attila legkisebb fiával. Vö. J. Marquart, *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften*, Lipsce, 1898, *Zweiter Exkurs: Die bulgarische Fürstenliste*.

A *kései latin források* közül a hunok történetének kutatója nem mellőzheti *Magnus Felix Ennodius* 504—507 közt Nagy Theoderikhez intézett *Panegyricus*-át azon adatok miatt, melyek a bolgárokra vonatkoznak (V, 19—22, 484 táján; XII, 60—69, 504-ből). A „Vulgares” név itt tűnik fel először. Kiadta F. Vogel, *Monumenta Germaniae Hist. Auct. Ant. VII*, Berolini, 1885, p.

203—214. Német fordítása M. Fertig-től (M. F. Ennodius und seine Zeit III. Landshut, 1858).

Az Attila halála után bekövetkezett zavarokról, a dunamelléki római provinciák fokozatos pusztulásáról megdöbbentő és hű képet ad Eugippius Szent Severinus (megh. 482) életrajzában. A Vitát 511-ben írta. A Mon. Germ. Auct. Antiquiss. sorozatában (I, 2, Berol. 1877) H. Sauppe adta ki, a Scriptorum rerum German. ad usum scholarum (Berol. 1898) című kiadványok közt Th. Mommsen. Németre S. Brunner (1879) és C. Rodenberg (3. kiad. 1912) fordította.

Tours-i Gergely (megh. 594) 591-ig terjedő frank történetében a hunokra is kiterjeszkedik, mégpedig Attila galliai és itáliai hadjáratára (II, 6, 7), továbbá Aetius hun összeköttetéseire (II, 8). Minthogy szájhagyományt is felhasznált, előadása értékkel bír. Kiadta W. Arndt 1885-ben: Mon. Germ. Hist. Scriptorum rerum Merovingicarum I, 67—72. A franciák közül R. Poupardin adta ki 1913-ban (Collection de textes pour servir à l'étude et à l'enseignement de l'histoire, fasc. 47). Fordítások: francia H. Bordier (1859—61), Guizot—Jacobs (1863), angol O. M. Dalton (1927), német W. v. Giesebrecht (4. kiad. S. Hellmann 1911—13).

A 7. század elején keletkezett a frank történetnek egy nagyarányú kompilációja, javarészt Jeromos, Hydatius és Tours-i Gergely műveinek felhasználásával, mely mint *Fredegar-krónika* ismeretes az irodalomban. Ennek adatait is főleg a feldolgozott szóbeli hagyományok miatt kell figyelembe venni. Hun adatai: II, 48, 51, 53 Attila galliai hadjáratáról. Kiadva: Br. Krusch, Mon. Germ. Hist. Script. rer. Merov. II, Hannoverae, 1888, 69, 72—75.

Nincs különösebb értéke a *Liber historiae Francorum* (727-ből) adatainak (c. 5, 8). Kiadás u. o. 246—47, 250.

Paulus Diaconus *Historia Romana* c. műve is megtekintendő be-toldásai miatt (774 körül). A bennünket érdeklő részek megtalálhatók a Mon. Germ. Hist. Auct. Ant. II (Berolini, 1879) kiadásában is: XI, 10, 14, 15; XII, 12; XIII, 9, 11—13, 16; XIV, 2—13, 15; XV, 11. Paulus Diaconusnak egy másik műve, a *Liber de episcopis Mettensibus* szintén tárgyalja Attila galliai hadjáratát értékes metzi helyi hagyományok alapján (Mon. Germ. Scriptorum II, 262—263).

Rége a *Vita Aniani episcopi Aurelianensis* adatainak teljes hitelt adtak, holott elbeszélése erősen mondajellegű. Attila galliai hadjáratáról: Mon. Germ. Hist. Scriptorum rer. Meroving. III, 108 skk.

Még kevesebb a történeti értéke a *Vita s. Memorii* (u. o. 102 skk.), a *Vita Lupi episcopi Trecensis* (u. o. 120 skk.) és a *Vita s. Genovefae* (u. o. 215 skk.) tudósításainak. Más legendák jelentéktelen adatairól Barthélémy, La campagne d'Attila: *Revue des questions historiques* VIII (1870), 384 skk.

Ami már most az irodalmi feldolgozásokat illeti, a RÉSZLET-TANULMÁNYOK közül a legfontosabbak a következők:

A *perzsa és kisázsiai viszonyokra* elsőrangú összefoglalás J. Marquart, *Érãnsahr nach der Geographie des Ps. Moses Khorenac'i* (Abhandlungen der k. Gesellschaft der Wiss. zu Göttingen. Phil.-Hist. Kl. Neue Folge, Bd. III, 2) 1901; a cím megtévesztő. Kitűnő segédkönyv Arthur Christensen, *L' Iran sous les Sassanides*, Copenhague, 1936. A turkesztáni steppe nomádjaira fontos O. G. von Wesendonk, *Kúsán, Chioniten und Hephthaliten: Klio XXVI* (1933), 336—346. Az örmény történet hun vonatkozásaira a legjobb J. de Morgan, *Histoire du peuple arménien*, Paris, 1919; P. Asdourian, *Die politischen Beziehungen zwischen Armenien und Rom von 190 v. Chr. bis 428 n. Chr.* (Diss. Freiburg i. B.) 1911. Vö. még Kévork Aslan, *Études Historiques sur le Peuple Arménien*, Paris, 1909. *Georgiára* Brosset régebbi műve (*Histoire de la Géorgie I—II*) mellett W. E. D. Allen, *A History of the Georgian people from the beginning down to the Russian conquest in the nineteenth century*, London, 1932.

Ermanarik gót birodalmának határait: J. J. Mikkola, *Die Namen der Völker Hermanarichs: Finnisch-ugrische Forschungen XV*, 1922; Melich János, *Merja, Mordva: Egy. Phil. K. LVII* (1933), 171—174. Hogy az antok alatt, kiket Jordanes említ (*Getica XLVIII, 247*), nem szlávokat, hanem a Kaukázus cserkezzeit kell érteni: Olrik, *Ragnarök. Die Sagen vom Weltuntergang*, 1922, 464 skk. Vö. még N. Zupanič, *Der Anten Ursprung und Name: Compte-rendu du IIme Congrès Intern. des Études Byz., Athènes, 1930, 331—339.*

A gót birodalom összeomlását Ammianus (XXXI) és Jordanes (*Getica XIV, 79—80, XLVIII, 246—252*) meglehetősen jelentős eltérésekkel adja elő. Az első ugyanis a római területre menekült gótok, elsősorban Munderik nyugati gót seregvezér előadását használta fel, ezzel szemben a másik Cassiodorus közvetítésével azoknak a keleti gótoknak — igaz, már erősen mondai — hagyományát dolgozta fel, kik hun uralom alatt maradtak. Az eltérések innen adódnak. Jordaneshez: A. v. Gutschmid, *Zu Jordanis (Kleine Schriften V, 288—336)*. E kérdésben a legjobban J. Marquart látott (*Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Lipcse, 1903, 368*). D. Detschew, *Der ostgermanische Ursprung des bulgarischen Volksnamens: Zeitschrift für Ortsnamenforschung II* (1926/27), 198—216 az eseményeket egészen hibásan adja elő. Hogy a keleti gótok egyik része a Pontusnál hun főség alá jutott, erre l. Jordanes, *Getica XXXIII, 174, XLVIII, 248, L, 264*. Ennek felismerése Alföldi érdeme (*Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien II, 1926, 99*). W. Ensslin (*Die Ostgoten in Pannonien: Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher VI, 1927*) és C. A. Macartney (*The end of the Huns: u. o. X [1933], 106—114*) felfogását aligha helyeselhetjük. A nyugati gótokra és Athanarik népének

menekülésére, valamint a kaukál-föld fekvésére C. Patsch, Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa III (Sitzungsberichte der Akademie in Wien. Phil.-Hist. Kl. 208) 1928, 60—66.

A *birodalom katonai szervezetére*: R. Grosse, Römische Militärgeschichte, 1920; Alexander Schenk Graf von Stauffenberg, Die Germanen im römischen Reich (Die Welt als Geschichte I) 1935. Valens nagyszabású katonai reformjairól az eddigi kutatás nem vett tudomást. A barbárbarát politika görög humanista alapjaira és Themistios szerepére: Vladimir Valdenberg, Discours politiques de Thémistius dans leur rapport avec l'antiquité: Byzantion I (1924), 557—580, főleg 560; R. Laqueur—H. Koch—W. Weber, Probleme der Spätantike, 1930. A császárpolitika erkölcsi-filozófiai gyökereiről Laqueur ír (14). W. Stegemann, Themistius (Pauly—Wissowa, Real-Encyclopädie II. sor. 10) 1934, 1642—1680. Vö. még R. Helm, Untersuchungen über den auswärtigen diplomatischen Verkehr des römischen Reiches im Zeitalter der Spätantike: Archiv für Urkundenforschung XII (1932).

Stilicho, Alarik és Aetius alakját Th. Mommsen jellemzi a legjobban (Gesammelte Schriften, Berlin, IV, 516 skk., 531—60).

Alatheus és Saphrax gót-alán-hun népcsoportjának pannóniai beszállásolására: R. Egger, Historisch-epigraphische Studien in Venezien: Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes in Wien XXI—XII, 1. (1922), Beiblatt 327—341. A hun őrségek régészeti nyomaira: Joachim Werner, Bogenfragmente aus Carnuntum und von der unteren Wolga: Eurasia Septentrionalis Antiqua VII (1932); Alföldi András, Leletek a hun korszakból 17—24, 34.

A *római limes* fokozatos összeomlását a pénzletek szemléltetik a legjobban. Hogy mit szabad és mit nem lehet a pénzletekből kiolvasni, arra I. E. Stein kitűnő megjegyzéseit H. St. Schultz, The Roman Evacuation of Britain c. tanulmányában: Journal of Roman Studies XXIII (1933), 36—45. Pannóniára: Alföldi, Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien I, 5—67. Noricum ripense és Raetiára: Schultz, i. m. 41 és F. Staehelin, Die Schweiz in römischer Zeit, Basel, 1931 (2. kiad.) 305—306. Vö. még R. Heuberger, Rätien im Altertum und Frühmittelalter I, Innsbruck, 1932. A Rajna mentén: Schultz, i. m. 43 és Unverzagt: Germania XIII (1929), 182. Britannia sorsáról különösen sokat írtak és a vitába a pénzleteket is bevonták. A kérdés legújabb irodalmát I. Schultz fentebb idézett cikkében; R. G. Collingwood, The Roman evacuation of Britain: Journal of Roman Studies XII (1922), 74 skk. és Roman Britain and the english settlements, Oxford, 1936; F. S. Salisbury, Second Report on the Excavation of the Roman Fort at Richborough, 1928, 106 skk. és Late Fourth-Century Currency in Britain: Numism. Chronicle V, 11 (1931), 14—27; L. Schmidt, Das Ende der Römerherrschaft in Britannien: Hist. Jahrbuch d. Görresgesellschaft 1931, 213 skk.; H. Mattingly,

Hoards of Roman Coins Found in Britain: Journal of Rom. Stud. XXII (1932); Reginald Lennard, From Roman Britain to Anglo-Saxon England: Festschrift f. A. Dopsch. Wirtschaft und Kultur, Wien, 1938, 34—73. Hogy a jütek az Alsó-Rajna vidékéről jöttek, arra vonatkozólag I. J. E. A. Jolliffe, Pre-Feudal England. The Jutes, Oxford, 1933, 93—119.

Egy másik sokat vitatott kérdés a *burgundok* országának fekvése áttérésük története. Mindkettő szorosan kapcsolódik a hun történehez. Megtérésükkel legújabban G. Köhler foglalkozott a *Vergangenheit und Gegenwart XXVII*. (1937) évfolyamában. Mundiaccum fekvésére: L. Schmidt, Mundiaccum und das Burgundenreich am Rhein: *Germania XXI* (1937), 264—66; A. W. Byvanck, *Notes Batavo-Romaines: Mnemosyne III*, 7 (1938), 76—79.

A hunok és Pannónia sorsa: Salamon Ferenc, A hunok és Pannónia 380—440-ig: Századok XVI (1882), 236—239.

Attilára: K. Bierbach, Die letzten Jahre Attilas (Diss. Berlin) 1906; Moravcsik Gyula, Attila és Buda: *Egy. Phil. K. L.* (1926), 195—202; u. a., Attila Tod in Geschichte und Sage: *Kőrösi-Csoma-Archivum II* (1926), 83—116; E. Andreoli, Contributo topografico alla battaglia dei Catalaunici: *Historia* 1927, 146—52, szerinte a csata helye Beauvoir, a Brienne-i fennsíkon; Alföldi András, Les Champs Catalauniques: *Revue des Études Hongroises VI* (1928), 108—111; B. Guyon, Aquileia e la genesi della leggenda di Attila, Udine, 1896; A. H. Krappe, La légende de la naissance miraculeuse d'Attila, roi des Huns: *Moyen-Âge. Sér. III*, 2 (1931), 96—104; Ligeti Lajos, Attila családfája, Budapest, 1926; E. Troplong, La diplomatie d'Attila: *Revue d'hist. dipl. XXII* (1908); E. F. Gautier, Genséric, roi des Vandales, Paris, 1932; I. Tiçeloiu, Über die Nationalität und Zahl der von Kaiser Theodosius dem Hunnenkhan Attila ausgelieferten Flüchtlinge: *Byzantinische Zeitschrift XXIV* (1924), 84—87; Salamon Ferenc, Hol volt Attila főszálláshelye?: Századok XV (1881), 1—39; Szeremlei Sándor, Attila székhelye H.-M.-Vásárhely határában volt: Századok XXXII (1898), 884—908 (tudománytalan); Bátky Zsigmond, Attila főszálláshelye és palotája: *Földrajzi Közlemények XLVI* (1918), 123—135; Vámos Ferenc, Attila Hauptlager und Holzpaläste: *Seminarium Kondakovianum V* (1932), 131—148 és *Nomadenzelt und Magyaren: Ung. Jahrbücher XIII* (1933); E. Schröder, Die Leichenfeier für Attila: *Zeitschrift für deutsches Altertum LIX* (1922), 240—244.

A belső viszonyokra: J. Zeiller, Les origines chrétiennes dans les provinces Danubiennes (*Bibliothèque des Écoles fr. d'Athènes et Rome* 112), 1918; Alföldi András, A kereszténység nyomai Pannóniában a népvándorlás korában (*Szent István-Emlékkönyv, szerk. Serédi Jusztinián*), 1938, I, 151—170.

Moravcsik Gyula, A hunok taktikájához: *Kőrösi-Csoma-Archi-*

vum I (1924), 276—280; Darkó Jenő, Turáni hatások a görög-római hadügy fejlődésében: *Hadtörténelmi Közlemények XXXV* (1934), 3—40.

Alföldi András, A tarchan méltóságnév eredete: *Magyar Nyelv XXVIII* (1932), 205—220 és *A kettős királyság a nomádoknál: Károlyi Árpád-Emlékkönyv*, 1933, 28—39; J. Deér, *Heidnisches und Christliches in der altungarischen Monarchie*, Szeged, 1934 (IV. Gottesgnadentum bei den Türkvölkern; V. Thronfolge und Königswahl); László Ferenc, *A kagán és családja: Kőrösi Csoma-Archivum III* (1940).

A birodalom felbomlása. Végh K. M., *Hol van a Nedao-folyó: Századok XXXIX* (1905), 941—945; Constantin C. Diculescu, *Die Gepiden I*, Halle, 1922, 53—69. Véleményünk szerint a csata a mai Szerémségben folyt le. Az a „castellum, quod Nato dicitur”, melyet Marcellinus comes krónikája említ Margum közelében (ad a. 505 Chron. min. II, 96), bizonyára a kérdéses folyótól kapta nevét.

A hunok és bolgárok kapcsolatai. Gombocz Zoltán, *A bolgár kérdés és a magyar hunmonda: Magyar Nyelv XVII* (1921), 15—21; Németh Gyula, *Hunok, bolgárok, magyarok: Bp. Szemle* (1923), 167—178 és *A honfoglaló magyarság kialakulása*, Budapest, 1930, 95, 127 skk; K. Schünemann, *Hunnen und Ungarn: Ungarische Jahrbücher V* (1925), 293—298; Moravcsik Gyula, *Az onogurok történetéhez (A magyar nyelvtudományi társaság kiadványai 27)*, 1930; G. Fehér, *Attilas Sohn: Irnik: Ungarische Jahrbücher XV* (1936), 408—432 és *A bolgár-törökök kapcsolatai a magyarsággal és a legújabb magyar őstörténetkutatás: Századok, Pótfüzet*, 1935, 513—517; Steven Runciman, *A History of the first Bulgarian Empire*, London, 1930, Appendix II, III; Hóman Bálint, *A magyarok eredete és vándorlásai: Magyar középkor*, 1937, 35.

ATTILA A MONDÁBAN

143. I. *Bevezetés.* Az Attila-mondák aránylag legteljesebb összeállítására még ma is Amédée Thierrynél: *Histoire d'Attila et de ses successeurs jusqu'à l'établissement des Hongrois en Europe, suivie des légendes et traditions*. 3. kiad. Paris, 1865; II. köt. Magyar fordítása: Szabó Károly, *Attila-mondák*, Pest, 1864. De Thierrynél az anyag kritikai feldolgozása teljesen hiányzik. Újat és régít, mondát és kombinációkat egy síkban lát.

144. 1. *Góg és Mágóg fiai*. A Sándor-mondáról I. Andrew Runni Anderson, *Alexander's Gate, Gog and Magog and the inclosed nations*, Cambridge, Massachusetts, 1932 (Monogr. of the mediaev. Acad. of America n° 5), 12. 1. és Heller Bernát, *Góg és Mágóg: Ethnogr.* 1935, 23—28. Az említett hely Sz. Jeromosnál, *Epist.* 77, 8; *Izidornál, Origines IX*, 66.
145. 1. *A hunok arcképe*. E fejezetben Alföldi Andrásnak „A hunok a római világ szemüvegén át nézve” c., a Kőrösi Csoma-Társaságban 1930. márc. 28-án tartott és még nyomtatásban meg nem jelent tanulmányát követjük. A nyereg alatt puhított húsról Solymossy Sándor: *Ethnogr.* 1921, 120. A szír Efraim szövege Anderson i. m. 17. 1. Sigibertus csatájáról *Fredegarius Scholasticus, S. Greg. Hist. Franc. Epitomata. Migne Patr. lat.* 71, 595. Más változatokban Sigebertus győz; MGS. *rer. Meroving. II*, 289. Az emberevő magyarokról Eckhardt Sándor: *M. Nyelv*, 1927, 246 és Erdélyi Múzeum XXXV. Új folyam I (1930), 89, továbbá *A magyarság külföldi arcképe a Mi a magyar? c. műben*, Budapest, 1939. Justinus leírása *MGHist. Auct. Antiquiss. XI*, 319. A kazárokról Sz. Abo élete: *Byzantion I*, 487. A hiedelem zsidó-görög eredetére rámutatott Ruehl: *Neue Jahrb. f. Philologie, CXX* (1880), 565. Az amazonok eredetmondájára rámutatott Alföldi A. fent id. dolgozatában.
149. 1. *A hunok mondái*. Az állatmeséről Moravcsik Gyula: *A csodaszarvas mondája a bizánci íróknál: Egy. Phil. K.* 1914, 282. V. ö. még Berze Nagy János összeállítását: *Ethnogr.* 1927, 65. Az eredetmonda magyarázatát adja Alföldi András: *Arch. Anzeiger* 1931, 1/2. *Jahrb. d. Deutschen Arch. Inst.* A kard esete *Jordanesnél: MGHist. Auct. Antiquiss. V*, 106, j. A földbe dugott kardokról *Grexa Gyula, A Csaba-monda és a székely hunhagyomány*, Bpest, 1922 és Heller Bernát, *Az Isten kardja: Ethnogr.* 1912. Heller az Attila udvarában élő gótoknál keresi a csodás kardba vetett hit eredetét. Lehel történetét Kézai csak futólag említi (I, 15) és kétségbe vonja hitelességét, de Kálti Márk Képes Krónikája (cap. XXXIII) a teljes változatot adja.
153. 1. *Bizánci mondák*. A bizánci Attila-mendemondáról J. Moravcsik, *Attilas Tod in Geschichte u. Sage: Kőrösi Csoma-Arch. II* (1926). Helmut de Boor (*Das Attilabild in Geschichte, Legende u. heroischer Dichtung*, Bern, 1932) nem ismeri Moravcsik eredményeit s így tévesen ítéli meg a gyilkossági hiedelem eredetét. *Philostorgios*t idézi Moravcsik, i. m. 355, *Ézsaiást* először említi Thierry, *Hist. d'Attila II*, 239. Szent Ágoston id. helyét még tudtommal senki sem említette.
154. 1. *Gót-longobárd mesék*. A katalaunumi csatát a mesék világába utalja Alföldi, *Les champs Catalauniques: Rev. d. Ét. Hongr.* 1928, 108. *Leó pápa Muratorinál: Scr. rer. Ital. I*, 1, 98. Az egykorú forrás: *Prosperi Tironis Epitoma Chronicon. MGSS. rer. Meroving. II*, 482. *Idatius krónikája Dom Bouquet-nál, Rec. des*

- Historiens de la Gaule I, 619. Ad a. 452. Vö. még D'Ancona, La leggenda d'Attila, Bologna, 1880. Izidor a hunok történeti szerepéről és szörnyű szokásairól: Hist. de regibus Gothorum. Patr. lat. 83, 1065.
158. I. *Attila a legendában*. A legendák célzatáról Petz Gedeon, A magyar húnmonda, 1885. Sidonius Apollinaris levelét idézi Thierry, Hist. d'Attila II, 233. Szent Ányos története Gregorius Turonensisnél: MGSS. rer. Merov. I, 68. A későbbi változat Du Chesne-nél: Script. Franc. I, 521. Metz pusztulása és Sz. Aravatius története: Greg. Turonensis id. h. I, 66—67. Szent Auctor esete: Pauli Warnefridi Lib. de Episc. Mettens. MGSS. I, 262 és Gesta Episc. Mettens. MGSS. X (t. XII), 536. Szent Szervác története és Tongres összefüggéséről H. Grégoire, La patrie des Nibelungen: Byzantion IX (1934), 29. I. Grégoire itt G. Kurth. Études franques (I, 139) c. művére utal. A teljesen kifejtett Szervácmonda Vincentius Bellocensis, Speculum Historiale, 1474; XX, 39 és 45. Genováva mondája MGSS. rer. Merov. III, 219 és Acta Sanct. jan. 3. Sz. Lupus története: MGSS. rer. Merov. III, 121. (A troyes-i sokgyermekes anyja esete Callimachus Experiens XV. századi humanista szellemű kitalálása.) Sz. Memorius legendája MGSS. rer. Merov. III, 102. A Sz. Lupusról szóló éneklésről Hugo Chronicon, MGSS. X, 316. A legenda közönséges változatai: Aurea Legenda, S. Germanus és Antoninus, Chronica, 1484, Pars II. tit. XI. cap. VIII. Sz. Nicasius története Antoninusnál, u. o. Vincentius Bellocensis ugyanezt a történetet a vandálokkal kapcsolatban meséli el: Spec. Hist. 1474; XX, 37. A reimsi esetről u. o. XX, 39. A Chronicon Vedastinum MGSS. XIII. 678. Az Orsolya-legendáról Wilhelm Levison, Das Werden der Ursula-Legende: Bonner Jahrb. 132 és kny. Köln, 1928. Az első Orsolyapassio: Analecta Bolland. 1884. t. III és Levison id. m. függelékében. Vilmos császár nyilatkozatai Othon Guerlacnál: Les citations françaises. Colin, Paris, 1931, 250. A szerző Lacour-Gayet cikkére utal: Rev. Hebd. 1915 máj. 1. A magyarbarát francia publicista Louis de Vienne cikke: Connaissance de la Hongrie. Nouvelle Rev. de Hongrie 1937 (LVI), 398. „Attila lova nyomán nem nő fő”: a szólást idézi Larousse, Grand Dict. Universel: Attila. A szólás eredetét nem ismerem. A forradalom idején elhangzott Attila-utalás: Moniteur, 1792 okt. 2. Az újkori újságíró Clément Vautelet, — Le Journal 1935 nov. 26: „dont voici un extrait qui n'eût pas déplu à Attila”, mondja Barrère javaslatáról, mellyel az ellenforradalmár Lyont meg akarta büntetni. A mostani háborúban is állandóan szerepel a hun-német párhuzam a francia sajtóban, I. Le Temps 1939 nov. 16, Le Petit Journal 1939 szept. 19. stb.
167. I. *Az olasz Attila-monda*. Alapos tanulmányt szentelt az olasz Attila-hagyománynak Alessandro d'Ancona, La leggenda d'Attila Flagellum Dei in Italia: Studj di Critica e Storia letteraria.

Bologna, Zanichelli, 1880. A későbbi kiadásokból ez a tanulmánya kimaradt. A magyar források felhasználásában ép oly kritikátlan mint Thierry. A flórenci Attila-mese a 379. lapon. Szent Geminianus Acta Sanct. Bolland. jan. 31, cap. III. Elizeus próféta esete Lib. Regum IV, 6. A magyarok ellen írt himnusz idézi Muratori, Antiquit. Ital. Dissert. I; D'Anconánál, i. m. 440. Sz. Geminianus védőszerepe a magyarok ellen: Additamentum ad Vit. S. Gemin.; Ital. Script. II, 2; col. 692. Agnellus megfelelő helye Muratorinál, Rer. Ital. Script. II, 1, 65 Liber Pontificalis Eccl. Ravennensis. A Chronicon Altinate Pertz, MGSS IV, 44 és 46. Viterboi Gotfried Thotila-Attila azonosítása Speculum regum. MGSS. XII. A Bíborbanszületett Konstantin megfelelő helye: De admin. imperio, ed. Bekker, 1840, 123, (Moravcsik Gy. szíves közlése). A velencei menekülésről Eckhardt Sándor, A pannóniai hun-történet keletkezése, 1928, Századok, kny. 18 és 23. Az első kutyafülű Attila-arckép Malaspinánál, Muratori Rer. Ital. Scr. VIII, 895, cap. XXII. Idézi Ballagi Aladár: Irod. Közl. 1892, 205. l. „Questo Attila flagellum Dei avea la testa calva, e gli orecchi a modo di cane”. A kutyahasználtságot Pliniusra vetíti vissza D'Ancona i. m. 424. Az Estoire D'Atile leírását adja Ballagi A. i. h. 410. Nicolò da Casola Attilájának egyes részleteit kiadta és bevezető tanulmányt írt hozzá Giulio Bertoni, Nicolò da Casola, Poema franco-italiano. Friburgo (Svizz.) 1907. Collect. Friburgiensa. Nlle série fasc. IX. A szövegek elsorolása a XIII. l. L. még D'Ancona i. m. 442. A szerzőről Pio Rajna. L'Attila di Nicolò da Casola: Romania XXVII, 80. Az a legenda, ahol Attila már magyar király, a Historia Attillae, Bertoni Casola-kiadásának függelékében 115. l. Bertoni csak a teherbeesésig közli a francia kéziratot (79. l.). A továbbit a függelékben olvasható latin kivonatból adom: 114. l. A 14. századi Paulus Minorita már felhasználta e mesét Historia Satiricájában és ez lehet az a Historia acile, melyre olykor utal. Vö. Eckhardt S. A pannóniai hun-tört. 25 l. A keleti állatszármasági meséket összeállítja Alexander Haggerty Krappe, La légende de la naissance miraculeuse d'Attila, roi des Huns: Le Moyen Age II (1931), 96. Krappe és D'Ancona (445. l.) magyar hagyománynak képzeli a kutyaszármasági meséjét, de nemcsak a magyar források némasága, hanem a késői felbukkanás is valószínűtlenné teszi az efféle feltevéseket. Fejtorzítással magyarozza a kutyafejűséget Relkovič Davorka: Ethnogr. 1939, 55 és Bartucz L.: Termtud. Közl. 1928, 436. Az Attila-meséket, eposzokat stb. összeállította Elek Oszkár, Attila az olasz hagyományban: Bp. Szemle 1913, okt. Egyes változatokat ismertettek Szinyei József: Athenaeum 1874; Zambra Alajos: Bibliofilia 1910, Ballagi Aladár: Irod. Közl. 1892, 205. Bibliográfiájukat l. u. o. 242. l. Attila felakasztásának meséje D'Anconánál. Az Attila-érmekből több példányt őriz a M. Nemz. Múzeum éremtára és a sümeg-keszt-helyi Darnay-Múzeum.

174. l. *A germán Attila*. Geraldusnak tulajdonítja a Waltharius manu fortis-t H. Grégoire: Byzantion X, 239. Kiadta Herman Althof, Waltharii Poesis, 1899. A magyarokra gondol ugyanó Das Waltharilied c. fordításának bevezetésében. Nem teljes magyar fordítását adta Kőrös Endre a Dunántúli ev. ref. egyházker. pápai főisk. értesítőjében, Pápa, 1898. Jellemző, hogy a költő szerint Hagen „pánnóniai módra” jobb oldalára is köt egy rövid görbe kardot (337), holott ez germán szokás volt. Vö. Althof, II, 127. Ma már világos, hogy a „trójai” jelzőben a belgiumi Tronege-Tongres neve rejtőzik. Vö. Grégoire: Byzantion IX, 1. l. A nyájas lovagkirály Attiláról Ernest Tonnelat, Le chanson des Nibelungen, 1926, 234. A magyar hatásokról a Nibelungenliedben l. Bálint Hóman, Geschichtliches im Nibelungenlied, Berlin—Leipzig, 1924. Ung. Biblioth. 9., 28. l. Bizonyos korlátozással alkalmazza Hóman elméletét Tonnalet i. m. 317. l. Schröfl az egész Nibelungenliedet Pilgrim passauai püspöknek tulajdonítja és mint a magyar udvar számára írott művet tárgyalja (Aloys Schröfl, Der Urdichter des Liedes von der Nibelungen, Not und die Lösung der Nibelungenfrage, München, 1929 és Und dennoch die Nibelungenfrage gelöst, München, 1931. A Nibelungenliedről a legutolsó nagy tanulmány Andreas Heuslertől: Nibelungensage und Nibelungenlied³, Dortmund, 1929. A történeti háttérrel legújabb és részben igen tetszetős elmélet: H. Grégoire, La patrie des Nibelungen: Byzantion 1935, 215.

Az Edda-dalokat magyar fordításban kiadta Szász Béla: A verses Edda. M. Tud. Akad. Bpest, 1938. Németül B. Symons, Die Lieder der Edda, I, 421. A Hünaland igazi értelméről Heinrich Gusztáv, Etzelburg és a hun-monda: Akad. Értek. Ny. és Szépt. 1883, 31. l. Attila nevének utólagos hozzátapadását hangsúlyozta Wlislöcki Henrik, Attila az ó-germán eposzban: Egy. Phil. K. 1883. 445. A burgundiak mészárlását Idatiusnál idézi Bleyer Jakab, A Nibelungi monda második felének keletkezése: Egy. Phil. K. 1906, 257. A hagyományból vezeti le a kétféle Attila-képet De Boor, i. m. 29. l. A Hunnenschlachtról ugyanott 31. l. Bővebben Zschr. f. d. Philologie L, 186. Jordanes leírása a gót földről: Mon. Germ. Hist. Auct. Antiquiss. 63, 4 és 38; 75, 9—12. Saxo Grammaticus legendája: Danica Historia, Francof. 1576, V, 78. A Thidreks-saga magyar elemeiről Husz R., Das landschaftliche und Ungarn in der Thidreks-saga und die Entstehungsfrage v. Nibelungenlied u. Klage: Zschr. f. d. Philologie LVII (1932), 105. A köningshofeni krónikát kiadta C. Hegel: Chroniken der deutschen Städte VIII, 376. Adolf türingiai támogatására vonatkozó idézet MGSS. XXX, 474.

185. l. *A magyar Attila*. Hóman B. (A magyar hún-hagyomány és hún-monda, Bpest, 1925) azt hiszi, hogy a nyugatiak a magyaroktól kapták az azonosításnak a gondolatát. A Gesta Attila-hagyományát ugyanott állította össze. Megjegyzendő, hogy a Gesta

létezése még mindig vitatható hipotézis. Attila városa Anonymusnál: I. Pais Dezső, Magyar Anonymus, Bpest, 1926, 22. és 46. fejt. Az „urbs Attile” pl. Lübecki Arnoldnál, *Chronica Slavorum*, MGSS. XXI, 171; idézi Heinrich G. i. m. Vö. még Bleyer Jakob, A magyar hun-monda germán elemei, Bpest, 1906, 71. A fatális kard esete MGSS. V, 185. Jordanes kard-története egészen ismeretes volt, Ekkehard is Priskos-Jordanes alapján meséli el Attila kardjának mondáját, MGSS. VIII. SS. t. VI. Tóth Zoltán nagy tanulmánya: „Attila's Schwert” Budapest, 1930; Akad. der Wissensch. Attila kardjáról 204 skk. Az Árpád-család Attila-kincséről *Continuatio Vindobonensis*, MGSS. IX, t. XI ad ann. 1276. Az Árpádok Attila-hagyományának történeti szerepéről Deér József, A magyar nemz. öntudat kialakulása. Magyarországtudomány kiad. (1936), 6. l. A mondaképződés és a rejtélyes eredetű tárgyak összefüggéséről Eckhardt Sándor, A pannoniai hún-tört. keletkezése, kny. 52 és 54. Az igeli diadalívről MGSS. VIII, t. X, 232, 22 és 23. Ex mirac S. Mathiae. Touli Hugo MGSS. XXX. 110. Viterboi Gotfriedot idézi Thierry, *Hist. d'Attila* II, 254. IV. Béla levele Totiláról: Fejér, *Cod. Dipl.* VII, 222. A zágrábi breviárium Sz. István-Attila párhuzama Kniewaldnál, A magyarországi liturgia legrégebb emléke: *Pannonh. Szemle* 1938, 46. Az Attila-személynevek összeállítására Ballaginál, *Irod. Közl.* 1892. Utóbb még egyszer Moór Elemér: *Ung. Jahrb.* 1925, 258. A dömösi adománylevél Szabó Dénesnél, *Magyar Nyelv* XXXII, 131. Attila sátrának leírása: Szabó Károly fordítása i. h. *Sicambriáról* Eckhardt Sándor: *Minerva* 1927 és *Rev. d. Ét Hongr.* 1928. A kajászói kőről Eckhardt S., *A pann. hún-tört. keletk.* 49 és 50. Az itt említett „statua lapidea” kifejezéshez hasonlót idéz Simonyi Dezső (*Egy. Phil. K.* 1936, 12) egy határjáró oklevélből (1299): „magnam statuum lapideam . . . iuxta viam saxosam”. A kő leírása és legújabb sorsa Juhász Józsefnél, A baracscai Jupiteroltárkő és Köveaszó (Keveháza): *Székesfehérvári Szemle* 1934, 75. A hagyományok kialakulásáról bővebben Eckhardt S. i. m. *Századok* 1928. Újabb adatokkal és magyarázatokkal kiegészítette eredményeimet Horváth János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, 1931, 42. l. Az emlékek mondaképző szerepéről először, de zavarosan Sebestyén Gyula, *A Magyar honfoglalás mondái* I, 243; bővebben a keleti gótokra vonatkoztatva Bleyer J., *A magyar-hún monda germán elemei*, 1906, 39 és 44—45. A bojótiakról Horváth J. i. m. 45. Az avarok és hunok összekeveréséről először Petz G. i. m. 37. Lehetetlen azonban, mint a Révai-Lexikon Avarok c. cikke teszi, Kézai regényéből az avarok történetét rekonstruálni. Nagy Károly avarirtó hadjárata mint bosszú: *De gestis Caroli Magni*, Du Chesne, II, 154. Attila avar király: *Vita S. Severi Abbatis Agathensis*. D. Bouquet, III, 370. Idézi Ballagi A.: *Irod. Közl.* 1892, 168. Nagy Károly Theodericus nevű hadvezérét említi Petz G. i. m. és MGSS. I, 177; ad a. 791: A türingiai avar harcokról Paulus

Diaconus, Hist. miscellae. Muratori, *Rer. Ital. SS.* I, 457, 429. A belvideri csatáról Eckhardt S., *Egy középk. francia krónika fantasztikus magyar története: Egy. Phil. K.* 1931, 82. Strassburg Attila-meséjével kapcsolatban megjegyezzük, hogy Franciscus Irenicus (*Germaniae Exegeseos* I. XII, Norinberg, 1518. f. CII v°) már Thurócziól vehette át Kézai adatát. Micol és Micolt összefüggésére vö. Dézsi Lajos jegyzetét Bleyer Jakabnál i. m. 88 és Eckhardt S., Micolt: *Magyar Nyelv XXVI*, 167. Kreenfeld és Crumhelt összefüggéséről Hóman Bálint, *A magyar-hún hagyomány* 72. A Krumhelt ferdejét emlegető oklevél Tholt Titusznál, *Az ó-budai Fehéregyház és Árpád sírja: Arch. Ért.* II, LXXXII 1.

Theodericus 12. századi életrajza: *Gesta Theoderici regis. Vita Fuldensis. MGSS. rer. Merov.* II, 202. Idézzük itt a szöveget, mely még nem szerepelt a hun hagyomány magyarózinál: „Eodem tempore, mortuo Attala rege Hunorum, Walamer Hunis eisdem, quibus tributa persolvebat, propter insolentiam Attale regis ipsorum dominium avite libertatis (memor) ecussit et Ardericum regem Gepidarum ceterasque gentes Hunis subiectas in eadem facienda provocavit. Huni itaque dolentes, Walamerem haec fecisse, ut fugitiva mancipia ipsum cum suis insequentes, ad servitutem pristinam armis aggressi sunt revocare. Igitur Walamer, cum globatis suis, duce Theodorico, fratrueli suo, super Hunos irrui tantaque cede in eo grassatus est, ut de reliquo qui superfuerunt Huni Ostrogothorum arma formidarent.” Ez az elbeszélés Paulus Diaconus *Hist. Romana-jából* ered (Muratori, *Scr. rer. Ital.* I. 1, 99 C.), de Muratori szövegében Theodericus nem vesz részt a küzdelemben s így a késő középkori komplikációra kell gondolnunk, mikor Kézai forrását keressük.

Hogy Kézainál a magyar események visszavetítésével is találkozunk, már Karácsonyi János felismerte: *A székelyek eredete és Erdélybe való települése: Akad. Értek. Tört.* 1905. Bővebben kifejti Hóman B., i. m. Csaba keletre vándorlásának történeti igazolása Gombocznál: *A bolgár-kérdés és a magyar-hun monda: Magyar Nyelv* 1921, 20. A gótok harca Attila ivadékával: Jordanes, i. m. 127 és 135. A velencei eredetű *De origine Hunnorum Venetus* másolatát Toldy F. kéziratai között találtam meg: *Akad. Tört.* 4-r. 30. A magyar történetírás eddig nem méltatta figyelemre. Toldy jegyzete szerint elfelejtette, honnan másoltatta. Hibás szöveg, de Paulinus Minorita segítségével könnyen kijavítható. *Kiadtam: Egy. Phil. K.* 1936, 57. I. Kézai és a velencei történetírás viszonyáról Eckhardt S., *A pann. hún-tört. kel. Századok* 1928. A kiadatlan velencei kézirat: *Cod. Marc. Veneto, Lrt.* X. 36a (3326) cc f° 7 r. Említi Egidio Gorra: *Testi inediti di Storia Trojana*, 1887, 83. Arról is tud ez a forrás, hogy Attila Pádua ostroma közben súlyosan megsebesült, ami arra vall, hogy szerzője a regényes Attila-életrajzok valamelyikét is ismerte. Mügeln Henriket kiadta Kovachich (Martin Georg): *Sammlung kleiner noch*

ungedr. Stütcke I, Ofen, 1805. Legújabb kritikai kiadása Travnik Jenőtől a Script. R. Hung. sorozat II. kötetében. A latin verses krónikát kiadta Joh. Christ. Engel: Monumenta Ungrica. Viennae, 1809. Jean d'Outremeuseről Eckhardt S.: Egy. Phil. K. 1931, 74. A lengyel-magyar krónikát elemzi Hóman Bálint, A Szent-László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói, Bpest, 1925, 37. A krónika kiadása: Monumenta Poloniae Historica I, Lwów, 1869. Kronika węgiersko-polska opracovat. Kiadta Stan. Pilat. Közvetlenül e tanulmányok nyomdába adása előtt jelent meg Macartney C. A. könyve: Studies on the early hungarian hist. Sources, Budapest, 1940 (Études sur l'Europe Centre-Orientale, n° 21), ahol a szerző számos helyen foglalkozik a magyar Attila-hagyománnyal, de különösen a lengyel-magyar krónikával és rámutat Spalato Tamás Historia Spalatensis-ének fontos szerepére Anonymusszal és a lengyel-magyar krónikával kapcsolatban. Macartney eredményeit már e tanulmányunkban nem használhattuk fel. Megjegyezzük még, hogy Thierry és utána Giandom. Serra (Studii Italiene II, 38, Bucuresti, 1935) tévesen tulajdonítják Hartvicnak az Aquileia-Aquila szójátékot. Iuvenus Celius Dalmatát kiadta Bél Mátyás: Adparatus I, 89. A kéziratokról Ballagi: Irod. Közl. 1892, 230. Bruni kisajátításáról Florio Banfi (Holik Flóris): Corvina XVI (1936), 106. A Magyar Tud. Akad. őrzi egy sárospataki kézirat másolatát Aretinus neve alatt, melyet Toldy F. kiadásra készített elő Aretino Bruni életrajzával együtt, nem véve észre, hogy a szöveg Bél Mátyás Iuvenus Caeliusával azonos (Akad. Tört. 4r. 22). Antoninus Cronicájának az 1474-iki kiadását használtam. (Egyet. Ktár Incun.) Attila ravasz cselével kapcsolatban Antoninus Johannes de Columpnára utal († 1216). A remete történetét tévesen képzeli régi hagyománynak Thierry (II, 239) és az ő nyomán Marcel Brion, La vie d'Attila, Paris, Gallimard, 1928, 87. Az Attila történetével foglalkozó régi magyar versek bibliográfiája megvan Ballaginál: Attila bibliográfiája: Irod. Közl. 1892, 254. Oláh Miklós Detréről: De Hungaria, 1774, 103. Detre sisakjáról Petz G., i. m. 44 és Bleyer J., i. m. 34. Mátyás Attila-kultuszáról Horváth János, Az irod. műveltség megoszlása, Budapest, 1935, 113. Tubero magasztalásáról és a magyar harci öntudatban Attila szerepéről Deér J., A magyar nemz. öntudat kialakulása: Magyarságtud. (1936), kny. 22. l. A kódexirodalom hun-magyar azonosításáról Horváth J., i. m. 69. l. Callimachusról Kardos Tibor. Callimachus: Minerva-Könyvtár 36. Bpest, 1931 és Callimachus Experiens. Bibl. Scr. mer. recentisque aevorum, Lipsiae, Teubner, 1932. Továbbá Horváth János, i. m. 118. Jean Lemaire de Belgesről Eckhardt S., Sicambria, 1928, 23. l. (Minerva-Kt.) Aventinus szövege: Turmair's sämtliche Werke II, 302 és IV, 1137. Csaba íréről Grexa Gyula, A Csaba-monda és a székely hún-hagyomány, Bpest, 1922. A magyar családok Attila-kincseiről Thaly Kálmán: Hagyományos ősmagyar emlékek: Századok 1886,

441. A népi Attila-hiedelmeket Szendrey Zsigmond állította össze: Történeti népmondáink: Ethnogr. 1923—24, 143. Humoros formában számol le a népi hiedelmekkel Móra Ferenc, Utazás a földalatti Magyarországon, Budapest, 1935, 140 (Leszámolás Attilával). A Zagyvában rejlő Attila-koporsó Szendrey-nél, i. h. A hadi útát és a Tejútát egynek veszi, de tévesen Grexa Gyula i. m. A hódmézövásárhelyi Áttila-mesét közölte Siládi Bálint elmondásából Cseszko Máté: Ethnogr. 1933, 79; újra közölte Cseszko után Czako Elemér: Nemzeti Ujság 1935 dec. 25. A nyugatmagyarországi Attila-mondák Mailly-Parr-Lögernél: Sagen aus dem Burgenlande, Wien, 1931. A budavidékről Bonomi: Neue Heimatbl. I, 176. A délszláv változatokat összeállította Relkovič Davorka: Ethnogr. L (1939), 57. A cserkesz-versek Schora-Berkmursin-Nognow-tól valók (1844); kiadta Adolf Bergé 1866-ban. Idézi mint „ősi” hagyományt Ludmill Hauptmann: Germanoslavica III, 343. Az újabb irodalom Attila-alakjáról Vetéssy Géza, Attila alakja a XIX. század magyar irodalmában, Pallas Debrecina 1936. Vö. még Nagy Béla, Attila a magyar irodalomban, Bpest, 1939.

A HUNOK NYELVE

- 218 skk. A Priskosnál fennmaradt „hun” nyelvmaradványok (de Boor, Exc. de Leg. I, 131) kérdését bőven és alaposan tárgyalja Krek, Einleitung in die slavische Literaturgeschichte², 435 skk. Vö. Vasmer: Ztschr. f. Slav. Phil. II, 540. — A *camum* szóhoz vö. Holder, Alt-celtischer Sprachschatz I, 728, továbbá Walde és Ernout-Meillet latin etimológiai szótárait. A *medos-ra* vonatkozólag Vasmer i. h. azt mondja, hogy ez éppúgy lehet szláv, mint illír, vagy keleti germán. Melich János szerint a *medos* trák-dák szó lehetne. (A honfoglalás kori Magyarország 29. l.) A *strava* szó magyarázatait l. Kreknél, továbbá Vasmer i. h., Feist, Etym. Wörterbuch der gotischen Sprache, s. v. *strava*, a szó török eredetéről B. von Arnim írt: Ztschr. für Slav. Phil. XIII (1936), 100—109.
- 221 skk. A gót eredetű hun nevekről: Schönfeld, Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen és A honfoglaló magyarság kialakulása c. munkám 131 skk. Az *Attila* névre és a *Bléda*—*Buda* viszonyára vonatkozólag: Gombocz—Melich, Etimológiai Szótár *Attila* és *Buda* címszó. A török eredetű hun nevekre vonatkozólag l. idézett munkámat (132 skk.); fontos kiegészítések Rásonyi Nagy Lászlótól: Magyar Nyelv XXVIII, 100 skk.

Arykan nevééről Bang írt: Keleti Szemle XVII, 112. Az Ernye nevet l. az Etim. Szótárban.

225. l. A hun nyelv és az őstörök nyelv viszonyáról szóló újabb elméleteket l. Ramstedt: Journal de la Société Finno-Ougrienne XXXVIII, 1:33, Poppe: Kőrösi Csoma-Archivum II, 80 sk., Barthold, 12 Vorlesungen 31.

Marquart a Keleti Szemle XI. kötetében (12—13. l.) hun népneveket rekonstruál; az *alpilzuri*, *amilzuroi* népnevet *alp-il-čur*-nak, az *alcildzuri-t el-kül-čur*-nak magyarázza és az *ultizuroi*, *ultzinzures* népnévben is a *čur* szót látja. A régi törökben *alp* = 'hős', *el*, *il* = 'nép', a *kül* és *čur* pedig méltóságnevek. Az *alp-il-čur* jelentése tehát körülbelül 'hős-nép-fejedelem', az *el-kül-čur-é* 'népvezér-fejedelem' volna. E nevek Marquart szerint eredetileg fejedelmi nevek volnának, melyek törzsnevekké lettek. Ezek a magyarázatok nagyon tetszetősek, talán helyesek is, de nem egészen megnyugtatók; alakilag is vannak nehézségek, azután baj az, hogy nagyon magukban állanak ezek a népnevek. Az már lényegtelen, hogy — amennyiben Marquart magyarázatai helyesek — nem fejedelmi nevekről, hanem fejedelmi címekről van szó.

A HUNOK RÉGÉSZETI EMLÉKEI

- 227—228. l. Pósta Béla volt az első, aki a hunok nyomait jó irányban kereste. Pósta B., Régészeti tanulmányok az Oroszöldön, Budapest—Leipzig, 1905 (Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása, III. kötet), 375—584: A hun-germán és jazig-szarmata periodusra vonatkozó emlékek. A később hun emlékeknek bizonyult bronzüstök, arany és ezüstkészítmények stb. nála már ebben a fejezetben szerepelnek. Hogy eredményeit mégsem fogadták el, annak oka számos módszertani hibájában rejlik. Emlékmeghatározásai, összehasonlításai sokszor önkényesek és tévesek. Például a hunok után keletkező 5—6. századi ezüstművességnek egy nagy, külön csoportot alkotó készítményeit a Kr. utáni első századokból származtatta (i. m. 539 skk.). Ezzel szemben Hampel József a népvándorlási kor egy más régiségcsoportjában, a griff- és indamotívumokkal díszített bronzöntvények között vélte a hunok nyomait fölismerni. J. Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, Braunschweig, 1905, I, 799. Ezt a téves nyomot követték a következő munkák: Fettich N., *Az avarkori műipar Magyarországon: Archaeologia Hungarica I*, Budapest, 1926 és F. Takács

Zoltánnak idevágó dolgozatai. Utóbbi álláspontját összefoglalja: *L'art des grands migrations en Hongrie et en extrême Orient: Revue des Arts Asiatiques*, Paris, 1931, 3 skk. — Supka Géza (Motivvándorlás a korábbi középkorban: *Archaeologiai Értesítő*, 1914, 1—3. füzetében) szintén Pósta Béla irányát folytatja. Alföldi Andrásnak Leletek a hún korszakból és ethnikai szétválásuk: *Archaeologia Hungarica IX*, Budapest, 1932 c. műve végre szabatosan meghatározza a hun régiségeket és a rokon régiségcsoportokhoz való viszonyukat is megjelöli. Érdemét nem kisebbíti, hogy a részletekben téves meghatározások is szerepelnek és hogy a hun birodalom művelődési viszonyairól nyújtott kép egyoldalú. Egyes alapvető kérdéseknek (az állatstílus „ elvesztése”, a steppekultúrák folyamatosságának tényezői, a bronz áldozati üstök körének kialakulása stb.) részletes kifejtése nála hiányzik. Mindazonáltal ez a munka szolgál kiindulópontjául a hun régiségek meghatározásának. Ebben a munkában nyernek helyes történeti értelmezést a T. M. Minaeva által közölt Volga-vidéki halotthamvasztásos sírleletek (Pogrebenie sz szozseniem bliz gor. Pokrovszka; Ucs. Zapiszki Szarat. Universziteta VI, Szaratov, 1927). A kérdéshez Minaeva egy másik közleménye: *Zwei Kurgane aus der Völkerwanderungszeit bei der Station Šipovo: Eurasia Septentr. Antiqua IV (1929)*, 194 skk. értékes anyagot szolgáltatott. Alföldi idézett munkájával egyidejűleg jelent meg (tőle függetlenül) J. Werner cikke: *Bogenfragmente aus Carnuntum und von der unteren Wolga: Eurasia Septentr. Antiqua VII (1932)*, 33 skk., mely a hunok nyomát szintén jó úton kereste.

- 228—235. I. A déloroszországi szkíta műveltségi kör kialakulásáról: E. H. Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913. M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922. Rostowtzeff, *Skythien und der Bosphorus*, Band I. Kritische Übersicht der schriftlichen und archäologischen Quellen, Berlin, 1931. Kiváló népszerű összefoglalás: Max Ebert, *Südrussland im Altertum*. Bücherei der Kultur und Geschichte, Band 12, Bonn—Leipzig, 1921. A régebbi orosz irodalomból kiemelkedik a ma is nélkülözhetetlen Tolsztoj—Kondakov, *Russzkija drevnoszti (Orosz régiségek)*, I—III. Szt. Pétervár, 1889—1890 (egyébként sok tekintetben erősen elavult) és B. Farmakovszkij, *Archaicseskij period v Rosszii (Oroszország archaikus korszaka)*, *Mat. po Arch. Rosszii*, 34, 1914, Szt. Pétervár, 1914, 15—78. l. (nagy irodalommal). Az ó-ion aranyművészegről alapvető és ma is helytálló mű: A. Furtwängler, *Der Goldfund von Vettersfelde*, Berlin, 1883. A magyarországi szkíta leletek irodalma: Rostowtzeff, *Skythien u. d. Bosphorus*, 494 skk. Az újabb szkíta leletekről: Fettich N., *A garcsinovói szkíta lelet: Archaeologia Hungarica XV*, Budapest, 1934. Dél-Oroszország későbbi korszakairól: M. Ebert, *Südrussland (Skytho-sarmatische Periode)*: M. Ebert, *Reallexikon der Vorgeschichte XIII*, Berlin—Leipzig, 1928. A keleti gót kincsek-

- ről: A. Odobesco, *Le trésor de Pétroussa*, Paris, 1900. Feticich N., *A szilágysomlyói második kincs*: Arch. Hung. VIII, Budapest, 1932. A. Riegl, *Die spätrömische Kunstindustrie in Österreich-Ungarn*, Wien, 1901, mint a mű címe is mutatja, téves nyomokon jár. Fontos munka: M. Rostovcev, *Szarmatszkipia i indoszkitskipia drevnoszti* (Szarmata és indoszkita régiségek): *Recueil-Kondakov*, Prága, 1926, 239 sk. (francia nyelvű kivonattal). A krími gótok történetéről: A. Vasziljev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Mass., 1936. A minuszinszki medence régiségeiről: F.-R. Martin, *L'âge du bronze au Musée de Minoussinsk*, Stockholm, 1893. Gero v. Merhart, *Bronzezeit am Jenissei*, Wien, 1926. E. H. Minns, i. m. 241 skk.
- 235—246. l. Az 1926. évi szeged—nagyszéksói lelet első publikációja: Alföldi, i. m. XV—XVII. t. az összes darabok leírásával: 65—70. A lelettárgyak értelmezése általában helyes, csupán a palmettafrízzel díszített aranyborításnál kell a római származtatás helyett görög eredetre gondolnunk (l. L. Matzulewitsch, *Szerebrjanaja csasa iz Kercsi* (A kercsi ezüst csésze), Leningrad, 1926, 31. l., 7. kép és Matzulewitsch, *Byzantinische Antike*, Berlin—Leipzig, 1929, 30. t.). Az 1934. évi szeged—nagyszéksói aranylelet publikálatlan, csupán feliratát próbálta megfejteni Mészáros Gyula: Az első hún nyelvemlék: *Népünk és Nyelvünk* 1936, 1—3. sz. Az összes szeged—nagyszéksói leletek kritikai kiadását elkészítettem. E munkában jelen tanulmányom eredményei a teljes irodalom megjelölésével és az összes eredeti kutatások közlésével együtt fognak megjelenni. A déloroszországi csiszolt üvegedényekről: P. Reinecke, *Aus der russischen Literatur: Mainzer Zeitschrift I* (1906), 44 (a hunokkal való kapcsolatra R. még nem gondolt). A Minuszinszkvidéki híres sziklarajzoknak legújabb és legjobb kiadása: Hj. Appelgren—Kivalo, *Alt-Altäische Kunstdenkmäler*, Helsinki, 1931. A Khosrau-csésze legjobb leírása és méltatása: M. Ebert, *Die wolfsheimer Platte und die Goldschale des Khosrau*: *Baltische Studien*, Berlin, 1914, 57 skk. Ugyanitt behatóan foglalkozik Ebert a wolfsheimi csüngődíszrel és igyekszik meghatározni e két nevezetes emléknek a germán rekeszes művességhez való viszonyát. Szerinte ez a művészeti irányzat a perzsa aranyművesség köréből származik. A Fekete-tenger vidékének jelentőségét mélyen lebecsüli. Tévedésének alapja az, hogy a 4. és 5. századi aranykészítményeket sporadikus jelenségeknek tekintette és nem vette figyelembe azt, hogy a fejedelmi kincsek népszerűsített utánzatai fémekben csak sokkal későbbben lesznek általánosak. Azonkívül a szkíta állatstílus továbbélését a háború előtti régészeti irodalomban, az idevágó kincsek legnagyobb részének fogyatékos publikációjából még nem ismerhette fel. Az egész wolfsheimi leletről: G. Behrens, *Aus der frühen Völkerwanderungszeit des Mittelrheingebietes*: *Mainzer Ztschr.* XVII—XIX, 73. sk. (l. még: *Mainzer Ztschr.* XIV, 4 sk.). A mundolsheimi leletről: Hans Zeiss, *Ein hunnische Fund aus*

dem Elsass: Germania 1933, 127 sk. Az erdélyi gepidák régészeti hagyatékát helyesen határozta meg Kovács István, A mezőbánci ásások: Dolgozatok IV, 1913, 2. Kolozsvár, 1913, 279 skk. A gepida művelődési kör kapcsolatairól és további szerepéről: Marosi—Fettich, Dunapentelei avar sírleletek: Arch. Hung. XVIII, Budapest, 1936. III. fejezet. C. Diculescu, Die Gepiden, Halle (Saale), 1922 c. mű régészeti megállapításai a szilágysomlyói és rokon kincsekről tévesek. A gepidák nyomait a régészeti anyagban helytelen irányban kereste. A Káma-vidéki és szibériai hun leletekről: A. V. Schmidt, Kačka, Beiträge zur Erforschung der Kulturen Ostrusslands in der Zeit der Völkerwanderung (III—V. Jh.): Eurasia Septentr. Antiqua I, Helsinki, 1927, 18 skk.

246—249. I. A történelmi üstöt először Rómer Flóris közölte: A czakói bronz edény: Arch. Ért. II (1870), 290 sk. Ez az első meghatározás szerencsés kézzel kereste az üst ornamentikájának eredetét, korát is helyesen a népvándorlási időre tette. A későbbi publikációkban ezt és a kaposvölgyi üstöt a szkíta emlékek között szerepeltették: Hampel, Skythische Denkmäler aus Ungarn, Beitrag zur uraltaischen Archäologie: Ethn. Mitt. aus Ungarn IV (1895), 1. Arch. Ért. 1893, 385 sk. Ennek alapján a Rostowzew-féle Skythien u. d. Bosphorus c. műben: 512, 523 és 524. Ez üstöket először F. Takács Zoltán hozta kapcsolatba a hunokkal: Chinesisch-hunnische Kunstformen: Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare III (1925), 205 skk. A germán művelődési körrel való kapcsolatok itt nincsenek érintve. L. még: F. Takács Zoltán, Kinai-hunn kapcsolatok, Újabb adalékok: Arch. Ért. 1927, 146 sk. Egyébként a legutóbbi időkig ezeket és a rokon üstöket szokták a hunok régészeti emlékei között belsőázsiai maradványnak tekinteni. Ma már világos, hogy ez a felfogás sem tartható fenn. A kaposvölgyi bronzüst első ismertetése: Wosinszky Mór, A kaposvölgyi népvándorláskori üst: Arch. Ért. 1891, 427 sk. Az oroszországi és ázsiai bronzüstök adatai megtalálhatók Pósta Béla, F. Takács Zoltán és Alföldi András idézett munkáiban. A lenzi griff-alakú fibuláról: W. v. Jenny und W. J. Volbach, Germanischer Schmuck, Berlin, 1933, 46. (33. tábla).

249—258. I. A varsói Nemzeti Múzeumba került Dnyeper-vidéki és kercsi leletek egyetlen publikációja: J. A. Khoinovszkij, Kratkija archeologicseskija szvedenija o predkach szlavjan i rusz I, Kiev, 1896, 56 sk. Az oroszországi hun leletek egy része Alföldi idézett munkájában van közölve, hasonlóképpen a magyarországiak is (irodalom ugyanott). A kisterenyei értékes kerámia: Dornay Béla, Kisterenyi leletek a húnkorszakból: Dolgozatok, XII, Szeged, 1936, 90 sk. A szekszárdi hun sírletről: Csalog József, Húnkori sír Szekszárdon: Laureae Aquincenses, Budapest, 1938, 143 sk. — Bartucz Lajos, a szekszárdi húnkori sír csontvázának antropológiai vizsgálata, ugyanott 8 sk. A concestii nagy lelet mintaszerű publikációja: L. Matzulewitsch, Byzantinische Antike,

- Berlin—Leipzig, 1929, 123—137. A következő oroszországi leletek az eddigi irodalomban nem szerepeltek a hunokkal kapcsolatban: A Taman félszigetről arany csat és karika-csüngő, továbbá három darab, félhold-alakú aranyveret, Otcsof Imp. Arch. Kommisszii, 1900, 108 sk. 219—221. kép. Egy nagy hun lelet a szaratovi korm. kamysini kerületében fekvő „Mozsary” hegyről: Otcsof IAK, 1898, 77 sk. A dimitrievkai kard: Otcsof IAK, 1904, 123; 215 a—b kép. Az ozorukovai lelet (Bakszan-völgy, északi Kaukázus): Materialy po Arch. Kavkaza I, Moszkva, 1888, XX. t. 1—4. A Taman-félszigetről származó arany kardhüvelyveretről: Max Ebert, Ein Dolchscheidenfragment aus Südrussland: Opuscula Archaeologica O. Montelio LXX-o dicata, Stockholm, 1913, 271 skk. A Csegem völgyéből származó hun fejedelmi lelet: Otcsof IAK, 1897, 75; 122—126. 1. kép. Kisebb hun lelet Radenszkről (dneprovszki ker.): Otcsof IAK, 1897, 34 sk., 106—108. kép. Az 1904. évi kercsi nagy hun sírletről: Otcsof IAK, 1904, 78 sk. (nagyon fogyatékos jelentés, néhány képpel). A hun diadémek, a kiskunhalasi kardhüvelyveretek, a fertőmedgyesi és sobori aranycsatok leírása és jó fényképe Alföldi A. idézett munkájában található meg.
- 259—264. I. J. Szmirnov, Vosztocsnoje szerebro, Szt.-Pétervár, 1909. J. Orbeli és C. Trever, Orfèvrerie sasanide, Moszkva—Leningrad, 1935. A. Spiczyn, Samanszkija izobrazsenija: Zapiszki IRO, VIII. 1., Szt.-Pétervár, 1906, 29 skk. A martinovkai kultúráról: Fettich N., A honfoglaló magyarság fémművészete: Arch. Hung. XXI, Budapest, 1936, X. fejezet.

HUNOK ÉS MAGYAROK

265. I. Moravcsik Gyula és Schünemann Konrád a bizánci, illetőleg nyugati hun-magyar azonosításról: Kőrösi Csoma-Arch. II, 310 skk., Ung. Jahrb. V, 293 skk.
268. I. Gombocz Zoltán a hun-magyar kapcsolatról: Magyar Nyelv XVII (1921), 15—21.

A magyar hun-hagyomány mellett szól talán krónikáink két helye. Az első hely Anonymus ötödik fejezetében van és arról szól, hogy a magyarok „szállongó hírből” (fama volante) azt hallották, hogy Pannónia Attila király földje, akinek az ivadékából Álmos vezér, Árpád apja, származott. Mi ez a „fama volante”? Nem

igen lehet más, mint célzás a magyaroknál meglevő hun-hagyományra; nem hihető, hogy írott nyugati forrásra vonatkoznék.

A másik Kézainak az a helye, hol arról van szó, hogy Hunor és Mogyor a csodaszarvas útmutatásával a maeotisi ingoványok közé költöznek s midőn onnan egyszer kimennek, a pusztában Belár fiainak feleségeire és gyermekeire, továbbá Dula alán fejedelem két leányára bukkannak; mindnyájukat elrabolják, s Dulának két leánya közül az egyiket Hunor, a másikat Mogyor veszi feleségül. Kézainak ez a helye sajátságosképpen a legbecsesebb magyar őstörténeti emlék összes krónikáinkban. Megőrizte a kaukázus-vidéki haza emlékét, megőrizte a bolgár népvetet, melynek Belár szabályos magyar fejleménye, megőrizte az alán-magyar érintkezés emlékét, melyről különben oszét jövevényszavaink is tanúskodnak és megőrzött egy mai és régi adatokkal igazolt alán nevet, a Dula-t. Mindez véletlenség műve nem lehet, s ha Kézai e feljegyzésében van is valahol irodalmi hatás, az egész lényegében magyar történeti hagyományra megy vissza. Általában az a szokás, hogy Kézai e helyét különféle forrásokra és Kézai kitalálásaira vezetik vissza, azonban ez pusztá kombináció. Itt csupán egyre akarom felhívni a figyelmet, és ez az, hogy a Dula nevet nem szabad a bolgár fejedelmi lista Dulo nemzetségnevével azonosítani, mert a Dulo szabályos megfelelője a magyarban Gyula.

Mármost az a kérdés, hogy Kézainak ebből a nagybecsű feljegyzéséből kivegyük-e Hunort, illetőleg a hunokat. Azt tegyük-e fel, hogy Kézai elkezdte idevonatkozó elbeszélését Jordanes csodaszarvas-meséjével, mely a hunokra vonatkozik s azután folytatván elbeszélését a magyar hagyományból vett motívumokkal, ezekbe is beszötte a hunokat, illetőleg Hunort, vagy pedig úgy gondolkozunk, hogy a magyar hagyományból vett részben már eredetileg is benne volt Hunor. Az utóbbit gondolom valószínűbbnek, s erre — úgy látom — bizonyíték is van. Ez a bizonyíték a Hunor név. Nem valószínű, hogy Kézai a Mogyor név analógiájára alkotott volna egy Hunor nevet, hiszen ő a Mogyor végzetét nem érezhette képzőnek. Az -r képző Kézai idejében a magyar nyelvben nem élt. Ha Kézai a hunok számára névadó őst alkot, akkor ezt nem Hunor-nak, hanem egyszerűen Hun-nak nevezi.

A régi török népvetknél gyakori és különösen gyakori éppen a bolgár-törököknél, hogy a népnévhez odateszik ezt a végzetet: *-eri* 'férfia, embere'. Van ilyen népvünk, hogy *türkeri* 'török', vagy *rumeri* 'görög' (*Rum* tulajdonképpen: Róma) stb. Ilyen név lehet a Hunor is, amelynek tehát eredeti alakja *Huneri* s ennek szabályos fejleménye a Kézainál található Hunor.

A Kézaitól feljegyzett régi magyar hagyományban, mely a kaukázusi hazáról szól, benne lehetett tehát a hun-magyar kapcsolat emléke is.

A Hunor névnek így különös fontosságot tulajdonítok a hun hagyomány fenntartásában, mint ahogyan szerintem különös fon-

tossága van a hun-magyar kapcsolat kérdésében az Anonymus-féle hagyománynak, melyben Attila neve a legfontosabb. Attila legendás neve azoknál a népeknél, melyek vele vagy utódaival közvetlen kapcsolatban voltak, hosszú századokon át megmarad, mint ahogy megmaradt a germánoknál Attilának és főfeleségének, Arykánnak a neve. (Priskos *Rekan*, *Kreka* alakjainak a germán *Erka* stb., alakokkal való egyezésében az sem kételkedhetik, aki esetleg Bang ismertetett magyarázatát nem fogadná el, s e név történeti forrásból nem kerülhetett a germánokhoz, mivel csak Priskosnál olvasható.)

Az itt tárgyalt kérdések részleteit és irodalmát l. „A honfoglaló magyarság kialakulása” (1930) c. munkámban. A székelyek eredetének kérdését a Századok LXIX. (1935) kötetében tárgyaltam, hun hagyományuk részleteivel munkánkban Eckhardt Sándor foglalkozik.

TÁRGY- ÉS NÉVMUTATÓ

A mutatóban levő tárgyakról és nevekről esetleg a feltüntetett lap utáni lapokon is szó van.

- 'Absamyâ 286
Adelheid 204
Aduatua Tungr. 160
Aetius 83, 111, 127, 153, 193, 296
Agathangelos 288
Agathias 282
Agnellus 169
Ágoston, Sz. 154
Agrippa-térkép 22
Aj-bars 112, 222
akatzir nép 84, 103, 140, 224
Aladár 194
alánok 63, 72, 85, 105, 133, 291
Alarik 73, 305; 135
Alatheus és Saphrax 67, 103,
292, 305
Alboin 183
Aldrian 184
Almericus 189
Álmos 173
Alpher 175
Alpizuri 316
Ambrus, Sz. 292
Amilzuroi 316
Ammianus Marcellinus 64, 93,
125, 146, 281, 304
Angantyr 182
Anna, Mazowi 188
Anonymus 188, 266, 320
Antoninus 163, 205
Ányos, Sz. 158
Aquila 203
Aquileia 151, 167, 198
Aquincum 186
arany diadémok 257
aranyművesség 253
Aravatus, Sz. 159
Arbelai krónika 282
Artachšatar (Ardasir) 243
Aretino Bruni 204
Arianizmus 68, 128
Artachšatar (Ardasir) 243
Arras 189
Artus 184
Ary-kan 85, 98, 121, 135, 223
Asdrubal I. Osdrubal
Atakam név 224
Atharik 68, 78, 304
Athaulf 80, 295
Atli 179
Attila 94, 111, 131, 299
Attila asszonyai 85, 98
Attila buzogánya 210
Attila fiai 107, 135
Attila hadjáratai 122, 132, 298
Attila halála 135, 153
Attila jellemzése 116
Attila kincse 188, 210, 301
Attila külseje 65, 118
Attila lakása 98, 120
Attila lakomája 96, 112
Attila magister militum címe 118
Attila neve 221
Attila pajzsa 210
Attila és Perzsia 85
Attila sírja 212
Attila tanácsadói 105
Auctor, Sz. 159, 205

- Aurelianus 155
 Ausonius 68, 292
 Aventinus 210
 Balamber 67, 103
 Bar 'Ebràja 286
 Baracskaï kő 196
 Basik 77, 108
 baskirok 25
 Béla 171, 204
 IV. Béla 190
 Belar 191
 Belső-Ázsia 239
 Belvider 193
 Bendacuz 191
 bennischi üst 249
 Berikhos 98
 biiszki üst 248
 Biterolf 179
 bizánci csere-ezüst 260
 Bléda 90, 171, 198, 221, 299
 Blödel(in) 177
 bolgár fejedelmi lajstrom 302
 bolgárok 140, 268, 300
 Bonfini 209
 bosporusi királyság 234, 255
 bozsoki aranycsat 258
 Brandán, Sz. 203
 Brunihild 198
 Buda 191, 210, 221
 Budai krónika 205
 burgundok 83, 132, 296
 Callimachus Experiens 209
 Carnuntum 189
 Casimir 203
 Casola: Nicolò da — 172
 Cassiodorus 154, 300
 Castellum 207
 Castrum Cesaris 189
 catalaunumi (mauricum) csata
 106, 122, 132, 148, 166, 198,
 Cezunmaur 192
 chioniták 28, 288
 Chronica Gallica 299
 Chronica Victoris Tonnennensis
 episcopi 300
 Chronicon Altinate 170
 Chronicon Marcellini comitis
 282, 300
 Chronicon Paschale 300
 Chronicon Prosperi Tironis
 epitoma 299
 Chronicon Vedastinum 163
 Chronicorum Caesaraugustanorum
 reliquiae 300
 Chrysostomos, Joannes 97, 128,
 294
 Chuni 22
 C'ien Csaó-dinasztia 59
 C'in 36
 Clamitius 164
 Claudianus, Claudius 65, 91, 283
 Clusius 210
 Codex Theodosianus 297
 Comagene 195
 concestii lelet 255
 Consularia Constantinopolitana
 299
 Consularia Italica 299
 Cremild I. Krimhild
 Cyrillonas 284
 Csaba 195, 211
 Csang-Kien 53
 Csang Szing-lang 25
 Csegem-völgyi lelet 256
 cs'eng-li 47
 Csi-csi 57
 Csigla mezeje 195
 csodaszarvas 13, 150, 200
 csontlemezek 252
 csornai diadém 257
 Damaskios Isidoros-életrajza 301
 Dandolo András 202
 Dedi őgr. 187
 Dengizik 135, 224, 298
 dessai üst 249
 Detre 175
 Dietrich v. Bern I. Detre
 Digna 156, 207
 dimitrievkai kard 256
 Dionysios, Periegetes 291
 Dionysios, Tellmahre-i 284
 Drugeth-kincstár 210
 Dula 191, 269
 dunapentelei üst 247
 dvizsenszki lelet 246
 Dylja 182

- Ecilburc 178, 185, 198
 Edda-dalok 179
 Edeko 105, 126
 Edemen 195
 Edessai krónika 285
 Efraim (Ephraem), szent 64, 145, 284
 eftaliták 29, 110, 141, 282
 Einhard 198
 Eitel 180
 I. Ekkehart 175
 Elise Vardapet 289
 Ellák 19, 85, 106, 135, 224
 Emnedzur 140, 200
 Ennodius, Magnus Felix 302
 Epitome de Caesaribus 292
 Eraclius 172
 Érd 195
 Erik 183
 Ermanarik 66, 304
 Ermitage 250
 Ernák neve 223
 Erp 180
 Eskam név 224
 Este-család 173
 Estoire d'Atile 171
 Ethereus 207
 Euagrios 301
 Eufémia-legenda 285
 Eugippius 303
 eulogia-csésze 240
 Eunapios 69, 95, 282
 Eutropia, Sz. 163, 205
 Eutropius 155
 Farkas, Sz. I. Lupus
 fehér hunok 28
 fertőmedgyesi aranycsat 258
 Filimer 148
 Flagellum Dei 154, 173, 206
 foedus, foederati 70, 296
 Fredegar 303
 Fritigern 68, 292
 Frotho 184
 Gainas 86, 295
 Galfrid de Monmouth 164
 Geminiánus, Sz. 145, 167
 Genovéva, Sz. 160
 gepidák 80, 105, 127, 243
 Geraldus 175
 Gergely, toursi — I. Grégoire
 germánok 230
 Germanus, Sz. 161
 Gero 165
 Gesta Ungarorum 178, 266
 Gibicho 175
 Gizella királyné 178
 Góg és Mágóg 64, 144, 157, 301
 Gosárvári Mátyás 208
 gót fémművesség 240
 gótok 66, 105, 131, 260, 291
 Gottfried, viterboi 170, 190
 görög műhelyek 262
 görög-szkíta hagyományok 263
 Gratianus 71
 Grégoire de Tours 155, 303
 Greutung, Grytingalidi 182
 Guanius 164
 Gudrun 179
 Gunnar 179
 Gunther 176
 Gyula 269
 Hadak útja 212
 Hadrianopolis (Drinápoly) 71, 291
 Hagen 175
 halotthamvasztás 236
 halottkultusz 227
 Hegyesdomb 211
 Heidrekr 182
 Helche 176
 Heldensage 174
 Hellén kronográfus 153
 Hermanarik 230
 Hernac I. Irnik
 Herrich 175
 herulok 66, 82, 135
 Hia-dinasztia 31, 59
 hien-jün 33
 Hildebrand 175
 Hildebrandslied 174
 hiung-nu 33
 hiung-nu fejedelem temetése 44, 48
 hiung-nu főméltóságok 43
 hiung-nu-k államszervezete 43
 hiung-nu-k állattenyésztése 40
 hiung-nu-k életmódja 41

- hiung-nu-k fegyverei 42
 hiung-nu-k harcmódja 42
 hiung-nu-k nyelve 44
 hiung-nu-k nyugati vándorlása 63,
 100, 290
 hiung-nu-k ruházata 42
 hiung-nu-k törvényei 44
 hiung-nu-k vallása 44
 hiün-jü 33
 Hlodr 182
 Ho K'ü-ping 54
 ho-k'u (ogur-török) nép 63
 Holofernes 153
 Homeros 155
 Homoródalmás 212
 honfoglalók ezüstművessége 262
 Honoria 117, 130, 167
 Honorius 87, 195
 Hou-Csao-dinasztia 59
 höckrichti lelet 255, 247
 Hőgyész (Tolna m.) 246
 Hugo, toulai 189
 Hu-han-szie 56
 Humli 182
 hun 33, 183, 104, 225, 282
 hun birodalom bukása 135
 hun népnevek 316
 hun nevek 29
 hun régiségek 73, 84, 235
 huna 29
 Hu-ni 18
 Hunimund keleti gót fejedelem
 68, 81
 Hunimund quád fejedelem 135
 Huniscite 22
 hun-jü 33
 Hunnenschlacht 182
 hunok állattenyésztése 94
 hunok dalai 121
 hunok eledele 94, 120, 293
 hunok életmódja 93
 hunok eredetmondája 296
 hunok etikettje 99
 hunok fegyverzete 73, 95, 96
 hunok fejedelmei 103, 110
 hunok főszállása 75
 hunok hadjáratai 64, 76, 89, 108,
 122, 132, 296
 hunok harcmodora 67, 95, 307
 hunok harcos életfelfogása 97
 hunok határai 84
 hunok hódításai 63, 79, 88, 111,
 126, 296
 hunok játéakai 97, 292
 hunok kereskedelme 90, 127
 hunok kereszténysége 127, 293,
 306
 hunok külső alkata 64, 74
 hunok lakása 93, 120
 hunok lova 94
 hunok műveltsége 125
 hunok nemesemberei 98, 108
 hunok nyelve 65, 217
 hunok öltözéke 96, 120
 hunok öröklési rendje 110, 122,
 135
 hunok papjai, jövendőmondói 122
 hunok politikai szervezete 103
 hunok sírjai 65, 126
 hunok szolgálai 98
 hunok szolganépeinek helyzete 104
 hunok társadalma 97
 hunok tisztségei 108
 hunok üstje 73
 Hunor 321
 Hunvulf 105, 135
 Hydatii Lemici Continuatio chron.
 Hieron. 300
 Idatius 157, 184
 Ildicco 181
 indoeurópaiak 62, 282
 Io 150
 iónok 229
 irániak 61, 282
 iráni ezüst 260
 Irnfrit 177
 Irni(e)k 19, 121, 135, 152,
 189, 223, 302
 Ispania 194
 Isten kardja 187
 István, Sz. — kir. 178
 István, Sz. — protom 159
 Iustiniani, imp., novellae 300
 Iuvenus Caelius 204
 ivanovszkii (Don-vidék) üst 248
 Izidor 149

- Izsák, antiochiai 286
 Jacques de Guise 189
 János, ravennai érsek 169
 Janus Pannonius 207
 jász hegyek 182
 jazygok 233
 Jen-c'ai 18
 Jeromos, Sz. 77, 128, 293, 308
 Joannes Antiocheus 282, 301
 Joannes nikiui püspök 287
 Johannes de Columna 314
 Jordanes (Jordanis) 64, 81, 94,
 116, 148, 171, 198, 218, 281,
 298
 Josua Stylites 282
 Justinianus 172
 Justinus 148
 jüe-csi-k 53, 62
 Kacska 246
 Kaducsza 191, 211
 Kajászó(szentpéter) 196
 Kallinikos 297
 Káma-vidék 246
 kamon 218
 K'ang-kiü 57
 kapos-völgyi üst 246, 257
 Kara Agacs 246
 Karaton 79, 103
 karavánok 228
 kard 256
 Karkhá dhe Bêth Selókh 286
 karpodákok 76, 295
 „K'artli megtérése” 290
 kaukál-föld 79, 305
 Kaukázus 239
 keleti gótok 234
 kelet-római birodalom 234
 kelták 230
 keramika 253
 Kercs 250, 256, 257, 262
 kereskedelem 228, 231, 260
 kereskedelmi utak 231
 keszthely—gátidombi lelet 254
 Kézai Simon 148, 190, 266, 321
 Khoszrau-csésze 242
 kidaríták (kidara hunok) 282, 298
 kie-k'un (kirgiz) 63
 kien-k'un 57
 Kievi Egyetem gyűjteménye 250
 kimmerioi 12, 229
 Kisbodza 211
 kiskunhalasi kardhüvely veretei 258
 kiüan 33
 Kizil-Kaja 241
 klasszikus geográfusok 21
 Konstantin, Bíborbansz. 171
 Kostbera 180
 Köln 164
 kőrösladányi lelet 258
 krásznai kincs 240
 Kreenfeld 199
 Kreka 223
 Krimhild 176, 195
 Krimi-félsziget 234, 260
 kubánvidéki magyar haza 267
 kui 33
 kun 33
 Kursik 77, 108
 kusánok 287, 304
 Kuturgur 150
 Kürt ünnepe 201
 Küve 191
 Lambert, herzfeldi 187
 László, Sz. 204
 IV. László 188
 Laudaricus név 221
 Lázár, Pharp-i 289
 Lemaire de Belges, Jean 210
 lengyel-magyar krónika 203
 Lenz (Graubünden) 245
 Leó pápa 156, 184
 Letricus 155
 lévai lelet 254
 levirátus 100
 Liber Chalipharum 285
 Liber de episcopis Mettensibus 303
 Liber historiae Francorum 303
 Lipót, merseburgi 187
 Litorius 87, 297
 Liutprand 171
 lovas harcmód 41
 Lupus, Sz. 161
 Lydos, Joannes 301
 Machiavelli 209
 Macrinus 192
 Maeotis-vidék 240, 259

- Mágóg 185
 magyar őshaza 267
 magyar törzsnevek 269
 Maindrón 161
 Malalas 153, 301
 Malaspina 167, 171
 Mao-tun 38, 104, 114
 Marcellinus comes 153
 Marcianus Heraclensis 291
 Margus, Margum 75, 128; 90, 95
 Marinos, Tyros-i 291
 Markianos (Martianus) 153
 martinovkai kultúra 260
 Martinus 201
 Marullus 209
 massagetai 12
 Matrica 195
 Mátyás kir. 209
 medos 218
 Melga 164
 Memorius, Sz. 161, 169
 Menapus 172
 Merobandes 298
 Metz 158
 Michael antiochiai pátriárka 287
 Micolt 194
 minuszinszki medence 232, 241,
 261
 Miramammona 193
 Modena 168
 Mózes, Khorenei 289
 Mozsary-i lelet 257
 Mundo 200, 299
 mundolsheimi lelet 244
 Mundzsuk 111, 223
 Mung T'ien 37
 murgai lelet 254
 muszljumovai lelet 255
 Mügeln Henrik 203
 Myrkwid 182
 Nagy Fal 37
 nagyszentmiklósi kincs 240
 Narratio de imp. domus Valent. et
 Theodos. 300
 Nerses, Szent 289
 Netao-menti csata 136
 Nibelungenlied 87, 176
 Nicasius, Sz. 163, 205
 nizensnjaja—dobrinkai lelet 252
 Noin-Ula 48
 nomád állattenyésztés 92
 nomád aul 99
 nomád életfelfogás 97
 nomád életmód 92
 nomád eredetmonda 113
 nomád fegyverzet 96
 nomád fejedelmi eszme 107, 307
 nomád harcmodor 95
 nomád kíséret 97
 nomád kozmogónia 112
 nomád művészet 125
 nomád népnevek 104, 281
 nomád sátor 93, 98
 nomád társadalom 97, 108
 nomád tisztségek 108
 nomád többnejűség 99
 nomád törzszövetség 101
 nomád uralmi rendszer 104
 Novocserkaszk 248
 novogrigorjevskai lelet 255
 Odoakar 175
 ogur népek (bolgár-törökök) 138,
 282
 Oibarsios 222
 ó-ión művészet 229
 Oktar 103, 296
 Oláh Miklós 208
 Olimár 183, 184
 Olympiodoros 75, 96, 110, 294
 omphalos-csésze 239
 Onegesios 98, 116, 129
 Ordos 233
 Orléans 155
 Orosius 22, 128, 148, 294
 Orsolya, Sz. 163, 174, 194
 Ortlieb 177
 Osdrubal 172, 202
 Ospirin 176
 Otoka 248
 Ottó hg. 187
 d'Outremeuse, Jean 203
 ozorukovai lelet 256
 örmény felkelés (451) 85
 Örményország 71
 Pacatus, Latinus Drepanius 73,
 292

- Pádua 173
 Pannónia 72, 88, 111, 126, 135, 259, 291
 pa-su-ki-li 25
 Paulinus, Nola-i 128, 295
 Paulitius 171
 Paulus Diaconus 156, 170, 204, 213, 303
 pazariki sír 51
 pécsüszoği lelet 253
 pehlevi felirat 243
 Pei Han-dinasztia 59
 Pei Liang-dinasztia 59
 Pemudruch 202
 Perm-vidék 248, 259
 perzsák 64, 85, 134, 229
 Perzsia 239
 Petronella 189
 Petros, ibériai 286
 petrosszai kincs 240
 Phaunoi 22
 Phaustos Byzantios 288
 Philostorgios 154, 281, 295
 Pilgrim pk. 311
 Plinius 149, 171
 pokrovszki lelet 252
 Pomponius 146
 Pontus-vidéki hagyományok 262
 Potentia 192
 Priskos 12, 84, 97, 150, 218, 280
 Prokopios 12, 150, 281, 301
 Prosper Tiro 308
 Ptolemaios 291
 quádok I. svébek
 Radagaisus 82, 295
 radenszki lelet 257
 Râmunc 177
 Ravenna 169, 194
 Regino 148
 Regöly (Tolna m.) 246
 Reims 163
 Réka 211, 223
 Reuva (Rava) 191, 211
 Rialto (Altus Rivus) 194, 207
 római birodalom 68, 80, 131, 305
 Rosamunda 183
 Rosengarten 179
 Roxane 199
 Rufinus, Aquileja-i 294
 Ruga 88, 104, 221, 296
 rugiak 135
 Rugil 202
 Rüedeger 176
 sadagarii név 226
 Salvianus 88, 297
 Sándor, Nagy — 144
 san-jü 20, 43, 114
 Savaria 195
 Saxo Grammaticus 183
 scserbataja kotlovinai lelet 255
 Sebesvár 212
 Selenus 162
 Sevilla 193
 Sicambria 191, 208
 Sidonius Apollinaris 95, 149, 282, 297
 Siegfried 176
 Sigebertus, frank kir. 147
 Sigebertus Gembl. 163, 205
 sigunna 12
 Sigurd 180
 sobori aranycsat 258
 Sokrates 296
 Solinus 149
 Sozomenos 150, 296
 steppe, euráziai 61, 280
 steppe-kultúrák 228
 Stilicho 77, 295
 Strabo 22
 Strassburg 193
 strava 219
 strázei lelet, I. vágöri lelet
 Suidas 302
 svébek (quádok) 81, 125, 295
 szabirok 138, 282, 300
 szagai lelet (Aleski mellett) 255
 szakák 61
 szarmaták 75, 125, 233, 292
 Szeged—Nagyszéksós 237
 Szeged vidéke 236
 székelyek 200, 269
 Székelyudvarhely 211
 szekszárdi lelet 254
 Szentábrahám 212
 Szent Jeromos 22
 Szervác, Sz. 159, 205

- Szipéria 249
 sziklarajzok 249
 szilágyosmlyói kincs 240
 Szilézia 232, 249
 szkírek 76, 105, 135, 295
 szkíta állatstílus 239
 szkíta-görög hagyomány 260
 szkíták 12, 229
 szogdok 20
 Szolnok 212
 Szőny 193
 Szui-su 25
 Szu-tő 17
 Tabari 282
 taifalok 295
 Taman-félsziget 256
 Tárnokvölgy 192
 temetés 227
 tengri 47
 Tetricus 155
 Themistios 68, 292
 Theodericus I. Detre
 Theodericus 155
 Theodoretos 128, 282, 296
 Theodoricus 199
 Theodorus 155
 Theodosius, Nagy, 72, 106, 297
 Theophanes 153, 282, 302
 Theophanes Byzantios 281
 Theophylaktos Simokattes 282
 Thidrekssaga 184
 Thuróczi 24, 205
 thüringek (toringi) 84
 ti 33
 tiliguli diadém 257
 ting-ling 57, 63
 Tongres 159, 311
 Tordaaranyos 212
 Totila 167, 190
 T'ou-man 38
 törteli üst 246, 257
 Troyes 161
 Tubero 209
 t'u-kiüe 20
 Tuldila neve 221
 Tuln 192
 Türingia 198
 Tyriacus pápa 207
 Uggerus 183
 új-szkíta művelődési kör 262
 Ukrajna 261
 Ulcindur 140
 Uldin 79, 103, 127, 295
 Ultizuroi 316
 Ultzindur 200
 Uszt-Urt 249, 257
 Uturgur 150
 üstalakú aranyedény 240
 vágőri lelet 254
 Vajda János 197
 Valens 68, 296
 vandálok 80, 295
 Var 28
 Vasziljev A. 318
 Vazul hg. 179
 Vedastus, Sz. 189
 Vela (Zeta) 191, 211
 Velence 170, 194
 venétek (szlávok) 66
 verchny koneci üst 248
 Vid 200
 Viderik 67
 Villani 167
 Vincentius Bellov. 148, 163, 205
 Vita
 Aniani episcopi Aurelianensis
 303
 s. Genovefae 303
 Lupi episcopi Trecensis 303
 s. Memorii 303
 Vitalani 202
 Volga—Káma útvonal 259
 Volker 177
 Waltharius 175
 Wei C'ing 54
 Wei-su 17
 Wolfsheim 239, 242
 wu-kie 57
 Zacharias rhetor 282
 Zagarina 248
 zdvizenszki lelet 255
 Zénob 290
 Zoárd 194
 Zosimos 12, 95, 282, 295
 zsuan-zsuanok (avarok?) 85
 zsung 33

TARTALOM

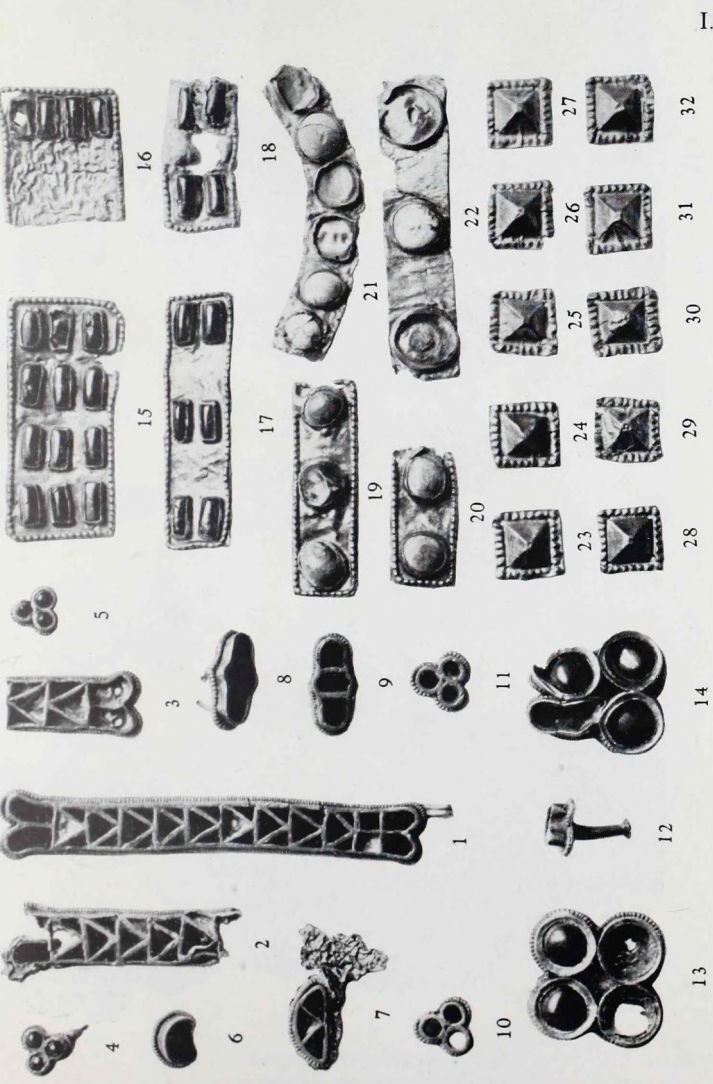
		Lap
Előszó	NÉMETH GYULA	7
Attila hunjainak eredete	LIGETI LAJOS	11
Az ázsiai hunok	LIGETI LAJOS	31
A hunok Európában	VÁCZY PÉTER	61
Attila a mondában	ECKHARDT SÁNDOR	143
A hunok nyelve	NÉMETH GYULA	217
A hunok régészeti emlékei	FETTICH NÁNDOR	227
Hunok és magyarok	NÉMETH GYULA	265
Jegyzetek		271
Név- és tárgymutató		323
KÉPMELLÉKLETEK		I—XX

TÉRKÉPEK:

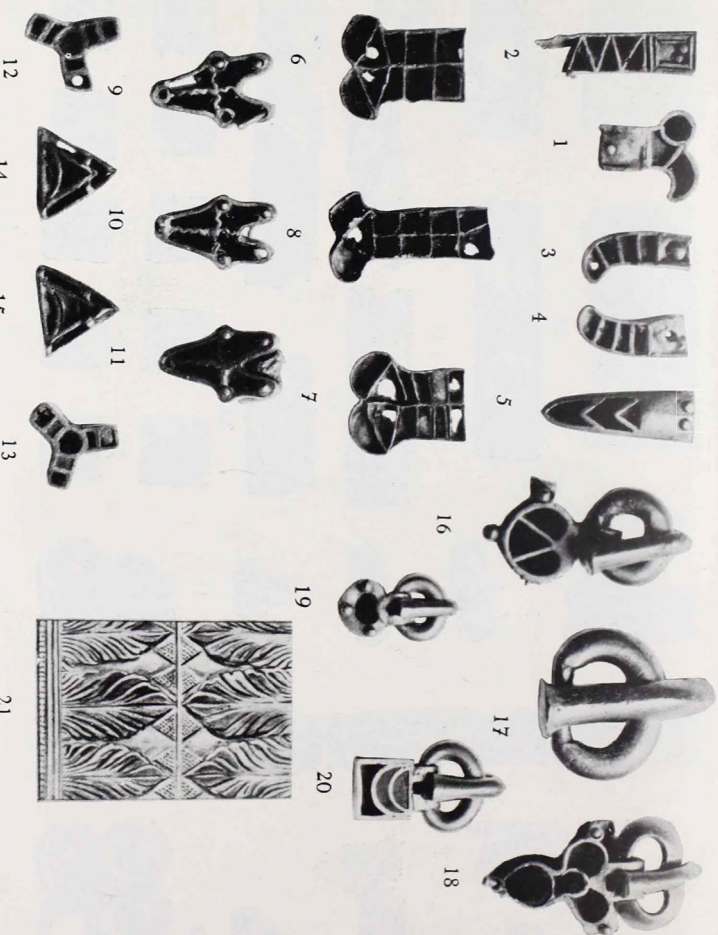
A római birodalom a Kr. u. 4. század végén
Hunkori lelőhelyek

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtár

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtár 9147/1180, 1954 sz.

Szeged—Nagyszécsős (1926)
A szegedi múzeumban

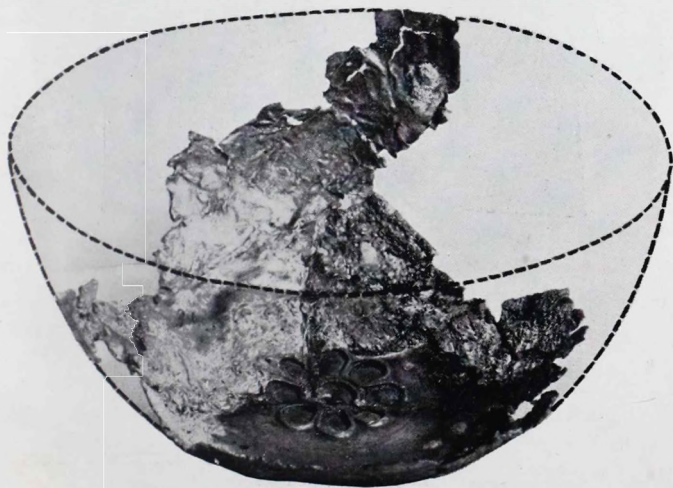
II.

Szeged—Nagyszéksős (1926)
A szegedi múzeumban

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

1

2

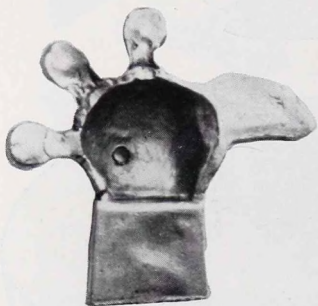
Szeged—Nagyszéksós (1934)
A Magyar Nemzeti Múzeumban

1

2

1a

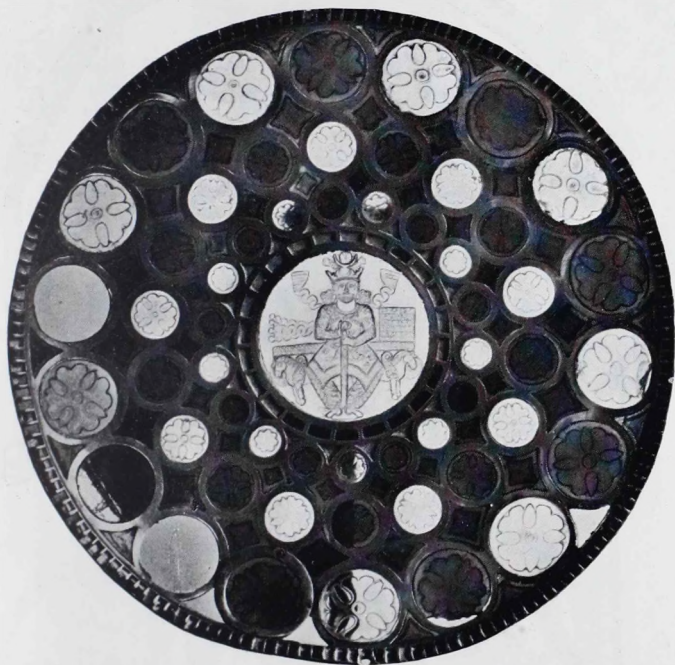
2a

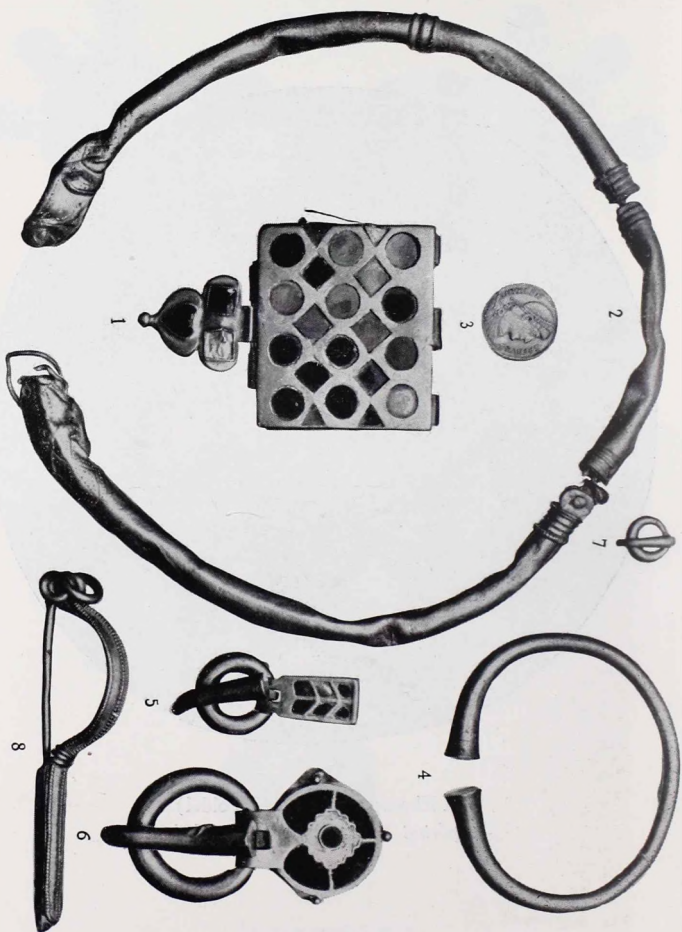
3

Magyarországi lelet
Magángyűjteményben

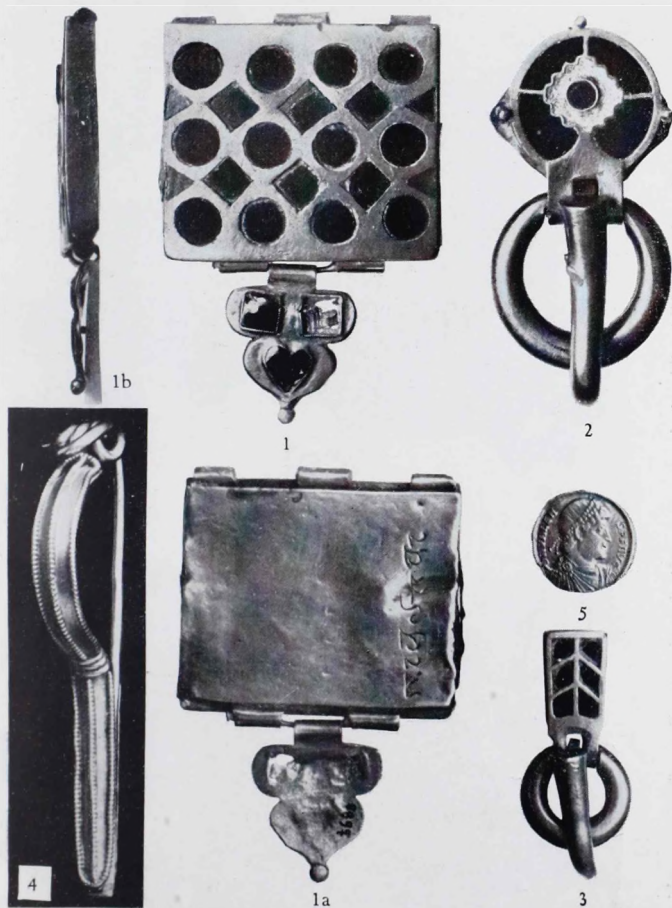
(1881) Magyarországi lelet
Magángyűjteményben

A Khosrau-csésze (belső oldal)
A párizsi Bibliothèque Nationale-ban

A wolfshheimi lelet (összkép)
A wiesbadeni múzeumban

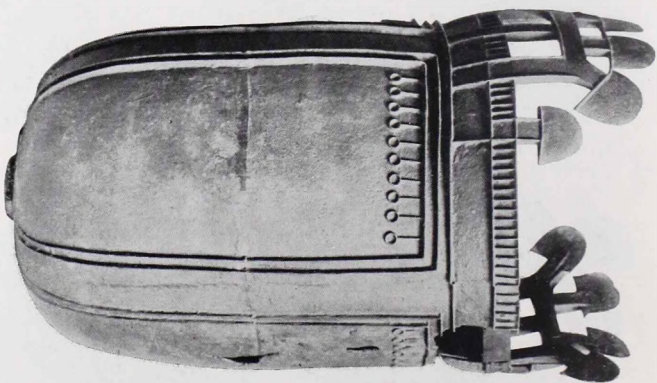

A wolfsheimi lelet (részletek)
A wiesbadeni múzeumban

X.

1

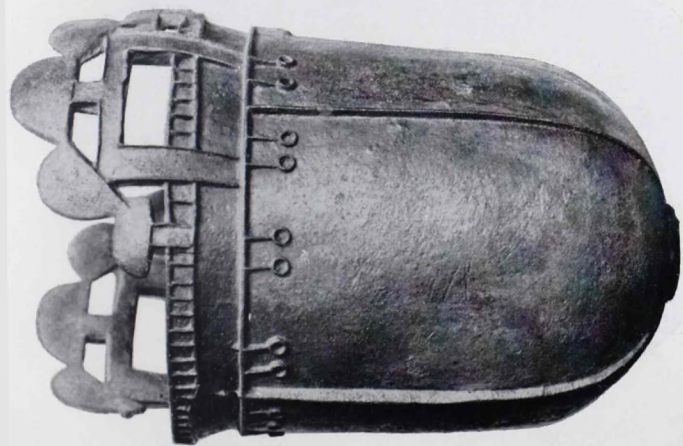
1a

Törtel (Pest m.)

A Magyar Nemzeti Múzeumban

Ia

I

Kapos-völgy (Tolna m.)
A Magyar Nemzeti Múzeumban

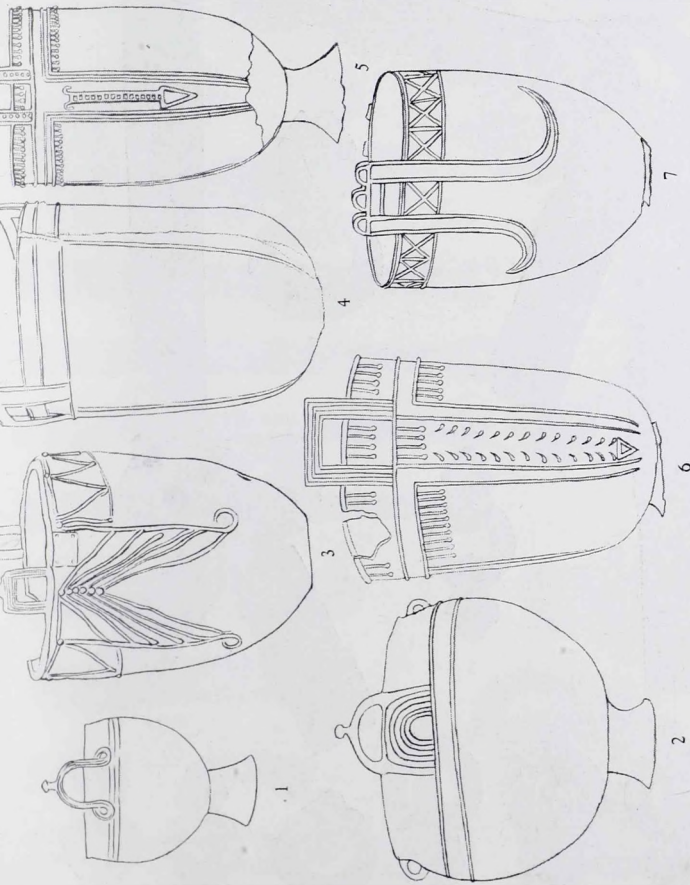

1

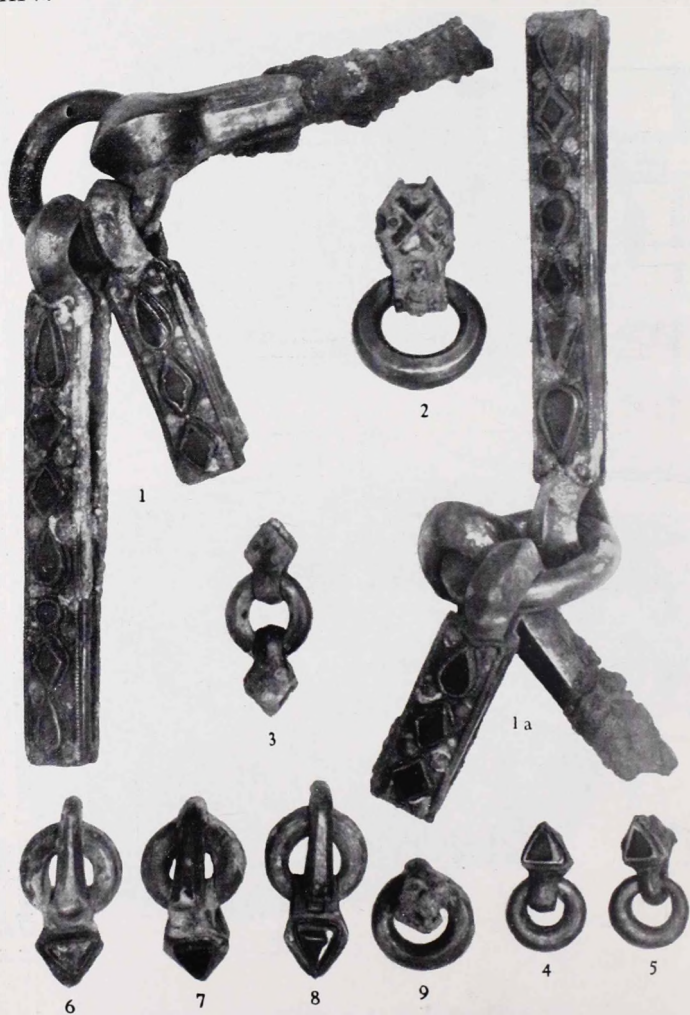

2

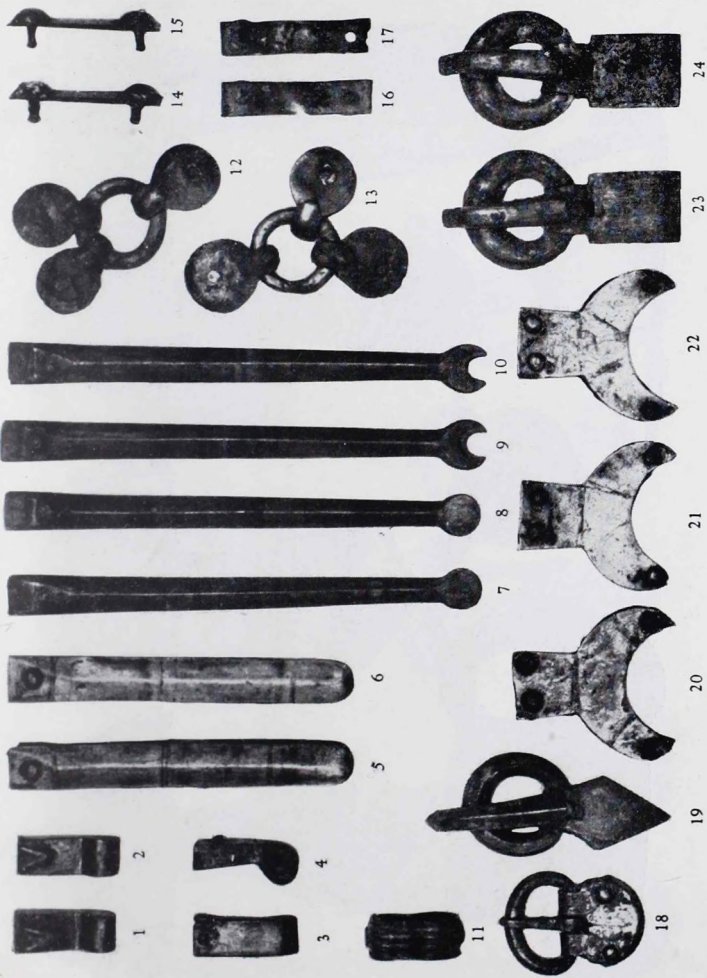
1: Kapos-völgy (Tolna m.); 2: Törtel (Pest m.)
A Magyar Nemzeti Múzeumban

1: Kljucsevszk (Tobolszki korm.), a tobolszki múzeumban; 2: Isim-vidék, az omszki múzeumban;
 3: Perm-vidék, a permi múzeumban; 4: Höckricht (Felső Szilézia), a berlini Mus. für Völker-
 kunde-ban; 5: Verchny Konec (Vologdai korm.), a vologdai múzeumban; 6: Otoka-Zagarina
 (Szimbirszi korm.), az Ermitage-ban; 7: Büszk (Altai-vidék), a moszkvai Tört. Múzeumban

Kercs (1892)
A varsói Nemzeti Múzeumban

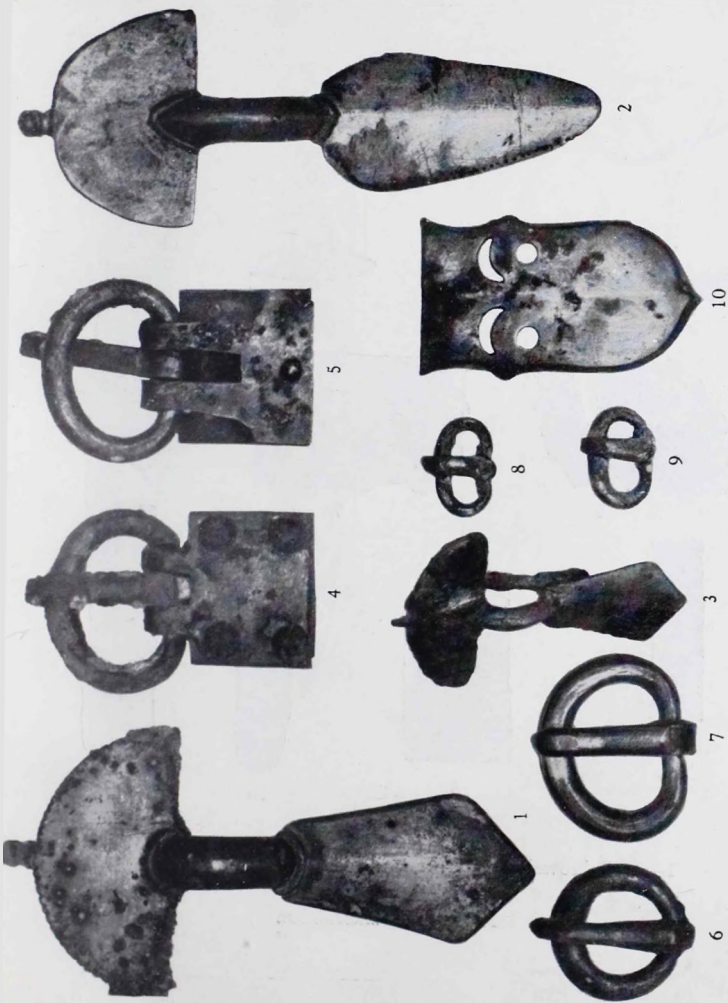
Kercs (1892)

A varsói Nemzeti Múzeumban

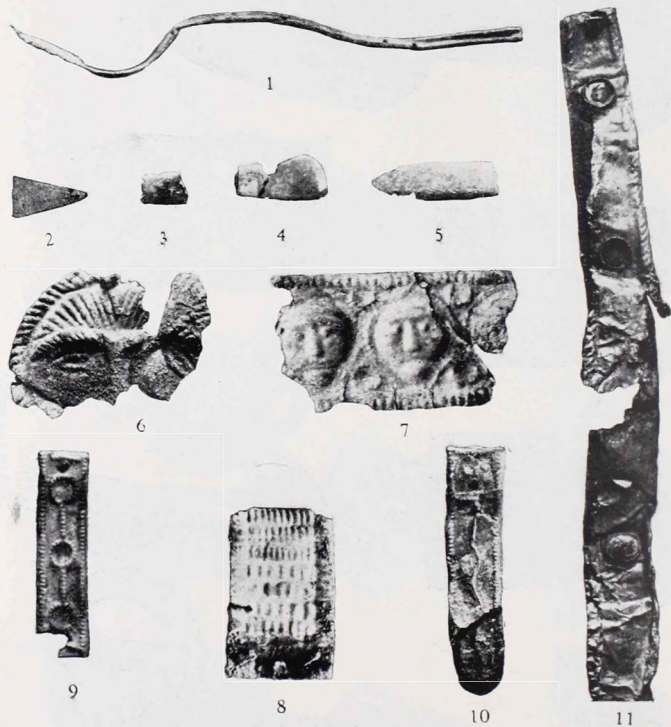

Dnyeper-vidék

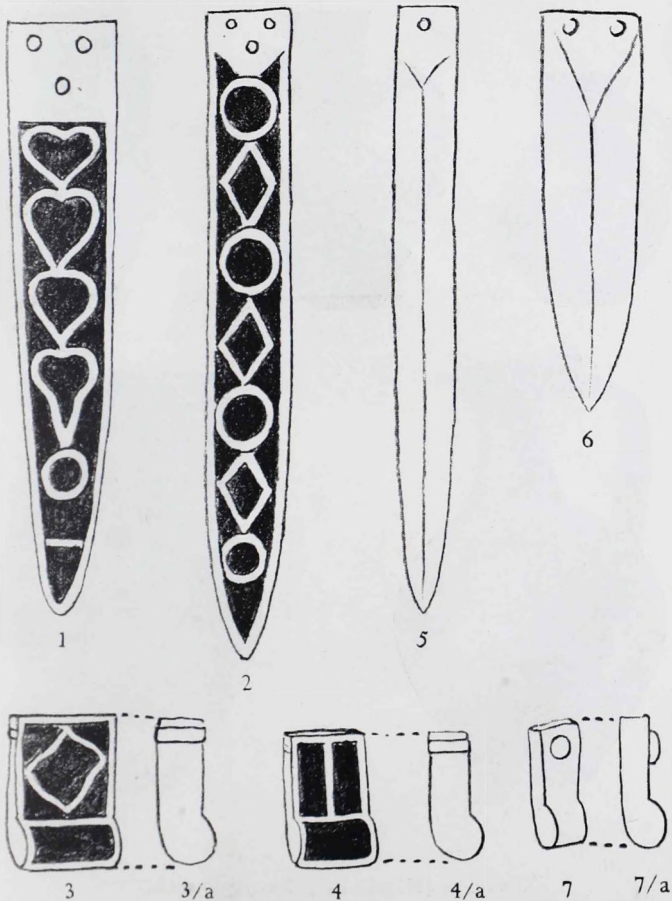
A városi Nemzeti Múzeumban

Dnyeper-vidék
A varsói Nemzeti Múzeumban

1—8: Pokrovszk; 9—11: Nizsnjaja Dobrinka (Volga-vidék)
 Alföldi A. után
 A szaratovi múzeumban

Kercs (1904)
 A leningrádi Ermitage-ban

1

2

3

4

5

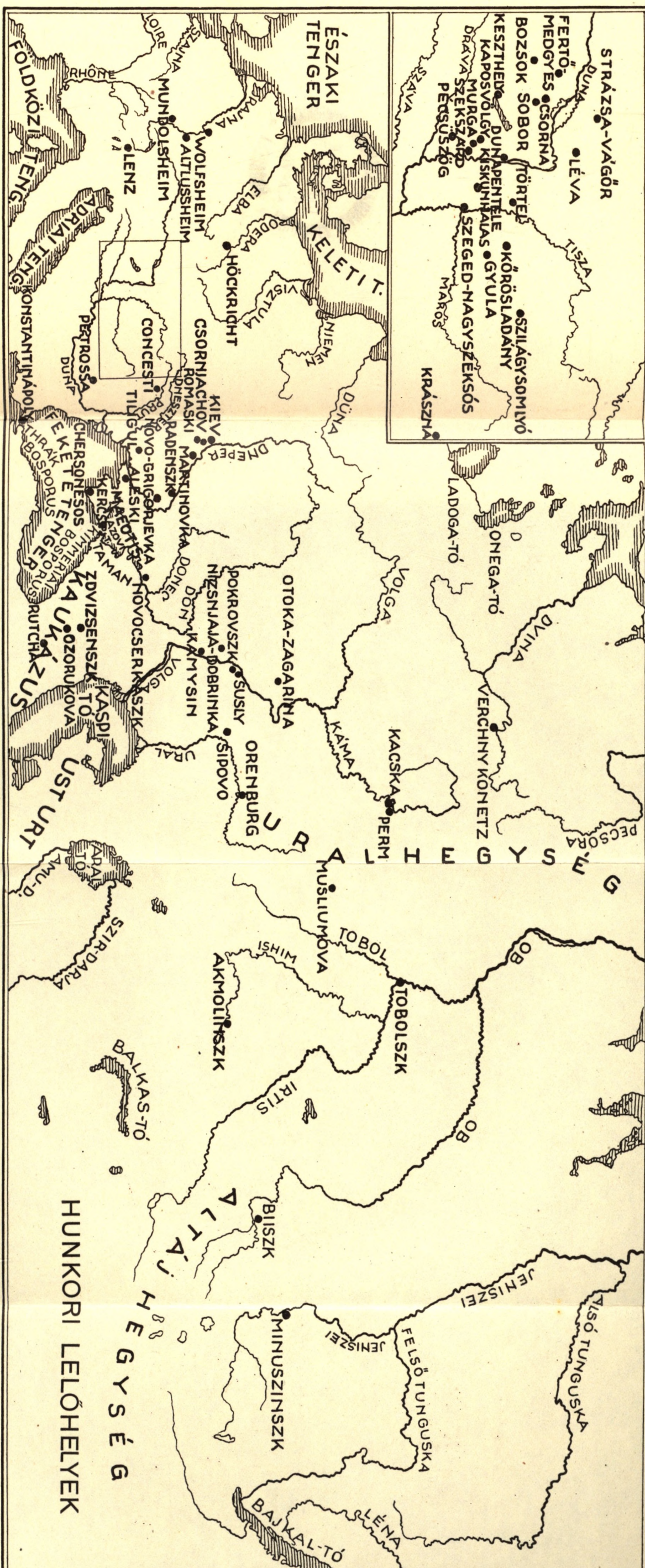
Kisterenye (Nógrád m.), Dornyay B. után
Magántulajdonban

30°

Kiev

Dn

BIRDALOM
P E R I S A
MAIOR

STRÁZSA-VÁGÓR

LEVA

FERTŐ
MEDGYES
CSORNA

BOZSOK SOBOR (TÖRTÉL)

KESZTHEDE
DUNAPENTELE
KAPOSVOLGY
KISKUNHALAS
GYULA

DRÁVA
SZÉKSZÁRD
PECSÜSZÖG

SZILÁGYSSOMLYÓ
KÖRÖSLADÁNY

SZEGED-NAGYSZEKSŐS
MAROS
KRÁSZNA

ÉSZAKI
TENGHER

KELETI T.

FÖLDKÖZI
TENGHER

ADRIAI
TENGHER

KELETI
TENGHER

BOZSOK
TENGHER

URÁL

AMU-D.

SZIR-DARJA

BALKAS-TÓ

HUNKORI
LELŐHELYEK

HEGYSÉG

BAJKAL-TÓ

RHÖNE

LOIRE

MUNDBOLSHEIM

LENZ

PERROSSA
DUHF

CHERSONESOS
BOSPORUS

ZDVISZENSZK
TOZORUKOVA

KASPI

USTURT

ADAI
TÓ

SZIR-DARJA

BALKAS-TÓ

HUNKORI
LELŐHELYEK

HEGYSÉG

BAJKAL-TÓ

SAVANA

MUNDBOLSHEIM

LENZ

PERROSSA
DUHF

CHERSONESOS
BOSPORUS

ZDVISZENSZK
TOZORUKOVA

KASPI

USTURT

ADAI
TÓ

SZIR-DARJA

BALKAS-TÓ

HUNKORI
LELŐHELYEK

HEGYSÉG

BAJKAL-TÓ

WOLFSHEIM

ALTUSSHEIM

LENZ

PERROSSA
DUHF

CHERSONESOS
BOSPORUS

ZDVISZENSZK
TOZORUKOVA

KASPI

USTURT

ADAI
TÓ

SZIR-DARJA

BALKAS-TÓ

HUNKORI
LELŐHELYEK

HEGYSÉG

BAJKAL-TÓ

WOLFSHEIM

ALTUSSHEIM

LENZ

PERROSSA
DUHF

CHERSONESOS
BOSPORUS

ZDVISZENSZK
TOZORUKOVA

KASPI

USTURT

ADAI
TÓ

SZIR-DARJA

BALKAS-TÓ

HUNKORI
LELŐHELYEK

HEGYSÉG

BAJKAL-TÓ

WOLFSHEIM

ALTUSSHEIM

LENZ

PERROSSA
DUHF

CHERSONESOS
BOSPORUS

ZDVISZENSZK
TOZORUKOVA

KASPI

USTURT

ADAI
TÓ

SZIR-DARJA

BALKAS-TÓ

HUNKORI
LELŐHELYEK

HEGYSÉG

BAJKAL-TÓ

WOLFSHEIM

ALTUSSHEIM

LENZ

PERROSSA
DUHF

CHERSONESOS
BOSPORUS

ZDVISZENSZK
TOZORUKOVA

KASPI

USTURT

ADAI
TÓ

SZIR-DARJA

BALKAS-TÓ

HUNKORI
LELŐHELYEK

HEGYSÉG

BAJKAL-TÓ

WOLFSHEIM

ALTUSSHEIM

LENZ

PERROSSA
DUHF

CHERSONESOS
BOSPORUS

ZDVISZENSZK
TOZORUKOVA

KASPI

USTURT

ADAI
TÓ

SZIR-DARJA

BALKAS-TÓ

HUNKORI
LELŐHELYEK

HEGYSÉG

BAJKAL-TÓ

WOLFSHEIM

ALTUSSHEIM

LENZ

PERROSSA
DUHF

CHERSONESOS
BOSPORUS

ZDVISZENSZK
TOZORUKOVA

KASPI

USTURT

ADAI
TÓ

SZIR-DARJA

BALKAS-TÓ

HUNKORI
LELŐHELYEK

HEGYSÉG

BAJKAL-TÓ

WOLFSHEIM

ALTUSSHEIM

LENZ

PERROSSA
DUHF

CHERSONESOS
BOSPORUS

ZDVISZENSZK
TOZORUKOVA

KASPI

USTURT

ADAI
TÓ

SZIR-DARJA

BALKAS-TÓ

HUNKORI
LELŐHELYEK

HEGYSÉG

BAJKAL-TÓ

WOLFSHEIM

ALTUSSHEIM

LENZ

PERROSSA
DUHF

CHERSONESOS
BOSPORUS

ZDVISZENSZK
TOZORUKOVA

KASPI

USTURT

ADAI
TÓ

SZIR-DARJA

BALKAS-TÓ

HUNKORI
LELŐHELYEK

HEGYSÉG

BAJKAL-TÓ

WOLFSHEIM

ALTUSSHEIM

LENZ

PERROSSA
DUHF

CHERSONESOS
BOSPORUS

ZDVISZENSZK
TOZORUKOVA

KASPI

USTURT

ADAI
TÓ

SZIR-DARJA

BALKAS-TÓ

HUNKORI
LELŐHELYEK

HEGYSÉG

BAJKAL-TÓ

WOLFSHEIM

ALTUSSHEIM

LENZ

PERROSSA
DUHF

CHERSONESOS
BOSPORUS

ZDVISZENSZK
TOZORUKOVA

KASPI

USTURT

ADAI
TÓ

SZIR-DARJA

BALKAS-TÓ

HUNKORI
LELŐHELYEK

HEGYSÉG

BAJKAL-TÓ

WOLFSHEIM

ALTUSSHEIM

LENZ

PERROSSA
DUHF

CHERSONESOS
BOSPORUS

ZDVISZENSZK
TOZORUKOVA

KASPI

USTURT

ADAI
TÓ

SZIR-DARJA

BALKAS-TÓ

HUNKORI
LELŐHELYEK

HEGYSÉG

BAJKAL-TÓ

WOLFSHEIM

ALTUSSHEIM

LENZ

PERROSSA
DUHF

CHERSONESOS
BOSPORUS

ZDVISZENSZK
TOZORUKOVA

KASPI

USTURT

ADAI
TÓ

SZIR-DARJA

BALKAS-TÓ

HUNKORI
LELŐHELYEK

HEGYSÉG

BAJKAL-TÓ

WOLFSHEIM

ALTUSSHEIM

LENZ

PERROSSA
DUHF

CHERSONESOS
BOSPORUS

ZDVISZENSZK
TOZORUKOVA

KASPI

USTURT

ADAI
TÓ

SZIR-DARJA

BALKAS-TÓ

HUNKORI
LELŐHELYEK

HEGYSÉG

BAJKAL-TÓ

WOLFSHEIM

ALTUSSHEIM

LENZ

PERROSSA
DUHF

CHERSONESOS
BOSPORUS

ZDVISZENSZK
TOZORUKOVA

KASPI

USTURT

ADAI
TÓ

SZIR-DARJA

BALKAS-TÓ

HUNKORI
LELŐHELYEK

HEGYSÉG

BAJKAL-TÓ

WOLFSHEIM

ALTUSSHEIM

LENZ

PERROSSA
DUHF

CHERSONESOS
BOSPORUS

ZDVISZENSZK
TOZORUKOVA

KASPI

USTURT

ADAI
TÓ

SZIR-DARJA

BALKAS-TÓ

HUNKORI
LELŐHELYEK

HEGYSÉG

BAJKAL-TÓ

WOLFSHEIM

ALTUSSHEIM

LENZ

PERROSSA
DUHF

CHERSONESOS
BOSPORUS

ZDVISZENSZK
TOZORUKOVA

KASPI

USTURT

ADAI
TÓ

SZIR-DARJA

BALKAS-TÓ

HUNKORI
LELŐHELYEK

HEGYSÉG

BAJKAL-TÓ

WOLFSHEIM

ALTUSSHEIM

LENZ

PERROSSA
DUHF

CHERSONESOS
BOSPORUS

ZDVISZENSZK
TOZORUKOVA

KASPI

USTURT

ADAI
TÓ

SZIR-DARJA